



Zise 2022

Told- og skattehistorisk årbog

Zise 2022

Told- og skattehistorisk årbog



TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

ISBN 978-87-87796-49-1

ISSN 001 05-8355

Zise
2022

Told- og Skattehistorisk Selskab

har til formål at skabe interesse for told- og skattehistorie

samt for det danske toldvæsens

og det danske skattevæsens historie.

Zise *2022*

Told- og skattehistorisk årbog

TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Zise 2022
Told- og skattemhistorisk årbog
Zise 2022 45. årgang
Udgivet af Told- og Skattemhistorisk Selskab 2023
Redaktør: Henrik Gjøde Nielsen

© Told- og Skattemhistorisk Selskab 2023
Grafisk forlæg: Dorte Cappelen
Grafisk produktion: Narayana Press, Gylling
ISSN 001 05-8355
ISBN 978-87-87796-49-1

Artikler og afhandlinger, som i indholdsfortegnelsen mærket med *, har været underkastet peer review, fagfællebedømmelse.

Forlag, redaktion og forfattere har i fremskaffelsen af illustrationer bestræbt sig på i alle tilfælde at finde frem til den retmæssige copyrightindehaver. Såfremt dette i enkelte tilfælde ikke skulle være sket, og forlaget på den måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil blive honoreret.

Bidrag til Zise – Told- og skattemhistorisk årbog bedes sendt til redaktøren
Direktør, forskningschef, Ph.d. Henrik Gjøde Nielsen,
Nordjyllands Kystmuseum, Dr. Margrethes Vej 6, 9900 Frederikshavn,
hgn@kystmuseet.dk, tlf. 50 51 73 63,
eller til sekretæren
Specialkonsulent Gunnar Jakobsen,
Lyngholmen 5, 3460 Birkerød,
gj.ccta@post.tele.dk, tlf. 38 86 11 51.
Bøger til anmeldelse sendes til redaktøren.

Forsideillustration: Grænsen ved Frihed. Se Jens Bruhn og Gunnar Jakobsens artikel Toldkontroller og gendarmerianmeldelsesposter under Vamdrup Toldsted 1865-1920. Postkort fra ca. 1908. P. Hansen, Vamdrup. Told- og Skattemuseet, TOP20130313104.

Bagsideillustration: Knud den Hellige myrdes. Se Torben Svendrup's artikel Når skattepolitik fører til oprør. Alter, Sct. Pederskirke, Næstved. Nu Nationalmuseet, København. Foto: Torben Svendrup.

Indhold

Zise 2022

Fra kongemord til kontorelev 7

AF HENRIK GJØDE NIELSEN

Når skattepolitik fører til oprør

Drabet på Knud den Hellige 11

AF TORBEN SVENDRUP

Et blodigt år ved Øresunds Toldbod 35

AF MOGENS JENSEN

De danske kongers Guldbjerg

En undersøgelse af Øresundstoldens udvikling 1429-1857 73

AF MOGENS JENSEN

Toldkontrollør Hans Peter Ernst Knagsted 137

AF JØRGEN JENSEN

Toldkontroller og gendarmerianmeldelsesposter under Vamdrup

Toldsted 1865-1920 143

AF JENS BRUHN OG GUNNAR JAKOBSEN

**Omkomne toldtjenestemænd og grænsegendarmen under
besættelsen 1940-1945** 207

AF FINN LAUTRUP

Toldmedhjælper Knud Henrik Nicolai Vindel

En af modstandskampens pionerer i Gråsten 235

AF FINN LAUTRUP OG MOGENS P.C. JACOBSEN

Fra kontorelev til skattedirektør

*Mine erindringer fra min ansættelse i toldvæsenet,
Told-Skat og SKAT 1966-2011* 287

AF INGE-LIS MØRCH

Skatten blev min skæbne

Erindringsbilleder fra Statsskattedirektoratet 357

AF MICHAEL BJØRN HANSEN

Anmeldelser 381

Søren Mulvad: *Sæd og Uskik for Riber Ret. Små kapitler af et langt forløb*, 2021 (Henrik Gjøde Nielsen). Helge Torm (red.): *Årbog for Historisk Forening for Vestsjælland* 2021. Historisk Forening for Vestsjælland, 2021 (Henrik Gjøde Nielsen). Nils Valdersdorf Jensen: *Smuglerlandet Danmark. Mennesker, sprut og cigaretter*, 2022 (Henrik Gjøde Nielsen). Lars Thisgaard, Flemming Fogh (red.): *Historisk Årbog for Rødning-Eggen* 2021. Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rødning Kommune, 2021 (Henrik Gjøde Nielsen). Ole Pilegaard Hansen: *Præstø Toldkammer*, 2020 (Henrik Gjøde Nielsen). Camilla Brask Rasmussen og Lene Wul: *Koldingbogen 2022. Kvindeliv*, 2022 (Gunnar Jakobsen). Ole Pilegaard Hansen: *Ud i livet ... – og mærk verden*, 2015 (Henrik Gjøde Nielsen). Jens Peter Christensen: *Ministre og embedsmænd. Pligter og ansvar*, 2022 (Anders Lützhöft). Delberetning Bind 1-7, *Delberetning om forholdene vedrørende SKATS udbetaling af refusion af udbytteskat*, 2021 (Anders Lützhöft). Jesper Tynell: *Afhensyn til erhvervslivet. Hvordan erhvervsinteresser forhindrede embedsmænd i at afværge udbytteskandalen*, 2022 (Anders Lützhöft).

Meddelelser fra bestyrelse og redaktion 423

Ordinær generalforsamling i Told- og Skattehistorisk Selskab 2022. Ekstraordinær generalforsamling i Told- og Skattehistorisk Selskab 2022. Bestyrelsen. Medlemskab. Persondatapolitik. Nyhedsbrev 2023. Bidrag til *Zise – Told- og skattehistorisk årbog*. Medvirkende ved *Zise – Told- og skattehistorisk årbog 2022*. Bøger og publikationer fra Told- og Skattehistorisk Selskab. Vedtægter for Told- og Skattehistorisk Selskab.

Zise 2022

Fra kongemord til kontorelev

AF HENRIK GJØDE NIELSEN

Siden Told- og Skattehistorisk Selskab i 2019 begyndte at udgive *Zise* som årbog, er det kun gået én vej med sidetallet, og det er op, og det er godt. Det gør sig også gældende for herværende årgang 2022. Mindre godt er det, at det øgede sidetal også giver øget produktionstid. Det bliver ikke ved med at gå. Men det går for endnu en årgang, nemlig *Zise 2022 – Told- og skat-tehistorisk årbog*. Og det er jo for så vidst et luksusproblem. Det er en stor glæde, at der er så mange ivrige forfattere bag *Zise*, så det er redaktionens håb, at læserne vil bære over med den forøgede produktionstid, når de sidder med resultatet i hånden, hvilket er tilfældet nu.

Zise 2022 indeholder som de øvrige årgange såvel kendte forfatternavne som nye. Og vi bevæger os som vanligt kronologisk frem, hvilket også forklarer overvægten af historiske artikler og afhandlinger i bogens første del, mens erindringerne dominerer i bogen sidste del.

Vi lægger fra land med Torben Svendrup's artikel Når skattepolitik fører til oprør – Drabet på Knud den Hellige. Skat er jo heller ikke historisk set nogen særlig populær foreteelse; staten kan vel håbe, at borgerne betaler deres skat med forståelse, sådan generelt set når det går højt, men det hører dog til sjældenhederne, at skattepolitik fører til kongemord.

Mogens Jensen fortsætter sine grundige sundtoldstudier med artiklen Et blodigt år ved Øresunds Toldbod, der handler om to toldskrivers voldsomme død. Den ene mistede livet i en duel, og den anden mistede sit hoved til boddelen.

Såvel forfatteren som temaet er *Zises* læsere bekendt. Samling på den store historie giver Mogens Jensen med De danske kongers Guldbjerg – En undersøgelse af Øresundstoldens udvikling 1429-1857. Der er tale om en

omfangsrig artikel, men det er også et omfattende emne, der her i samlet form præsenteres for læserne.

Vi puster lidt ud med Jørgen Jensens artikel om Toldkontrollør Hans Peter Ernst Knagsted, som aldrig har eksisteret i virkeligheden, men udelukkende som den kyniske og klartseende romanfigur hos Gustav Wied, hvor han også er manden bag ordene om, at »*Børn* er lykkelige, og *Dyr*, og *Kvinder*; men vi *Mennesker* er det ikke!« Herværende redaktør kan ikke dy sig for at fortælle, at redaktøren anvendte citatet i en åbningstale, og oplevede ved den lejlighed eksplicit at blive ikke-citeret i en lokal avis, af frygt for at citatet ville virke krænkende på læserne. Ak ja.

Videre i historien og til Sønderjylland kommer vi med Jens Bruhns og Gunnar Jakobsens store artikel om Toldkontroller og gendarmerianmeldelsesposter under Vamdrup Toldsted 1865-1920. Der er i høj grad tale om en rigt illustreret vandring gennem grænseområdet, periodisk afgrænset af grænsedragningen efter krigen i 1864 og frem til grænsedragningen 1920.

Finn Lautrup bidrager med en oversigtsartikel om Omkomne toldtjenestemænd og grænsegendarmen under besættelsen 1940-1945, med redegørelse for alle de omkomne, oplysninger om koncentrationslejre mv., og med lidt mere indgående omtaler af udvalgte enkeltskæbne.

Finn Lautrup har sammen med Mogens P.C. Jakobsen skrevet årbogens næste artikel, hvor perspektivet snævres ind til grundig behandling af netop en enkeltskæbne. Det sker i artiklen Toldmedhjælper Knud Henrik Nicolai Vindel – En af modstandskampens pionerer i Gråsten.

Så skifter vi gear og går over til erindringerne. I denne årgang af *Zise* er det de skattehistoriske erindringer, der dominerer, men vi får også lidt toldhistorie med i købet.

Inge-Lis Mørch fortæller i sin store artikel Fra kontorelev til skattedirektør – Mine erindringer fra min ansættelse i toldvæsenet, Told-Skat og SKAT 1966-2011, indgående og detaljeret om sin lange karriere.

Michael Bjørn Hansen tager den skattemæssige tråd op i Skatten blev min skæbne – Erindringsbilleder fra Statsskattedirektoratet, med udblik til den store skattehistorie, og desuden med interessante og perspektivrige udblik til og bedømmelser af samtidshistorien.

Herefter følger Anmeldelser, der angiver spændvidden og variationen i den told- og skattehistoriske litteratur. Her skal særligt fremhæves Anders Lützhøft store og perspektivrige anmeldelser af komplicerede udgivelser, ikke mindst de flere tusinde siders *Delberetning om forholdene vedrørende*

SKATs udbetaling af refusion af udbytteskat. En sag, der turde være læserne bekendt.

Årbogen afsluttes som vanligt med Meddelelser fra bestyrelse og redaktion.

Redaktion og bestyrelse ønsker læserne god fornøjelse med *Zise – Told- og skattehistorisk årbog 2022*.

Når skattepolitik fører til oprør

Drabet på Knud den Hellige

AF **TORBEN SVENDRUP**

Man betaler sin skat med glæde, er et af vor tids slogans. Det var der næppe mange, der gjorde i middelalderen. Vi har en række tilfælde, hvor utilfredsheden var så voldsom mod de udskrevne skatter, så denne førte til oprør. Vi har eksempler på, at en konge blev dræbt pga. eller som følge af eller som konsekvens af sin skattepolitik, en biskop blev fordrevet, og en konge måtte forlade sine riger, og et væld af mindre eller større opstande, der brutalt blev nedkæmpet.

Denne artikel omhandler ikke de middelalderlige skatteforhold, den behandler kun et eksempel på, hvor galt det kunne gå for datidens magthavere, når de spændte buen for voldsomt. Det var farligt at være konge i middelalderen. Der var aldrig langt fra succes til det totale nederlag. Ikke mindre end 11 konger blev myrdet frem til 1286, og hertil kom en række medlemmer af den kongelige familie, der også blev dræbt i forskellige opgør.

Artiklen fokuserer på drabet på Knud den Hellige (Fig. 1) som et ekstremt eksempel på, hvor galt det kunne gå for en konge, der førte en forræbiat skattepolitik. Datidens stormænd så den kongelige politik og måske især hans skattepolitik som noget, der ville fratage dem de rettigheder, de havde haft siden Arilds tid. Det er værd at huske på, at i 1035 var både en kongemagt, der regerede over et samlet Danmark, og kristendommen nye fænomener i Danmark. Kong Harald Blåtand var blevet kristnet omkring år 965 og nogenlunde samtidigt var Det danske Rige blevet samlet. Både kongemagten og kirken var svag, men der skete store ændringer. Kirken havde brug for opbakning. Den skulle til at finde sit fodfæste i Danmark, og det krævede ressourcer. Der var blevet bygget mange kirker i Danmark.



Fig. 1. Knud den Hellige. Alter, Sct. Pederskirke, Næstved. Nu Nationalmuseet, København. Foto: Forfatteren.

Adam af Bremen fortæller os – og han skrev sin krønike omkring 1080 altså tæt på Knud den Helliges tiltrædelse som konge – at der i Skåne var 300 kirker, på Sjælland 150 og på Fyn 100 kirker; i de ca. 100 år der var gået fra Harald Blåtand opsatte den store runesten i Jelling, var der sket meget. Harald havde proklameret, at han havde gjort danerne kristne, og det store kirkebyggeri viste, at den proces var i gang. Trækirker var blevet bygget af landets stormænd, og præsterne var blevet sat til at passe disse kirker af de samme stormænd. I stiftsbyerne var der bygget store kirker til bisperne. Nu ville man have katedraler i europæisk klasse. Når kongemagten og kirken samarbejdede blev også kongemagten styrket.

I forbindelse med udarbejdelsen af bogen *Kongelige mord i middelalderen* blev jeg overbevist om, at hovedårsagen til, at Knud den Hellige blev myrdet i 1086, var hans skattepolitik. Derfor er Knud den Hellige også hovedomdrejningspunktet i denne artikel.

Skattepolitik og drabet på Knud den Hellige

Drabet på Knud den Hellige 10. juli 1086 i Ansgar Kirke i Odense er en vigtig begivenhed i Danmarkshistorien. Drabet er ofte blevet fortolket som, at kongen blev myrdet af nogle onde bønder. Men årsagerne stikker dybere; mordet hang nærmere sammen med kongens politik, der søgte at styrke kongemagten. En væsentlig del af politikken var baseret på at styrke de kongelige indtægter gennem øgede skatter, afgifter og bøder. Omvendt søgte stormændene at fastholde deres position, og derfor vendte de sig voldsomt mod kongens skattepolitik. Drabet var afslutningen på en dramatisk flugt fra Nordjylland til Slesvig, fra Slesvig til Fyn og videre til Odense. Hver gang kongen flygtede til et nyt sted, troede han, at han var kommet blandt sine støtter, men hurtigt viste det sig, at folkene på det pågældende sted også tilsluttede sig oprøret. I Odense sluttede flugten, kongen blev indhentet og dræbt. Det lange forløb viste med alt tydelighed, at stormændene havde fået nok. De ville af med denne konge.

Drabet fik stor betydning for Danmarkshistorien, både politisk og religiøst. Helgenkåringen af kong Knud var en legitimation af den danske kongeslægt og en advarsel til rigets stormænd. Man kan ikke bare slå en konge ihjel; så risikerer man Guds straf.

Knud den Helliges vej til tronen

Svend Estridsen, som var Knud den Helliges far, døde i 1076. Kirken havde tvunget ham til at lade sig skille fra sin hustru, da hun var for nært beslægtet med ham. Krønikeskriveren Adam af Bremen skriver:

»[...] for så snart han [Svend] havde skilt sig fra sin kødelige slægtning, tog han sig andre hustruer og konkubiner. Og Herren rejste mange fjender imod ham, ligesom han mod Salemon havde rejst dennes egne tjenere.«¹

I et senere indskud i krøniken hedder det:

»(...) den berømte daner konge [Svend Estridsen] havde kun problemer med afholdenhed i forbindelse med kvinder – det skyldes dog ikke, tror jeg, hans egen vilje, men en medfødt last hos dette folk.«²

Han efterlod sig mange børn da han døde, og ikke mindre end fem af disse blev danske konger. Alle var født uden for ægteskabet.

Den første af brødrene, der blev valgt, var Harald, der fik tilnavnet Hen. Allerede i 1080 døde han, og man valgte Knud (senere med tilnavnet den Hellige) til dansk konge.

Absalons skriver, Saxo, skabte et glansbillede af Knud den Hellige i sin store Danmarkshistorie *Danernes bedrifter*, skrevet i det sene 1100-tal. Hans portræt af kongen viser en konge, der støttede og viste omsorg for den unge kirke i Danmark. Han skriver om kongen, at han:

»[...] udmærkede sig især ved kærlighed til religionen, som han aldrig undlod at vise den største opmærksomhed og hyldest.«³

Han gav landets biskper samme position, vi ville sige rangklasse, som fyrster, og han flyttede alle sager og tvister mellem gejstlige væk fra den kongelige ret og over til kirkens eget retssystem, den gejstlige ret. Ifølge Saxo var Knud dermed den første, der anerkendte den gejstlige rets selvbestemmelse.

Saxos skildring af Knuds forhold til den danske kirke er givetvis korrekt. Kongen så det som sin opgave at støtte kirken. Det lå i tiden, den gode konge havde pligt til at styrke kirken, og som det blev sagt i et pavebrev omkring 30 år efter Saxos skildring, har kongen pligt til ærbødigt at vise biskopperne: »lydighed og virkningsfuldt yde dem din støtte«⁴. Kong Knud havde også forståelse for, at et tæt samarbejde med kirken både ville øge hans egen magt, men også styrke han anseelse ude i Europa. Men disse politiske fordele må ikke skygge over, at han vitterligt ønskede at støtte kirken. Kong Knud var som de fleste andre i tiden from kristen.

Det er under Knud den Hellige, at Svend Normans store katedral i Ros-

kilde finder sin form. Det er i lyset af ønsket om kirker i verdensklasse, vi skal se Knud den Helliges berømte gavebrev til Lund domkirke. Som kongen skriver i brevets narratio:

»Vi ønsker, at det skal være vitterligt for alle kristne, hvorledes jeg Knud den fjerde, kong Magnus søn [hans far er Svend Estridsen, som kaldte sig Svend Magnus Estridsøn], efter at have overtaget riget som arv fra min fader har doteret St. Laurentii kirke, som ligger i Lund – endskønt den endnu ikke er fuldført – for at den til evig tid kan være brud for det lam, som bærer verden synd.«⁵

Meningen er klar, gaven er givet til en kirke under opførelse, og gaven gælder til evig tid:

»Hvis nogen mægtig mand, af ædel eller ikke ædel byrd, født eller ikke født, opblæst af forvoven dristighed mod den hellige læres forskrift stræber efter at krænke denne overenskomstmæssige beslutning, skal han være forbandet ved Herrens genkomst, skal være fordømt til evig straf.«⁶

Og gaven var gigantisk. Den var i samme størrelse som hans farmor Estrids



Fig. 2. Relief, Lund Domkirke, Knud den Hellige, Jomfru Maria og Sct. Laurentius. Udført af Adam van Düren. Foto: Forfatteren.

gave til Roskilde Domkirke 50 bol.⁷ Gavebrevet blev afskrevet i domkirkens nekrologium og i sammes kongeliste blev Knud kaldt kirkens grundlægger, ja han kaldes endog kirkens første grundlægger,⁸ hvilket på ingen måde er sandt, men det viser, hvor stor gaven til kirken har været. Kannikkerne i Lund har følt, at fra og med Knuds gave var Lund Domkirke en rigtig katedral.

Det var kongens jord, der blev givet til Lund Domkirke (Fig. 2). Til dels var jorden en del af den gamle kongelige ejendom, men en stor del af denne jord var kommet i kongens besiddelse gennem bøder, han havde opkrævet, f.eks. mandebod. Landbrugsjorden, som kirken fik, lå spredt ud over Skåne og Sjælland. På øen Amager gav han i Sundbyøster ikke mindre end fem bol. Landbrugsjord som gave var en langtidssikker gave for kirken. Det betød indtægter år efter år; som Knud skriver, til evig tid.

Kongen gav også store gaver til andre kirker, f.eks. Viborg Domkirke. I denne kirkes dokumenter kan vi se, at man her kaldte ham velgører. Hvorfor var det ikke Viborg, der fik denne meget store gave, men Lund? Forklaringen kan ligge i, at bestræbelserne for at gøre Danmark til et selvstændigt ærkestift var i gang. Dette gjorde Viborg mindre interessant end Roskilde og i særdeleshed Lund. Ved at placere et nyt ærkesæde så langt som muligt mod øst, var det muligt at få lagt Sverige ind under det danske ærkesæde og få Østersøområdet eller dele deraf som missionsområde. Også i 1000-tallet var der politik i at give store gaver, også gaver til kirken.

Hvorfor skulle Knud myrdes?

Det glansbillede Saxo tegnede af Knud den Hellige, genfinder man ikke i *Roskildekroniken*, som blev skrevet i 1130'erne. Kroniken giver en kortfattet beskrivelse af kongen, som fortjener at blive gengivet i sin helhed:

»Da han var død [Harald Hen], blev hans broder Knud ophøjet til tro-
nen. Da han ved en ny og uhørt lov tvang folket til at betale en skat, som
vort folk kalder »nefgjald«, blev han fordrevet fra Jylland til Fyn, og med stor
anger i hjertet led han martyrdøden i Odense foran alteret i Sankt Alban
martyrs kirke, i året 1090 efter Herrens kødvordelse, i sit 11. regeringsår.
Hans legeme hædres ved store mirakler, Kristus herliggøres i sin martyr.
Med ham blev også hans bror Benedikt dræbt.«⁹

Det er naturligvis en fejl, at skriveren har fået skrevet, at kongen blev myrdet i 1090; det var naturligvis i 1086.

Ud fra kildematerialet kan man se, at årsagerne til opstanden var flere.

Kongen havde udbudt leding i 1085. Det vil sige en slags mobilisering, hvor stormændene skulle møde op som officerer, bønderne som menige soldater. Flåden skulle samles i den vestlige del af Limfjorden. Kongen selv opholdt sig i Slesvig og blev forsinket. Da Knud endelig kom op til Limfjorden, havde store dele af mandskabet forladt området, høsten stod for døren og så kunne kongens krig vente. Kongens bror Oluf pustede til utilfredsheden. Kongen blev rasende, hans bror blev sat på et skib til Flandern, hvor kongens svigerfar Robert herskede. Her blev Oluf interneret. Helgenberetningen skriver, at kongen fik Oluf interneret, for Olufs egen skyld, som det så smukt skrives:

»[...] for at han ikke skulle udsættes for den vanærende beskyldning at have lagt onde råd for selv at blive konge.«¹⁰

Kongen ville straffe dem, der havde forladt hæren og krævede store ledingsbøder. Der er ingen tvivl om, at kongen følte, at hans ære var blevet krænket.

Knyttingsesagaen, som er en kortfattet dansk historie forfattet på Island, er en lidt sen kilde, skrevet efter 1250, der angiver nogle interessante årsager til opstanden mod kongen, nemlig tvangsunderhold af kongen, kongens monopol på hvad der ikke ejes af andre, dvs. strand, skov etc., og hertil nævnes et forbud mod, at man kunne tage den træl, som havde sparet op og løskøbt sig selv, tilbage med vold.

Kong Knuds politik var at styrke den kongelige magt, at skabe en centralmagt. Kongen var gift med Robert den Første af Flanderns datter Edel. Det danske kongehus havde meget tætte forbindelser til Flandern, og Robert den Første havde gennemført et effektivt centralstyre i sit fyrstedømme. Det var dette, Knud ønskede at få indført i Danmark. Men danskerne var ikke parat til at blive en del af det moderne Europa. De danske stormænd var stadig en del af vikingetiden, de ønskede ikke en stærk kongemagt. De ville ikke give køb på deres selvstændighed.

Men stormændene havde også økonomiske grunde til at gøre oprør mod kongen. Helgenbiografierne omtaler også andre ting, som kongens fastholdelse af kirkeretten, fastholdelse af fredspligt – blev den overtrådt, og det skete ofte, så skulle der betales store bøder til kongen – og ikke mindst ønsket om at indføre tiende. Rigets stormænd mente, at de betalte alt rigeligt. Ælnoth skriver:

»At højne ærbødigheden for Gudstjenesten, at fremme præstestandens rettigheder, og ved et kongeligt edikt med tilhørende straffebestemmelser fastsatte han overholdelse af højtidsdagene og de retmæssige fastetider på samme måde, som de overholdtes overalt i kristenheden.«¹¹

Det, kongen bliver rost for, er, at han var i gang med at indføre europæiske tilstande i den danske kirke. Dette har utvivlsomt været nødvendigt. Ganske få år tidligere havde Gregor 7. formænt Knuds bror kong Harald Hen om, at han skulle forhindre, at præster blev straffet for dårligt vejr:

»I denne forbindelse synes følgende, hvad vi har erfaret om Eders folk, ikke at burde forbigås, men i højeste grad at burde forbydes under straf af apostolisk bandlysning, nemlig at det giver præsterne skylden for stærke udsving i årstidernes temperatur, stormvejrs forstyrrelser og alle mulige legemlige sygdomme.«¹²

I Norden, i Danmark var der meget af vikingetidens logik, der holdt ved. Den, der blotede i vikingetiden, havde et vist ansvar for at guderne syntes om ofret; derfor var der intet underligt i, at virkede præstens bønner og velsignelser ikke, ja så måtte han straffes.

Tiende

En del af den kongelige skattepolitik handlede om kirkeskatten tiende. I oldkirken var tiende en frivillig afgift, men senest i 1000-tallet bliver der tale om en pligt som kristenmenneske. Undladelse af betaling af tiende kunne medføre udelukkelse af det kristne fællesskab. I første halvdel af 1100-tallet udarbejdede munken Gratian en samling af den kirkelige lovgivning. Det var hårdt tiltrængt. Der var et hav af kirkelige dekret, som ingen havde overblik over. Målet for Gratian var ikke at skabe en ny lovgivning, men at give et overblik over den samlede lovgivning. I oversigten anvises to muligheder for tiendebetaling: 1. Tiende deles i fire dele: sognepræst, sognekirke, fattige og bisp. 2. Tiende deles i tre dele: sognepræst, sognekirke, bisp.

Forholdene i den danske kirke i første halvdel af 1000-tallet har været meget forskelligt i forhold til kristendommen i Europa. Danmark var et nyt medlem inden for kristenheden. Det ville være ganske utænkeligt at indføre endsige arbejde for indførelse af tiende i Danmark. Da Adam af Bremen skriver sin krønike om Bremerkirken vel nok i 1070'erne og ikke senere end 1080'erne, konstaterer han med utilfredshed, at man i Danmark ikke betaler tiende, men betaler for de ydelser, man fik af kirken. Han skriver:

»[...] biskopperne tog imod betaling for at give velsignelsen, at befolkningen ikke var villig til at betale tiende, og at de var umådeholdne, når det gjaldt om at fylde bugen og i deres omgang med kvinder.«¹³

Han kunne naturligvis ikke dy sig for at fremhæve, at danerne både var

drikfældige og nogle horebukke¹⁴ og det i en sådan grad, at det lå langt fra hans kirkes fromhedsideal.

I den ældste del af den helgenlitteratur, der voksede frem om Knud den Hellige efter hans død, fremgår det da også, at han søgte at indføre tiende. Han ønskede, at bønderne skulle betale tiende, og derfor gav han dem et tilbud:

»[...] at de efter Guds lov skulle love Gud førstegrøden eller tienden af deres gods og ikke undlade at udrede den«¹⁵

Dette er formodentlig skrevet kort efter kong Olavs død i 1095.

Munken Ælnoth, som færdigskrev sin krønike om Knud den Hellige ca. 1120, holdt sig i generelle vendinger:

»Da altså nu hæren var vendt tilbage til den hjemlige dont, gav den gode fyrste sig atter i lag med kirkeligt arbejde. Hans søgte at højne folkets ærbødighed for gudstjenesten, at øge præstestandens rettigheder.«¹⁶

Tiende nævnes ikke med et ord. Men det kan sagtens være indeholdt i formuleringen om præstestandens rettigheder.

Da Saxo omkring 80 år senere skrev sin store krønike, fortæller han læseren, at kongen ville indføre tiende, men ikke kunne komme igennem med denne skat:

»Knud forsøgte også at vænne befolkningen, som endnu ikke havde stor erfaring i kirkelige sager til at betale tiende. Men han fik ikke noget ud af sine overtalelsesforsøg for kristendommen var stadig i sin vorden og ikke moden nok til den slags.«¹⁷

Knud den Hellige bragte igen tiende i spil, efter at ledingshæren var rejst hjem. Der skulle betales en stor bod. Kongen tilbød dem i stedet at betale tiende. Forsamlingen overvejede, hvad der var bedst:

»Begge dele forekom dem svære at opfylde, for på den ene side ville tiendebetalingen, som skulle gælde i al fremtid, for evigt gøre dem til slaver, da begge muligheder var ubehagelige, og de altså måtte vælge det mindste onde, forekom det dem at det der ville vare til evig tid, var værst.«¹⁸

Der blev på denne måde sat et lighedstegn mellem slaveri og tiendebetaling. Kravet om tiendebetaling blev af Saxo opfattet som et eksempel på kongens fromhed, men også som en af årsagerne til opstanden i 1086.

Disse forhold omkring stormændenes økonomi viser tydeligt, at oprøret skal ses på baggrund af magtkampen mellem konge og stormænd. De danske stormænd bekæmpede med næb og klør, at Danmark skulle have en stærk kongemagt.

Oprøret

På mange måder kan man opfatte Knud den Hellige som idealet på en god konge. Ifølge Saxo var han from, han støttede kirken og søgte at skabe retfærdighed for fattige og enker i sit rige. Men dette fortæller ikke noget om hvem, der skulle betale prisen. Og kongen var klar på, at det skulle være de danske stormænd.

Stormændene havde svært ved at forstå kong Knuds tanker omkring kirken. Siden Harald var blevet kristen, var der bygget et stort antal kirker i Danmark. De fleste var bygget af stormændene, nogle af kirkens folk og nogle af kongemagten selv. Men den store bygherre var de danske stormænd. De ejede deres kirker, de betalte præsten, de betalte for kirkens udgifter. Præsten så stormanden på som en af hans andre folk på gården, ikke som træl, men som en vigtig »ansat« med opgaven at formidle kontakten til Gud. Tankerne om tiende og kirkelig frihed lå langt fra de forestillinger stormænd havde i 1000-tallets Danmark. Og måske vigtigst af alt, de følte at man krænkede de privilegier, de rettigheder, de havde haft siden Arilds tid.

Stormændene var også klar over, at kongens øvrige økonomiske politik havde som mål at omskabe Danmark til et centralstyret land som Flandern, så stormændene var ganske klare over, at det var deres position i samfundet, der blev udfordret. Der er næppe tvivl om, at de danske stormænd har følt sig klemte. Når så kongen præsenterede de danske stormænd for en gigantbod som erstatning for, at de havde forladt flåden, så følte de, at nu var det nok. Boden blev set som et forsøg på at skabe en egentlig central kongemagt.

Vi har to næsten samtidige kilder, der fortæller indgående om oprøret og drabet på Knud den Hellige.

Den ene er *Passio Sancti Kanuti Regis et Martiris*. På dansk kaldes den *Den Hellige Knud konge og martyrs lidelseshistorie*. Det er et Vita, der havde til formål at få kåret kong Knud som helgen og er derfor stærkt tendentiøs.

Kilden lægger vægt på at fremstille kong Knud som en god kristen konge.¹⁹ Det blev skrevet efter 1095 og før 1100; det er tydeligt at forfatteren ikke ved, at Knud blev skrinlagt, som han blev i 1101. Selve drabet skildres i *Tabula Othiniensis*, som var en metalplade, der blev nedlagt i den stenkieste, hvor kongen foreløbigt blev begravet; metalpladen er gået tabt. Den er indridset ganske kort tid efter mordet på kongen.

Den anden kilde er *Ælnoths Krønike*, der formodentlig er skrevet mellem 1110 og 1113. Ælnoth var munk ved Sct. Knuds Kloster i Odense og havde



Fig. 3. Knud den Hellige myrdes. Alter, Sct. Pederskirke, Næstved. Nu Nationalmuseet, København. Foto: Forfatteren.

selvsagt en interesse i, at kongen fremstod som en person, der elskede kirken, og som var fromheden selv. Kort og godt som en sand helgen. Men selvom kilden er klart tendentiøs, så giver den os i dag en række værdifulde oplysninger. Der er ingen tvivl om, at Ælnoth har haft Knuds Vita, hans helgenberetning, til sin rådighed. Ælnoth følger fint helgenberetningen, men har langt flere detaljer med i sin krønike. Det kommer os til gode, når man skal undersøge oprøret og drabet på kongen.

Ælnoth beretter, at kongen havde slået sig ned i Børglum i Nordjylland, hvor »[...] både ædelbårne og almue til deres ildevarslenende rådsmøder ildnede hinanden op til misligheder,«²⁰ og kongen møder op på tinge for at diskutere med bønderne. Her bliver han klar over, at situationen er ved at komme helt ud af kontrol og vælger, som Ælnoth skriver, at følge buddet »fra Herren: Hvis I forfølges i én stad, så flygt til en anden.«²¹ Hvorefter kongen forlod det nordligste Jylland. Hirden indkvarteres på Aggersborg, og kongen selv slog sig ned på den lokale bispegård.

Resultatet af, at kongen trak sig tilbage var, at store skarer trængte ind og plyndrede de kongelige gårde. Både stormænd og almue følte, at de havde sejret over kong Knud. Dette var selvforstærkende for oprøret. De oprørske stormænd opnåede, hvad vi i dag kalder for momentum. Stadig flere sluttede sig til oprøret. Den stedlige biskop Henrik, som kongen boede hos, prøvede uden held at berolige oprørerne.²² Oprøret var som en lavine, der var begyndt at rulle; intet kunne stoppe den. Meget malende kalder helgenberetningen oprørerne for en hvirvelstorm, der ødelagde alt på sin vej. Denne storm af oprørere fulgte kongen ned ad Hærvejen, til han stod i Slesvig, da kongen så, at han ikke kunne bringe oprørene til ro, og han tværtimod blev tvunget til at flygte fra jydernes land. Kongen kalkulerede med, at han kunne få støtte på Fyn, men det skulle vise sig at være en fejlagtig vurdering. For som helgenberetningen siger, så forfulgte jyderne kongen over til Fyn og opildnede fynboerne til oprør mod kongen:

»[...] med ustyrlig voldsomhed flokkes de om kongsgården [Odense], væbnede med sværd, køller og andre våben.«²³

Kongen forlod sammen med nogle betroede mænd fra hirden kongsgården og søgte tilflugt i byens Sct. Albani Kirke.

Drabet

Den 10. juli 1086 angreb hoben Sct. Albani Kirke (Fig. 3). Den ældste beretning, vi har om drabet på kong Knud, er den metalplade som blev nedlagt i hans kiste med en indridset tekst på latin:

»År 1086 efter Herrens menneskevorden måtte i byen Odense de danskes berømmelige konge og førstemartyr Knud for sin iver for den kristelige religion og sine retfærdighedsgerninger i den kirke der var viet til den helige martyr Albanus, som kort forud ved ham selv var overført fra England til Danmark, da han efter bekendelsen af sine synder var styrket med Herrens legemes sakramente og foran alteret, med armene udbredt på jorden i form af et kors, var blevet stukket i siden med en lanse, den 10. juli og den sjette ugedag lide døden for Kristus og gik til hvile i ham.«²⁴

Herefter følger en opremsning af dem der blev dræbt sammen med kongen, nemlig hans bror Bennedikt og navnene på 17 hirdmænd. For mig er det tydeligt, at drabet har været omgivet af raseri, ikke kun mod kongen, men også mod dem der støttede ham. Ganske vist fik forfatteren denne korte tekst elegant sammenstillet med Kristi. Kristus døde på korset, og kongen ligger på kirkegulvet i korsform; Kristus blev korsfæstet en fredag, Knud bliver dræbt på ugens sjette dag, det vil sige fredag, ifølge bestemmelsen af ugedagenes numre som de var dengang. Disse detaljer er med til at vise læseren, at Knud var en sand helgen.

En væsentlig detalje i denne kortfattede beretning er, at kongen modtog nadveren, dvs. den sidste olie, før angrebet. Det er en understregning af kongens fromhed, at han har nærværelse nok til at ønske nadveren i denne pressede situation. Dette element i helgenberetningen møder vi igen i 1250 i forbindelse med drabet på Erik Plovpenning.

I helgenberetningen er begivenhederne gjort lidt mere dramatiske:

»Ufortøvet kastede folkets skarer sten og spyd gennem vinduerne, og de andre åbninger hen imod kongen, indtil det lykkedes en af helligdomskrænkerne at gennembore den fromme konge med sin lanse.«²⁵

Og hos Ælnoth får vi endnu flere detaljer. Her får vi at vide, at efter kongsgården i Odense var faldet, så søgte nogle mænd sammen med kongen ind i Sct. Albani Kirke, andre skjulte sig i byen, blandt dem var nok to af kongens brødre, Erik (den senere Ejegod) og Svend.²⁶

Ælnoth beretter om konges sidste stund så dramatisk, så handlingen let kunne omsættes til en opera:

»Da han havde omfavnet Bennedikt sin broder og kampfælle, som stod

hos ham dækket af mange sår, og havde givet ham fredskysset, så lagde han sig på gulvet foran det hellige alter med armene udbredt som et kors, mens blodet vældede ud af såret i siden og anråbte Jesus med den stemme, han havde tilbage og idet han befalede sin ånd til skaberen, forlod han til sidst sit dyrebare legeme.«²⁷

Ingen der læste denne beretning kunne nære tvivl om, at kong Knud var en ægte martyr.

Hvem stod bag drabet?

Der er næppe tvivl om, at kongens lillebror Oluf bestemt ikke græd, da han i Flandern hørte om drabet på kongen. Oprøret og drabet på kongen var noget, der passede ham godt; det var anledningen til at kunne komme fri af fangenskab i Flandern og vende hjem til Danmark og blive konge. Men om han havde haft en finger med i spillet omkring oprøret, er en anden sag. Der er ingen tvivl om, at oprøret mod kongen skal ses i relation til, at ledningsflåden tog hjem imod kongens ønske, og at disse stormænd var anført af Oluf; det var jo den direkte årsag til, at Oluf blev sendt til Flandern. Men netop det, at han opholdt sig ved hoffet i Flandern, gør det usandsynligt, at han direkte havde en finger med i spillet i det oprør, som førte til drabet på kongen i 1086. Men de stormænd, han havde været talsmand for, da ledingsflåden tog hjem, har ikke været det mindste i tvivl om, hvad Oluf mente om kong Knud.

Bagmændene for drabet skal nok findes andre steder, og stormændene er den sandsynligste kandidat. Ofte i litteraturen skrives, at det var bønderne, der myrdede kong Knud. Men er det nu også rigtigt? I sin bog *Kvinde og Slave* skriver professor Skyum-Nielsen meget rammende:

»Moderne historikere ser på ham med kulde og betragter ham som modstander af bønderne, der atter er identificeret med folket. Diktator eller tyrann har ligget nær som karakteristik.«²⁸

Bl.a. ud fra Ælnoths Krønike slog Skyum-Nielsen fast, at kong Knud nærede omsorg for almuen, »de fattige og sultende menneskehobe«.²⁹

Jeg deler fuldt ud den opfattelse. Dette betyder, at de, der var de virkelige bagmænd til angrebet på kongen, var rækken af stormænd, der følte at de var ved at miste deres position i samfundet. De følte sig truet af kongens støtte til kirken, af kongens støtte til almuen; begge former for støtte var kun mulig ved at tage noget fra kredsene af høvdinge og stormænd. Det betød, at

denne magtfulde gruppe mistede privilegie efter privilegie, som de havde haft i hundreder af år, og som de følte var deres ret. Det er i denne magtkamp, man finder både årsagen til drabet på kongen, og dem, der stod bag.

Gruppen af stormænd havde både motiv og mulighed for at gennemføre deres forehavende. Det så man i Odense fredag den 10. juli 1086.

Mordets konsekvenser

De ledende kredse i Danmark handlede hurtigt. Danmark stod uden konge. Den, der var tættest på tronfølgen, var Oluf, der sad som gidsel, eller om man vil som luksusfange, i Flandern hos den myrdede konges svigerfar. Man forhandlede med greven af Flandern, og Oluf blev løsladt, og hans bror Niels trådte i hans sted. Da Oluf kom til Danmark, blev han valgt til konge.

Kort efter udbrød en frygtelig hungersnød.

»På hans tid rådede der i Danmark en uhyrlig hungernød i 9 år, så man næppe kunne afholde sig fra utilladelige og forbudte spiser; men fordi loven undertiden brydes og overtrædes, når nøden tvinger, så dræbte man heste for at spise dem og mange flænsede hunde.«³⁰

Denne uhyggelige beskrivelse finder vi i Roskildekrøniken. Nøden var så stor, at man både spiste hunde og heste. Hestekødet var forbudt spise fordi man i før kristentid havde ofret heste, og derfor var det blevet forbudt i kristenheden.

Saxo har en ikke mindre skræmmende beskrivelse af hungersnøden:

»Følgen blev så stor en hungersnød at en stor del af befolkningen intet havde at spise og døde af sult. Og disse forhold straffede de rige med fattigdom og de fattige med døden, berøvede de store deres penge og de små deres liv. For når fødevarerne ikke længere slog til, købte de hvad de skulle bruge til livets opretholdelse, for guld og sølv, men de fattige masser, der hverken havde formue eller føde bukkede overalt under for den grufulde sult.«³¹

Saxos analyse af hungersnødens konsekvenser rammer rigtig for næsten alle de gange, som hungersnøden ramte det middelalderlige landbrugs-samfund. Og vel egentlig også i vore dage.

Hungersnøden blev udlagt som Guds straf for, at danskerne havde myrdet kong Knud. Man så det som et tegn på, at kong Knud havde været en hellig mand. Dette blev bestyrket af, at underne omkring liget af kong Knud



Fig. 4. Knuds ben lægges i helgenskrin. Alter, Sct. Pederskirke, Næstved. Nu Nationalmuseet, København.
Foto: Forfatteren.

begyndte, før han var gravlagt. Kongens dronning Edel, der var datter af grev Robert af Flandern, valgte efter drabet at vende tilbage til Flandern. I sin krønike fortæller Ælnoth, at hun ville tage kongens afsjælede legeme med til Gent og der stede ham til hvile. Det blev ikke til noget. I stedet skænkede hun nogle meget fornemme klæder, der delvis kan ses den dag i dag i Odense Domkirkes krypt, til kongens skrin. Ælnoth fortæller, hvorfor hun omstemte sig. Dronningen var kommet ved nattetide med sine folk til kirken i Odense, hun ville tage kongens lig med sig til Flandern.

Men:

»Da døren var åbnet, og de trådte ind, fyldte lidt før midnat et himmelsk lys alle kroge i kirken og oplyste så klart som solen ved middagstid også kirkens forhal og alt omkring. Den værdige dronning og hendes ledsagere blev grebet af stor frygt.«³²

Med dette jærtegn forstod hun, at kong Knud var martyr hos Gud, og hun lod liget blive i Odense. (Fig. 5)

Blandt de engelsk gejstlige i Odense var der kort efter drabet opstået et ønske om at få Knud kåret som helgen. Man noterede sig mirakler såvel som undere og anså hungersnøden som Guds straf. I 1095 samlede man kongens knogler sammen og flyttede dem fra trækirken Sct. Albani til en stensarkofag i den endnu ikke færdige katedral i Odense.³³

Allerede i Sankt Knuds lidelseshistorie kan man læse:

»Derfor lod Gud sin straf straks følge efter som en tugtelse: næsten hele Danmark voldte han trængsel ved regnskyl, helsot, hungersnød og dyrtid.«³⁴

Det gjorde han så længe, at folk blev klar over, at de skulle behandle kongens lig som en martyrs. Dvs. modsat f.eks. Saxo, så bruges hungersnøden ikke til at straffe det danske folk, men til at vise, at kong Knud var en martyr.

Efter Olaf Hungers død i 1095 blev endnu en af Svend Estridsens sønner konge, nemlig Erik Ejegod. På en rejse til Bari i Italien i 1098 mødtes han med pave Urban 2. og fik pavens løfte om, at Knud ville blive kanoniseret som helgen. Formodentlig i 1100, dateringen er lidt usikker, lykkedes det

Erik at få pavens godkendelse af en kanonisering af Knud som helgen. Beslutningen er blevet taget på et synode og Ælnoth fortæller os:

»Da nu beretningen om undergerningerne var fremlagt oplæst, og kongens ærinde med veltalenhed tolket af sendebudene, bryder de ud i endeløse taksigelser til den almægtige Gud.... Og således bestemmer de enstemmigt og i fællesskab, at den fordum berømmelige konge skulle optages i de allerede salige martyrs skare i himlen.«³⁵

Ved samme lejlighed bestemmes det, at hans helgennavn skal være Canutus. Den 19. april 1100 blev Canutus ben overført *translatio* fra stensarkofagen til helgenskrinet som var beklædt med gyldne plader. I skrinet blev lagt en pude, som i dag fremtræder med blege gule og blå farver; den er med usikkerhed dateret til 800- eller 900-tallet. I skrinet blev også lagt det såkaldte ørnetæppe skænket af Knuds enke Edel fra Flandern (Fig. 5). I 1091 var hun blevet gift med hertugen af Apulien og Calabien, og ifølge Ælnoth sendte hun herfra »rige gaver til Danmark til pryde for hendes elskede mands dyrebare jordiske levninger.«³⁶

Erik Ejegod havde indkaldt engelske munke fra Evesham til at tage sig af helgendyrkelsen. Hermed havde Danmark fået sin nationale helgen. Dette havde overordentlig betydning både for kirken og for kongen. En helgen sidder i Guds nærhed og oplever Guds kærlighed og magt. Nu kunne man bede til den danske nationale helgen Knud om at forelægge den bedendes ønsker hos Gud. For kongemagten betød det, at kongeslægten havde et familiemedlem hos Gud. Sagt på en anden måde: Det gav en guddommelig legitimation.

For den danske kirke i middelalderen var det også af stor betydning, at man nu havde en national dansk helgen. Danmark var på vej til at blive en kirkeprovins. Danmark var ikke længere en missionsmark hos barbarerne. Kanoniseringen af Knud pegede fremad og knytter sig fint til Eriks andet store kirkeprojekt, at Danmark blev en selvstændig kirkeprovins. Spørgsmålet er utvivlsomt blevet drøftet ved mødet i Bari. Kongen har kunnet henvise til sin far Svend Estridsens forhandlinger og pavestolens løfter til ham.³⁷ Det lykkes. I Lund domkirkes nekrologium er der en notits fra perioden 1102-1104 under Sct. Knuds dag, om Erik »[...] som ved sin ihærdighed forskaffede vor kirke palliet fra pave Pschalis.«³⁸ Sagt på godt dansk: Biskoppen i Lund var blevet ærkebiskop, og dermed var Danmark blevet et selvstændigt ærkestift. Politisk betød det en større selvstændighed i forhold til den tyske kejser. Kirkeligt at man var blevet herre i eget hus.

I Roskilde har man formodentlig været godt misundelige. Man havde



*Fig. 5. Knud den Helliges ben. Hovedpuden er original. Odense Domkirke.
Foto: Forfatteren.*

den flotte Svend Normanns katedral, og man mente nærmest, at man havde ret til ærkesædet, og så gik det til Lund. Det er måske derfor, at Roskildekrøniken omtaler Erik Ejegod så dårligt; han havde valgt Lund fremfor Roskilde som Danmarks ærkesæde.

Skattepolitik – en farlig del af kongernes politik

Knud den Hellige er bestemt ikke den eneste af de danske konger, som kom i vanskeligheder pga. deres skattepolitik. Som nævnt i indledningen, så var det ganske farligt at være dansk konge. Risikoen for oprør og mord var en del af kongejobbet, og skattepolitikken var et område, der kunne kalde på de meget store følelser.

I det følgende i kort form blot yderligere to eksempler udover Knud den Hellige på at skattepolitik kunne være farligt for en konges magt.

Mit første eksempel er Erik Plovpenning. Pga. krige primært mod sin bror hertug Abel af Slesvig, manglede den danske kongemagt indtægter. Det var dyrt at føre krig. For at løse dette problem besluttede kong Erik, at der skulle indføres en plovskat. Dvs., at der skulle betales skat af hver eneste plov i det danske kongerige. En sådan skat havde hans far kong Valdemar Sejr indført som en midlertidig skat. Efter Valdemar Sejr var blevet løskøbt og derefter hans mislykkede forsøg på at besejre de nordtyske fyrster med militærmagt, var der behov for indtægter for at afstive kongens mønt. I 1230'erne indføres en række skatter, bl.a. en plovskat. Tilsyneladende blev skatten ophævet da mønten var styrket. Vi kan i et brev se, at Valdemar 6. juli 1234 giver Ribebispen sin plovskat i tre sysler og to flækker mod at få biskoppens halve byskat:

»Eftersom erindringen om det sket hurtigt forsvinder ved tidens gang, medmindre den bestyrkes ved hjælp af den levende eller døde røst, har ment at burde kundgøre for nulevende og tilkommende, at vi har overgivet hr. biskoppen af Ribe skatten af plovene i Harsyssell, Almindsyssell og Vardessyssell med flækkerne Varde og Lemvig til gengæld for den halve mønt som han tidligere havde i Ribe by.«³⁹

I 1249 forsøgte Erik Plovpenning (Fig. 6) at gøre, som hans far havde gjort. Kong Erik besluttede, at der skulle indføres en plovskat, ikke som en midlertidig beskatning, men som en fast kongelig indtægt. Han rejste sagen på Skånes Landsting i Lund. Men det gik ikke så nemt. Ifølge Lund Årbogen skete der det, da han forelagde plovskatten på Lund ting, at bønderne blev så rasende, at han måtte flygte med dem i hælene.⁴⁰

Det er lidt morsomt, at Kong Erik fik tilnavnet Plovpenning nogle hundrede år senere. Det burde have været Valdemar Sejrs tilnavn, i stedet for Valdemar Sejr.

Et andet eksempel er Erik af Pommern. Han var blevet »adopteret« af Margrethe, Valdemars datter, som herskede over de tre nordiske riger. Frem



Fig. 6. Erik Ploupenning med hofmænd. Sct. Bendts Kirke, Ringsted. Foto: Forfatteren.

til Margretes død i 1412 var det hende, der styrede rigerne. Efter hendes død overtog Erik af Pommern styret. Margrete døde på Flensborg Fjord, da hun forsøgte at løse problemerne med Slesvig og Holsten. Erik af Pommern overtog disse uløste problemer og forsøgte at løse dem med militærmagt. Det kostede masser af penge, og disse penge valgte han at skaffe sig gennem skatter i alle sine tre riger.

I Sverige havde man ingen forståelse for, at han øgede de svenske skatter pga. sine krige i Slesvig. De så Slesvig-Holsten-problematikken som et dansk problem, ikke et fælles nordisk problem. Derfor medførte skatterne voldsom utilfredshed. Det gik så længe hans dronning Phillipa levede. Hun var en slags rigsforstander på de centralsvenske slotte, men da hun døde i 1430, gik det rent galt. De svenske bønder rejste sig i en opstand ledet af Engelbrecht. Den svenske højadel gik ind og støttede bondeopstanden. I 1436 var det ved at være slut for kong Erik i Sverige. Selv om Engelbrecht blev myrdet af et medlem af den svenske højadel, var den svenske linje klar: Man ville af med kong Erik pga. hans skattepolitik.

Samme år bredte problemerne sig til Danmark. Bønderne i Skåne nægtede at betale en ekstra skat til forsvaret mod Sverige.⁴¹ I 1439 var det slut. Efter det danske rigsråd havde forsøgt at mægle, forlod kong Erik Danmark og rejste til Gotland, hvor han i 10 år stadig kaldte sig dansk konge og bl.a. andet ernærede sig ved sørøveri.

Litteratur og publiceret kildemateriale

Adam af Bremens krønike oversat og kommenteret af Allan A. Lund, Århus 2000.

Breengaard, Carsten: *Det var os, der slog kong Knud ihjel*, trykt i Knuds-bogen, Odense 1986.

Chronicon Roskildense trykt i *Danmarks Middelalderlige annaler* udg. Ved Erik Kroman Kbh. 1980.

Dahlerup, Troels: *De fire stænder*, trykt i Danmarkshistorie bd. 6.

Danmarks middelalderlige annaler, udgivet ved Erik Kroman Kbh. 1980.

Danmarks Riges Breve, (DRB), udg. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Danske helgeners Levned ved Jørgen Olrik, Kbh. 1893-94.

Kryger, Karin (red.): *Danske kongegrave bd. 1*, Kbh. 2014.

Lund Domkyrkas Nekrologium udgivet ved Lauritz Weibull, Lund 1923.

Saxos Danmarks Historie, oversat af Peter Zeeberg, Kbh. 2000.

Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*, Kbh. 1971.

Svendrup, Torben: *Kongelige mord i middelalderen*, Kbh. 2022.

Ælnoths Krønike, Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen, Odense 1984.

NOTER

- [1] Adam af Bremen 3. bog 12.
- [2] Adam af Bremen 3. bog Skolion 72.
- [3] Saxo 11 bog.
- [4] DRB 1. række 2. bind nr. 41.
- [5] DRB 1. række 2. bind nr. 21.
- [6] DRB 1. række 2. bind nr. 21.
- [7] Ældste kilde på brugen af bol er Knuds gavebrev til Lund Domkirke. Hvad det dækker ved vi ikke præcis, men det står nok for det område, en bonde kan dyrke med en plov, 50 til 60 tønder land.
- [8] Lunds Domkyrkas Nekrologium, s. 81 (qui primus fundauis hanc ecclesiam).
- [9] Chronicon Roskildense X.
- [10] Danske helgeners Levned, s. 13.
- [11] DRB 1. række 2. bind nr. 22.
- [12] DRB 1. række 2. bind nr. 20.
- [13] Adam af Bremen 3. bog 74.
- [14] At danerne drikker og horer finder vi flere steder hos Adam af Bremen, men også i Ælnoths krønike.
- [15] Passio Sancti Kanuti Regis et Martiris 4. 14-17.
- [16] Ælnoth 14.
- [17] Saxo 11.11.6.
- [18] Saxo 11.14.3.
- [19] *Det var os der slog kong Knud ihjel*, s. 16.
- [20] Ælnoth 17.
- [21] Ælnoth 18. [Math. 10.23].
- [22] Ælnoth 20.
- [23] Danske helgeners Levned, s. 14.
- [24] Ælnoth, s. 10.
- [25] Danske Helgeners Levned, s. 16.
- [26] Ælnoth 26.
- [27] Ælnoth 28.
- [28] Kvinde og Slave, s. 2.
- [29] Kvinde og Slave, s. 2.
- [30] Chronicon Roskildense XI.
- [31] Saxo 12.1.3.
- [32] Ælnoth 31.
- [33] Danske kongegrave bd. 1, s. 191.
- [34] Danske Helgeners Levned, s. 16 f.
- [35] DRB 1. række 2. bind nr. 26.
- [36] Ælnoth 35.
- [37] DRB 1. række 2. bind nr. 11.
- [38] DRB 1. række 2. bind nr. 28.
- [39] DRB 1. række 6. bind nr. 182.
- [40] Danmarks middelalderlige annaler, s. 64.
- [41] Troels Dahlerup, s. 72.

Et blodigt år ved Øresunds Toldbod

AF MOGENS JENSEN

1630'erne var et turbulent årti på Øresunds Toldbod, og begyndelsen på 1640'erne gav det ikke meget efter, men begyndte dramatisk med to toldskrivers voldsomme død. Det er disse to, Poul Sørensen og Laurids Randolph, der er hovedpersoner i denne artikel. Den ene af dem tabte hovedet i fuldskab og mistede livet i en duel; den anden mistede sit hoved ved bøddelens sværd eller økse.

Situationen på toldboden i 1630'erne

Ved årtiets indgang var toldboden bemannet med to toldere, David Lucht og hans svigersøn Hans Pedersen, og én toldskriver, Villum Mortensen, hver med deres medhjælper, som i tidens sprogbrug kaldes en dreng, skønt det var en fuldvoksen mand.

Årtiet var præget af kongens stigende mistro til tolderne, til dels forårsaget af hans konstante pengemangel efter indblandingen i 30-årskrigen. Mistroen førte i april 1633 til, at begge toldere blev suspenderet med den begrundelse, at det trak ud med at levere kongen det foregående års regnskab. Toldskriver Villum Mortensen blev konstitueret som tolder sammen med to renteskrivere. Da der i juni måned var kommet styr på regnskaberne, blev David Lucht taget til nåde igen, mens hans svigersøn blev afskediget, og Villum Mortensen overtog hans plads som tolder.

Antallet af toldskrivere blev hævet til seks, som skulle arbejde sammen to og to efter et rotationsprincip, så de skiftede partner hvert år. Selv om kongen selv betegnede et sådant toldskriverpar som »Cammerader«¹ var formålet med rotationen netop at undgå kammerateri, der kunne svække den indbyrdes kontrol og måske endda friste til aftaler om fælles bedrageri.

Det var dog så som så med stabiliteten i den nye ordning. Allerede to år

senere blev der i maj 1635 udstedt bestalling til fem toldskrivere, heriblandt Poul Sørensen. Af disse fem var dog tre gengangere fra 1633.² En af de fem mistede sin stilling allerede efter godt tre måneder,³ en anden yderligere halvanden måned senere.⁴ Hans forseelse bestod i, at han havde glemt at føre 17 læster hvede på en toldseddel, så kongen havde mistet 20-25 daler i told.⁵ Forseelsen kostede ham en bøde på 200 rigsdaler oven i afskedigelsen. Han blev afløst af renteskriver Laurids Randulf. Toldskriver Mikkel Berntsen lavede en lignende fejl, men blev tilgivet, da det drejede sig om stenkul, som var toldfri.⁶

Den manglende stabilitet i toldskrivergruppen blev modsvaret af en hurtig udskiftning blandt tolderne. David Lucht døde allerede i januar 1635 og hans efterfølger, den forfremmede toldskriver Abraham Mechelborg i december samme år. Hans stilling blev i maj 1636 besat med renteskriver Herman Holstein, som nok havde regnskabserfaring, men ingen tolderfaring. Hans erfarne tolderkollega, Villum Mortensen, afgik ved døden i oktober 1637; men Holstein fik først i marts 1639 en ny kollega, den københavnske købmand Gøddert Bram, hvis væsentligste kvalifikation ud over kendskab til købmandsregnskaber synes at have været, at han var bror til en af kongens store långivere, Johan Bram. Begge toldere blev pga. manglende evne til at bestride deres hverv afskediget to år senere i marts 1641. Da var både Poul Sørensen og Laurids Randulf døde.

Instruks for toldere og toldskrivere i Helsingør

Den gældende procedure for inddrivelse af Øresundstolden var fastlagt af kongen i en instruks udstedt den 9. juni 1628, hvori han dog gjorde opmærksom på, at der var andre breve og befalinger, som skulle iagttages, såfremt de ikke var forandret af instruksen.⁷ Et indtryk af de stadige ændringer kan man få i Poul Sørensens toldbog for 1639, som han indleder med at opliste seks »Ordinantzer og Missiver« spændende fra toldforhøjelser på bestemte varer over indførelsen af 100-penge, som alle skibe undtagen svenske skulle erlægge, en udbredelse af den året før indførte »forhøjelse« til de engelske, skotske og irske skibe, som samtidigt ud over de nye 100-penge skulle betale dobbelt rosenobeltold, og endelig dobbelt told af alle nationer, som havde Königsberg, Melvingen og steder i Østersøen, hvor spiringerne tog told, som destination.⁸

Hertil kom i januar 1632 Ordinans om Toldens Oppebørsel,⁹ som Øre-

sundstolderne dog kun var delvist forpligtet på. Det fremgår af statholder Franz Rantzaus fremsendelsesbrev, at det især drejede sig om bestemmelserne om toldbøger, toldkiste og toldsedler. De daværende toldere og toldskrivere blev umiddelbart efter kaldt til Københavns Rådstue, hvor kongens kansler og statholderen i nærvær at en del af rigsrådet gennemgik, hvilke af ordinansens bestemmelser, de skulle følge, uden at dette nærmere uddybes.¹⁰

Instruksen af 1628 er kortfattet og forudsætter som nævnt, at der foreligger andre stadigt gældende bestemmelser. Hverken den eller ordinansen omtaler en skelnen mellem toldbodens bogholder- og kassererfunktioner og disse funktioners fordeling mellem toldskrivere og toldere. Men det fremgår klart af afhøringerne på bytinget i sagen mod Laurids Randulf, at toldskriverne intet har at gøre med opkrævning af toldpengene.¹¹ De var retager bogholderfunktionen, mens kassererfunktionen påhviler tolderne, dog med toldskriverne nærværende som kontrollanter af, at tolderne opkræver det korrekte beløb, som det er udregnet og anført af skriverne på toldsedlerne.

Forløbet af en klarering – i teorien

»Tolden skulle di ingen sted uden paa toldboeden oppeberge«, således indledes instruksen af 1628, som fortsætter med at fastsætte toldbodens åbningstider. Den skal åbnes klokken fire, fem eller seks om morgenen afhængigt af antallet af ventende skippere (og vel også efter årstiden) og være åben til klokken fem om eftermiddagen, afbrudt af en middagspause, hvorefter den åbnes klokken tolv eller et om eftermiddagen.

Som en undtagelse anføres, at hvis en skipper møder op efter klokken fem om eftermiddagen, når flåden er sejlfærdig, og der er risiko for sørøvere i farvandet, skal en eller to af toldskriverne gå til den øverste toldskrivers hus og dér foretage klareringen, så tolden kan opkræves, hvorpå den straks den følgende morgen skal lægges i toldkisten på toldboden.

Denne undtagelse udspringer af, at sejladsen gennem de danske farvande til og fra Helsingør foregik i konvoj. Den gjaldt primært vestgående skibe, der ofte kom fra Østersøen til Helsingør i spredt formation og dér samledes til en konvoj, mens østgående skibe normalt ankom i samlet konvoj, som fra Helsingør fordelte sig til de forskellige destinationer i Østersøen.

Konvojskibene ankrede ved ankomst vestfra op ved Lappen nord for Kronborg¹² og blev liggende dér, indtil der havde samlet sig en returkonvoj på 30 vestgående skibe.¹³ Undtagelsen sikrede, at enkelte »efternølere« kunne nå at komme med i den sejlklare konvoj og ikke skulle afvente dannelsen af den næste.

Ved klareringen mødte skipperne op på toldboden med det edsvorne certifikat på deres last, hvorefter toldskriveren »regnede« med dem, dvs. foretog en udregning af toldbeløbet og udskrev et indtil videre ikke beseglet toldpas, som han indkasserede et mindre beløb for.¹⁴ »Regning« og toldpas blev forsynet med samme løbenummer og indført i skriverens toldbog. Herefter tog tolderne over, opkrævede toldbeløbet og forsynede toldpasset med deres segl, og så gik turen tilbage til toldskriverne, som alle seks satte deres segl på passet og ekspederede det videre til visitøren, som skulle kontrollere lastens overensstemmelse med passet. Var det tilfældet, fik skipperen sit pas og kunne fortsætte sin rejse. I modsat fald måtte han gøre rede for sig.

Som det vil ses, var det en ret kompliceret arbejdsgang, som ideelt set forudsatte, at begge toldere og alle seks toldskrivere til enhver tid var til stede på toldboden, hvilket da også blev sat som et krav i instruksens § 2, »uden di ved siugdomb eller anden nødvendig bestilling ere forhindrede«.

Forløbet af en klarering – i praksis

Det giver næsten sig selv, at instruksens bestemmelser måtte kalde på kreative løsninger for at kunne fungere i praksis. Toldere og toldskrivere kunne, som instruksens selv anfører, være fraværende med gyldig grund. I så fald måtte deres signet være tilgængelig på toldboden og blive anvendt af en anden person. Det udviklede sig til, at toldskriverens signeter fast befandt sig på toldboden sammen med deres toldbøger, så de kunne bruges af enhver, der færdedes på toldboden, når tolderne, der havde nøglen, havde låst op, dvs. ikke blot skriverkollegerne, men også deres drenge, tolderne og deres drenge og toldbodsvenden. Og når store flåder på f.eks. 100 skibe skulle klareres, og passene derfor skulle forsynes med i alt 800 segl, var alle hænder i arbejde med lak og signeter.¹⁵

Det overraskende er, at der tilsyneladende ikke findes nogen bestemmelse om, at begge tolderes og alle toldskriveres segl skulle sættes på alle toldpas. I Frederik den Andens åbne brev af 15. december 1560 hedder det,

at tolderen skal give skipperne et bevis på, hvor meget og hvad, de har fortoldet;¹⁶ men der nævnes ikke noget om, hvis segl eller hvor mange beviset skal forsynes med. Der er imidlertid bevaret et sådant bevis fra 1566 forsynet med både tolderens og de daværende to toldskriverses segl.¹⁷

Det gav mening på en tid, hvor toldere og toldskrivere alle deltog i klareringen af det enkelte skib, derimod ikke efterhånden som antallet af skibe og toldskrivere blev forøget og klareringen fordelt mellem skriverne, hvilket indebar, at de med deres segl kom til at garantere udregninger af toldbeløb, som de ikke havde været i nærheden af. Det endte i en klar ansvarsforflygtigelse.

En fyldig beskrivelse af praksis kan man få ved at læse referatet fra høringen i Kolding den 26. januar 1641 med deltagelse af tolderne Herman Holstein og Gøddert Bram samt toldskriversne, Jørgen Beier, Laurids Madsen og Dirik Christoffersen.

De tre toldskrivere og to toldere bliver bedt om efter tur at besvare en snes spørgsmål, som ikke længere findes; men svarene nedskrevet i tre eksemplarer med forskellig og hastig håndskrift og med lidt varierende ordlyd viser tydeligt, hvilke emner, der blev stillet spørgsmål om. Man ser næsten for sig sceneriet fra Klods Hans med en skriver ved hvert vindue, som skriver alle svar ned til oldermandens avis. Hvem udspørgeren er, fremgår ikke. Det er næppe kongen selv, men han kan vel have været til stede. I hvert fald reagerer han på forskellig vis hurtigt på høringen. Herom senere.

Alle tre toldskrivere angiver, at tolderne tager en overpris på 1 ort, hvis skipperne ikke har de nødvendige rosenobler, men betaler med 4 daler i stedet. Overprisen bogføres ikke. Ligeledes refererer de alle tre rygter om, at tolderne opkræver mere end det udregnede toldbeløb. Det sidste afvises af tolderne, og til det første anfører de, at det jo kun sker, når skipperne ikke har rosenobler.

Toldskriversne fortæller, at toldernes drenge undertiden forsegle pas-sene med skrivernes signeter, og at de ovenikøbet mænger sig ind på deres område ved selv at udskrive pas. Laurids Madsen tilføjer, at tolderne på den måde jo kan udskrive pas helt uden skrivernes viden, mens Dirik Christoffersen hævder, at brugen af hans signet altid sker med hans godkendelse. Tolderne indrømmer forseglingen med toldskriversnes signeter, og at deres drenge nok skriver pas, men ikke efter toldernes befaling.

På spørgsmålet, om tolderne har modtaget penge i deres egne huse uden toldskriversnes nærværelse, svarer Jørgen Beier nej, mens Laurids Madsen

og Dirik Christoffersen svarer ja. Tolderne vil da heller ikke benægte, at det er sket enkelte gange.

Tilsyneladende på eget initiativ tager Laurids Madsen spørgsmålet om toldbodens åbningstid op. Han giver udtryk for, at hvis toldboden var åben, som forordningen foreskriver, ville der ikke finde så mange klareringer sted i de private huse. Men nu åbnes toldboden måske først klokken syv, otte eller ni om formiddagen og om eftermiddagen klokken to eller tre. Såvel Didrik Christoffersen som tolderne svarer kort, at toldboden åbnes efter behov. Jørgen Beier, som er den først afhørte er ikke blevet hørt om dette spørgsmål.

En række andre spørgsmål som f.eks., om der føres bog over det salt, der uddeles til de fattige i Helsingør, eller den vin, der indkøbes for adelen, skal ikke nærmere omtales.

Den korte konklusion af de her nævnte svar er, at der foregik en konsekvent overtrædelse af instruksens af 1628, hvilket til fulde bekræfter, hvad kongen få dage tidligere konstaterede i et brev til svigersønnen, statholder Korfits Ulfeldt, at tolderne »gør det, de vil, ikke det, de bør«.¹⁸

Undtagelsesreglen til gavn for de få skibe, der skulle have en chance for at nå en konvoj, var gjort til en almen regel, og der var sket en gedigen sammenblanding af bogholderi- og kassererfunktionerne, så meget mere som man også så stort på den kontrolfunktion, som lå i, at toldskriverne skulle være nærværende, når tolderne lagde den inddrevne told i toldkisten.

Kongen må have indset det uholdbare i denne praksis. Den nye instruks, han udsendte dagen efter høringen, fastlægger i § 2 anvendelsen af én ny signet med tre løver og ni hjerter, hvorefter begge toldere og de to toldskrivere, der har klareret den pågældende skipper skal underskrive passet.¹⁹ Så var man i hvert fald ude over problemet med signeter til fri afbenyttelse. Samtidigt blev det i en ny § 7 understreget, at toldernes drenge skulle holde sig fra toldskrivers arbejdsområde og ikke skrive toldpas. Det blev pålagt tolderne at føre bog over indkøb til adelen, og instruksens blev afsluttet med den markante tilføjelse til sidste paragraf, at toldere og toldskrivere skulle følge instruksens under trussel om livsstraf alene efter kongens forhør og dom.

Den her beskrevne praksis på Øresunds Toldbod dannede den kulisse, hvori de dramatiske begivenheder omkring de to toldskrivers død udspillede sig.

Toldskriver Poul Sørensen

Den 21. maj 1635 fik Poul Sørensen sin bestalling som toldskriver. Den er ikke bevaret; men ordlyden har uden tvivl svaret til den ed, han aflagde til lensmand Frederik Urne på Kronborg. Han svor ved Gud og hans hellige ord at være kongen huld og tro og udføre sin stilling med troskab og flid efter toldordinansen og toldrullerne, som han kunne forsvare det over for Gud og kongen.²⁰

Poul Sørensen, der var ungkarl, indlogerede sig hos den daværende ridefoged, senere slotsskriver på Kronborg, Hans Pedersen. Hvis denne er identisk med den i 1633 afskedigede tolder af samme navn,²¹ som boede i sin svigerfar, David Luchts gård i Stengade, havde han som så mange af sine kolleger valgt at slå sig ned i den centrale del af byen, nær på toldboden.²²

Poul Sørensen stammede fra landsbyen Dons nord for Kolding, hvor hans bror ejede fødegården, vistnok Donsgaard, en selvejergård, som var landsbyens største. Familien synes da også at have hørt til i det øverste sociale lag i sognet. Poul Sørensen var besvogret med både herredsskriveren og delefogden i Holmans Herred, og herredsfogden selv var lavværge for en af hans søstre ved skiftet efter ham.

Hvordan vejen fra opvækst i en selvejergaard i Dons til Øresunds Toldbod i Helsingør er gået, kan der kun gisnes om. Men et sandsynligt gæt kunne være, at Poul som yngste søn, der ikke havde nogen fremtid i landbruget, har haft held til at blive ansat ved toldboden i Kolding, som var et centrum for opkrævning af øksnetold. Her kan han have vundet kongens bevågenhed og ved hans hjælp kan vejen være gået til Københavns Toldbod. Han har i hvert fald været en tur rundt om København. I skiftet efter hans død foreligger der et gældsbrev udstedt af en stenhugger uden for Vesterport i marts 1633, ligesom det fremgår, at han har haft et økonomisk mellemværende med den københavnske tolder Jonas Heinemark,²³ som var svigersøn til den daværende Øresundstolder Villum Mortensen. Dette kunne danne den forbindelse, der åbnede mulighed for at Poul Sørensen fik stilling som skriver på toldboden i Helsingør, hvor han i øvrigt ved sin død havde Jonas Heinemarks søn af samme navn som dreng.

Det er kun gisninger; men når man tager i betragtning, hvor meget personlige relationer betød i et karriereforløb, er det ikke usandsynligt, at gisningen kan tilskrives en vis sandhedsværdi.

Ved sin tiltræden på toldboden i Helsingør i maj 1635 kom Poul Sørensen til at danne par med Niels Knudsen. Parløbet kom dog kun til at vare knapt

fem måneder, da Niels Knudsen var den skriver, der som ovenfor omtalt blev afskediget på grund af en glemt varepost i papirerne ved en klarering. Efter godt et par måneder fik han en ny makker, Laurids Randulf, og de to kom – mod instruksens krav om rotation – til at danne par indtil Poul Sørensens død.

Poul Sørensens toldbøger, som er bevaret fra årene 1635, 1637, 1638 og 1639, er let læsbare, skrevet som de er med en sikker hånd og et nærmest elegant skriftbillede. Med deres mangel på korrektioner og ingen eller få revisionsbemærkninger tegner de et billede af en selvsikker skriver, der vidste, hvad han havde med at gøre. Det er ikke overraskende, at revisionen alligevel finder eller mener at finde »misregninger«. I 1638 så stort et beløb som 424 rigsdaler, 8 skilling,²⁴ som dog ikke er optaget i Rentekammerets Antegnelser, hvorfor det måske drejer sig om en »misregning« fra revisionens side. I øvrigt svinger de anførte »misregninger« og krav mellem 72 rigsdaler, 1½ ort, 2 skilling²⁵ og 116 rigsdaler, 2 skilling.²⁶

Til uddybning af denne problemstilling kan nævnes, at toldskriverparret Mikkil Berendtsen og Dirik Christoffersen i 1640 i den grad mistede overblikket over deres regnskab pga. de ovenfor omtalte løbende justeringer i toldopkrævningen og derfor – måske også under påvirkning af Laurids Randulfs skæbne – bad Rentekammeret om forlods at gennemgå deres regnskab og angive, hvor der burde foretages ændringer. Det resulterede i en liste på 100 forslag til ændringer, bygget på den kundskab Rentekammeret var i besiddelse af.²⁷ Rentekammeret tog altså også forbehold.

Nok var Poul Sørensen flyttet langt hjemmefra; men han bevarede forbindelsen med sit hjem. Under et besøg i Dons året efter sin udnævnelse til toldskriver udfærdigede han et dokument, som tilsagde hans mor et beløb på 250 rigsdaler af hans bo før skifte og deling, hvis hun var levende ved hans død.²⁸ Boet røber også, at han havde udlånt tilsammen 270 rigsdaler til to af sine svogre i henholdsvis Skærup og Egtved, begge steder i Koldinghus Len.

I det hele taget var Poul Sørensen i modsætning til sin makker på toldboden en formuende mand, selv om det er vanskeligt ved hjælp af boopgørelserne i skifteprotokollen at danne sig et fuldt overblik over hans økonomi.²⁹ Han kan være rejst hjemmefra med penge fra sin fædrene arv på lommen; men selv om han var søn af en selvejerbonde, har den været af begrænset størrelse, da den skulle deles mellem enken, to sønner og seks døtre.³⁰ Han må derfor have haft mulighed for og evne til at tjene penge ved siden af sine ansættelser i Kolding, København og Helsingør. Aflønningen som skriver var pæn, men ikke fyrstelig. I sin tid i Helsingør havde han en fast årsløn på 150 rigsdaler, hvoraf han selv skulle lønne sin dreng.

Desuden fritagelse for »al kongelig, borgerlig og bys tyng«. ³¹ Betalingen for at udstede toldpas med en takst på en rigsort pr. pas fordoblede i bedste fald denne løn. ³² Det gav i årene 1636-39 Laurids Randulf og Poul Sørensen knapt 1.100 rigsdaler til deling, beregnet ud fra et samlet skibsantal på 4.390, som de klarerede i disse år. Hertil kan måske lægges et ukendt beløb erlagt af skippere for at fremskynde klareringen af deres skibe. Der er ingen beviser på det, men anvendelsen af »gaver« var ikke ukendt i samtiden. En sidste, men næppe betydelig indtægtskilde kan ydelsen af bodmerilån have været; men den trafik krævede en vis likviditet hos den långivende skriver. ³³

Krejerten Falken

Alt taget i betragtning gav indtægten næppe anledning til at investere i fast ejendom i Kolding eller i en fragtbåd, som den, han i marts måned i 1640 kort før sin død havde indgået en handel med Henrik Ravn i Kolding om. Det drejede sig om krejerten Falken (en 3-mastet, fladbundet bådtype på ca. 20 læsters drægtighed) til en pris på 1.000 rigsdaler, hvoraf de 600 rigsdaler udgjordes af en gård, Poul Sørensen ejede i Kolding, mens resten skulle betales kontant.

Handelen gav pga. dødsfaldet en del forviklinger, idet et dødsbo skulle behandles efter gældende forskrifter. Kongen gik overraskende hurtigt ind i sagen og bad i et brev af 18. maj 1640 borgmestre og råd i Helsingør om »at hjælpe ham (Ravn) til rette, såvidt det er efter lov og ret«, da han havde brug for de 400 rigsdaler til at betale sine kreditorer med. ³⁴ Rådet blev tydeligvis skræmt af kongens direkte henvendelse, som det opfattede som en befaling. Det gik derfor ud over lov og ret, idet det allerede den 22. maj uformelt åbnede Poul Sørensens bo og udtog to gældsbeviser og lod dem indfri, så Henrik Ravn kunne få sine penge. ³⁵ Arvingerne indklagede dette lovbrud til Sjællandsfars Landsting, som 10. februar 1641 afsagde den dom, at byrådet skulle skaffe gældsbeviserne tilbage. Sagen gik videre til Kongens Retterting, som den 5. oktober 1641 bekræftede landsrettens dom. ³⁶ De 400 daler, som rådet var dømt til at betale arvingerne tilbage, kom i spil, da kongen lod byfogden inddrive de 116 rigsdaler, 2 skilling gode, som kongen mente Poul Sørensen havde regnet forkert i sine toldbøger, hos byrådets kæmner. ³⁷ Hvordan og hvornår Henrik Ravn fik sine penge, står hen i det uvisse.

Datidens retssystem³⁸

Helsingør havde som andre købstæder to domstole, Bytinget og Rådhusretten, som udgjorde første instans i et tredelt domstolssystem. Rådhusretten, som udgjordes af borgmestre og rådmænd, tog sig især af civilretlige sager, primært om handel, og havde i Helsingør møde hver torsdag, mens byfogden førte forsædet i Bytinget, der afholdtes hver mandag. Det tog sig af både straffesager og ikke mindst gældsspørgsmål, uden at der var en skarp skillelinie mellem hvilke sager, der blev behandlet i de to retter. I Bytinget afsagdes en del kendelser af udpegede nævninge, hvis kendelse, deres »tov«, ikke kunne underkendes af byfogden, som dog kunne appellere sagen til næste led i systemet, Sjællandsfar Landsting i Ringsted. Herfra kunne der appelleres til Kongens Retterting, datidens højesteret, som normalt mødtes årligt i ugen efter Trinitatis søndag, og udgjordes af kongen og rigsrådet. Det særlige ved appelsystemet i forhold til nutiden var, at det ikke var dommen som sådan, der blev appelleret, men at dommeren, der havde afsagt kendelsen, blev indstævnet for den højere retsinstans til afgørelse af, om vedkommende havde dømt ret eller uret. Kongens Retterting havde en slags parallel i Rigens Ting. Den største forskel var, at ikke kongen men Rigens kansler førte forsædet. Dommere var i begge tilfælde medlemmer af rigsrådet.

Der er dog en del uklarheder i systemet. Således anføres det i begge de sager, det her drejer sig om, at landsdommeren indstævner vidner til Rådhusretten i Helsingør,³⁹ men ikke optræder som dommer dér.

Sølvsnore

Poul Sørensen elegante håndskrift er i det store og hele enkel og derfor letlæselig; men i sammentællingerne bliver den forsynet med lidt ekstra sving og krøller som pynt. Denne hang til det pyntelige viser sig i skiftet efter hans død i gennemgangen af hans tøj.⁴⁰ Han ejede bl.a. et par grå bukser og en trøje med sølvsnore og -knapper. Om natten kunne han iføre sig en grøn nathue af atlask med sølvgaloner. Desuden anføres et klædes gehæng (til hans kårde) med sølvgaloner. Såvel ude som hjemme kunne han således døgnet rundt være standsmæssigt påklædt. Eller rettere sagt være klædt over sin stand. Det fremgik nemlig af en luksusforordning af 1. maj 1618, at kun adelsmænd med tilknytning til hoffet måtte bære guld- og sølvsnore på deres klædning.⁴¹

Klammeriet ved Svingelporten⁴²

Som adskillige andre helsingoranere havde Poul Sørensen fejret Pinsedag, den 2. juni 1639, ved at tage ud til Teglladen, en lokalitet, som ikke nærmere beskrives; men man tager næppe meget fejl i at antage, at det drejer sig om et traktørsted i den Teglgaardshave, der i begyndelsen af 1600-tallet fandtes lidt syd for byen på vejen mod Borgvold.⁴³

På hjemvejen i mørkningen kom Poul Sørensen ved Svingelporten, byens vestlige port, først i diskussion og siden i klammeri med den der posterede vagt, Broder Jensen. Det endte med, at de greb til våben, og Poul Sørensen huggede yderste led af en af Broder Jensens fingre på venstre hånd.

Dette indklagede Broder Jensen naturligvis for Rådstueretten og sendte bevismaterialet, det afhuggede fingerled, med, sammen med sin skriftlige anmeldelse. Der blev afhørt en række vidner, herunder Pouls husvært, nu slotsskriver Hans Pedersen, som havde været med på udflugten uden for byen. Sagen endte dog med et forlig, under vilkår, som næppe har været gunstige for Broder Jensen. Det blev indgået i handelsmand Jacob Hybertsens kælder,⁴⁴ og kontrakten var udfærdiget af Poul Sørensens makker på toldboden Laurids Randulf. Erstatningens (ringe) størrelse mere end antydes da også i et retsmøde, hvor Broder Jensen bliver spurgt, om han var fuld, da han kom til Jacob Knudsens kælder, og svarer, at han kun var halvfuld; men i løbet af forligsmødet gav man ham seks potter øl, så han var helfuld, da han forlod stedet.

Forliget kostede sikkert kun Poul Sørensen et mindre beløb foruden de seks potter øl. Dog stillede anklageren, underfoged Rasmus Pedersen, krav om sagefald (bøder) til kongen og byen, normal praksis ved forbrydelser begået på byens område, i dette tilfælde inden for Svingelporten. Om størrelsen af bøderne kan der kun gisnes; men det har nok tilsammen drejet sig om højst ti daler.⁴⁵ Værre gik det for Poul Sørensen, da han en halv snes måneder senere indlod sig i duel med en student fra København.

Duellen

Af omstændighederne omkring Poul Sørensens død kan man konstatere, at bag den ydre selvsikkerhed, han i almindelighed lagde for dagen, befandt der sig stadig en bondedreng fra Dons, som med et nutidigt udtryk ville være blevet kaldt en mønsterbryder med de udfordringer det bød på i mø-

det med andre sociale grupper. Det kom til udtryk i optakten til den duel, som førte til hans død i foråret 1640.

Der er skrevet udførligt om såvel optakt som forløb og udfald af duellen i Laurits Pedersens fyldige beretning i værket *Helsingør i Sundtoldstiden*.⁴⁶ Derfor her kun et kort referat.

Det hele begyndte en torsdag aften (9. april), hvor Poul Sørensen sammen med nogle venner var på værtshus ved Svingelen i den vestlige udkant af Helsingør. Her dukkede Johan Stehensen, en student fra København, op, og Poul Sørensen kom i et mundhuggeri med ham, som i flere omgange var ved at udvikle sig til slagsmål på blanke våben. Det skete dog først den følgende morgen, hvor de to mødtes igen ved Svingelen og afviklede en duel, som endte med, at Poul Sørensen blev ramt af Johan Stehensens klinge, så han spyttede blod.⁴⁷ Dermed endte duellen, og Johan Stehensen forsvandt ud af billedet lige så pludseligt, som han trådte ind i det et halvt døgn tidligere. Fremover optrådte han kun som et navn i den langvarige retssag, som fulgte efter Poul Sørensens død.

Det overraskende i Laurits Pedersens detaljerige fortælling om duellen er hans påstand om, at ingen vidste, hvad de var blevet uenige om. Denne detalje, som naturligvis er et hovedpunkt, fremgår klart af referaterne i såvel Justitsprotokollen som senere Rettertingsprotokollen, og viser, at sølvgaloner og selvbevidsthed nok til en vis grad kunne afstive en bondedreng fra landsbysamfundet i Dons, der var kommet langt hjemmefra både i fysisk afstand og stand, men endda ikke slog til.

Anledningen til duellen skal efter Rådstueprotokollen findes i et Erasmus Montansk sceneri i en helsingørsk krostue, hvor den tilrejsende student, Johan Stehensen, som har været ude i den store verden, optræder overlegent og åbenbart over for Poul Sørensen praler med at have rejst på »fremmede steder«, »hvilket Poul ikke kunne fordrage«.⁴⁸ Tilsvarende hedder det i protokollen fra Rettertinget, at Poul Sørensen følte sig gjort til spot af Johan Stehensen »med sit fremmede sprog baade fransch och andet saa och sine fremmede ceremonier och miner«. Der opstår en diskussion, hvori Poul, der ellers nok i og med sit arbejde på toldboden må have været sprogkyndig, anker over, at Johan ikke taler dansk. Han bruger nogle af sprogets værste gloser til at karakterisere ham med og fastslår, at kunne Johan de franske streger, kunne Poul de danske.⁴⁹

Kort sagt: En standskollision og en deraf affødt fuldemandsdiskussion om sprogbrug og opførsel gav anledning til en dødelig duel. Det er efterfølgende vanskeligt at udrede, hvem der er udfordrerens og hvem den udfor-

drede, hvilket ingen betydning havde for udfaldet af duellen, kun for efterspillet, da de retlige konsekvenser skulle afgøres. På den ene side følte Poul Sørensen sig krænket af Johan Stehensens opførsel og ville gribe til våben, på den anden side følte Johan sin ære krænket af Pouls opførsel og forsøgte natten igennem at udfordre ham til den duel, der fandt sted tidligt fredag morgen den 10. april 1640. Krænkelseskultur er ikke et nyopstået fænomen.

Som så meget andet havde dueller været et privilegium for adelen, anvendt som et middel til æresoprejsning. Men som de nævnte sølvsnore havde også duellen bredt sig til ikke-adelige som et tegn på en socialt set opadstræbende tendens. Også ikke-adelige havde deres ære at forsvare. Man skal dog ikke forestille sig, at duellen ved Svingelen i Helsingør den april dag i 1640 fandt sted efter samme spilleregler, som kendes fra deres fiktive samtidige Tre Musketerer. Det var snarere en form for reguleret slagsmål, som blev holdt lidt i ave af Jørgen Skovriders indgreb undervejs.

Poul Sørensens skade

To gange krydsede de to klinger uden skader; men tredje gang de to kamp-haner stødte sammen, fik Poul Sørensen »sin skade«. Han blev båret til sit logi, og der blev sendt bud efter to af Helsingørs i alt syv medlemmer af bartskærerlauget, Albert Beyer og Anders Baldtzer, til at behandle den sårede.

I modsætning til den universitetsuddannede læge (medicus), som tog sig af kroppens indvortes sygdomme, var bartskæreren, der som navnet antyder også var barber, håndværksuddannet med en læretid på tre år og efterfølgende fire år på valsen i Europa for »at blive undervist i lægekunsten, såfremt han vil have arbejde hos en mester i Helsingør«, som det hed i laugsskråen.⁵⁰

Bartskæreren skulle holde sig til kroppens ydre, herunder brud, stik og hug, mens lægen (medicus) tog sig af det indre. Denne skelnen ses senere kodificeret i Christian den Femtes Medicinalforordning af 1672.⁵¹

Mester Anders og Mester Albert holdt sig denne skelnen for øje i deres behandling, som lykkedes, for såvidt som Poul Sørensens stiksår helede, og de i retten kunne aflægge ed på, at det ikke var såret, der var årsag til hans død. De mere end antydte dog i Landstinget og senere i Rettertinget, at de vidste, at »det meget blod och materie, som aff saaritt i liffuit er nedfalden kunde giffuit nogen aarsage till hidtzighed (betændelse)... och saaritt saa

haffuer wehrit rett hoffuitaarsage till anden thillfald och endelig till dend fattige karls død«. ⁵² De havde nu også en mistanke om, at Poul ikke havde kunnet tåle en »koldskål«, tidens populære læskedrik med øl og vin som hovedingredienser, som han ikke havde kunnet dy sig for at drikke.

Det var imidlertid ikke deres sag. De havde fået såret til at hele, så Poul Sørensen endda havde været oppe i fire-fem dage og havde spist lidt, ⁵³ før han fik feber og var nødt til at bruge indvendig medicin, dvs. at Medicus Johan Bernhardt von Hagen måtte tilkaldes, men forgæves. Efter at være berettet af Hr. Peder fra Sankt Olaj kirke, døde han den 7. maj 1640, fire uger efter diskussionen, der førte til hans død.

Bartskærernes vidneudsagn gav grundlag for, at såvel Helsingør Byting som Landstinget og Kongens Retterting frikendte Johan Stehensen for at være skyld i Poul Sørensens død. ⁵⁴ Den skyldtes »en anden farlig og hidzig siugdomb«, som var stødt til, efter han var helbredt for sit stiksår. ⁵⁵

Dermed var man kommet uden om det penible spørgsmål, om Johan Stehensen skulle dømmes for manddrab. Trods sin frikendelse slap han dog ikke helt fri for straf. Han blev i Rettertinget fradømt muligheden for at få kald i Riget, medmindre kongen ville vise ham en særlig nåde. Om det skete, fortæller sig i historiens tåger.

Bartskærerne holdt sig, som det fremgår af hele forløbet, til gældende regler. Det samme kan næppe siges om deres honorarkrav. Det fremgår efterfølgende af Justitsprotokol og Skifteprotokol. Iflg. Medicinalfordningen af 1672 § 10 ⁵⁶ måtte Medicus kræve ½ rigsdaler for første besøg og for efterfølgende besøg en rigsort (uden recept) og 1½ rigsort (med recept). Han krævede fyrre rigsdaler, ⁵⁷ og fik tilkendt ti rigsdaler (15 slettedaler). ⁵⁸

Bartskærerne krævede tilsammen 130 rigsdaler (195 slettedaler), men endte med at få 90 slettedaler. ⁵⁹ Heri var indholdt 6 rigsdaler, som Anders Bartskærer krævede for tidligere at have lægt en hovedskade på Poul Sørensen. ⁶⁰ Det var ikke første gang, Poul Sørensen havde været ude på skrammer.

Hans Pedersens krav – begravelsen

Et af stridspunkterne ved boets opgørelse efter Poul Sørensens død handlede om udgifterne til begravelsen, som hans husvært Hans Pedersen åbenbart har forestået i den fjerntboende families fravær. Den er sikkert foregået fra Sankt Olaj kirke, da det var en præst herfra, der besøgte Poul Sørensen

under hans sygdom og berettede ham før hans død. Men der er et hul i rækken af kirkens regnskaber fra 1. maj 1640, så det kan ikke verificeres. At han ikke har haft noget fast tilhørsforhold til kirken, synes at fremgå af, af der ikke i skiftet optræder ejerskab af et bestemt stolestade i kirken.

På Bytinget den 12. april 1641 fremførte arvingernes repræsentant en protest over Hans Pedersens opgørelse over udgifter til begravelsen.⁶¹ Beløbet anføres ikke, men det rummer bl.a. 12 kurantdaler for et beslag, som Christen Smed forlanger betalt særskilt. Det afvistes på Bytinget den 19. april 1641. Han måtte kræve sine penge hos Hans Pedersen.⁶² Derimod synes Bytinget at have godkendt Hans Pedersens opgørelse over begravelsesomkostningerne som helhed og dømt arvingerne til at betale, uden at det dog er lykkedes at finde dommen i Justitsprotokollen. Den kan imidlertid udledes af, at sagen den 18. august 1641 blev pådømt ved Landstinget, hvor landsdommeren dømte, at arvingerne ikke skulle betale mere, end hvad kongens forordning tillod.⁶³

Sagen gik videre til Kongens Retterting, som stadfæstede landsdommernes dom, men bad uvildige mænd vurdere, om udgiften til begravelsen kunne findes rimelig inden for forordningen.⁶⁴

De uvildige mænd afsagde deres kendelse den 22. maj 1642. Den fastsatte beløbet til 230 rigsdaler (345 slettedaler). Deres afgørelse blev fremlagt i Bytinget den 20. juni 1642.⁶⁵

Set med nutidens øjne lyder beløbet overraskende stort. Det oversteg Poul Sørensens faste årsløn som toldskriver med 50%; men set med samtidens øjne var det ikke så overraskende, at embedsmænds og storkøbmands begravelse kostede hundredevis af (slette)daler. I skifterne for Poul Sørensens kolleger findes der oplysning om begravelsesomkostninger for Christen Davidsen og Dirik Christoffersen. Den sidstes begravelse i 1656 kostede 169 daler 11 mark og 4 skilling.⁶⁶ Det tog over halvdelen af beholdningen i boet, så der kun blev godt 120 daler til hustru og børn til deling. Førstnævntes begravelse i 1659 kostede 278 daler 14 skilling.⁶⁷ Der var der stadig næsten 5.500 daler til arvingerne. Købmandsenken Dyfken Hybertsens begravelse i 1641 lå helt på niveau med Poul Sørensens med en udgift på 336 daler.⁶⁸ Tolder Morten Jensen overtrumfede dem alle. Hans begravelse i 1626 kostede 377½ rigsdaler (566¼ daler), og et tilsvarende beløb blev sat af til hans hustrus begravelse.⁶⁹

Gennemgår man Skifteprotollen fra 1639 til primo 1640 finder man et udsving i begravelsesomkostningerne fra 18 til 57 daler med et gennemsnit på 34 daler – ret nøjagtigt 10% af udgiften til Poul Sørensens begravelse.

Standsforskellen mellem den almindelige borger i byen og storkøbmænd og embedsmænd blev klart markeret, selv om prisen som for Dirik Christoffersens vedkommende var, at hans arvinger blev sendt ud i armød.⁷⁰

Hans Pedersens krav – kost og logi

Gennem sine år i Helsingør beholdt Poul Sørensen sin lejebolig hos Hans Pedersen. Denne gjorde ved hans død krav på godt fem års kost og logi fra 12. april 1635 til 6 maj 1640 for Poul Sørensen selv og fra 12. februar 1638 til 6. maj 1640 for hans dreng, et samlet beløb på 545 rigsdaler.⁷¹

Arvingerne afviste kravet som urigtigt og begrundede bl.a. deres afvisning med, at Hans Pedersen flere gange og indtil kort før Poul Sørensens død havde lånt penge af denne, og at det ikke af disse gældsbeviser fremgik, at Poul skulle skylde ham noget. Deres påstand var derfor, at opgørelsen måtte afvises.

Desuden krævede Hans Pedersen 39 rigsdaler og 3½ mark for forskellige skader, Poul Sørensen skulle have forvoldt på sit logi, bl.a. sengeklæder, der var brændt under ham, mens han sov, et spejl og et vindue, han havde slået itu. Ligeledes et plankeværk og udlæg til en skrædder og et tørklæde, Hans Pedersens kone havde lånt ham. Arvingerne afviste kategorisk kravene som Hans Pedersens løse ord og sammendigt.

Da Hans Pedersens krav blev godkendt i bytingsdommen 10. maj 1641,⁷² gik arvingerne videre til Landstinget, hvor de fik medhold, og kravene blev afvist.⁷³ Denne afgørelse blev stadfæstet i Kongens Retterting den 4. oktober 1641, hvor Hans Pedersen desuden blev dømt til at betale landsdommeren 20 daler til omkostninger og fortæring og Poul Sørensens arvinger det dobbelte.⁷⁴

Umiddelbart ville man forestille sig, at Rettertingets dom betød en afslutning på sagen. Det viste sig ikke at være tilfældet. Der skulle gå endnu godt et halvt år, før Poul Sørensens arvinger den 28. april 1642 fik hans efterladte bo vurderet.⁷⁵ Og arvingernes mellemværende med Hans Pedersen blev først gjort op ved en dom i Bytinget den 15. august 1642, hvori Hans Pedersen blev pålagt inden 15 dage at indfri fem gældsbeviser på i alt 306 daler, 2 mark og 15 skilling incl. påløbne renter.⁷⁶ Dette er sidste gang, Poul Sørensens arvinger nævnes i Justitsprotokollen, så man må vel gå ud fra, at pengene er blevet betalt og skiftet afsluttet. Der er ikke som ellers normalt en opgørelse af aktiver og passiver i boet og ej heller en opgørelse over for-

delingen af boets midler til arvingerne; men en gennemgang af skiftet viser, at aktiverne oversteg passiverne med omkring 2.200 daler.⁷⁷ Poul Sørensen var ved sin død en formuende mand.

På den måde adskilte han sig klart fra sin »cammerad« på toldboden, toldskriver Laurids Randulf, som det nu skal dreje sig om.

Toldskriver Laurids Randulf

Som Poul Sørensen var også Laurids Randulf jyde. Han kom til verden i Haderslev omkring år 1600 som søn af handelsmand Niels Randulf og hustru Maria og som lillebror til Enevold (1597-1666), der efter sigende var søn af Christian den Fjerde. I hvert fald nød han kongens gunst og blev i 1619 valgt til at ledsage den senere Frederik den Tredie på en udlandsrejse og fra 1623 ansat som lærer for Kirstine Munks børn på Dalum. I 1627 blev han udnævnt til præst ved Roskilde Domkirke og gjorde tjeneste der til sin død.⁷⁸

Om den kongelige gunst også udstræktes til Enevolds lillebror, kan ikke afgøres. Men sikkert er det, at heller ikke han efterfulgte faderen i dennes handelsvirksomhed i Haderslev, men flyttede til København, hvor han fra nytåret 1626⁷⁹ blev ansat som en ud af fjorten renteskrivere i Kongens Rentekammer. Han blev dermed kollega til sin senere chef ved Helsingørs Toldbod, Herman Holstein.⁸⁰

Laurids uddannelse, som gjorde ham kvalificeret til stillingen som renteskriver, er sikkert begyndt hos faderen suppleret med et ophold på en af de nordtyske regneskoler og tjeneste i andre købmandshuse eller lensadministrationer.⁸¹

I november 1632 blev Laurids tillige udnævnt til tilsynsmand med Rosenborg Have.⁸² Året efter indgik han ægteskab med Ane Sørensdatter fra Køge, hvilket medførte en bekymret, ironisk kommentar fra kongen: »Ieg erfahrer, at Lawerss Randuull Er Gifft. Ieg habis inted, at ded er hans mehning, at hand med kuinden uill holle huss Paa Rosenborre Eller Och brende den wed op y hans huss, Som ieg haffuer ladiit føre ud y haffuen tiil myn behoff, huorfor hand skall uaaris ad, at sliigdt inted skeer.«⁸³

Kongen havde ikke behøvet at være nervøs. Laurids Randulf havde i 1633 på anden vis skaffet sig bolig i en gård i Klosterstræde, hvorom senere. Her boede ægteparret, indtil de i 1636 flyttede til Helsingør, hvor de lejede en bolig af Gert Stenhugger. Her boede Laurids til sin død.

Ægteskabet blev kortvarigt. Allerede i oktober 1637 døde Ane af pest un-

der et besøg i sin hjemby Køge og blev begravet i kirken.⁸⁴ Parret havde da en lille datter, Maren, hvilket fremgår af et skifte i Helsingør den 13. marts 1641.⁸⁵

Ved sin ansættelse som toldskriver blev Laurids Randulf som nævnt makker med Poul Sørensen og var det til dennes død i maj 1640, hvorefter han arbejdede sammen med hans efterfølger, den tidligere skriver på Aarhusgård, Laurids Madsen, indtil han blev arresteret i november samme år.

I februar eller marts måned 1641 endte Laurids Randulf sit liv for bødlens sværd eller økse.⁸⁶

Laurids Randulf og hans økonomi

Skønt Laurids Randulf både som renteskriver og senere toldskriver havde en rimelig løn,⁸⁷ havde han tilsyneladende svært ved at sætte tæring efter næring. Det fremgår af en række gældsbeviser, der er noteret i hans skifte, at han allerede før sin udnævnelse til renteskriver havde været ude på lånemarkedet. Der foreligger to gældsbeviser fra 1625, det ene på et lån optaget af Laurids selv i Norge, det andet optaget af hans far på Laurids' vegne i Mariager. Allerede i sit første år som renteskriver optog han et større lån hos en af sine kolleger, senere et mindre lån hos en anden kollega. Desuden et lån hos en enke i Køge. Låneoptagelserne fortsatte efter hans udnævnelse til toldskriver, hvor såvel Poul Sørensens husvært slotsskriver Hans Pedersen som hans toldskriverkollega Jørgen Beier ydede ham større lån. Og endnu i sit sidste år som toldskriver var han på lånemarkedet og optog et mindre lån hos sin nye makker, Laurids Madsen. Alt i alt løb hans »bortskyldige gæld« ved hans død op i 3.528 daler, 1 mark og 10 skilling.⁸⁸ Hertil kunne uden tvivl lægges et krav på 237 daler, 2 mark og 2 skilling, fremsat af Laurids' mor, Maria, Niels Enevoldsens, og (sikkert) en bror Hans Nielsen, men som blev afvist, da der ikke fandtes papir på det. De havde taget hans ord for lånet for gode varer, men det slog ikke til.

Det bemærkelsesværdige ved skiftet er, at der i modsætning til mange andre skifter ikke forekommer »tilstående gæld« (udestående fordringer). Udtrykket forekommer ganske vist i opgørelsen af boets »indehavende gods og tilstående gæld og hele formue«; men det er blot løbet byskriven i pennen.

Boets samlede værdi blev opgjort til 2.464½ daler og 15 skilling,⁸⁹ hvilket betød, at den bortskyldige gæld oversteg boets værdi med 1.063½ daler,

1 mark og 10 skilling, fordelt på 33 kreditorer med krav fra 1½ til 484 daler. De mange ikke-privilegerede kreditorer fik derfor kun ca. 2/3 af deres tilgodehavende,⁹⁰ for de flestes vedkommende »udbetalt« i bohave, da der kun fandtes 14 rigsdaler i boet, som tjenestepigen fik til underhold for sig og Laurids' datter Maren, som var noget svag og syg.⁹¹

I juni 1642 var boet uventet blevet forøget med et større beløb, da Laurids Randulfs bror Enevold i Roskilde mødte op med tilbud om at tilføre boet 500 rigsdaler minus omkostninger, som Laurids havde tilsendt ham umiddelbart før sin arrestation,⁹² utvivlsomt for at sikre sin datters fremtid. Et særligt skifte afholdt den 13. marts 1641 viser, at hun på det tidspunkt havde ophold hos sin farbror i Roskilde. Der blev da udtaget forskellige klædningsstykker til hendes brug til en samlet værdi af 12 daler; men det mest værdifulde, hun fik, var et lille perlebånd og et guldarmbånd til en samlet værdi af 24 daler.⁹³ Et lille menneskeligt træk, at en lille, traumatiseret forældreløs pige skulle have et par små pynteting fra sit hjem med sig.

Den junidag i 1642, hvor kreditorerne skulle have deres andel af boet, har der været trængsel omkring Gert Stenhuggers hus, hvor Laurids havde lejet sig ind. Enkelte fik en del af deres krav indfriet kontant; men ellers foregik det ved hjælp af uddeling af det minutøst vurderede bohave. Her kun nogle få eksempler.

Husværten, der havde 90 daler til gode for 2½ års husleje, fik en jernkakkelovn, som Laurids altså må have bekostet, samt vægbeklædning i et rum. Dertil en sølvkande, to ølkedler, en lysarm med to piber, en morter, fem tinfade, seks andre fade og to bækkener.⁹⁴ Byfogden, der skulle have 42 daler, 2 mark og 8 skilling for sit arbejde med skiftet samt kost og logi for Laurids og hans dreng, blev betalt med et sengested med omhæng og lagner, dertil seks skeer og 24 tinfade; men så havde han fået for meget og måtte betale syv mark tilbage.⁹⁵ Søren Skrædder, der skulle have 17 daler, 1 mark og 12 skilling måtte tage til takke med en Bibel, han havde taget i pant for sit arbejde.⁹⁶ Lægen fik en kirkehistorie og en Dantziger stol for et krav på fire daler.⁹⁷ Christopher Slagter fik en drejlsdug og måtte refundere 6 mark.⁹⁸

Fem kreditorer, som tilsammen skulle have 140 daler, havde overladt sagen til byskriver Anders Harksen, som på deres vegne modtog en lang række genstande, som de så siden måtte deles om.⁹⁹ Også tjenestepigen Elline, som havde 20 daler til gode for to års løn og blev tildelt ekstra 20 daler »for hindis opvartning«, fik sit tilgodehavende i genstande fra boet og det endda sammen med to andre piger, som havde et halvt års løn til gode,

og en kone, som havde sørget for øl og mad (i forbindelse med skiftet?). Så måtte de dele bagefter. Blandt deres arv var en degen (en kårde). Den er de fire kvinder sikkert blevet begejstrede for.¹⁰⁰

Opgørelsen over Laurids Randulfs bo viser, at han i vidt omfang havde levet sit liv »på klods«. Samtidigt viser Skifteprotokollen, at den måde, han havde forvaltet sin økonomi på, tvang mange af dem, han havde økonomiske mellemværender med, til at leve på samme måde. De kunne ikke uden videre dække deres udgifter med det bohave, de fik med sig hjem. At leve »på klods« udgjorde en spiral, der snoede sig fra samfundets top nedad gennem samfundets sociale lag. Den lokale økonomi fik form af en slags tuskhandel, som når tjenestepigen skulle prøve at få noget i bytte for en degen, eller skrædderen for sin Bibel. Hvem ville bytte et kreatur for den drejlsdug, som slagteren havde fået af boet? Og hvad kunne lægen få hos apotekeren for en kirkehistorie? I vidt omfang vidner boopgørelsen om et pengeløst og derfor statisk samfund.

Med sin solide faste indtægt skulle Laurids Randulf nok have kunnet få enderne til at hænge sammen. Som boopgørelsen viser, kunne han ikke. Han kastede sig derfor ud i forskellige økonomiske transaktioner, hvoraf to resulterede i sager, der gik hele vejen gennem retssystemet op til Kongens Retterting, hvor de blev pådømt med to dages mellemrum i maj 1639. Laurids tabte dem begge.

Hans modpart i de to sager var Bartolomeus Haagensen og dennes bror Hans. Sidstnævnte blev af Laurids i løbet af sagen omtalt som hans svoger, uden at svogerskabet har kunnet verificeres. Men svogerskab eller ej, Laurids forsøgte i forbindelse med en handel om en have uden for Nørreport i København at snyde Hans for 300 kurantdaler. Sagen handlede om et gældsbevis med dette pålydende og var for så vidt ret enkel. Mere indviklet var den huslejesag, Laurids viklede sig ind i med Bartolomeus vedrørende en gård i Klosterstræde.

Selv om brødrene Haagensen ikke hørte til helt i toppen af det københavnske patriciat, hørte de til blandt storkøbmændene.¹⁰¹ Som tidligere skriver på Kobber- og Hammermøllen i Helsingør (1619-24) og proviantskriver på Bremerholm (1625-26) havde Bartolomeus tjent sig op og havde bl.a. fået monopol på kalkleverancer til kongens byggearbejder fra et kalkbrænderi ved Malmø.¹⁰² Den nævnte gård i Klosterstræde var også langt fra hans eneste ejendom i byen. I 1625 fik han tilskødet en gård af Kronen øverst i Købmagergade og endnu en gård, kaldet de Marsviners Gaard på samme gade.¹⁰³ Året efter havde kongen tilskødet ham en gård vest for Nytorv »med

24 Vaaninger og Boder« samt to huse i St. Clemensstræde.¹⁰⁴ Broderen Hans nævnes ikke så ofte. Men i 1628 var han i stand til at levere kongen varer til en værdi af 2.000 slettedaler, hvilket udgjorde en erstatning, Bartolomeus skulle betale kongen for en brand på Kongens Provianthus.

Det var disse to garvede handelsmænd, Laurids slap godt fra sine økonomiske slagsmål med, for så vidt som de først efter hans død fik kompensation for (en del af) deres krav.

Gården i Klosterstræde 14

I april 1633 overtog Bartolomeus Haagensen en gård i Klosterstræde i København,¹⁰⁵ fra Peder Clemmensen i Landskrone, som i 1629 havde sat den i pant til ham for et gældsbrev på 888 kurantdaler. Her flyttede Laurids Randulf ind og boede der i tre år, angiveligt uden at betale husleje, hvorefter han ovenikøbet uden at være ejer udlejede gården og opkrævede husleje for den.

Det lyder umiddelbart underligt; men Rådstueretten i Helsingør, som i september 1638 afsagde dom mellem Bartolomeus og Laurids, gav Laurids medhold. Den henviste dels til mundtlige aftaler, der måtte have været indgået mellem de to, og Bartolomeus' stiltiende accept af forholdene, dels til et responsum fra konsistoriet på Københavns Universitet, der fastslog, at den, der betalte jordskylden for en ejendom, havde råderet over den. Og det gjorde Laurids åbenbart samtidigt med, at han havde investeret en del i udbedring af den forfaldne ejendom,¹⁰⁶ som han vel har tænkt skulle være hans permanente bolig i byen.

Men i 1636 flyttede han til Helsingør, og det affødte et skriftligt købstilbud på gården fra Bartolomeus lydende på 1196 kurantdaler svarende til hans egen overtagelsespris med påløbne renter og omkostninger siden da. I februar 1637 kom den første landstingsdom, hvori Laurids blev dømt til at betale dette beløb plus husleje for de år, han havde beboet ejendommen, eller udlejet den. Rådstueretten dømte som nævnt modsat i september 1638, hvorefter en ny landstingsdom i marts 1639 stadfæstede dommen fra 1637. Herfra gik sagen videre til Kongens Retterting,¹⁰⁷ hvor den blev pådømt den 3. maj 1639. Retsmaskineriet kørte; men det kørte langsomt.

Da sagen kom op i Rettertingen tilbød Laurids overraskende at betale Bartolomeus, så Rettertingen behøvede blot at konstatere enigheden mellem de to parter bygget på Landstingets domme; det viste sig imidlertid at

være en forhalingsmanøvre fra Laurids' side. Sagen dukkede derfor op igen i november samme år i Rigens Ret,¹⁰⁸ og her satte Bartolomeus (store) tal på sine krav. Ud over de allerede nævnte 1196 kurantdaler, krævede han et tillæg af renter i godt seks år på 484 kurantdaler og desuden omkostninger på 272 daler, 40 skilling. Dertil husleje fra påske 1633 til Michaelis 1639 (76 kurantdaler, 64 skilling danske årligt), i alt 586 daler, og endelig yderligere omkostninger på 274 slettedaler, 40 skilling. Rigens Ret udtalte sig ikke om beløbets størrelse, men gav Bartolomeus Haagensen ret til »widere breffue och forfølning«, dvs. ret til at inddrive gælden med de dertil forhåndenværende, nødvendige midler.

Ved siden af sagen om gårdhandlen førte Bartolomeus Haagensen sag ved Helsingør Byting¹⁰⁹ om den ubetale husleje i Klosterstræde samt et gælds-brev udstedt af Laurids til ham på 100 rigsdaler. Herooverfor stillede Laurids modkrav på 149 rigsdaler, 42 skilling. Laurids blev den 23. september 1639 dømt til at betale Bartolomeus 152 rigsdaler 28 skilling »inden thrende solemærker«. Det skete ikke, og den manglende betaling endte som et krav i Laurids Randulfs bo, hvor Bartolomeus Haagensen krævede 225 slettedaler, men som de andre kreditorer kun fik indfriet to trediedele af sit krav.¹¹⁰ Gården var da helt ude af billedet.

Haven uden for Nørreport

Ved skiftet efter Laurids Randulf i 1642 mødte Jens Thomsen fra København op med et krav på 484 daler, 8 skilling. Han fik 322 daler, 3 mark, heraf 109 daler, 1 mark, 5 skilling og 1 albus kontant og resten i 16 forskellige numre fra vurderingen, strækkende sig fra en lille sølvkande til et par lagener med knipling.¹¹¹

Bag denne opgørelse gemmer sig en sag, der tog sin begyndelse den 2. februar 1636, kort efter Laurids var flyttet til Helsingør efter sin udnævnelse til toldskriver. Den kan følges i Herredagsdombogen den 5. maj 1640.¹¹² Kyn-delmissedag 1636 havde Laurids solgt en have »for Nørreport« til brygger Jens Thomsen i Løvstræde¹¹³ for 300 kurantdaler og som betaling fået et gælds-brev med en løbetid på et år og en opsigelsesfrist på et halvt år. Beløbet skulle forrentes med 6% p.a. Laurids Randulf transportererede straks gælds-brevet til Hans Haagensen, som han omtaler som sin svoger.¹¹⁴

Helt efter gælds-brevets ordlyd opsagde Hans Haagensen det i juli måned 1636 til indfrielse Kyn-delmissedag 1637, men da Jens Thomsen da nægtede

at indfri det, indstævnedes Hans ham for Bytinget i København, hvor Jens mødte op med en kvittering på beløbet udstedt af Laurids Randulf den 21. december 1636. Byfogden dømte kvitteringen gyldig og gældsrevet dødt.

Hans Haagensen appellerede sagen til Sjællandsfar Landsting, som den 26. juli 1637 dømte kvitteringen ugyldig og gældsrevet gyldigt. Jens Thomsen skulle indfri gældsrevet med renter til Hans Haagensen. Man skulle dog passere Kyndelmisse endnu et par gange, før der kom skred i sagen. Og i mellemtiden havde den været en tur over Rådstueretten i Helsingør, som afsagde en dom om nogle proceduremæssige forhold til fordel for Hans Haagensen.¹¹⁵ Den 6. februar 1639 dømte Rådstueretten i København Jens Thomsen til at betale Hans Haagensen inden 15 dage. Da betalingen ikke faldt, appellerede Hans sagen til Kongens Retterting, som den 5. maj 1640 stadfæstede Rådstuens dom.

Jens Thomsen synes derefter at have betalt. I hvert fald stævnedes han den 30. november samme år Laurids Randulf for Bytinget i Helsingør med krav om tilbagebetaling og fik den nedslående besked, at Laurids var blevet arresteret og hans bo forseglet. Når boet blev åbnet, kunne Jens møde op sammen med de øvrige kreditorer og søge sin betaling, så vidt Laurids' formue »pro quota tilstrecke kand.«¹¹⁶ Det endte med, at Jens Thomsen måtte nøjes med de omtalte 322 daler, 3 mark.

Arvesagen i Køge

I slutningen af november 1636 afgik Laurids Randulfs svigerfar, kræmmer Søren Jensen af Nørrestræde i Køge, ved døden og blev begravet i kirken »nest oven prædikestolens dør«.¹¹⁷ Han var altså en mand med en vis position i byen.

Ved det efterfølgende skifte følte Laurids sig på sin afdøde hustrus vegne forfordelt. Dels mente han, at svigerfaderen skyldte ham 400 rigsdaler, som var blevet ham lovet til dækning af »bryllupskost og udflugt« (omkostninger og udstyr/medgift), dels at hans svoger, Svend Olsen, ved skiftet havde fremlagt et angiveligt af svigerfaderen udstedt gældsrev på 2.500 slettedaler og fået lov til forlods at trække denne sum ud af boet, skønt gældsrevet først syntes dateret efter hans død.

Laurids indankede skiftets afgørelse for Landstinget, som gav ham medhold og sendte sagen tilbage til Køge til Rådstueretten. Samme procedure gentog sig nok en gang, hvorefter der kom nye dokumenter frem, som

gjorde, at dommen i Landsretten tredje gang gik Laurids imod, hvorefter han indankede begge de to kreav til Kongens Retterting.¹¹⁸

Rettertinget afviste Laurids krav på bryllupskost og udfly. At bruge et beløb af den størrelse på et bryllup ville i øvrigt have været imod kongens forordning om mådehold. Derimod fik han ret med hensyn til gældsbrevet på de 2.500 slettedaler, fordi der »med samme breff icke er saa nøyagtigh omgaaetz, som det sig burde.« Det stod dog Svend Olsen frit for at gøre sit krav over for boet gældende, såfremt han kunne bevise det med nøjagtige dokumenter.

Her endte sagen, for så vidt som den kan belyses gennem retssystemet. Laurids fik ikke sine angivne bryllupsomkostninger dækket eller kravet om medgift honoreret. Om han fik udbetalt sin afdøde hustrus søsterlod af de omdiskuterede 2.500 slettedaler, kan ikke afgøres. Den ville i givet fald have andraget 113 slettedaler, 2 mark, 8 skilling og 1 albus.

De manglende dalere

Fra juni til oktober 1637 opholdt Christian den Fjerde sig i Glückstadt, byen ved Elbens nedre løb, som han en snes år tidligere havde oprettet som en konkurrent til Hamborg. Herfra skrev han den 2. august 1637 til lensmand Frederik Urne på Kronborg og bad ham sende kongens kammerskriver til Glückstadt med 12.000 dalere pakket i tønder. Allerede 15 dage senere kvitterede kongen for modtagelsen af pengene,¹¹⁹ Rejsetiden for en postrytter med brev fra Glückstadt til Helsingør kan anslås til 6-7 dage afhængigt af, om vinden var gunstig på Bælterne; det ville levne 8-9 dage til pengetransporten den modsatte vej. Men iflg. en ekspert i den tids landtransport var det alt for kort tid til, at man kunne gøre turen med vogn, selv om lasten vejede under 500 kg.¹²⁰ Derfor er der sikkert anvendt søtransport, hvilket også nedpakningen i tønder kunne tale for. Kongen var da også selv i juni ankommet med skib til Glückstadt.¹²¹

Det blev ikke kammertjeneren, der kom med pengene, men Laurids Randulf, der måtte tage den lange rejse. Det var for så vidt ganske normalt, som det som regel var en af tolderne eller toldskriverne, der ledsagede pengetransporterne til kongen, som oftest blot til Kronborg, Frederiksborg eller København, men indimellem også længere væk, alt efter kongens opholdssted.

Som regel kan rejserne kun følges gennem optegnelser i toldbøgerne om refusion til tolder/toldskriver af udgifter til vognleje og fortæring. Kun

i sjældnere tilfælde som her ved, at kongens rekvisition og meddelelse om modtagelse har fundet nedslag i hans personlige breve.

Men denne gang blev det ikke ved det. Da kongen et par dage efter modtagelsen af pengene, lørdag den 19. august 1637, skulle udbetale løn til sine arbejdsfolk, viste det sig, at der i en af pengeposerne manglede 30 daler af de 300, den skulle rumme, hvilket han om mandagen meddelte lensmand Frederik Urne i et brev.¹²²

Denne mangel er siden kommet til at klæbe til Laurids Randulfs navn, som om det var ham, der havde benyttet lejligheden til at berige sig på rejsen til Glückstadt. Var det ham, der havde stjålet af dalerne, havde det dog været ualmindeligt dumt af ham at tage dem alle af én pose, når han havde 40 poser med sig. Optællingsfejlen eller tyveriet, hvad det nu var, er sandsynligvis sket i Helsingør, da poserne blev pakket, og det var Laurids næppe ene om, hvis han overhovedet medvirkede. Giver man ham skylden alene, er det som at skyde budbringeren, fordi man ikke bryder sig om budskabet.

Kongen beskyldte ham da heller ikke i sit brev for at være tyv. I så fald havde vejen til galge og gren sikkert været kort. Han bemærkede påfaldende stilfærdigt, at manglen skulle tages i agt i den kvittering, som Laurids havde modtaget. Denne havde åbenbart allerede forladt Glückstadt igen, så kongen kunne ikke selv foretage rettelsen. Det er sikkert denne begivenhed, tolder Herman Holst henviser til, når han som svar på en af Rentekammerets antegnelser for året 1638 bemærker, at Laurids Randulf tidligere er blevet justiceret, dvs. rensat for beskyldning, for en grov forseelse.¹²³

Det var da heller ikke denne begivenhed alene, der fra efteråret 1637 nedkaldte kongens vrede over toldboden, men en kæde af begivenheder. 2. juledag klagede han til Urne over, at »wrightigheden med tellen og pengene tager dageligen till...« Tolderne skulle derfor fremover ikke blot tælle pengene i den enkelte pengepose, men også veje poserne.¹²⁴ Det lyder så enkelt, at man næppe kan forstå, tolderne ikke selv er kommet på tanken. Ved en vejning af en enkelt pose med 300 daler, som skulle holde en vægt på ca. 8,7 kg, steg sikkerheden for det rette antal daler i posen betragteligt; vejningen gav dog ikke fuld sikkerhed, da skipperne kunne finde på at betale tolden med »unde dalere«,¹²⁵ dvs. underlødige dalere, som måske nok holdt vægt, men ikke værdi, og som kongen derfor ikke kunne bruge som afdrag på sine lån på Kieler Omslag. I begyndelsen af 1639 var der således blandt de 99.000 daler, som blev sendt til Kiel, fundet »en hab unde daler«, som gik retur til tolderne til ombytning.¹²⁶

Den praksis, der havde udviklet sig med, at skipperne kunne fortolde de-

res skibe hjemme hos tolderne, hvor der ikke var de samme kontrolmuligheder for hånden med vægte og redskaber til måling af lødighed, har uden tvivl været medvirkende til, at skipperne lettere kunne slippe af sted med at bruge de »onde dalere«. Instruksen af 1641 fastholder derfor også, at det kun er i undtagelsestilfælde, der må fortælles hjemme hos tolderne. Og nu med truslen om livsstraf, hvis ikke instruksen blev overholdt.

Men også på toldboden kunne der gøres forsøg på at snyde på møntvægten. Kongen overvejede derfor at placere en synlig advarsel dér, som skulle afskrække dem, der agtede at gøre et sådant forsøg. Ved høringen i Kolding i januar 1641 omtales af såvel toldere som toldskrivere den »møntsaks«, som kongen ville sende til toldboden til at klippe de onde mønter sønder med.¹²⁷ De, der formastede sig til at betale med »ond mønt« risikerede ikke blot at få dem kasseret, men ødelagt. Om møntsaksen nogensinde blev til virkelighed på toldboden, må stå hen i det uvisse.

Sikkert som en følge af de manglende 30 daler i pengeposen i 1637 og som en sikkerhed for, at den slags ikke gentog sig på rejsen mellem toldbod og Kongens Kammer, blev det påbudt, at alle pengeposer skulle forsegles af begge toldere. Så var ansvaret placeret. Det gav anledning til en bemærkning om det store lakforbrug på toldboden i en af Rentekammerets antegnelser til regnskabet for 1639.¹²⁸

Falske pas¹²⁹

Lørdag den 31. oktober 1640 mødte skipper Claus Jorissen fra Terschelling og toldskriver Laurids Randulf hinanden på gaden i Helsingør. Det var ikke noget tilfældigt møde. Claus var netop ankommet til Helsingør og havde krydderier med, som han på bestilling havde indkøbt til Laurids. Dem var han sammen med sin bror, Sibbe, på vej til at aflevere i Laurids' hus. På dennes spørgsmål, om de ikke havde lyst til at blive klareret med det samme, svarede de naturligvis ja.

Som ovenfor omtalt var der intet usædvanligt i, at klareringen foregik i toldskriverens huse i stedet for på toldboden. Det usædvanlige var, at Laurids også tilbød at tage imod toldbeløbet og aflevere det på toldboden. Betalingen plejede at ske i tolderens hus, hvorefter toldpassene blev udskrevet. Men Claus og Sibbe slog til og betalte de udregnede toldpenge henholdsvis 3 rosenobler, 4 guldgylden, 299 rigsdaler, 4 skilling (Claus) og 3 rosenobler, 5 rigsdaler. 3 skilling (Sibbe).¹³⁰

Laurids udfærdigede toldpassene om mandagen, da toldboden blev åbnet, og han kunne få adgang til kollegernes signeter, og afleverede passene til visitøren. Denne lovede, at skibene skulle være visiteret mellem syv og otte samme aften. Men da Laurids tirsdag morgen ville hente passene igen for at levere dem til skipperne, fik han den melding, at tolderne havde hentet dem aftenen før. De havde fået nys om situationen ved at Claus Jorissen havde mødt tolder Gøddert Bram, og på hans spørgsmål, om han ikke ville klareres, havde forklaret, at det allerede var sket. »Dat kunde nicht gahn«, svarede toldereren, og dermed kørte sagen.

Det er uklart, om Laurids efter afsløringen betalte toldbeløbet tilbage til de to brødre og bad dem selv aflevere pengene på toldboden eller selv sørgede for at få dem afleveret til tolderne. Uanset hvordan kom de tolderne i hænde, og der blev udskrevet nye pas med de rette numre.¹³¹ De »falske« pas lagde tolderne til side til senere brug, og ingen af toldskriverne blev orienteret om det skete. Ikke engang Laurids Randulfs makker, Laurids Madsen.¹³²

Når visitøren ikke umiddelbart afviste passene som forfalskninger, må de have været forsynet med alle de otte segl, der krævedes, dvs. også toldernes. Deres signeter havde Laurids kun adgang til, hvis de også blev opbevaret på toldboden i åbningstiden. At Laurids brugte allerede anvendte løbenumre på papirerne ved klareringen, var ikke usædvanligt, når man ikke havde toldbogen lige ved hånden; men numrene blev normalt rettet, før toldpasset blev udskrevet. Det skete ikke her, hvilket kunne tolkes således, at det ikke var Laurids hensigt at indskrive brødrene Jorissen i toldbogen men beholde tolden.

Det kan ikke afgøres; men at tolderne har været i tvivl om, hvordan de skulle håndtere det skete, ses tydeligt af, at der gik 14 dage, før de meldte Randulf til slotsherren, og at de i mellemtiden lagde låg på sagen. Dog ikke mere, end at snakken begyndte at gå i byen til stor frustration for Laurids' kolleger, der ikke vidste noget, og selv ved direkte henvendelse til tolderne ikke kunne få noget at vide.¹³³

Tolderne begrundet deres tøven med anmeldelsen med arbejdspress på toldboden. Der ventede en flåde på 200 skibe, der skulle klareres inden vinter, så man kunne ikke godt undvære en mand; men de havde holdt øje med Laurids, så han ikke skulle flygte, og Gøddert Bram havde ovenikøbet været en tur i København for at tale med en skipper, som de mente Laurids havde klareret på samme vis uden om bøgerne. Det var dog ikke tilfældet. Men de mente, at det bedre kunne efterforskes, når skibene fra Holland kom til foråret.¹³⁴

Da var sagen imidlertid afsluttet og Laurids død. Den 18. november 1640 meldte tolderne ham til Fredrik Urne med en beskyldning om at have udstedt falske pas. I de indtil da forløbne 14 travle dage må Laurids have svævet i uvished om, hvad der skulle ske; men han må også have haft en fornemmelse af, at der ville ske noget drastisk, siden han den 17. november 1640 tilsendte sin bror i Roskilde de allerede nævnte 500 rigsdaler. Det var på høje tid. Den 19. november blev Laurids Randulfs gods forseglet af byens øvrighed. Da sad han allerede arresteret hos byfogden.¹³⁵ Senere blev han overført til Kronborg. Ved vurderingen af hans bo en måned senere den 17. december, virker det, som om skriveren har taget forskud på Laurids' skæbne. Han benævnes som »Afgangne Laurids Randulf, fordum kongelig majestæts tolder«, ¹³⁶ dvs. som både afdød og afskediget. Men »afgangne« er nok bare løbet byskriveren i pennen, fordi skifter normalt drejede sig om afdøde personer. I hvert fald var Laurids endnu i live.

I de 14 dage mellem klareringen af brødrene Jorissen og anmeldelsen indtraf en anden sag omkring en rettet toldseddel, som i øvrigt også var klareret af makkerparret Laurids Randulf/Laurids Madsen.¹³⁷ Den blev tolder Herman Holsteins problem og ikke inddraget i sagen mod Laurids og skal derfor ikke behandles her. Min vurdering er, at den næppe var helt så afgørende i forbindelse med afskedigelsen af tolderne i marts 1641, som den er blevet gjort til.¹³⁸ Det var nok i højere grad de ovenfor omtalte afsløringer af praksis på toldboden, der kom for dagen ved høringen med toldskrivere og toldere i Kolding den 26. januar 1641, som to måneder senere gav stødet til en udskiftning af tolderne.

På slotsherre Frederik Urnes befaling rejste byfoged Jørgen Baldtzersen med toldernes anmeldelse som grundlag sag mod Laurids Randulf på mødet i Rådstueretten den 26. november 1640. Laurids fik ikke på noget tidspunkt lejlighed til selv at møde op i retten, men måtte lade sig repræsentere af »fuldmægtige«, der fremlagde hans skriftlige erklæringer.

De vigtigste vidner var naturligvis de to hollandske skippere, af hvilke dog kun den ene kom til orde i retten. Den 8. december 1640 fremlagde Claus Jorissen sin version af forløbet. Han har sikkert været godt træt af, at han den oktoberaften sagde ja tak til en hurtig klarering. Broderen Sibbe kommer ikke til orde, og er i det hele taget forsvundet ud af historien i en grad, så han ikke engang er indført som kaptajn på det skib, der næst efter Claus' skib er indført i toldbogen. Claus bekræftede tolderens fremstilling af klareringen, og gjorde i øvrigt opmærksom på, at Laurids betalte de krydderier, han havde bestilt hos ham, med egne penge.¹³⁹

Den 10. december skrev kongen fra Kolding to breve om sagen. I et nu bortkommet brev har Frederik Urne orienteret kongen om sagen mod Laurids Randulf vedlagt »Tollernis Indlegh om Lauers Randulffs gode gierninger.« Som svar befaler kongen Urne at tage dom over ham ved Bytinget og vedlægger en befaling til borgmestre og råd om at dømme i denne sag.¹⁴⁰

I brevet til borgmestre og rådmænd konstaterer kongen, at Laurids »haf-fuer itt groff falsch styeche beganget«, og befaler rådet at dømme ham, »som I agter at forsuare«, ¹⁴¹ dvs. de skal kunne stå inde for deres dom. Kongen tager i brevet til Urne forskud på dommen, og befaler denne uden forhaling at hænge ham uden for byen, når dommen er afsagt og han er »uell Streckt«, dvs gennem pinligt forhør (tortur), som først måtte anvendes efter domsafsigelse, har uddybet sin tilståelse. Kongens foreslåede straf indikerer, at han har udvidet sigtelsen til at gælde tyveri.

Brevene blev modtaget på Kronborg den 16. december 1640, så byrådet kan have læst kongens udmelding inden retsmødet den 17. december, som blev brugt til en opsummering af det hidtil skete ved opregning af de for retten indlagte dokumenter, Brevet nævnes ikke; men det har utvivlsomt skabt en vis uro i byrådet, som i forvejen ikke stod på alt for god fod med kongen pga. hans indblanding i Poul Sørensen-sagen.¹⁴²

Sagen fik lov at hvile året ud; men nytårsaftensdag indstævnedes Laurids Randulf byfogden og hele personalet på toldboden til retsmødet den 7. januar 1641. Da var slotsherren selv til stede, hvilket understreger kongens interesse i sagen.

På mødet fremlagde Laurids Randulfs fuldmægtig en begæring i 14 punkter, som Laurids krævede sine kollegers og deres drenges og toldbodsvendens svar på. Han havde et trumfkort i ærmet uden at det lader sig udrede, hvordan han havde fået det. Hans fuldmægtig kunne fremlægge en stævning fra landsdommeren med nogenlunde de samme punkter til besvarelse i Landsretten i Ringsted den 20. januar.¹⁴³ Hvis ikke de afgav deres svar i Rådstueretten i Helsingør den 14. januar. De valgte alle Helsingør.

I sine 14 punkter beskrev Laurids Randulf en række uregelmæssigheder i praksis på toldboden i forhold til gældende regler. Hensigten var klar. Spørgsmålene var ledende og kunne for så vidt stort set besvares med ja eller nej. Utvivlsomt et forsøg på at skabe en »en for alle og alle for en«-holdning i håb om, at en sådan fælles optræden fra alle toldskriverne ville tage brodden ud af anklagen. Skulle én straffes, skulle de alle, og det ville få oprævningen af Øresundstolden til at kollapse.

Men Laurids' håb blev beskæmmet. Hans kolleger var ikke så meget

indstillet på at redde ham, som på at redde sig selv. Det viser sig allerede i deres svar på de første to af hans spørgsmål, som drejede sig om, hvorvidt skriverne på toldernes begæring havde klareret skibe i deres egne huse og sendt tolderne deres udregninger, hvorefter disse havde opkrævet toldpengene hjemme hos sig selv uden skrivernes tilstedeværelse.

I stedet for to gange »ja«, pakker Christen Davidsen sine bekræftende svar på begge spørgsmål ind i vidtløftige udredninger, og får herunder også understreget, at da det er toldernes opgave pålagt dem af kongen at modtage tolden, tør han ikke forstå sig i at have noget med toldpengene at gøre.¹⁴⁴ Dermed sætter han fingeren på Laurids' ømme – og uomtalte punkt – at han havde modtaget penge af de to nederlandske skippere. Jørgen Beier giver også Laurids ret, men får indflettet, at tolderne selv skal svare for de penge, de modtager.¹⁴⁵ Dirik Christoffersen er som i det hele taget ret kortfattet i sine bekræftende svar, men understreger med slet skjult patos, at han intet har gjort, som ikke var krævet efter hans ed og bestillingsbrev, som han med Guds hjælp vil forsvare, om det er nødvendigt.¹⁴⁶ Mikkel Berendsen har tydeligvis vredet sig, da han skulle svare. To gange bruger han udtrykket, at han ikke kan benægte, at det, Laurids beder ham bekræfte, er sket, men han får tilføjet, at det nok drejer sig om en eller to gange.¹⁴⁷ Laurids Madsen, som har afløst Poul Sørensen, kan snakke uden om, fordi han som ny skriver kun har klareret kongens egne undersåtter, som alene har skullet betale tønde- og havnepenge. Og dem har tolderne modtaget.¹⁴⁸

En gennemgang af toldskrivernes svar på de øvrige punkter, vil udbygge det samme billede, at de nok giver deres kollega ret, men alligevel ikke fuldt ud. Kun i et enkelt tilfælde får han deres fulde støtte. Det er i svaret på det sjette punkt, om toldsedler udarbejdet i skrivernes egne huse, ofte er forsynet med et løbenummer, som må rettes, når de kommer på toldboden og får fat i toldbøgerne. Sagt med Mikkel Berendsens ord: »scheer Kongl: May: iche enn schilling forkort« ved den procedure.¹⁴⁹ Det svar må have tilfredsstillet Laurids; men ellers gjorde hans kolleger, hvad de kunne for at lægge afstand til ham uden at bryde deres for retten aflagte ed om at tale sandhed.¹⁵⁰

Ikke desto mindre er det tydeligt af svarene, at praksis på Øresunds Toldbod ligger langt fra gældende bestemmelser. Retsmødet den 14. januar endte med, at sagen blev optaget til dom med seks ugers varsel til den 25. februar.

I mellemtiden var tolderne indkaldt til møde med kongen i Kolding

den 25. januar 1641, hvor den anden sag om den rettede toldseddel var på dagsordenen.¹⁵¹ Men det var næppe dette møde, der for alvor satte ord på uordenen på Øresunds Toldbod,¹⁵² derimod den høring, som den følgende dag blev afviklet med tolderne og tre af toldskriverne som deltagere. I artiklens indledende afsnit om »Forløbet af en klarering – i praksis« er refereret en række af udsagnene fra denne høring. Denne høring fik kongen til at reagere omgående.

Allerede dagen efter udsendte han den tidligere nævnte, nye instruks til tolderne med bl.a. en paragraf, som indførte et enkelt segl kombineret med de klarerende skrivers og toldernes underskrifter. Statholderen Korfits Ulfeldt fik samme dag brev om at lade seglet fremstille.¹⁵³ Det var en lettelse af proceduren, for så vidt, som et toldpas nu ikke længere skulle besegles med alle otte segl, men samtidigt en skærpelse, der krævede toldernes og de klarerende skrivers nærvær for at underskrive passet. Et andet resultat af høringen fremgår af et brev, kongen den 2. februar sendte til Ulfeldt med befaling om at anskaffe en protokol, hvori tolderne skulle indskrive de indkøb, de foretog for adelen.¹⁵⁴

Når han i samme brev skriver, at tolderne fik en god »correks«, fordi de slet ikke havde rettet sig efter toldordinansen, må det være, hvad der kom frem ved samme høring, han henviser til. Der fremkom som ovenfor anført fra skriversnes side nogle artige beskyldninger mod tolderne, der nok kunne give grund til en »correks«, og som kongen skriver, i gentagne tilfælde ville pådrage dem dødsstraf, sådan som det også blev indført som sidste paragraf i den nye instruks af 27. januar 1641. Hele den normale rettergangsproces blev dermed sat ud af kraft og erstattet af kongens forhør og dom.

I en vis forstand kan man sige, at den paragraf fik bagudvirkende kraft i Laurids Randulf liv. Han havde kunnet føre en arvesag, en sag om et gældsbevis og en om hushandel/husleje hele vejen op til Rettertinget, men den vigtigste sag, han skulle føre, sagen om hans eget liv, fik han kun lov til at føre ved Rådstueretten, og dommen var på forhånd afsagt af kongen.

Allerede i sit brev til Frederik Urne den 10. december 1640, havde kongen som nævnt afsagt dødsdommen. Den gentog han i et nyt brev til Urne den 21. februar, dvs. før Rådstueretten havde afsagt sin dom, men efter Urne havde orienteret kongen om rettens overvejelser. Dommen var mildnet i den forstand, at han nu ikke ønskede Laurids Randulf hængt som tyv, men halshugget som falskner.¹⁵⁵

Brevet blev først modtaget på Kronborg den 27. februar, så Rådstueretten kendte ikke indholdet, da den afsagde sin dom den 25. februar.¹⁵⁶

Rådstuedommen blev afsagt af begge borgmestre, Lauritz Christensen og Peder Suendtzen, samt fire rådmænd: Hans Kierurt, Claus Busch, Hans Poulsen og Tommas Jacobsen. Derimod var hverken byfogden, som havde rejst sagen på kongens vegne, eller slotsherren, som havde befalet ham at gøre det, til stede. Ej heller Laurids Randulf, som måtte afvente, at hans fuldmægtig kom til Kronborg med en afskrift af dommen.

I et kort indledende resumé anføres, at Laurids ikke er frikendt for at være meneder og falskner, derimod frikendt for at være tyv.

I selve dommen anføres anklagepunkterne: Laurids har foretaget toldudregningen i sit eget hus og modtaget pengene. Han har forsynet passene med allerede brugte løbenumre (324 og 325) og har beseglet passene med andre signeter, hvor toldernes segl skulle være. Pengene er dog afleveret på toldboden, og nye pas med de korrekte numre (340 og 341) er udskrevet.

På den baggrund finder rådet, at Laurids har forset sig som meneder og falskner i forhold til toldbestemmelserne ved Øresunds Toldbod og den trykte Toldordinans. Rådet kan imidlertid ikke finde en dertil beskrevet straf i gældende lov, idet man ikke betragter Toldordinansens §2 om afskedi-gelse for toldsvig som dækkende. Derfor overlader rådet strafudmålingen til Randulfs tilbørlige dommer (kongen). Frikendelsen for anklagen om tyveri begrundes med, at toldpengene jo er kommet kongen til gode, og Laurids ikke er fremstillet for retten med tyvekoster.¹⁵⁷

Det er muligt – måske endda sandsynligt – at Laurids Randulf forsøgte at skaffe sig en ekstra indtægt gennem en privatklarering af de to nederland-ske skippere. Men i og med, at tolden var returneret og pengespørgsmålet dermed taget ud af anklagen, gjorde han i øvrigt stort set kun, hvad hans kolleger på toldboden også gjorde, måske med undtagelse af forfalskning af toldernes segl. Man forstår, at der bredte sig en vis nervøsitet blandt skriverne, direkte udtrykt i Mikkil Berendtsen og Dirik Christoffersens om-talte anmodning om Rentekammerets hjælp ved regnskabsaflæggelsen i begyndelsen af året 1641.

Det skete ved samme tid, som dommen over Laurids Randulf blev fuld-byrdet. Slotsherren behøvede ikke at skrive til kongen i Kolding om straf-udmålingen. Brevet med befaling om halshugning for falskneri var på vej og nåede frem to dage senere.

Men på spørgsmålet om, hvor og hvornår og hvordan henrettelsen fandt sted, bliver man svar skyldig.

Tilførslen til Skifteprotokollen ved det særlige skifte til fordel for Lau-rids' datter den 13. marts 1641 antyder, at Laurids endnu var levende, da

dette skifte fandt sted. Overskriften taler om »Affgangne Lauridtz Randvlffs barn ...«, men »Affgangne« er gennemstreget, og i selve teksten hedder det »Lauritz Randulffs barn« uden det foranstillede »s:«, som normalt ville forekomme ved en afdød. Det sidste kan være en sjskefejl, det første er en klar bevidst handling.

Men nærmere kan man næppe komme en dato. Kæmnerens regnskab for skarpretterens virksomhed i 1641 udviser ikke nogen betaling for en halshugning.¹⁵⁸ Kirkeregnskaberne for Sankt Olai kirke mangler i en periode fra maj 1640, og kirkebogen for døde for samme sogn begynder først i 1645. Sankt Mariæ sogns kirkebøger strækker sig tilbage til 1637, men her ses han ikke at være begravet. Det kan derfor ikke afgøres, om han blev begravet i indviet jord efter henrettelsen eller på retterstedet, og dermed heller ikke, om han blev henrettet med sværd eller økse. I første tilfælde kunne han få en kristen begravelse.¹⁵⁹ Ej heller skiftet af hans bo giver et fingerpeg. Der er ingen skyldige begravelsesomkostninger anført.

Helsingør havde i 1600-tallet to rettersteder, et ved Grønningen nord for Kronborg, et andet ved Svingelporten i byens vestlige udkant. Var det dér, henrettelsen fandt sted, skete det på omtrent samme sted, som hans »cammerad« Poul Sørensen fik sin dødelige skade.

Laurids Randulf og Poul Sørensen blev begge omkring 40 år.

NOTER

- [1] Brev til Frederik Urne 9.10.1635 i: C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve, 1632-35, 1878-80*, nr. 507, s. 427. (Herefter *Chr. IV breve, 1632-35*).
- [2] E. Marquard (udg.): *Kancelliets Brevbøger, 1635-36*, s. 175, 21.5. 1635. (Herefter *KBB, 1635-36*).
- [3] *Chr. IV breve, 1632-35*, nr. 486, s. 415: Brev til Frederik Urne 24.8.1635, note 2. Årsagen omtales uden nærmere beskrivelse som en *faute*.
- [4] *Smstds.*: Brev til Frederik Urne 9.10.1635, nr. 507, s. 427; *KBB 1635-36*, 7.1.1636 og 3.11.1636; afregning med Niels Knudsen i: *Arkivalieronline: Øresundstoldregnskab, Udgift (Villum Mortensen) 1636 5 6 – 1637 1 1*.
- [5] Der er ingen toldrulle for 1635 bevaret. Beløbet er anslået ud fra toldrullerne for 1633 og 1637 indskrevet i Christen Davidsens toldbøger de nævnte år, henholdsvis *Indtægt (Christen Davidsen) 1633 8 17 – 1634 1 1*, opslag 5-12/90 og A. *Indtægt (Christen Davidsen) 1637*, opslag 4-10/243. Det drejer sig om lastepenge, forhøjelse og oppenge.
- [6] *Chr. IV breve 1632-35*, nr. 486, s. 415: Brev til Frederik Urne 24.8.1635, note 2.
- [7] V.A. Secher (udg.): *Corpus Constitutionum Daniæ IV, 1622-34*, 1897, nr. 277, s. 416-18. (Herefter *CCD*).
- [8] *Øresundstoldregnskaber, C. Indtægt (Poul Sørensen) 1639*, s. 1R+V. Spiringerne havde navn efter Peter Spiring, en hollandsk købmand, som sammen med sine brødre organiserede svensk toldoprævning primært i Danzig og Pillau.
- [9] Kaj Nielsen, (udg.): *Christian den Fjerdes Ordinans om Toldens Oppebørsel af 12. Januar 1632*, 1982.
- [10] Toldskriver Jørgen Beiers forklaring afgivet på Helsingør Byting den 14. januar 1641, i: *Helsingør Byfoged, Justitsprotokol 1639-42*, s. 64 R. (Herefter *Justitsprotokol*).
- [11] Toldskrivernes svar på Randulfs spørgsmål 2, *Justitsprotokol 1639-42* s. 60V-61R; 63R; 65R; 66V; 68R.
- [12] Se klage over Lappen som dårlig ankerplads i: L. Laursen (udg.): *Danmarks-Norges Traktater 1523-1750, IV 1626-1649*, 1917, s. 494.
- [13] Cornelis Cau (udg.): *Groot Placaet-boeck vervattende de Placaaten, Ordonnantien ende Edicten van de doorluchtige Hoogh Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden*, 1658, sp. 880, XXXIII, jf. tilsvarende bestemmelse for trælastskibe til Flekkerø, sp. 881, XLIII.
- [14] Instruks 1628 siger en spansk ort eller rix (§ 5) instruks 1641, en rixort. Toldpasset kaldes undertiden lidt forvirrende en toldseddel, en betegnelse, som også gælder skrivers »regninger«, der bevares på toldboden, sammenbundet i datoorden.
- [15] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 64V, Jørgen Beiers svar på spørgsmål 13-14.
- [16] *CCD I, 1558-75*, s. 93.
- [17] Laurits Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857, I*, 1926, s. 61.
- [18] *Chr. IV breve, 1641-46*, nr. 10, s. 9ff.: De gør ded, dy uyl. Och inted ded, dy bør.
- [19] *CCD, V, 1639-50*, nr. 83, s. 78f.; signeten bestilt hos Korfits Ulfeldt i brev af 27. januar 1641, *KBB 1640-41*, s. 365.
- [20] Eden i sin helhed ses i: Kaj Nielsen, 1982, s. 13-14; *CCD IV, 1622-38*, s. 564.
- [21] I kilderne til Poul Sørensens død optræder to personer ved navn Hans Pedersen, den ene hans husvært, den anden Hans Pedersen Spormand. I indledningen til sin beretning om Poul Sørensens duel forveksler Laurits Pedersen de to. Laurits Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden II*, 1929, s. 155.
- [22] Tolderne Villum Mortensen, Herman Holstein og Gøddert Bram havde alle adresse på Stengade, toldskrivers Christen Davidsen og Dirik Christoffersen ligeså.
- [23] *Helsingør Byfoged, Skifteprotokol 1639-41*, s. 56V. (Herefter *Skifteprotokol*).
- [24] *Øresundstoldregnskaber, Udgift (Herman Holsten) 1638*, opslag 3/56.
- [25] Antegnelse nr. 30 i: *Øresundstoldregnskaber, Antegnelser*, opslag 102/138.

- [26] Således iflg. kongens krav til Poul Sørensens bo. *Skifteprotokol 1639-41*, s. 287V. Indimellem ligger et beløb på 93 rigsdaler og 20 skilling kongen til skade, afkortet med 17½ rigsdaler, 1 ort og 6 skilling regnet toldereren til skade. *Øresundstoldregnskaber, Indtægt og udgift (Herman Holstein) 1639, 3 21 - 1639*, opslag 4/60, og et beløb på 114 rigsdaler 3 ort og 2 skilling, som er krævet af Poul Sørensens arvinger. *Øresundstoldregnskaber, Antegnelser*, opslag 92/138; men som ikke stemmer ganske med de nævnte 116 rigsdaler, 2 skilling.
- [27] *Øresundstoldregnskaber, Antegnelser*, opslag 106-115/138, jf. renteskriverens forklarende notat i *Øresundstoldregnskaber, B. Indtægt (Dirik Christoffersen) 1640*, opslag 3/256.
- [28] *Skifteprotokol 1639-44*, s. 57V; s. 287R+V. Dokumentet dateret 28. januar 1636.
- [29] Poul Sørensens bo blev forseglet allerede på dødsdagen den 7. maj 1640. *Skifteprotokol 1639-44*, s. 50R+V. Den 3. juni s.å. blev der foretaget registrering og vurdering, fejlagtigt angivet som *Hans Petersson slodtz schriffuers guodtzis registrering och wordering. Skifteprotokol 1639-44*, s. 55V-60R; endeligt skifte fandt sted den 28. april 1642, *Skifteprotokol 1639-44*, s. 284R-288R, men uden opgørelse af aktiver og passiver og uden fordeling af arven.
- [30] En bror og seks søstre nævnes som Poul Sørensens arvinger. Moderen må altså være død før ham. *Kongens Retterting, Herredagsdombog 1641; 9; 27-1641; 10; 28*, s. 134R+V; *Skifteprotokol 1639-42*, s. 55V-56R.
- [31] *KBB*, 21. maj 1635, s. 175.
- [32] *Instruks af 9.6.1628 § 5, CCD IV, 1622-38*, s. 417; *Instruks af 27. januar 1641 § 6, CCD V, 1639-50*, s. 79.
- [33] *Instruks 1628 § 11, og instruks 1641 § 13*. Bodmerilån er nærmere omtalt i min artikel »Jakob Hybertsens sedler – Bodmeribogen 1639«, i: *Zise 2021*.
- [34] *KBB 1640-41*, s. 117f.
- [35] Det er påfaldende, at gældsbrevene ved registrering og vurdering af Poul Sørensens bo den 3. juni 1640 endnu anføres som værende en del af boet. Det samme gælder skødet på hans gård i Kolding og kontrakten på købet af kkejerten samt et købebrev på samme. *Skifteprotokol 1639-44*, s. 55V-56R.
- [36] *Herredagsdombog, 1641*, s. 132V-136V; Jf. *Skifteprotokol, 1639-44*, s. 286R.
- [37] *Skifteprotokol, 1639-41*, s. 287V.
- [38] Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen: »Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800«, i: *Fortid og Nutid 1992*, s. 73-100; Jens Ulf Jørgensen: »Ting og rettersted«, i: Axel Steensberg, red.: *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende Århundrede*, 1969, s. 307-352.
- [39] *Helsingør Rådstue, Rådstueprotokol, 1639-42*, s. 26V, 27V og 28V (Poul Sørensen), og *Smstds.*, s. 58R+V, 60V, 62V, 64V, 69V og 70V (Laurids Randulf). (Herefter *Rådstueprotokol*).
- [40] *Skifteprotokol, 1639-42*, s. 285R+V.
- [41] »Forordning om guld- og sølvsnore, stifter med ædelstene, tapeter og sengeklæder«, *CCD III, 1596-1621*, nr. 491, s. 535-37.
- [42] Forløbet er beskrevet i en række rådstue-møder fra 20.6.-5.9. 1639. *Rådstueprotokol 1639-42*, s. 35R-60V.
- [43] *Helsingør i Sundtoldstiden, II*, s. 96.
- [44] Om denne, se artiklen »Jakob Hybertsens sedler«, i *Zise 2021*.
- [45] Et drab blev i 1623 takseret til 10 daler i sagefald. H.K. Kristensen: »Sagefald fra Skast Herred 1623-24« i: *Fra Ribe amt*, 1963, s. 627f.
- [46] *Helsingør i Sundtoldstiden, II*, s. 155-62. Beretningen er en sammenskrivning af referater i *Justitsprotokol 1639-42*, s. 49V-56V og *Rådstueprotokol 1639-42*, s. 22V-28V.
- [47] En læge har forklaret mig, at dette sandsynligvis betød, at han var ramt i en lunge.
- [48] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 55R.
- [49] *Herredagsdombog 1641*, s. 98V.
- [50] *Helsingør i Sundtoldstiden II*, s. 266b. Jf. om læge- og bartsckæruddannelsen: Gordon Norrie; *Kirurger og Doctores*, 1929, s. 37-42; Klaus Larsen: *Dødens Teater*, 2012, s. 69-75; Alan Hjorth Rasmussen: »Pest, plage og

- lægedom«, i: *Dagligliv i Danmark 1620-1720*, s. 253-56.
- [51] *Christian den Femtes Forordning om Medicis oc Apotecker*, 1672, § 4: Bartskeærnerne må indgive »vunddrick for fald, sticken, huggen« – kun medici må udskrive og anvende indvortes medikamenter, og § 28: »Ingen Chirurgus maa under tilbørlig straff forordne eller selff præparere nogen Medicamenter for deris Patienter indvortis at bruge / uden alleene Vunddrick oc decocta som aff dennem brugis imod Franssøske Pocker / Gurgelvand oc hvad egentlig til Chirurgi henhører.«
- [52] *Herredagsdombog 1641*, s. 98V; jf. 102V-103R.
- [53] *Smstds.*, s. 104V.
- [54] *Smstds.*, s. 105V; 106R+V.
- [55] På mit spørgsmål herom til min lægelige rådgiver, svarede denne tørt: »Det er klart, at hud heler hurtigere end lungevæv.«
- [56] Optryk af Christian IV's Forordning af 20. december 1619.
- [57] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 132R, *Skifteprotokol 1639-44*, s. 50R.
- [58] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 134R, *Skifteprotokol 1639-44*, s. 288V.
- [59] *Skifteprotokol 1639-44*, s. 59V-60R, s. 288V. *Justitsprotokol 1639-42*, s. 132V nævner et beløb på 108 slettedaler.
- [60] *Skifteprotokol 1639-44*, s. 60R.
- [61] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 144V.
- [62] *Smstds.*, s. 147R.
- [63] *Smstds.*, s. 109R.
- [64] *Smstds.*, 110R.
- [65] *Justitsprotokol 1642-43*, s. 22R.
- [66] *Skifteprotokol 1655-56*, s. 1058R.
- [67] *Skifteprotokol 1659-60*, s. 110R.
- [68] *Skifteprotokol 1639-44*, s. 176V.
- [69] *Skifteprotokol 1625-27*, s. 206V.
- [70] Denne standsforskel og deraf følgende mangel på interesse ud over egen stand kommer på slående vis til udtryk i de dagbøger, far og søn, slagterne Tue Jensen og Rasmus Tuesen, førte i årene 1606-77. Hverken Poul Sørensen eller Laurids Randulf og deres skæbne er nævnt deri. Torben Bill-Jesen & Lone Hvas: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2017.
- [71] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 141V. Der anvendes her udtrykket »kost«, som i *Herredagsdombogen* benævnes som »værelse og traktement«, s. 109V.
- [72] *Smstds.*, s. 150R. Der nævnes fire domme imellem s: Pouls arvinger og deres modparter, men ikke deres indhold.
- [73] *Herredagsdombog, 1641*, s. 109V-110R.
- [74] *Smstds.*, s. 111R.
- [75] *Justitsprotokol 1642-43*, s. 6V, jf. *Skifteprotokol, 1639-44*, s. 284R-288R.
- [76] *Justitsprotokol 1642-43*, s. 39V.
- [77] Pga. den måde, skiftet er ført på, er det vanskeligt at give et mere nøjagtigt tal. *Skifteprotokol 1639-44*, s. 284R-288R. Gennemgangen af den tids regnskaber besværliggøres af, at der regnes med både rigsdaler (= daler in specie) á 96 skilling og daler (også kaldet slettedaler = daler i mønt) á 64 skilling, og indimellen dukker også daler kurant á 80 skilling op.
- [78] C. F. Bricka (udg.): *Dansk Biografisk Leksikon, XIII*, Kbh. 1899, s. 395f.
- [79] Hostrup. *Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd* angiver 9. januar 1626 som dato for udnævnelsen.
- [80] Renteskriver 1620-35.
- [81] Jens Engberg: *Dansk Finanshistorie i 1640'erne*, Aarhus 1972, s. 49f.
- [82] P. Brock: *Historiske Efterretninger om Rosenborg*, København 1881-1883, s. 22f.
- [83] *Chr. IV breve, 1632-1635*, nr. 264, s. 231, dateret 9. februar 1634.
- [84] *Børge Greens Optegnelser, Bind III*, s. 10, *Pest i byen 1637-38 I: Køge Byhistoriske Arkiv*.
- [85] *Skifteprotokol for Helsingør 1639-44*, s. 206V.
- [86] Det er ikke lykkedes at datere henrettelsen. *Kæmnerregnskabet for Helsingør* for året 1641 rummer s. 51R+V et regnskab over udgifter til skarpretteren, men ingen udbetaling for en henrettelse. Det nærmeste, man kan komme en dato, er kongens brev af 21.02.1641 til lensmand Frederik Urne på Kronborg, modtaget dér den 27.02. med befaling om at hugge hovedet af Laurids Randulf som falskner, når han er dømt. *Chr. IV breve, V*, nr. 20, s. 23f.
- [87] I 1646 fik en menig renteskriver en årsløn på 138 rigsdaler, hvoraf han selv skulle aflønne en »dreng«. Desuden bespisning på slottet og hofklædning. *Dansk*

- Finanshistorie*, s. 49-51. Hertil kom for Laurids Randulfs vedkommende den tid, han var forvalter på Rosenborg, et årligt vederlag på omkring 50 daler. *Historiske Efterretninger om Rosenborg*, s. 2; som toldskriver havde han en fast årsløn på 150 rigsdaler samt som ovenfor nævnt i bedste fald et tilsvarende beløb i »paspenge«.
- [88] *Skifteprotokol 1639-44*, s. 326R-329V.
- [89] *Smstds.*, s. 325V.
- [90] *Smstds.*, s. 329V-330R.
- [91] *Smstds.*, s. 131R.
- [92] *Smstds.*, s. 325R-V.
- [93] *Smstds.*, s. 206V.
- [94] *Smstds.*, s. 330V.
- [95] *Smstds.*, s. 331R.
- [96] *Smstds.*, s. 331R.
- [97] *Smstds.*, s. 336V.
- [98] *Smstds.*, s. 335R.
- [99] *Smstds.*, s. 334V-335R.
- [100] *Smstds.*, s. 330R-331R.
- [101] Johan Jørgensen: *Det københavnske Patriciat og Staten ved det 17. århundredes midte*, 1957.
- [102] *KBB 1630-32*, s. 661, bevilling dateret 16. januar 1632.
- [103] *KBB 1624-26*, 27. april 1625, s. 385.
- [104] *Smstds.*, 24. februar 1626, s. 659.
- [105] Det drejer sig om nuværende Klosterstræde 14, matrikel nr. 69 i Frimands Kvarter. H. U. Ramsing ved Egil Skall: *Københavns Ejendomme 1377-1728, VII Frimands Kvarter*, København 1994, s. 97. Gården brændte i Københavns store brand i 1728 og blev genopbygget 1732/1757.
- [106] *Rådstueprotokol 1634-39*, s. 105R-106R; han nævner selv »offuer 1400 daller«; *Rigens Dombog 1631-39*, s. 189.
- [107] *Herredagsdombog 1639*, s. 340V-345R.
- [108] *Rigens Dombog 1631-39*, nr. 33, 2. november 1639, s. 187-94.
- [109] *Justitsprotokol 1635-1637*, s. 176R-V; *Justitsprotokol 1639-42*, s. 4V-5V, s. 75R, s. 88R-V.
- [110] *Skifteprotokol 1639-44*, s. 326V, 330R. Her som så ofte ellers svinges mellem angivelser i rigsdaler, kurantdaler og (slette)daler. Til det indbyrdes forhold mellem rigsdaler, kurantdaler og (slette)daler, se note 77.
- [111] *Smstds.* s. 326V, 330R-331V.
- [112] *Herredagsdombog 1640*: s. 16V-21R.
- [113] Ramsing, 1994, s. 152.
- [114] I arvesagen efter Laurids Randulfs svigerfar nævnes to gange en *Hans Drubein* i København, *Kongens Retterting, Stævningsbog 1638*; 1; 11-1639; 2; 4, s. 441V og 442V; jf. *Herredagsdombog 1639*, s. 252V. *Druben*; men om det er den samme som Hans Haagensen er vel tvivlsomt.
- [115] *Rådstueprotokol 1634-1639*, s. 55V-56R.
- [116] *Justitsprotokol 1639-42*, s. 106R.
- [117] *Børge Greens Optegnelser*, Bd. III, s. 9.
- [118] *Stævningsbog, 1638-39*, s. 440V-442V; *Herredagsdombog 1639*, s. 252R-256R. Landstingsdommene blev afsagt 8.3. og 25.7. 1638 og 31.1.1639. Rettertingsdommen 30.4.1639.
- [119] *Chr. IV breve, 1636-40*, nr. 191, s. 149f. (2.8.1637), nr. 192, s. 150 (17.8.1637).
- [120] Dr. phil. Per Ole Schovsbo i telefonsamtale 29. november 2021: »Det kan simpelthen ikke lade sig gøre.« En daler havde en vægt på ca. 29 gram, så nettovægten har været ca. 350 kg.
- [121] *Chr. IV breve, 1636-40*, nr. 182, s. 142 (1.6.1637), brevet skrevet på »Snarens-vend« ved Flekkero i Norge.
- [122] *Smstds.*, nr. 194, s. 151f. (21.8.1637).
- [123] *Øresundstoldregnskaber, Antegnelser 1638*, nr. 3, opslag 63/138.
- [124] *Chr. IV breve, 1636-40*, nr. 213, s. 168 (26.12.1637).
- [125] *Smstds.*, nr. 257, s. 209f. (8.2.1639).
- [126] *Chr. IV breve, 1636-40*, nr. 257, s. 209f. (8.2.1639).
- [127] *Kongens Retterting, Justits- og Voteringsprotokol 1641a-b*, opslag 5/53, 7/53, 10/53.
- [128] *Øresundstoldregenskaber, Antegnelser 1639*, nr. 29, opslag 76/138.
- [129] *Rådstueprotokol, 1639-42*, s. 54R-77V; Sune Dalgaard: »Reformationen på Øresunds Toldbod 1641«, i: *Festskrift til Astrid Friis*, 1963, s. 69-75.
- [130] Sune Dalgaard, 1963, anfører, s. 70 note 14, at den told, de to skippere betalte efter toldbogen, er betydeligt mindre end den told, Randulf opkrævede. Det er ukorrekt. Der mangler 1 skilling i Sibbes told, mens Claus' told er nøjagtig den samme.
- [131] Randulf havde udstedt passene med numrene 324 og 325, som allerede var brugt. I stedet fik de nu numrene 340 og 341; men burde faktisk have haft numrene

- 341 og 342, da nummer 340 allerede var brugt. *Øresundstoldregnskaber, Indtægt – C (Poul Sørensen)*, opslag 66-67/246. Og her slutter forvirringen ikke, idet Sibbe Jorris er indført som Gerit Sieboldz.
- [132] Den bevarede toldbog bærer hans afdøde forgængers, Poul Sørensens, navn. Laurids Randulfs toldbog er ikke bevaret.
- [133] Laurids Madsen i forhør i Kolding den 26.1.1641, *Justits- og Voteringsprotokol 1641a-b*, opslag 7/53, 17/53, 25/53.
- [134] *Smstds.*, opslag 10/53, 19/53, 27/53.
- [135] Ved skiftet i 1642 fik byfogden 42 daler og 2½ mark for Laurids Randulfs og hans drengs kost og overvågningen af huset, han havde boet i. *Skifteprotokol 1639-44*, s. 327R.
- [136] *Smstds.*, s. 131R.
- [137] *Øresundstoldregnskaber, Indtægt – C (Poul Sørensen)*, opslag 242/246, nr. 92 12.11.1640.
- [138] Dalgaard, 1963, s. 75-80.
- [139] *Rådstueprotokol 1639-42*, s. 55b R.
- [140] *Chr. IV, breve, 1641-44*, nr. 483, s. 427f.
- [141] *Sjællandske Tegnelser, 1640-42*, fol. 127V, *KBB 1640-41*, s. 307f.
- [142] Se ovenfor om Krejerten Falken.
- [143] Dato i *Rådstueprotokol 1639-42*, s. 60V.
- [144] *Smstds.*, s. 61R.
- [145] *Smstds.*, s. 63R.
- [146] *Smstds.*, s. 64V-65R.
- [147] *Smstds.*, s. 66V.
- [148] Han fremlagde sit svar skriftligt, da han var blevet sendt til Kolding med penge til Kongen.
- [149] *Smstds.*, s. 67R.
- [150] Indtil min nærlæsning af Randulfs 14 punkter i forberedelsen af denne artikel, har jeg været af den opfattelse, at hans kolleger helhjertet, men forgæves støttede ham. Dette til dels bygget på M. Venge, *Dansk Toldhistorie I*, 1987, s. 275, hvor de 14 punkter betegnes som led i et sagligt velfunderet forsvar. Den opfattelse har jeg ikke længere. Dalgård, 1963, s. 71-75, anfører, at svarene er præget af en vis fællesredaktion. Den giver sig selv dels af, at det er de samme spørgsmål, de svarer på, dels af deres forsøg på formuleringer, der kan skabe afstand til Randulf.
- [151] Dalgaard, 1963, s. 77-79.
- [152] *Smstds.*, s. 79f. Mødet den 25.1. drejede sig overvejende om en kompetancestrid mellem adelige og borgerlige medlemmer af Admiralitetsretten.
- [153] *KBB 1640-41*, s. 365.
- [154] *Chr. IV breve, 1641-44*, nr. 15, s. 14f.
- [155] *Smstds.*: nr. 20, s. 23f. Med grovkornet humor føjer kongen til: »Kommer hand da igien, da kand du lade henge hannom.«
- [156] *Rådstueprotokol, 1639-42*, s. 76V-77V.
- [157] Jf. Jyske Lov kapitel 86: »Hvis en Mand rejser Tyverisag mod en anden Mand og griber ham med noget (af det stjaalne) i Hænde, skal han binde det paa hans Ryg og føre ham til Tinget ...« Dvs. tyvekosterne skulle i et vist omfang være til stede, for at man kunne dømme en person for tyveri.
- [158] *Helsingør Rådstue, Kæmnerregnskaber, 1639-1642*, s. 51R+V.
- [159] *Helsingør i Sundtoldstiden II*, s. 118.

De danske kongers Guldbjerg

En undersøgelse af Øresundstoldens udvikling 1429-1857

AF MOGENS JENSEN

Ikke færre end fem gange benævnes Øresundstolden i værket *Helsingør i Sundtoldstiden* som »de danske kongers guldbjerg«.¹ Oprindelsen til dette malende billede, hvor man uvilkårligt ser de opkrævede guldstykker stablet til op over skorstenen på toldboden, er uklar. Arent Berntsen anvender det i 1656 i sit topografiske værk om Danmark-Norge,² hvortil Henrik Becker-Christensen konstaterer, at guldbjerget på udgivelsestidspunktet var forvandlet til et sølvbjerg.³ Gustav Ludvig Baden fører udtrykket tilbage til begyndelsen af 1500-tallet, hvor Christian II's admiral Søren Norby angiveligt skulle have brugt det i en samtale med kejseren,⁴ mens Hugo Matthiessen lader vintolden være emne for denne samtale og lader Norby svare kejseren på et spørgsmål om, hvilke vinbjerger der er i Danmark: »Helsingør, bedre end noget i Verden«.⁵

Norbys ytringer om vin og guld må henføres til myternes verden; men allerede i 1594 omtaler den lærde sognepræst i Andst, Jon Jensen Kolding, i sin Danmarksbeskrivelse Øresund som »en sand guldgrube og ægte vingård. Havet flyder nemlig med vin og guld«,⁶ og Erich Pontoppidan følger ham, når han i 1764 kalder Øresunds Toldkammer »De danske kongers Guld-Mine«.⁷

Guldmine/guldgrube eller guldbjerg. Det første billede peger på arbejdet med at udvinde guld, det andet på resultatet. Og der blev vitterligt stablet et bjerg af guldmønter og siden sølvmønter på toldboden i Helsingør; men der skulle også sagt med samme billedsprog undervejs findes nye årer at udvinde. Det er disse forskellige årer og deres udnyttelse, der skal beskrives i denne artikel, som også vil tage skyldigt hensyn til vinbjerget.

Mere prosaisk sagt vil artiklen, som er blevet til på opfordring, forsøge at give et overblik over Øresundstoldens udvikling gennem dens godt 400-årige eksistens (1429-1857). Det har været en spændende rejse gennem toldhistorien, jævnlige med den tanke, om ikke artiklens emne spændte for vidt til at skabe det nødvendige overblik. Artiklen bygger hovedsageligt på primærkilder (toldruller⁸ og toldbøger), og vil derfor kun med enkelte undtagelser (f.eks. vedrørende lastepengene) bevæge sig ind i en diskussion af den meget righoldige litteratur om Øresundstolden. Dansk-norske skibe var som regel toldfrie og vil kun blive nævnt i enkelte tilfælde, og norske toldruller vil ikke blive inddraget.

Øresundstoldens oprindelse og udvikling – kort skitseret

Den told, Erik af Pommern i 1429 begyndte at opkræve i Øresund, kan betragtes som en udvidelse af den da eksisterende toldordning for skibe på vej mod Vesteuropa fra Skånemarkedet.⁹ Den var dog mere end det. Hidtil havde tolden været en »sæson told« opkrævet i de tre efterårsmåneder, markedet varede. Men med Skånemarkedets svindende betydning og en voksende direkte handel mellem Vesteuropa og Østersøhavnene uden om markedet, svandt toldindtægterne ind. Det skulle den nye »helårstold« råde bod på.¹⁰ Bortset fra fire år (1519-23), hvor tolden blev opkrævet i København, var Helsingør i hele Øresundstoldens levetid opkrævningsstedet.¹¹

I modsætning til Skånemarkedstolden, en skibstold, som kun blev opkrævet ved skibenes returrejse fra markedet, var den nye Øresundstold en transitafgift opkrævet ved skibenes passage af det nybyggede Krogen, hvadenten kursen gik mod Østersøen eller Vestersøen, den tids betegnelse for Nordsøen. Den firedobling af toldtaksten, som samtidigt blev indført, var derfor i realiteten en ottedobling.

Den voldsomme stigning i toldtaksten vakte selvsagt modstand i Hansestæderne; men modstanden skyldtes også og måske i højere grad, at der overhovedet skulle betales told til den danske konge for gennemsejling af Øresund, som stæderne opfattede som en fri og åben strøm.¹² Den nye told blev derfor beskyldt for at være både urimelig og uredelig.¹³ Bortset fra det besvær, den voldte, blev den opfattet som sædvanestridig og derfor uforpligtende.¹⁴

Erik af Pommern hævdede heroverfor, at han kun gjorde, hvad andre konger og fyrster gjorde i deres riger.¹⁵ Han drog dermed en – sikkert be-

vidst – parallel mellem Øresund og de store europæiske floder, hvor der i 1400-tallet alene langs Rhinen blev opkrævet told ikke færre end 64 steder, ved Elben 35 steder og ved Donau en halv snes steder.¹⁶ Denne parallel kunne også tænkes at danne baggrund for at lade de hurtigt strømmende floder lægge navn til de danske farvande og kalder dem »strømme«.¹⁷ Retten til toldopkrævning blev således knyttet til territorialbesiddelse som et rent magtspørgsmål. Havde man magten, havde man retten. At Øresundstolden blev indført, viser derfor, at Erik af Pommern gik sejrrigt ud af den kamp om Sundet, som gennem 1420'erne blev ført mellem ham og Hansestæderne. Det sidste slag blev udkæmpet ved København i 1428. Hansestæderne tabte. Det skal dog huskes, at med retten til at opkræve tolden fulgte også forpligtelsen til at sørge for sikker sejlads gennem strømmen.¹⁸

Øresundstolden var fra 1429 en – ganske vist ikke uanfægtet – kendsgerning og skulle bestå i mere end 400 år, indtil den blev afløst i 1857 med et engangsbeløb på 33½ mio. rigsdaler svarende til ca. 12 års indtægt. Den fik først sin statsretlige godkendelse i 1544 med indgåelsen af Speyertraktaten mellem den tysk-romerske kejser Karl V og kong Christian III¹⁹ suppleret med Odensetraktaten sluttet mellem Frederik II og hansestæderne i 1560.²⁰

Øresundstoldens tid kan groft set deles op i to omtrent lige store perioder. I første halvdel af perioden (1429-1645) fastsatte den til enhver tid regerende konge takster og vilkår for tolden. I sidste halvdel af perioden (1645-1857) var skiftende konger i vidt omfang bundet af den toldrulle, som var resultatet af Christianopeltraktaten i 1645.²¹ Sagt med Ole Feldbæks ord blev Danmark gradvist reduceret fra at være »strædernes vogter« til at være »strædernes gidsel«.²²

Et kongeligt regale

Som et kongeligt regale, dvs. en afgift, regenten som statsoverhoved havde fuld rådighed over i modsætning til skatteindtægterne, var det op til kongen at træffe beslutning om alle forhold vedrørende Øresundstolden. Ikke blot gik provenuet i hans kasse; det var også ham, der fastlagde, hvem der skulle betale tolden og hvor meget, der skulle betales. Altsammen – i hvert fald teoretisk – uden indblanding fra nogen. Men som så ofte var der forskel på teori og praksis. Og nok kunne Christian IV i 1647 hævde, at tolden udelukkende stod til kongens disposition som hans håndpenge;²³ men indimellem blandede Rigsrådet sig i beslutningerne.

Det kom – lidt skjult – til udtryk under hans far, Frederik II, i 1567, da de i første omgang midlertidige, senere permanente, lastpenge blev indført, og tolder Henrik Mogensen frabad sig at skulle forsvare den nye afgift over for skipperne. Han forlangte, at kongen skulle sende rigsråder til toldboden for at tilkendegive skipperne kongens mening. Dette krav er kun forståeligt, hvis toldereren vidste, at Rigsrådet havde været indblandet i beslutningen om den nye toldform.²⁴

Indblandingen kom åbenlyst til udtryk ved indførelsen af den krigsbegrundede toldforhøjelse i 1629. I indledningen hedder det, at forhøjelsen sker »med vorris Danmarkis riges raads bevilling og sambtøcke«.²⁵

På det indenrigspolitiske plan var der således et nødvendigt hensyn at tage til Rigsrådet og på det udenrigspolitiske plan til de nationer, hvis skippere og købmænd måtte udrede tolden. Skruede kongen for hårdt på toldskruen kunne det fremkalde uhensigtsmæssige politiske følger både nationalt og internationalt, hvad kongen ikke mindst kom til at mærke i den traktat, der ca. midtvejs i Øresundstoldens historie skabte en klar skillelinie mellem et før og et efter Christianopol 1645.

Rigsrådet var tilsyneladende mere bevidst om denne problematik end kongen, når rådet i forbindelse med toldforhøjelsen i 1629 ytrede, at hvis denne skabte uvilje hos nabostaterne, måtte den ændres, og at den ikke burde opkræves længere, end krigen varede.²⁶ Med samme begrundelse frarådede rådet otte år senere en af kongen foreslået toldforhøjelse. Venneløs som riget var, burde det ikke lægge yderligere byrder på nabostaternes handel.²⁷

Christian IV valgte trods rådets betænkeligheder toldforhøjelsen. Og J.A. Fridericia konstaterer tørt, at »det synes at have været sidste Gang, at Kongen søgte sit Rigsraads Samtykke til Forhøjelse af Sundtolden.«²⁸ Kongen skulle dog hurtigt erfare, at den nationale rådgivning blev afløst af international indblanding.

Nøglerne til Østersøen

Den 5. juni 1645 kunne Christian IV fra Kronborgs vinduer se en hollandsk orlogsflåde på 37 skibe eskortere ca. 300 nederlandske handelsskibe igennem Øresund uden toldbetaling. Ganske vist accepterede Nederlandene senere at erstatte den manglende told med et engangsbeløb på 120.000 rigsdaler;²⁹ men den toldfri gennemsejling var et klart udtryk for, at den

danske konge havde mistet sin århundredlange ret og magt til at lukke for adgangen til Østersøen gennem de danske stræder og fastsætte prisen for at passere (nøglerne til Østersøen).

Christianopeltraktaten indgået i august samme år er et vidnesbyrd om, at Danmark endegyldigt havde mistet herredømmet over Østersøen (*dominium Maris Baltici*). Det var for så vidt helt i tråd med tidens tanker om den frie adgang til havet; men noget selvmodsigende lod sømagterne samtidig Danmark beholde retten til at opkræve told i et påstået frit farvand.

De følgende par hundrede år blev denne ret garanteret af skiftende stormagtskonstellationer og deres handelsinteresser. Helt barokt virker det, at Sverige ved freden i Frederiksborg i 1720 måtte acceptere at give afkald på sin ved freden i Stettin i 1570 fastslåede toldfrihed i Sundet,³⁰ skønt landet siden freden i Roskilde i 1658 besad den østlige bred af Sundet.

Toldrullerne – et overblik

Forordet til en i 1821 udgivet håndbog i Øresundstolden, indledes med følgende konstatering: »Det har stedse været den danske Regjerings Grund-sætning, at alt hvad der vedkommer Oppebørsler og Afgifter skal [...] være offentligt, [...]. Dette har også været Tilfældet med de øresundske Toldafgifter.«³¹

Dette er en sandhed med store modifikationer. Der skulle gå mere end 200 år, før den første toldrulle blev udgivet i trykt og dermed offentligt tilgængelig form. Men der skulle også gå lang tid, før der overhovedet var brug for en særlig toldrulle og for at overveje, om den skulle offentliggøres eller holdes skjult. Der var kun én takst, som det bl.a. fremgår af Erik af Pommerns privilegium til byen Greifswald i 1437: En nobel af hvert mærs-skib. »Nobeltaksten var utvivlsomt Øresundstoldens grundlov.«³² Men snart begyndte tolden at blive differentieret. Byer blev fritaget for told permanent eller i perioder. Tolden blev gradueret efter skibsstørrelse, og om skibet var lastet eller sejlede i ballast, og der var tidligt særtolde i form af vintold, salt-told og kobbertold. Der begyndte at være en del bestemmelser »at have i hukommelsen«, som det hedder i en toldbog, hvorfor de til støtte for hu-kommelsen måtte nedfældes. Og således er den første toldrulle kommet til verden, skønt den indtil videre nok har kunnet rummes på et enkelt ark og nu kun findes overleveret som spredte nedslag i toldbøgerne og i tidens korrespondance. Indholdet kunne ændres med kort varsel, og derfor var

det mest praktisk at bevare den til enhver tid gældende toldrulle som et internt dokument på toldboden.

Den ældste bevarede instruks for tolderens opkrævning af Øresundstold fra 1550 angiver da også udtrykkeligt, at den skal holdes hemmelig for både den søfarende mand og alle andre.³³ Instruksen, der vedrører kejserens undersåtter, dvs. nederlandske skibe, må ses som et resultat af Speyertraktaten indgået mellem Christian III og kejseren i 1544. Denne fastslår, at kongen fremover kun må opkræve den sædvanlige told. Instruksen nævner da også flere gange »gammel sedvonne« og henviser desuden til »rullen«. Der har altså eksisteret en nedskreven tarif under en eller anden form. I øvrigt er instruksens mest optaget af vekselkurser. Det bemærkes dog, at fremmed gods på nederlandske skibe skal fortoldes med 100-penge. Skibe fra andre nationer fortoldes som hidtil.

Et samtidigt skriftligt svar på en henvendelse til kongen fra rigshofmester Eske Bille og tolder Sander Leyell³⁴ angiver toldtakster for kobberlast fra Danzig og enkelte takster for varer på skibe fra Nederlandene, Frankrig, Skotland og England og henviser derudover også til »thett gamelle regiisther«. Men omtalte rulle/register og dens mulige forgængere eksisterer formentlig ikke længere. Oplysninger om takster før midten af 1500-tallet skal derfor findes andetsteds.³⁶

En instruks fra kongen til tolder Sander Leyell i september 1554 koncentrerer sig om hansestæderne, opdelt i de seks vendiske stæder (Lybæk, Hamborg, Lyneburg, Rostock, Stralsund og Wismar), de østerske ikke nærmere definerede hansestæder og de vesterske hansestæder (Bremen, Zwolle, Deventer og Kampen).³⁷ Det er næppe tilfældigt, at instruksens er tilsendt tolderen blot et par dage efter afslutningen af endnu et fejlslagent møde mellem danske og hanseatiske forhandlere om godkendelse af gældende privilegier, ikke mindst angående forholdene i Bergen.³⁸ Instruksens afspejler naturligvis de dansk-norske synspunkter. En sammenligning med taksterne i toldrullen af 1560 udformet efter indgåelsen af traktaten med hansestæderne ved Odensemødet dette år viser stor overensstemmelse.

I december 1557 udsendte kongen et brev til købstæder i Danmark om at opkræve told af skibe, som ikke havde besøgt Helsingør for at betale deres told dér.³⁹ Brevet indeholdt en udskrift af toldregistret, men en sammenligning med den bevarede toldbog for 1557 viser tydeligt, at kongen og hans kancelli ikke var velunderrettet om den toldrulle, der blev anvendt i Helsingør.

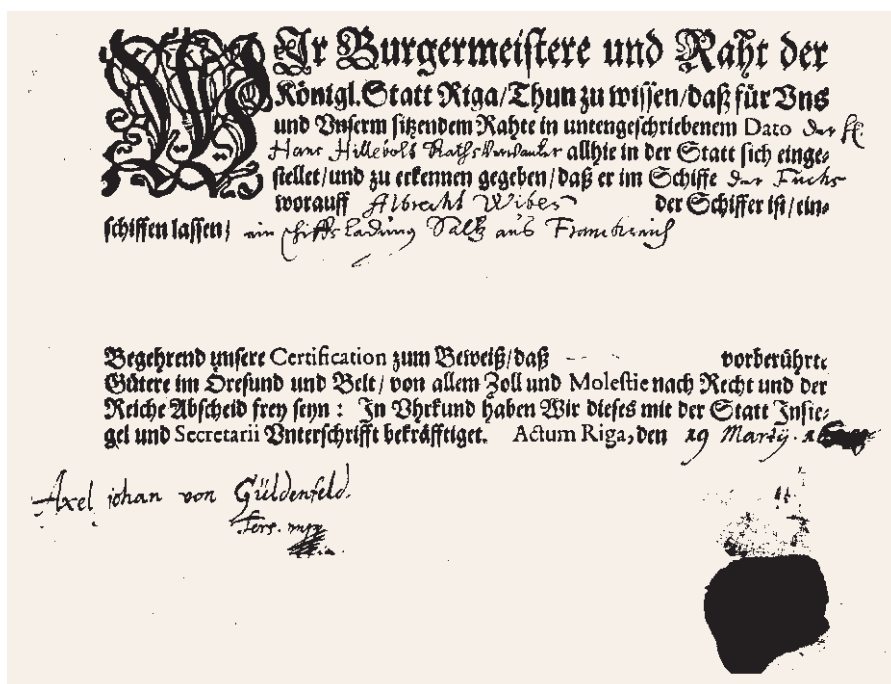


Fig. 1. Certifikat for skipper Albrecht Wibes af Riga 1658. Skipperen har anmodet borgmestre og råd i Riga om bevis for, at hans skibsladning salt er fri for al told i Øresund. Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter, Sjællandske Tegnelse, 34, s. 551, 16. maj 1658.

Tolderen og hans toldskriver må have fået nys om brevet, og de reagerede hurtigt. Den 7. februar 1558 blev der fra toldboden i Helsingør til kancelliet indsendt »itt Register oc fortegnelsse paa hues told, som nu paa kon: ms: wegne vpberis vdj Øresund«. ⁴⁰ Dette register blev indføjet i et nyt brev til købstæderne 1. marts samme år. ⁴¹ Det er opdelt i fem geografiske grupperinger, som med visse justeringer undervejs skulle blive mønstret fremover: 1) de nederlandske og de vesterske hansestæder (Bremen, Kampen, Deventer, Zwolle og Stade), 2) de østerske stæder (Danzig, Königsberg, Riga, Reval, Parnow, Stettin, Gribswold, Wolgast, Melwing og Kolberg) 3) De vendiske stæder (Lybæk, Hamborg, Rostock, Wismar, Stralsund og Lyneburg), 4) Skotske, engelske, franske og portugisiske skibe samt skibe fra Emden og 5) skibe hjemmehørende i det dansk-norske rige.

Denne opdeling er anvendt allerede i toldbogen for 1557 ⁴² og er sandsynligvis indført i forbindelse med tolderskiftet i 1548, hvor Sander Leyell

overtog embedet fra den bedrageridømte Peder Hansen, eller i hvert fald en gang i løbet af perioden 1549-56, hvorfra ingen toldbøger er bevaret.

Den toldrulle, som blev resultat af mødet med hansestæderne i Odense i 1560, er opbygget efter samme princip og med stort set samme indhold.

Midt i Den nordiske Syvårskrig (1563-70) skete med krigen som begrundelse et afgørende nybrud i toldopkrævningen med indførelsen af lastepenge. Herefter findes tariffene stort set gennemgående indført i toldbøgerne frem til 1646. Efter fredsslutningen kunne opkrævningen af lastepenge som krigstidstold forventes at være ophørt. Det skete ikke. Den 30. marts 1571 fremsendte kongen i et åbent brev til tolderen en ny tarif for opkrævning af lastepenge.⁴³ Kongens brev og tarif blev anført i toldbøgerne frem til slutningen af århundredet,⁴⁴ jævnligt med en bemærkning om, at årsagen til opkrævningen »findis nocksom forklaridtt« i toldregistret for 1571.⁴⁵ Desværre mangler netop den årgang i den lange række af toldbøger, så det kan ikke ses, hvorledes overgangen fra en krigstidstold til en permanent afgift er begrundet, så man undgik at komme i konflikt med Speyertraktatens bestemmelser om kun at opkræve den sædvanlige told.

Som allerede nævnt var kongens centraladministration og tolderne i Helsingør ikke ganske enige om toldtarifferne i 1558 og 1560, hvor kancelliet måtte rette ind efter de tariffen, der blev anvendt på Øresunds Toldbod. Det kan ikke just have været betryggende for tolderne, der skulle have deres regnskaber revideret af kongens kancelli/rentekammer. I 1603 åbnede der sig en ny mulighed for uoverensstemmelser mellem de to parter. Pga. klager over toldrullen fra englændere, pålagde kongen rentemestrene at revidere toldrullen. Han så »ugerne, at fremmede og udlændinge skulle nære nogen mistanke til ham, som om han ikke skulde holde rigtig ordening med oppebørslen af tolden«. Ikke at han mente, der var fejl i den; men det kunne være, at alle varer ikke var anført i den, så de blev fortoldet efter skøn, og at den kunne sættes op i en bedre orden, hvilket rentemestrene skulle sørge for, »dog således at tolden hverken bliver formeret eller formindsket«.⁴⁶ Hvad der kom ud af revisionen, kan ikke afgøres. Ved samme lejlighed overvejede Christian IV en trykning af taksterne for engelske skibe. Det havde han givet sin svoger, den engelske kong Jakob I, løfte om; men løftet blev ikke indfriet.⁴⁷

I forbindelse med Kalmarkrigen (1611-13) var der brug for »en merkelig stor sum pendinge«, som Christian IV iflg. forordning af 10. april 1611 fik rigsrådets bevilling og samtykke til at opkræve i ekstra skat og told, herunder Øresundstold.⁴⁸ Krigstidstolden, der omfattede alle både »indenlandske

og udenlandske« skibe, viser generelt klækkelige forhøjelser af taksterne. For mange varer er lastepengene forøget med 50%, mens fyrpengene er fordoblet.⁴⁹ Efter krigens afslutning blev toldforhøjelsen afskaffet med udgangen af juli 1613.⁵⁰ Den krigsskadeerstatning på en mio. rigsdaler, som Christian IV fik tildelt ved fredsslutningen i Knærød i slutningen af januar 1613 kan vel have været medvirkende til den forholdsvis hurtige afskaffelse af krigstidstolden.

Det er svært at vurdere, om kongen fik det ønskede udbytte af toldforhøjelsen. Sammenligner man indtægten i de tre krigsår (1611-13) med de tre foregående år (1608-10), kan man se, at kongen trods en nedgang på 15% i skibspassagerne fik en merindtægt på godt 112.000 daler eller ca. 23%. Mere markant bliver forskellen, hvis man måler den i gennemsnit pr. skib. Den var i førkrigsårene 32 daler, i krigsårene 47,2 daler eller en stigning på knapt 50%.

Krigstidstolden (1611-13) skulle vise sig at være forspillet til en række toldforhøjelser, som blev iværksat fra 1629 og fremover. Mens fredsforhandlingerne efter Danmarks indblanding i Kejserkrigen (1625-29) foregik i vinteren 1629, overvejede kongen en fortsættelse af krigen og i sammenhæng dermed en forhøjelse af Sundtolden og stillede forslag til Rigsrådet herom. Rådet stillede sig tøvende positivt til forslaget om en toldforhøjelse og fremsendte en af rådet udarbejdet toldrulle, men fastslog, at forhøjelsen kun måtte opkræves, så længe krigen varede og kun anvendes til forsvarsformål. Vakte forhøjelsen uvilje hos nabolandene, måtte den nedjusteres.⁵¹

Kongen så stort på rådets rådgivning og udsendte midt under drøftelserne med Rigsrådet og fredsforhandlingerne i en forordning af 20. marts 1629 en ny toldrulle med angivelse af forhøjelse af skibstold og lastepenge, som gjaldt »alle och hver indlendske och udlendske«.⁵² Forhøjelsen betød en tredobling af den samlede told sammenlignet med året før.

Pga. internationalt politisk pres kom opkrævningen af den forhøjede told kun til at gælde en enkelt sejlsæson. Den blev tilbagekaldt af kongen i december samme år, dog med visse undtagelser.⁵³ Disse undtagelser omfattede bl.a. korn og skibsbygningsmaterialer og blev (fra 1631) kendt under betegnelsen »End«, en oversættelse af det latinske »item«, som i toldbøgerne er almindeligt anvendt som indledning til et nyt afsnit eller bare en ny post i regnskabet.⁵⁴ Missivet slutter med en bestemmelse om, at de dobbelte fyrpenge, »som skipperne hafver bevilget«,⁵⁵ skal oppebæres.

Skipperne blev igen i 1632 bragt i spil, da der »effter her hoffmesters mundtlige befaling« og skippernes forslag blev indført en ny afgift kal-

det lygtepenge på to skilling dansk pr. læst »thil fyrenes reparation og forbedring«. ⁵⁶ Endnu en gang blev takststigninger således begrundet med skippernes eget ønske.

I 1630 måtte kongen nøjes med den lille forhøjelse samt de dobbelte fyrpenge, hvilket betød en omtrentlig halvering af såvel den totale indtægt som gennemsnitsindtægten pr. skib; men i maj 1631 satte kongen forhøjelsesrullen fra marts 1629 i kraft igen og indtægten steg til mere end det dobbelte, godt hjulpet på vej af, at der passerede 50% flere skibe gennem Sundet end året før. Indtægten pr. skib steg gennemsnitligt med 60%. Året 1632 bød på endnu en kraftig stigning i gennemsejlingerne og indbragte derfor med nogenlunde samme gennemsnitsindtægt pr. skib yderligere godt 100.000 daler i indtægt, skønt opkrævningen af forhøjelsen især pga. pres fra Nederlandene, ⁵⁷ ophørte den 12. juli. ⁵⁸

På toldboden i Helsingør forstod man kongens brev om ophør med opkrævning af forhøjelsen som et totalt ophør af opkrævning af ekstratold, og toldskriver Villum Mortensen benyttede endda lejligheden til at begynde på en ny toldbog med 12. juli som skæringsdato. Men det var åbenbart en misforståelse. En lille måned senere gav hofmester Franz Rantzau mundtligt tolderne besked på at opkræve tolden med inddragelse af den lille forhøjelsesrulle af 10. december 1629. ⁵⁹

Herefter var der de følgende fem år nogenlunde ro omkring toldsatserne. I maj 1635 blev salpeter, krudt og al ammunition samt »palterie« (pelsværk) pålagt 100-penge. Der var stadig krig i Europa, og salpeter som ingrediens ved krudtfremstilling var særligt i søgelyset. Endnu i 1637 angives tolden for 6 centner (300 kg) salpeter til én daler. ⁶⁰ I 1639 blev den sat til 14 daler for én centner (50 kg). ⁶¹ Med gældende handelspris svarede det til en told på 78%. Det bemærkes så også for god ordens skyld, at taksten inkluderer defension, fyrpenge, lastpenge og forhøjelsen! De høje takster på salpeter blev afskaffet 1. november 1641 ved en generel tilbagevenden til taksterne fra 1637. ⁶²

På Herredagen i København i foråret 1637 forsøgte kongen forgæves at få Rigsrådets tilslutning til en forhøjelse af Sundtolden. Rådet frarådede på det bestemteste at irritere de søfarende nationer med yderligere toldafgifter. ⁶³ Kongens svar kom i form af genindførelse af den kendte forhøjelse fra 1629 og 1631-32, samt en række missiver i 1639 med yderligere stramninger ud over salpetertolden, således at alle nationer undtagen Sverige fra begyndelsen af året, skulle betale 100-penge (28.2.39). Det gjaldt også englændere og skotter oveni de 100-penge, de allerede betalte, og dertil en rosenobel

(26.4.39) i skibstold. Læstemålet for gryn og frø blev ændret fra 24 tønder til 12 tønder (12.6.39), hvilket jo betød en fordobling af tolden opkrævet pr. læst. Også læstemålet for sild og torsk fik en ændring fra 13 til 12 tønder pr. læst (16.6.39), ligesom der kom en stigning på visse slags tømmer (29.6.39), og de, der agtede sig til prøjsiske havne, måtte betale dobbelt told (9.9.39).⁶⁴

Toldforhøjelsen blev umiddelbart synlig i toldindtægterne, som i 1637 havde udgjort 229.646 daler med et gennemsnit pr. skib på 67,9 daler. De var i 1638 mere end fordoblet til 482.488 daler med et gennemsnit på 145,1 daler pr. skib, og toppede i 1639 med 616.547 daler, eller 204,2 daler pr. skib. Men Rigsrådet havde vurderet korrekt. Forhøjelsen skabte stor irritation blandt de søfarende nationer.

Det var denne toldrulle, Christian IV lod trykke i december 1640, »hvorved der bødes en større garanti mod pludselige forandringer«.⁶⁵ Det kunne der være god grund til, ikke blot af hensyn til de toldpligtige, men også af hensyn til tolderne. Situationen på toldboden kommer klart til udtryk i et notat i toldskriver Dirik Christoffersens toldbog for 1640, hvor der udtales bekymring for, om tolden er opkrævet, som den skal, eftersom der kommer skiftende ordrer fra kongen, snart om toldens forhøjelse for visse nationer og varer, snart om dens nedsættelse. Disse ordrer er skriverne endda edeligt forpligtede på ikke at offentliggøre. Rentekammeret havde efterregnet toldbogen efter »den Kundschaft som nu ehr i Rentekammeret«⁶⁶ og udarbejdede efterfølgende en liste med 102 rettelsesforslag til poster, der ikke stemte overens med Rentekammerets »erfarenhed«.⁶⁷ Både toldskriver og revisor søgte således på forhånd at fralægge sig ansvar for begåede fejl.

Denne første trykte toldrulle med titlen »Toldrulle udi Øresund«, angav lasttold og fyrpenge for 255 varer fordelt på 13 kategorier. Desuden rummede den et ark med oplysninger om skibstold mm. for nederlandske, spanske, portugisiske og franske skibe.⁶⁸ I februar 1641 blev en tilsvarende toldrulle gældende for engelske skibe trykt og opslået på toldboden. Den rummede kun 43 poster.⁶⁹ Traktaten blev ikke ratificeret af Storbritannien, og tavlen blev derfor uden tvivl taget ned igen, da tolderne et år senere fik besked på at fortolde engelske skibe som i 1639.⁷⁰

Hvis kongen havde forestillet sig, at den trykte toldrulle skulle byde på den ønskede garanti mod forandringer, skulle han hurtigt blive klogere. Han havde da også valgt en rulle med de højst mulige takster. Nederlandene protesterede kraftigt og krævede en tilbagevenden til toldsatserne i Speyertraktaten af 1544, dvs. én rosenobel i skibstold og ingen lastpenge. Det var naturligvis uacceptabelt for kongen, som efter svære forhandlinger,

hvorunder de nederlandske forhandlere bl.a. bestred kongens ret til overhovedet at opkræve Øresundstolden som værende i strid med folkeretten,⁷¹ måtte gå ind på at nedsætte toldsatserne til niveauet i 1637 for en periode på fem år fra 1. november 1641.⁷²

V.A. Secher har i en tabel søgt at give et overblik over udviklingen i toldtarifferne omkring 1640.⁷³ Han opstiller med stor omhu toldrullerne i fire kolonner: »gl. told« (lastpenge), »1642« (lastpenge, forhøjelse og fyrpenge), »1643« (lastpenge) og »1645« (lastpenge). På baggrund af det ovenfor anførte, må det forventes, at »gl. told«, dvs. før forhøjelsen i 1638, svarer til taksterne i 1642 (minus forhøjelsen, som jo blev afskaffet i 1641 og derfor ikke burde figurere her) og 1643, hvilket da også er tilfældet bortset fra ganske



få mindre afvigelser, som snarere er afskrivningsfejl end udtryk for toldreguleringer. Der skete altså ikke noget nyt på toldfronten i 1643, men først to år senere, hvad tydeligt fremgår af en sammenligning mellem kolonnerne »1643« og »1645«.

Denne sidste kolonne rummer tallene fra den toldrulle, der udsprang af Christianopeltraktaten i forbindelse med fredsslutningen efter Torstenssonkrigen (1643-45) og blev underskrevet den 13. august 1645.⁷⁴ Denne dato kan karakteriseres som store oprydningsdag i Øresundstolden, i første omgang i forhold til Nederlandene, som med traktaten havde opnået at få slettet skibstolden og alle bitolde, så der kun skulle betales lastepenge samt 30-penge af vin. Også tønde- og fyrpenge blev regnet som en bitold, som



Fig. 2. Sundet og Kronborg set fra nord. Udateret maleri af den nederlandske marinemaler Hendrick Cornelisz Vroom (ca. 1562-1640). Gemäldegalerie Berlin.

man afviste at betale trods Christian IV's trussel om i så fald at inddrage tønderne og slukke fyrene, hvad også skete. Der skulle komme til at gå 1½ år, før tønderne var på plads og fyrene tændt igen. Da var fyrpengene forvandlet fra en varetold til en skibstold med en fast takst, som dækkede tønder, fyr og bøjer.⁷⁵

Traktaten dannede skole. Allerede i september 1645 kom den til at gælde Frankrig og England, dog således at England stadig skulle betale 100-penge.⁷⁶ I december fulgte Oldenborg og Delmenhorst efter,⁷⁷ i januar 1646 Hamborg,⁷⁸ i juni Danzig og øvrige hansestæder,⁷⁹ i august hertugen af Kurlands undersåtter og Elbingen⁸⁰ og i oktober hertugen af Holstens undersåtter.⁸¹ Med få undtagelser betød traktaten en nedsættelse af lastetolden med 25-50%.⁸²

Det siger sig selv, at denne nedsættelse måtte påvirke toldindtægterne, som allerede var blevet beskåret ved aftalen i 1541, i negativ retning. Endnu i 1643 var indtægten på 434.690 daler af 4.254 skibe (102,2 daler pr. skib). I 1644 var gennemsnittet pr. skib 104,6 daler; men skibsantallet var pga. krigen faldet med en trediedel og den samlede indtægt tilsvarende til 296.999 daler. I 1645 gik det helt galt. Kun 859 skibe betalte i gennemsnit 71,7 daler i told med et samlet provenu på 61.560 daler. Det var året, hvor den nederlandske flåde tiltvang sig adgang til Østersøen og eskorterede hundredevis af skibe igennem Sundet uden toldbetaling. Det lave provenu skal dog suppleres med de 120.000 daler, som Nederlandene efterfølgende gik ind på at betale i kompensation for manglende toldbetaling i 1645.⁸³ I 1646 slog Christianopelrullen fuldt igennem. Skibsantallet voksede til 3.432, men gennemsnittet pr. skib var på kun 39,8 daler, så provenuet blev på 136.527 daler. Og på det niveau fortsatte det.

Christianopeltraktaten var gyldig i 40 år, i hvilke der ikke måtte ske nogen form for toldforhøjelser. Blev der ikke inden udløb indgået en ny traktat, skulle Speyertraktaten af 1544 træde i kraft. Sådan kom det ikke til at gå. Med Christianopeltoldrullen var der sat en fast kurs, som der blev styret efter de sidste par hundrede år af Øresundstoldens historie, suppleret med en række bilaterale traktater, af hvilke traktaten med Nederlandene i 1701⁸⁴ er den vigtigste. Den henviser direkte til Christianopelrullen som grundlag for toldopkrævningen. Den kom i øvrigt 16 år for sent, da Christianopelrullen udløb i 1685, og havde selv en gyldighed på 20 år, men blev først afløst af Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842,⁸⁵ som henviser til både traktaten af 1701 og Christianopelrullen, hvis bestemmelser fastholdes. Det er ikke uden grund Marcus Rubin karakteriserer Christianopelrullen som »Toldens

Grundlov eller dog Grundlag, saalænge Sundtolden bestod.«⁸⁶ Tolden blev nedsat på ca. en fjerdedel af varerne, for en del af dem til 25% af tidligere.⁸⁷ Også oppengene på 1½% opkrævet siden 1621 blev afskaffet.

Der kom dog et lille mellem spil i forhold til Nederlandene med den såkaldte Redemptionstraktat af 1649, der i lighed med Christianopelrullen skulle gælde til 1685. Ifølge denne traktat skulle nederlandske skibe sejle toldfrit gennem Sundet og nederlandsk gods på egne skibe fragtes toldfrit mod, at Danmark fik en årlig godtgørelse på 140.000 rigsdaler.⁸⁸ Traktaten vakte dog så stor utilfredshed både i Danmark og i Nederlandene, at den kun var i kraft i fire år, før den blev ophævet ved Rescissionstraktaten af 1653⁸⁹ med en tilbagevenden til Christianopelrullen til følge.

Toldformer i Øresund – en gennemgang

Øresundstolden tog sin begyndelse i 1429 som en skibstold på en nobel pr. skib, men i sin mere end 400-årige historie udviklede den sig med stadigt nye former. Skibstolden selv blev i begyndelsen af 1500-tallet gradueret efter skibsstørrelse, og om skibet var lastet eller ballastet. Særlige varer som vin, kobber og salt blev pålagt særlige afgifter, mens bestemte nationer fra midt i 1500-tallet måtte betale 1% ekstra told (100-penge). Der skulle fra begyndelsen af 1500-tallet betales særskilte tøndepenge for farvandsafmærkning, og senere blussepenge/fyrpenge til vedligeholdelse af fyr på udsatte steder. Brødepenge måtte erlægges af dem, som ikke hilste Kronborg på behørig vis, og ikke-opgivet gods blev konfiskeret og indbragte prisepenge. Indførelsen af lastepenge i 1567 som en krigstidstold blev det store vendepunkt i Øresundstoldens historie, da de blev gjort permanente. Men udviklingen var ikke dermed endt. En ny krigstidsrulle under Kalmarkrigen (1611-13) gav lastepengene en midlertidig forhøjelse, fulgt op af forhøjelser i flere omgange i 1620'erne, -30'erne og -40'erne. Indimellem blev der opkrævet havnepenge til en havn i Helsingør og defensionspenge til at udbygge forsvaret af Københavns havn og opføre Nyboder. Udgifterne til reparation af Kronborg efter branden i 1629 blev også betalt af tolden i Sundet, ligesom udgifterne til en skibsbro i Helsingør. Endvidere kan oppenge til kurssikring af den betalte told nævnes, mens indtægten på vrangankre opfisket i Sundet nærmest må siges at falde under bagatelgrænsen, men de blev ikke desto mindre bogført i toldbøgerne.⁹⁰

En række af disse toldformer kan ikke siges at være told i egentlig for-

stand og blev heller ikke regnet som sådan af de danske myndigheder (f.eks. tønde- og skriverpenge, havnepenge, bropenge, vrangankre og defension), men de betalende har naturligvis ikke skelnet mellem egentlig told og forskellige afgifter. De skulle jo betales af samme pung.

Den følgende gennemgang af toldformerne er kronologisk efter (anslået) begyndelsesår.

Nobeltold/skibstold (1429-1857)

Fra begyndelsen var administrationen af Øresundstolden enkel. Taksten var én nobel pr. skib, uanset om skibet havde kurs mod Østersøen eller kom derfra, og uanset hvor skibet hørte hjemme. Det skulle dog snart ændre sig. I 1436 fik fire af seks vendiske hansestæder, Lybæk, Hamborg, Lyneburg og Wismar, bevilget toldfrihed for eget gods på eget skib som belønning for deres mægling mellem kongen og det svenske rigsråd. Året efter fulgte de sidste to, Stralsund og Rostock, efter og desuden Greifswald i Pommern, hvorfor det nu blev nødvendigt med certifikater udstedt af bystyret i de pågældende byer til at fremvise i tolden. Kunne man ikke fremvise sådanne, eller certifikatet ikke stemte med den aktuelle last, eller førte man »fremmed gods« (gods fra ikke-vendiske hansestæder), eller var der »fremmede skibsparter« (borgere fra ikke-vendiske byer i ejerkredsen), måtte der betales skibstold, som det fremgår af et særligt afsnit i toldbøgerne. »Ufrit gods gav ufrit skib«.

I året 1487 klagede skippere fra Danzig over, at de i Helsingør var blevet mødt af krav om at betale to nobler for fremmed gods ud over den ene nobel i skibstold.⁹¹ Kravet antyder ændringer af skibstolden dette år, antageligt til de takster, som der henvises til i en nederlandsk klage over en nyindført lastetold i 1522. Her anføres, at man i mange år kun har betalt en tredelt skibstold: En nobel for ballastere, to nobler for lastede skibe under 100 læster og tre nobler for skibe over.⁹² Dette bekræftes af sektionen med toldpligtige skibe i de ældste bevarede toldbøger.

Ret hurtigt måtte alle skippere fremvise gyldige certifikater på både skibets last og ejerkreds, hvis de skulle slippe igennem Sundet til den fastsatte takst eller toldfrit. En enkelt bemærkning i sektionen med de toldpligtige skibe i toldbogen for 1497 kan belyse, hvordan man udregnede »straf-tolden« for skippere med uorden i papirerne. Det hedder om en skipper fra Danzig, at »han hadde hverken breff paa skib eller gotz«⁹³ Derfor betalte han to nobel ekstra i told, dvs. en nobel pr. manglende »breff«.

Langt de fleste skibe er anført med en nobel i told. Hovedparten af dem har været ballastskibe på vej østover, men også lastede skibe fra ikke-vendiske hansestæder hørte hjemme i denne kategori, ligesom også skibe fra de otte nederlandske byer, der havde ydet Christian I lån i 1470'erne, slap for den fra 1487 forhøjede skibstold. Det kvitterede byen Kampen for i 1488 ved at sende kongen to sølvkander og tolderen et sølvfad.⁹⁴ Også skibe hjemmehørende i Danmark-Norge, der ellers var toldfri, kunne miste deres toldfrihed. Det gjaldt f.eks. et par skippere fra Ystad, som i 1497 var lastet med henholdsvis gods fra Danzig og skotsk gods. Begge blev pålagt en told på en nobel.

En vis fleksibilitet kunne der være plads til. En skipper betalte således i 1503 kun $\frac{1}{2}$ nobel ekstra i stedet for en hel for fremmed gods. Det drejede sig kun om seks læster fransk gods, som tolderen må have skønnet kunne gå for nedsat pris. Tilsvarende betalte en skipper kun $1\frac{1}{2}$ guldgylden ekstra for fremmed skibspart i stedet for de normale $2\frac{1}{2}$ guldgylden (= en nobel). Det bemærkes ved tilførslen, at skibsparten kun udgjorde en fjerdedel af skibet, så det må have været årsag til rabatten.

Uden nærmere begrundelse får i 1503 skibe fra Colberg og Bremen med salt i lasten rabat og betaler $3\frac{1}{2}$ og fire guldgylden. Det bemærkes, at der skiftes til den mindre møntenhed guldgylden, når man ikke kan holde sig til et helt antal nobler.

En nederlandsk klage i 1549 viser lidt større differentiering af tolden. Ifølge den havde der altid (»in allen verleden tijden«) været to satser for både ballastskibe og lastede skibe hver for sig: Ballastskibe under 100 læster betalte én nobel, over 100 læster to nobler, lastede skibe under 100 læster betalte to nobler og over 100 læster tre nobler.⁹⁵ Dvs. at to-nobeltaksten dækkede både ballastskibe over 100 læster og lastede skibe under 100 læster. Dette er situationen, så langt man kan følge toldbøgerne tilbage i tiden, idet bøgerne fra 1497, 1503 og 1528 alle opererer med beløbsangivelser fra en til tre nobel, men ikke angiver, hvor grænsen går mellem de enkelte satser.

I 1536 begynder tolderen, uden dog at være konsekvent, at angive, om skibet er lastet eller sejler i ballast og om de lastede skibe er over eller under 100 læster. Taksten er stadig treleddet fra en til tre nobel, men der er også takster, der relaterer til bestemte skibstyper. En lastet bojert betaler fire rhinske gylden, eller ca. $1\frac{1}{2}$ nobel, mens en pinke slipper lidt billigere med tre rhinske gylden = 1,2 nobel.⁹⁶ Der synes at være en udvikling i gang mod at opdele 100-læster kategorien i to grupper: under 30 læster og mellem 30 og 100 læster. Dette understøttes af, at en enkelt bojert i 1538 siges

at være på 30 læster. Samme år omtales et par gange en liden pinke til to rhinske gylden, i stedet for de normale tre, og ligeledes en liden bojert til 3½ rhinske gylden i stedet for fire, men i øvrigt er taksterne uændrede.⁹⁷ Der skete ikke noget med taksterne i tolder Peder Hansens tid indtil 1548. Den eneste nævnte takstgrænse var den, der gik ved 100 læster, og især bojerter, men også pinker, optræder hyppigt i toldbøgerne med deres lidt »skæve« takst. Bojerterne optræder i øvrigt kun som lastede, dvs. sandsynligvis på vej hjem fra Østersøen, mens de som ballaster må have betalt den almindelige takst på en nobel og derfor ikke er særligt nævnt. Derimod har pinken som ballastskib en enkelt gang sin egen takst på to rhinske gylden, 80% af den sædvanlige nobel, som den dog også kan fortolkes med.⁹⁸ I 1543 dukker to pinker til to rhinske gylden op i toldbogen, henholdsvis fra Danzig og Emden, og i 1547 »en båd« til samme takst,⁹⁹ uden at der gives nogen forklaring. Men tolderen må have haft en grund til disse småjusteringer. Han har skullet stå til regnskab for dem.

Den nævnte nederlandske klage fremkom, da Christian III, som havde indgået Speyertraktaten med den tysk-romerske kejser Karl V i 1544, forsøgte at forøge Øresundstoldens indtægter uden at overtræde traktatens bestemmelse om, at der kun måtte opkræves den sædvanlige told af kejserens undersåtter, her primært de nederlandske købmænd. Forhøjelsen blev søgt opnået ved at omdefinere »toldens mønt« fra henrikusnobel til rosenobel, som havde ca. 20% højere guldverdi. Det lykkedes for kongen. Men prisen var at lade tolder Peder Hansen dømmes for påstået bedrageri.¹⁰⁰

Den ændring i toldregistret som den nye Øresundstolder, Sander Leyell, og hans toldskriver Jens Mogensen den 7. februar 1558 indleverede til kongens kancelli, der umiddelbart stikker mest i øjnene, er, at registret ikke blot som hidtil er opdelt i fire sektioner (vintold, told betalt af den fremmede mand, told betalt af ellers toldfri vendiske stæder og vendiske toldfri stæder), men i fem sektioner: 1. De nederlandske og vesterske hansestæder. 2. De østerske stæder. 3. De vendiske stæder. 4. Skibe fra Skotland, England, Frankrig, Emden og Portugal. 5. Skibe, der hører hjemme her i Riget. Vin- og salttold er omtalt særskilt i den enkelte sektion.¹⁰¹

Desværre mangler en lille halv snes toldbøger fra årene 1548 til 1556, så det kan ikke afgøres, hvilket år denne større grad af differentiering er indført, men det er sket senest i 1557, idet toldbogen fra dette år svarer til registrets indhold.

Taritmæssigt er der sket den ændring, at der er indført en 30-læster grænse for ladede skibe i den første sektion, således at de mindre neder-

landske skibe får en lille besparelse. De betaler en rosenobel og en guldgylden, derefter betaler skibe op til 100 læster to rosenobler og over 100 læster tre. Ballastskibe under 100 læster betaler en rosenobel, over 100 læster to. Også her sker det, at »under 30 læster« løber skriveren i pennen, skønt grænsen ingen betydning har for ballastskibe.¹⁰² Den kunne forventes at være et resultat af forhandlingerne i 1549 mellem kongen og en nederlandsk delegation. I hvert fald anføres den som en grænse ved betalingen af tøndepenge ved den lejlighed, så skibe under 30 læster kun betaler halv takst af skibe over denne grænse. Men denne omtales ikke i drøftelserne af skibstold, som naturligt nok mest drejede sig om, hvilken nobel, der skulle erlægges i told, og ej heller i kongens afsluttende »besked« til delegationen.¹⁰³ Det står endnu tilbage at finde, hvornår grænsen blev indført på skibstoldens område. Fremmed gods og fremmed partsreder omtales ikke. Men i kongens brev til toldereren i juli 1550 fastsættes, at kejserens undersætter skal betale 100-penge (1%) af »fremid kiøbmands gods«.¹⁰⁴ Samme princip fremgår af kongens brev til købstæderne i december 1557,¹⁰⁵ og af toldtariffen fra 1560.¹⁰⁶ Begge steder præciseret i 1557 til engelsk, skotsk og fransk gods, mens 1560-tariffen tilføjer portugisisk gods og gods fra Emden, dvs. de nationer, der var pålagt at betale 100-penge.

Taksten for de østerske stæder (Danzig, Königsberg, Riga, Reval, Parnou, Stettin, Greifswald, Wolgast, Melving og Colberg) var en rosenobel uanset skibets størrelse og om det var ballastskib eller lastet. Fremmed gods kostede to rosenobler ekstra og en fremmed partsreder endnu en. Hertil 100-penge af fremmed gods som nederlænderne.¹⁰⁷

De seks vendiske stæder var fritaget for told, hvis de havde certifikaterne i orden. Ellers måtte de betale en rosenobel for ballastskibe; lastede skibe med fremmed gods kostede to rosenobler. Kunne de heller ikke bevise, at skibet var hjemmehørende i de vendiske byer, kostede det ekstra en rosenobel og ligeledes, hvis de havde fremmed partsreder. Også de måtte betale 100-penge af fremmed gods i lighed med nederlandske skibe.

Og endelig måtte skibe fra Skotland, England, Frankrig, Emden og Portugal give en rosenobel af hvert skib ved hver passage og desuden 100-penge af deres gods.

Skibe hjemmehørende i kongens riger var toldfri, undtagen hvis de medførte fremmed gods. Så måtte også de betale en rosenobel i skibstold.

Toldoprævningen var blevet en ganske kompliceret affære. Derfor var der stor vægt på, at godset skulle certificeres og certifikatet bevidnes af hjembyens råd, så var der en vis grænse for snyderi.

Den tarif for Sund- og Bælttold, som blev udsendt efter Odensemødet med hansestæderne i 1560, svarer i det store og hele til registret af 1558, dog således at der nu opereres med syv grupper, idet nederlændere og vesterske hansestæder er skilt, så de sidste ikke får del i moderationen for ladede skibe under 30 læster, og Emden har fået sin egen sektion, hvori blot hedder, at de giver skibstold efter, hvor stort skibet er, hvilket må betyde takster som nederlændere og vesterske hansestæder.¹⁰⁸

I 1581 og igen i 1590 var kursen på en rosenobel tilsyneladende faldet. Tolderen fik i 1582 befaling om udover vekselkursen på fire daler at opkræve $\frac{1}{4}$ daler pr. rosenobel,¹⁰⁹ i 1590 forhøjet til $\frac{1}{2}$ daler pr. rosenobel,¹¹⁰

Den toldrulle, Christian IV udstedte under Kalmarkrigen (1611-13), betød en kraftig forhøjelse af skibstolden.¹¹¹ Det var dobbelt op på taksten for lastede skibe under 30 læster, et tillæg på en rosenobel for alle øvrige størrelseskategorier og som noget nyt en betaling på to rosenobler for fremmede skibsparter og fremmed gods hver især. Hertil opgæld på en halv daler pr. rosenobel. Tilsvarende stigninger gjaldt de embder og bremer og både vendiske og østerske hansestæder. Især er det bemærkelsesværdigt, at de vendiske stæder, som ellers ikke betalte skibstold, nu måtte betale som de toldpligtige. Alle øvrige nationer måtte betale to rosenobler, hvad enten de sejlede i ballast eller var lastede. Efter krigen vendte man ultimo juli 1613 tilbage til den tidligere toldrulle.¹¹²

I 1629 iværksatte kongen som allerede nævnt imod rigsrådets anbefaling en kraftig toldforhøjelse, som primært havde betydning for lastepengene, men som også betød, at skibstolden fik en stigning. Den er ikke anført i forordningen, undtagen for ballastskibe, som får en forhøjelse på en rosenobel, uanset størrelse. Det samme angives for danske skibe over 30 læster, mens danske skibe under 20 læster forhøjes med to daler og mellem 20 og 30 læster med tre daler.¹¹³

Går man til toldbøgerne viser de, at der betaltes en rosenobel i forhøjelse samt det i 1590 indførte tillæg på $\frac{1}{2}$ daler pr. rosenobel også for ladede skibe og uanset skibsstørrelse.¹¹⁴ Denne forhøjelse blev afskaffet igen samme år sammen med forhøjelsen af lastepengene, og blev ikke genindført før 1638.¹¹⁵ Den forsvandt med indførelsen af den nye femårige toldrulle 1. november 1641, som tilbageførte toldtaksterne til 1637-taksterne. Også skibstolden.¹¹⁶

I 1639 blev engelske, skotske og irske skibe pålagt at betale dobbelt skibstold.¹¹⁷ Den blev allerede i 1641 iflg. en toldrulle aftalt med englænderne igen halveret,¹¹⁸ men da englænderne ikke ratificerede aftalen, fortsatte den dobbelte skibstold med at blive opkrævet, indtil den i 1644 blev nedsat til toldsat-

sen fra 1637.¹¹⁹ Også skibe, der sejlede til de Østersøhavne, hvor svenskerne ved hjælp af brødrene Spiering opkrævede told, blev i 1639 pålagt dobbelt told.¹²⁰ Toldopkrævningen kunne altså have både økonomiske og politiske formål.

Under fredsforhandlingerne efter Torstenssonkrigen havde de nederlandske forhandlere igen luftet tanken om at vende tilbage til Speyertraktaten, hvor tolden udgjordes af den treleddede skibstold samt småtolde som vin- og salttold. Det kom til at gå anderledes. Det var skibstolden, der i Christianopoltraktaten forsvandt sammen med tilkomne bitolde, mens lastepengene og vintolden (30-penge) bestod, og fyr- og tøndepenge vendte tilbage som fyr- og vartegnspenge. En række nationers hurtige tilslutning til traktaten betød, at skibstolden stort set forsvandt, og dermed indtægten i rosenobler. I 1663 var den faldet til lavpunktet 34 rosenobler, mens 1814 var højdepunktet med 949.¹²¹ Toldbøgerne for dette år viser, at mere end 95% af denne indtægt kom fra skibe fra Preussen, Portugal, Lübeck, Danzig, Emden, Bremen samt andre ufri skibe (770) og skibe fra Frankrig, Hamborg, Rusland, Spanien, Colberg, Cammin og Rostok (144) og faldt derfor også kraftigt i 1819, da en traktat af 1818 havde fritaget de preussiske stæder for rosenobeltolden¹²² for derefter helt af ophøre fra 1844.

Det kan her være på sin plads at redegøre for, hvad der skete, hvis skipperne opgav en forkert drægtighed af deres skibe til udregning af skibstolden, typisk at de opgav deres skib til at være under 100 læster, mens det siden viste sig, at det var over. Det korte svar er, at der ikke skete andet, hvis det var »en ærlig fejl«, end at de kom til at efterbetale for de tidligere for lavt takserede rejser. Med en ærlig fejl menes, at skipperen rent faktisk ikke kendte den nøjagtige størrelse på sit skib, før han havde sejlet med en last, der kunne udmåles i læster, f.eks. korn. Her nogle få eksempler.

Fra 1562 kendes et tilfælde, hvor et skib på den måde blev konstateret at være over 100 læster, mens det ved 26 (!) tidligere passager var blevet fortoldet som værende under 100 læster. Den sag var så stor, at kongen selv blev involveret. Han frikendte skipperen for bevidst svig, så det endte med en efterbetaling af forskellen i skibstold for de 26 pasager.¹²³ Dermed var en praksis indført, som kom til at gælde i en årrække under forudsætning af, at det drejede sig om ærlige fejl.

Et markant tilfælde ses i 1618, hvor 17 angiveligt uvidende skippere med deres lastedokumenter som grundlag fik opgraderet deres skibe til over 100 læster.¹²⁴ Den indlysende årsag var, at den tids mest benyttede fragtskib, fløjten, netop i det år havde fået en forlængelse, som forøgede dens lastekapacitet, og denne endnu ikke var afprøvet i praksis.

Også opdagelsen af en ufri skibspart i et skib kunne udløse en efterbetaling, som det skete for en skipper i 1565. Han havde passeret Sundet fire gange og måtte derfor betale fire rosenobler »i achterstad«, men ingen bøde. Det blev altså også betragtet som en ærlig fejl. Det gjorde det derimod ikke i 1601, hvor to skippere ud over efterbetalingen måtte betale henholdsvis 50 og 100 daler i brødepenge.¹²⁵

Vintold – 30. penge (1429-1857)

Der har været opkrævet told af vin på Skånemarkedet før Øresundstoldens tid, så da tolden dér blev overflyttet til opkrævning i Helsingør, er vintolden fulgt med og har som skibstolden undergået forvandlingen til at være en transittold. Tolden var så langt tilbage, den kan følges, 1/30 af vinens værdi eller mængde (30-penge), idet det var kongens afgørelse, om han ønskede sin told in natura eller i klingende mønt. Uvist af hvilken årsag, blev der kun taget told af rhinskvín, mens de franske (rødvin)s typer først blev toldpligtige fra midt i 1500-tallet, hvor kongen i 1558 bekræftede tolder og rigshovmester i, at der også skulle opkræves told af »fremmed vin«. En undtagelse blev dog i toldrullen af 1558 gjort med hedvin fra Amsterdam, når skipperen med certifikat kunne bevidne, at det var byens egen vin, han havde i lasten.¹²⁶ Toldrullen af 1560 fritager ligeledes de nederlandske skippere for at betale told af certificeret fransk vin og hedvin. Denne fritagelse ophørte i 1566.¹²⁷

I sig selv var vintolden en form for lastetold, men det betød ikke at vinen blev fritaget som allerede fortoldet, da lastepengene blev indført i 1567.¹²⁸

Toldoptagelsen kunne være besværlig, da vinen ikke ankom i antal tøn-der eller andre enheder delelige med 30, hvorfor det ved optagelse af tolden in natura oftest var nødvendigt for tolderens at refundere overskydende vin eller for skipperen at betale manglende vin op til tredivtedelen, tydeligt illustreret i den ældste toldbog for 1497.¹²⁹

I en brevveksling i efteråret 1548 med den tysk-romerske kejser, som havde viderebragt en nederlandsk klage over det, der blev opfattet som en ny told pålagt andre vine end rhinskvín, understregede Christian III, at der ikke var tale om nogen ny told, men tværtimod en gammel, som blot havde været suspenderet en tid under hans fætter Christian II mod betaling af en engangssum, men var genoptaget af hans far, Frederik I.

Den hævdede alder var vigtig, da konge og kejser netop i 1544 havde

indgået Speyertraktaten, der forbød nye toldpålæg. I øvrigt oplyste kongen, at tolden nu som oftest blev erlagt i penge og ikke i vin.¹³⁰ En gennemgang af toldbøgerne viser, at dette var korrekt. Sidste gang, tolden delvist blev opkrævet in natura var i 1538. Herefter blev 30-pengene udelukkende opkrævet i mønt.¹³¹

Der er adskillige eksempler på, at vin af diplomatisk/politiske grunde fik lov at passere toldfrit gennem Sundet, både i enkelttilfælde, som når højesteren af Den tyske Orden, hertug Frederik af Sachsen, i 1503 fik en sending vin toldfrit igennem,¹³² og i en tidsbegrænset periode. Således fik Lybæk i 1576 ti års toldfrihed for 100 foder egen vin årligt (ca. 90.000 liter).¹³³

Da Christian IV under Kalmarkrigen (1611-13) forhøjede Øresundstolden, måtte også vintolden holde for. Den blev ændret fra 30-penge til 20-penge, dvs. fra ca. 3% til 5% af vinens værdi.¹³⁴

Forhøjelsestoldrullen, der var i brug i 1629, 1631-32 og 1638-41 anfører forhøjede satser for vin med en halv til en rigsdaler pr. enhed (pibe, bønne, amme og oksehoved).¹³⁵ Forhøjelsen må gælde lastepengene, da 30-penge stadig opkræves uforandret, hvilket også er i overensstemmelse med et udateret notat fra 1630-erne, der konstaterer, at vinen, der også er belastet af lastpenge, defension og fyrpenge, ikke kan tåle en højere afgift.¹³⁶ Vintolden blev således ikke, som under Kalmarkrigen opkrævet som 20-penge.

Toldrullen af 1641 for engelske skibe angiver vintolden for nogle få vintyper i piber og bønner. Derudover nævnes mere generelt, at der gives 30-penge af vin.¹³⁷ Dette må – trods unævnt – antages også at gælde i den første trykte toldrulle fra december 1640, som ligeledes angiver tolden for enheder.¹³⁸

Ifølge Christianopolrullen af 1645 opkræves der 30-penge af alle vine, som ikke efterfølgende er specificerede, mens spansk, rhinsk og fransk brændevin og vinedike fortoldes med ½ rigsdaler af den anførte enhed (oksehovede, amme eller pibe).¹³⁹ Dermed er brændevin og vin placeret i forskellige toldkategorier, så vin fritages for lastpenge, brændevin for 30-penge.¹⁴⁰ At al forandring er svær, kan ses af, at der i 1646 optræder skibe, hvor der betales både lastpenge og 30-penge af brændevin og fransk vin henholdsvis,¹⁴¹ eller betales 30-penge af en samlet last fransk vin og brændevin, men ingen lastpenge.¹⁴²

Det siger sig selv, at opkrævningen af vintolden som 30-penge må have bevirket en del uenighed om toldgrundlaget. I traktaten med Nederlandene i 1701 forsøgte man at gøre en ende på »tvistighederne« med et fastpris-system for vine, således at et fad vin fra Bordeaux blev sat til 52 rigsdaler

og et fad Nanteservin samt en pibe vin fra Mallaga og Spanien i øvrigt til 45 rigsdaler.¹⁴³ Dermed ændrede man i princippet værditolden til en fast told pr. enhed, selv om traktaten understreger, at »Tolden efter denne Taxt betales efter den Christianopelske Told Rulle, nemlig den 30te Penge«.¹⁴⁴

Endnu i 1821 anfører »Den øresundske Toldtarif« i sin taksttabel, at vine beregnes med »den tredivte Penge af Værdien«, efterfulgt af den udregnede told for den enkelte enhed.¹⁴⁵ Det har åbenbart været vigtigt at fastholde den gamle betegnelse, selv om den i praksis var uden betydning.

Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842 nævner ikke begrebet »30-penge«, men bringer en lang række vintakster, der spænder fra seks styver (1/8 rigsdaler) til to rigsdaler og otte styver pr. enhed. Taksterne gælder skibe fra privilegerede nationer, der ud over kongeriget og hertugdømmerne består af de nationer, som Danmark har indgået handels- og skibsfartstraktater med. De øvrige (upriviligerede) nationer må betale en fjerdedel ekstra, af visse spanske og portugisiske vine endda en trediedel mere.¹⁴⁶

Skriverpenge/sportler (1429-1857)

Sportler er med Den store Salomonsens herlige definition »Afgifter, der erlægges som Vederlag for den Ulejlighed og Udgift, der paaføres en Statsinstitution, naar den sættes i Bevægelse i Enkeltmands særlige Interesse«.¹⁴⁷

Skipperne, der passerede Øresund, ville næppe have været enige i, at den danske konges opkrævning af Øresundstolden var en bevægelse sat i gang i deres særlige interesse, eller at de påførte kongen en udgift i den anledning, men ikke desto mindre måtte de erlægge et vederlag for at få bevis på at have betalt tolden. Fra begyndelsen benævnt skriverpenge, siden toldseddelpenge, toldembedsgebyrer eller sportler.¹⁴⁸

Skriverpengene kom for så vidt ikke kongen ved, som de blev betalt direkte til tolder/toldskriver. Derfor ses de heller ikke indført i de tidlige toldbøger; men i 1444, blot 15 år efter indførelsen af Øresundstolden, klager byen Danzig over, at dens skippere skal betale fire grot (tre skilling) i skriverpenge. Senere omtales, at den nederlandske by Kampen betaler skriverpenge, og i 1512 nævnes et ikke nærmere betegnet beløb på ni hvid (tre skilling) betalt af skibe fra Stralsund, og i 1531 samme beløb betalt af lybske skibe. Størrelsen taget i betragtning vil det være naturligt at opfatte det som skriverpenge. I 1540'erne var taksten steget til 4 skilling, hvilket kan udledes af sagen mod tolder Peder Hansen. En af anklagerne mod ham gik



Fig. 3. Trykt toldrulle, tysk udgave, 1842.

på, at han havde taget 12 skilling i skriverpenge, hvoraf de otte burde have været ført til regnskab som kongens indtægt.

I forbindelse med tolderskiftet i 1548 eller måske først ved tiltrædelsen af den markante toldskriver, senere tolder, Jens Mogensen Rosenvinge i 1556, blev der foretaget en differentiering af skriverpengene, således at skibe under 30 læster måtte betale seks skilling, skibe over 30 læster otte skilling; en stigning på 50% for de mindre skibe og på 100% for de større. Differentieringen holdt dog kun til 1564, hvorefter alle skibe betalte den højeste takst. Der var da også kun ca. 0,3% af de passerende skibe, der var under 30 læster.

Blot otte år senere ændredes taksten igen. I forbindelse med kongens forsøg på i 1572 at hæve værdien af den danske daler, blev den nedsat til seks skilling. Der var dog reelt set tale om en mindre forhøjelse, idet daleren, som hidtil havde været regnet som tre mark á 16 skilling, nu regnedes

som to mark á 16 skilling. Skriverpengene steg således trods den nominelle nedsættelse fra 0,1666 daler til 0,1875 daler.

De seks skilling udregnet efter dalerkursen på 32 skilling blev frem til Christianopeltraktaten den faste takst for skriverpengene, undertiden dog anført som ni skilling, men da efter en dalerkurs på 48 skilling.

Fra Jens Mogensens tiltræden blev skriverpenge sammen med tøndepenge anført i en særskilt kolonne i venstre margin af toldbøgerne, vel et udtryk for, at de ikke udgjorde en egentlig toldindtægt, men at kongen ville have hånd i hanke med dem. Efter 1645 ses de ikke længere anført. Med andre bitolde forsvandt de ved Christianopeltraktaten, idet de (fejlagtigt) har været opfattet som en del af tøndepengene.

Skriverpengene var imidlertid en så integreret del af lønsystemet på toldboden i Helsingør, at de ikke uden videre kunne fjernes. Nu måtte de så blot tages af kongens toldkiste i stedet for af skippernes punge, hvilket tydeligt ses i toldbøgerne. Endnu i traktatåret bruges formuleringen: »... huilche dend søfaende Mand haffuer sielff giffuen och betalt ...«; men i 1646 hedder det om skriverpengene: »... huilcket Ko: Ma: Oss Naadigst haffuer bewilget ...«

Hvem skriverpengene fra begyndelsen er tilfaldet står hen i det uvisse. Det var lensmanden på Krogen, som opkrævede dem, og derfor var han den naturlige modtager. Men allerede fra 1437 ses Helsingørs borgmester som hans medhjælper, og fra 1472 overtog han administrationen af Sundtolden som selvstændig tolder. Det ligger nær at antage, at borgmesteren som medhjælper og siden som selvstændig tolder har fået skriverpengene som vederlag for sit arbejde, og at det samme gælder hans efterfølgere som toldere. I hvert fald ses ingen anden løn bogført, før tolderen i årene 1541-47 fik et løntilskud på ti daler til løn og klædning til en skriver.

I årsregnskabet for 1557 angives udtrykkeligt, at skriverpengene skal regnes tolder og toldskrivere til indtægt. Dog uden anført fordeling. Den kan først ses i regnskabet for 1566. Tolderen fik da halvdelen og de to toldskrivere hver en fjerdedel. Dette varede ved indtil 1582, hvorefter det var slut med, at toldskriverne fik del i skriverpengene.

Ved tolderens afgang fra embedet i 1583 var de to hidtidige toldskrivere blevet forfremmet til toldere, og de tog med kongens bevilling deres fjerdedel af skriverpengene hver især med sig, så de sammenlagt med tolde-rembedets halvdel kunne blive en halvdel til hver.

Betegnelsen »skriverpenge« som indtægt forsvinder fra toldbøgerne i 1620, men afgiften udgiftsføres stadig som sådan, indtil 1664, hvorefter be-

tegnelsen ikke længere anvendes. Afgiften lever dog videre under navnet »seks skilling gode« eller lignende som et løntillæg til toldereren/tolddirektøren, som han kom til at hedde fra dette år.

Som nævnt mistede toldskriverne deres andel i skriverpengene i 1583, men hvad der så at sige forsvandt ud af fordøren, listede sig igen ind af bagdøren. Eller anderledes sagt: Der blev på et tidspunkt indført en ny afgiftskategori: toldseddelpenge. Hvornår det er sket, kan ikke afgøres; men i en instruks for tolderne og toldskriverne i Helsingør i 1628 angives, at toldskriverne for hver toldseddel må tage en ort. Af rigets indbyggere, som har gods at fortolde, skal de tage som sædvanligt, dog ikke over $\frac{1}{2}$ ort.¹⁴⁹ Dette svarer til indholdet i Ordinans om Toldens Oppebørsel af 1632, som har den tilføjelse, at småskibe som kreyer og skuder skal betale henholdsvis 8 og 2 skilling. Fordelingen af toldseddelpengene er efter ordinansen $\frac{1}{3}$ til toldereren og $\frac{2}{3}$ til toldskriver og hans medhjælper.¹⁵⁰

Der synes at have været kamp om at få del i toldseddelpengene. I hvert fald understreges det i kongens instruks udstedt umiddelbart efter en høring om den verserende uro på toldboden i januar 1641, at toldernes medhjælpere ikke må udskrive toldsedler. Det må alene toldskriverne. Satsen var stadig en rigsort for udenlandske skibe og højst en halv ort for rigets indbyggere.¹⁵¹

Toldseddelpengene indtægtsføres ikke i toldbøgerne, så man er vendt tilbage til tiden før 1548 uden nogen regnskabsmæssig kontrol af dem. Dette synes at være blevet udnyttet på toldboden i Helsingør. Kongen må i 1651 reagere på en hollandsk klage gående på, at tolderne opkræver en rigsdaler i skriverpenge og en halv rigsdaler i de fattiges penge. Han befaler, at der i begge tilfælde ikke må opkræves mere, end hvad skipperne godvilligt vil give.¹⁵² I princippet ville den befaling kunne gøre en ende på både skriverpenge og de fattiges penge, men næppe i praksis; »godvilligt« er et ord, der kan tolkes. Tolderne havde stadig nøglerne til Østersøen, og de fleste skipper betalte nok de krævede takster for at undgå at måtte ligge i venteposition i dagevis på rheden. Men derfor kunne de jo godt klage, skønt det næppe havde nogen virkning. Christianopeltraktaten havde netop få år tidligere fastslået, at der skulle betales, hvad ordinansen (af 1632) meldte.

Blot en menneskealder senere var skippernes udgifter til embedsmændene på toldboden steget ganske betragteligt. Det fremgår af en plakat af 1682,¹⁵³ som er indeholdt i traktaten med Nederlandene i 1701, at tolddirektøren havde krav på en halv rigsdaler, de fire toldkammerere hver en ort, tilsammen en rigsdaler, og segltrykkeren og toldbodbudet en halv rigsdaler incl. stempelpapir. Ialt altså to rigsdaler.¹⁵⁴

Dette takstniveau holdt sig det følgende århundrede. Toldforordningen af 1762 konstaterer blot, at »hvad Skriver-Pengene angaar, som udi Øresund og Belterne ved Strømme-Toldens Oppebørsel betales, dermed forholdes det fremdeles, saaleedes som hidindtil har været anordnet.«¹⁵⁵

Et gennemsyn af takstsystemet i 1813 førte til en justering af taksttabellen, bl.a. fordi der var kommet nye personalekategorier til.¹⁵⁶ Til gengæld ses ikke anført en sportel til tolldirektøren, muligvis fordi hans sportel på en halv rigsdaler uvist hvorfor en tid blev opkrævet sammen med fyr- og vartegnspengene.¹⁵⁷ De fire kæmmerere får tilsammen en rigsdaler, en stempelforvalter får tolv skilling, et toldbud otte skilling, stempelpapir og voks betales med fire skilling, paspenge står til tolv skilling, de ordinære fattigpenge ligeledes tolv skilling og en eller flere loper(e) (medarbejdere, hvis arbejde var at bringe papirer frem og tilbage mellem skippere og toldbod, og evt. modtage tolden) otte til tolv skilling pr. skib. Ialt i »paspenge« to rigsdaler og otte til tolv skilling. Hertil skulle i påkommende tilfælde lægges en rigsdaler til toldinspektøren og andre mindre udgifter, bl.a. seks skilling til vagtskibet i Sundet. Det var blevet en ret bekostelig affære at få sit Øresundspas. Men det skulle blive værre endnu.

I 1821 omtales som ny embedsmand translatøren, som blev betalt pr. oversat dokument efter ganske indviklede regler, som det vil føre for vidt her at beskrive. Inspektøren fik nu fra en rigsdaler, fire skilling til en rigsdaler, 24 skilling pr. skib, mens hans tjener fik seks skilling.¹⁵⁸

I den sidste toldrulle i Øresundstoldens levetid er betalingen til toldembedsmændene slået sammen under titlen toldembedsgebyrer og udgør som hovedregel for et skib over 20 læster tre rigsdaler. Et skib under 5 læster betaler intet, fra 5-10 læster tolv styver, fra 10-15 læster en rigsdaler 24 styver og fra 15-20 læster to rigsdaler. Toldinspektøren får særskilt en rigsdaler seks styver for en inspektion og translatøren fra 32 styver afhængig af antal dokumenter, for ballastskibe og skibe lastet med stenkul dog kun tolv styver. En række lande betalte otte styver i kopipenge i stedet for.¹⁵⁹

Sportlerne gjorde toldembedsmændene i Helsingør til nogle af de bedst aflønnede embedsmænd i den danske statsforvaltning. H. Scherer gør således opmærksom på, at tolldirektørens løn var 50% højere end statsministerens, og han regner endda til den lave side, hvis tolldirektøren fik den anførte halve rigsdaler udbetalt ubeskåret.¹⁶⁰ Det gjorde han næppe. Direktørsportler angives mere bredt at skulle dække »Oppebørsels og Bestyrelses Omkostninger.«¹⁶¹

Salttold (1475-1647)

En salttold i Sundet er bevidnet allerede i 1475, hvor den omtales som otte skilling pr. læst opkrævet af skibe, der kom til Sundet med baysalt (en fællesbetegnelse på salt fra den portugisiske og franske Atlanterhavskyst.) I 1484 klager hanseaterne over, at salttolden bliver opkrævet in natura, hvortil kongen svarer, at tolderen betaler for saltet. I 1487 nævnes et kvantum på to til fire tønder pr. skib, i 1493 hævet til seks tønder, og dette blev normen fremover.

Af toldbogen for 1503 fremgår, at tolderen kompenserede de tvangssudskrevne seks tønder salt med et beløb fra to gylden til to gylden og seks skilling. Toldbogen for 1528 oplyser, at der blev afkortet tre rhinske gylden i skippernes told for de seks tønder salt, og denne pris var gældende endnu i årene 1536-37, hvor den svarede til handelsprisen for et større parti salt indkøbt af en hollandsk konvoj.

Fra 1528 omtales de seks tønder salt som »toldsalt«. Tvangskøbet havde således udviklet sig til en regulær told på salt, selv om man bevarede skæret af en handel ved yde en kompensation af en vis, men i tidens løb utilstrækkelig størrelse.

I 1538 blev kompensationen sat ned fra tre til to rhinske gylden, og derved blev det, indtil der i 1558 blev foretaget en graduering efter skibets hjemsted. Skibe fra Skotland, England, Frankrig, Emden og Portugal blev således undtaget fra salttolden. Dette varede dog kun et par år. Ifølge toldregistret af 1560 skulle alle skibe aflevere seks tønder Baysalt, mens andet salt var belagt med en told på en gylden pr. 20 læster. Kompensationen var for nederlandske skibe to rhinske gylden, mens alle andre nationer måtte nøjes med én gylden, hvilket slet ikke længere svarede til handelsprisen, som kan opgøres til fra fire til fire en halv gylden for de seks tønder.¹⁶²

Denne ordning bestod indtil 1623. Fra 1624 og til midt på året 1628 måtte saltskibene betale sig fra salttolden med tretten rigsdaler for seks tønder spansk salt og otte rigsdaler for seks tønder fransk salt. Hertil tre rigsdaler for tønderne »som de selff ellers pleiede thil Saltit samme thøender at indtkiøbe«.¹⁶³ Prisen var sat efter den dyreste handelspris i Helsingør¹⁶⁴ og viser med al ønskelig tydelighed, at den hidtidige kompensation lå langt under handelsprisen. Der gives ingen begrundelse for denne ændring. Lybekkerne var åbenbart undtaget fra denne ordning. Der er eksempler på, at de leverede deres seks tønder salt og fik en guldgylden igen.¹⁶⁵

Den 17. juni 1628 vendte man tilbage til opkrævning af salttolden in na-

tura, men nu uden compensation, igen med lybekkerne som undtagelse. Samme år fik skibe, der afleverede de påbudte seks tønder salt, pålagt en ekstra skibstold på en guldgylden.¹⁶⁶ Den ses ikke begrundet i toldbøgerne, men blev opkrævet indtil Christianopeltraktaten i 1645 satte en stopper for alle bitolde. I 1643 blev tolden udvidet med en ekstra tønde salt til de fattige.¹⁶⁷

I Christianopeltoldrullen blev salt opført i lighed med andre varer med en told på en halv rigsdaler pr. læst.¹⁶⁸ Dog kan man endnu et par år i nogle få tilfælde møde opkrævning af toldsalt fra ikke-nederlandske byer. Men ellers var det slut med saltets særstilling.

Tøndepenge (1520-1857)

De første tønder til afmærkning af sejlruten gennem Sundet blev leveret fra Kampen i Nederlandene i 1520 og udlagt på Middelgrunden og ved Salt-holm og Dragør. For at undgå isskader om vinteren var de kun udlagt fra marts til november. Skibe, som vovede sig igennem Sundet uden for denne periode, måtte stadig klare navigationen uden tønder til hjælp, men betalte så heller ikke den afgift, der blev opkrævet som tøndepenge.

Fra begyndelsen var det Magistraten i København, der havde ansvaret for tønderne, herunder fastsættelse af tøndepengenes størrelse, mens Øresundstolderen på Magistratens vegne indkasserede disse.

Først fra 1557 ses tøndepengene indført i toldbøgerne; men den nederlandske klage over en takstforhøjelse, indgivet i 1549, viser, at forhøjelsen sikkert er sket ved tolderskiftet i 1548 og ville være fremgået af de manglende toldbøger fra 1548-56. I klagen anføres, at taksten tidligere var seks styver for et lille skib og tolv styver for et stort, svarende til henholdsvis ti og tyve skilling, i begge tilfælde for en returrejse. Nu var taksten for et skib over 30 læster 16 skilling og for et skib under 30 læster 8 skilling for hver passage, en stigning på ca. 60%.

Indtil tolderskiftet havde opkrævningen af tøndepengene alene været en sag mellem Magistraten i København og tolderen i Helsingør, som fik en »borgmesterdel« for sit arbejde; men nu kom kongen på banen med et krav om at få 400 daler årligt som sin del af tøndepengene, få år senere, i 1557, ændret til, at kongen indkasserede hele provenuet, og til gengæld udbetalte 200 daler til Magistraten til vedligeholdelse af tønderne. I 1591 blev dette beløb fordoblet.

Tøndepengene blev sammen med skriverpengene anført i den smalle venstre spalte af toldbøgerne som en markering af, at det ikke drejede sig om en told som sådan, men om en aftale mellem konge og søfarende om at forbedre de søfarendes sikkerhed.¹⁶⁹

I 1645 bortfaldt tøndepengene som andre bitolde ved Christianopoltraktaten. Efter en kort periode 1645-47 med slukkede fyr og fjernede søafmærkninger genopstod tøndepengene sammen med fyrpengene i en samlet afgift, som senere blev benævnt fyr- og vartegnspenge.¹⁷⁰ Afgiften var sat til to daler for et ballastskib, fire daler for et lastet skib, hvoraf de to daler for begge typer må tilskrives afgiften for søafmærkningerne, da ballastskibe traditionelt var fritaget for fyrpenge. Disse takster bestod i næsten 200 år, indtil de i 1842 blev forhøjet med 12½%.

Tøndepengene levede imidlertid videre i beskedent omfang som en afgift på en halv daler hovedsageligt betalt af skibe fra gamle vendiske hansestæder som Hamborg, Rostock, Stralsund og Wismar, som ikke betalte den nye fyr- og vartegnsgift, og derfor antageligt som en rest af gamle privilegier. Det sluttede i 1707, hvor posten blot indbragte 16 daler. Fra 1708 betales de fulde fyr- og vartegnspenge på to eller fire daler også af skipere fra disse byer.

100-penge (1523-1857)

Den 23. februar 1523 redegør byen Lybæk over for kejseren, hvorfor den er med i krigen mod Christian II. Grunden er, at han har beskattet de lybske købmænd »met w-tilbørlig Told, Sise og andre ny Besværinges, oc aff deris Gods ladit den Hundrede Penning fordre«. ¹⁷¹ Det fremgår desværre ikke, om 100-pengene (1% i told) udgør en transittold eller indførselstold. Det kan være begge dele.

Men set i lyset af Christian III's brev til kejseren i oktober 1548, hvori han forklarer denne, at han har pålagt franskmænd, englændere, skotter og andre at betale noget mere i told end tidligere, ¹⁷² er 100-pengetolden antageligt blevet indført i Øresundstoldens repertoire i forbindelse med tolderskiftet i 1548.

I Christian III's svar til hofmester Eske Bille og tolder Sander Leyell ca. 1550 er der ingen tvivl. De får besked på, at 100-penge ved passage af Sundet skal betales af alle, undtagen kejserens undersåtter (nederlændere) og de privilegerede hansestæder, hvilket betyder, at tolden skal opkræves af

englændere, skotter, franskmænd og portugisere. Det samme gælder, hvis kejserens undersåtter medfører fremmed gods.¹⁷³ I kongens svar til tolder Sander Leyell og toldskriver Jens Mogensen i 1558 er skibe fra Emden føjet til gruppen af dem, der betaler 100-penge.¹⁷⁴

Toldtariffen af 1560 angiver, at nederlandske skibe betaler 100-penge af fremmed gods fra gruppen af ikke-privilegerede. Det samme gælder skibe fra de seks vendiske byer og de vesterske hansestæder, mens de ikke-privilegerede betaler 100-penge af alt gods undtagen vin, der fortoldes med 30-penge.¹⁷⁵ Året efter opstod der en toldkrig mellem Nederlandene og Danmark, som bevirkede at nederlandske skibe blev pålagt at betale 100-penge, dog undtaget hansestæderne Campen, Deventer og Swolle.¹⁷⁶ Toldkrigen blev hurtigt bragt til ophør. Det kan ikke afgøres, hvor længe den varede, da toldbogen for 1561 mangler, men toldbogen for 1562 rummer ikke nogen opkrævning af 100-penge af nederlandske skibe. I 1562 udvidedes kredsen af ikke-privilegerede med Polen, Breslau, Spanien og Augsburg.

Toldrullen for krigsårene 1611-13 forøgede 100-pengene ved at ændre dem til 70-penge, dvs. fra 1% til 1,4%.¹⁷⁷ Fra 1639 til 1645 fik salpeter, krudt, al ammunition og pelsværk lagt 100-penge oven i den almindelige told,¹⁷⁸ og fra februar 1639 til marts det følgende år blev 100-penge opkrævet af alle nationer undtagen Sverige.¹⁷⁹ To måneder senere blev englændere, skotter og irlændere pålagt at betalt dobbelte 100-penge.¹⁸⁰ Dette varede kun ca. et år, før fordoblingen blev afskaffet i marts 1640,¹⁸¹ men genindført i 1642, da englænderne ikke havde ratificeret en særlig toldrulle, et resultat af forhandlinger i april 1640.¹⁸² I marts 1644 blev de dobbelte 100-penge endnu engang afskaffet,¹⁸³ hvorefter 100-pengene blev endeligt afskaffet for englændere og skotter i april 1647.¹⁸⁴

I det hele taget ebbede opkrævningen af 100-penge ud i takt med, at flere og flere nationer i årene efter 1645 fik samme vilkår som hollænderne, og dermed forsvandt toldformen »100-penge« som begreb, men ikke i praksis. 1%-tolden fik sin storhedstid i de sidste 150 år af Sundtoldens historie.

Også 100-penge-tolden kunne i lighed med skibstolden bevirke efterbetaling eller det, der var værre. I 1557 kom en skipper fra Hamborg, som året før havde seks sække peber med fra Antwerpen tilhørende en købmand i London. De var ikke dengang blevet fortoldet, hvilket tilsyneladende uden problemer skete nu.¹⁸⁵ Så let gik det ikke for den skipper, som i 1560 kun anmeldte halvdelen af sit gods til fortoldning. Det blev opdaget, og det ikke anmeldte gods blev afleveret til Københavns statholder Mogens Gyldenstjerne som forbrudt gods.¹⁸⁶

Kobbertold (1522-1857)

En særlig told på kobber eksisterede længe, før en generel varetold i form af fyrpenge og lastepenge blev indført i 1561/1567. Den er med sikkerhed bevidnet fra 1522 i et nederlandsk dokument, som omtaler tolden, som om den allerede har eksisteret før Christian II's tid. Dokumentet kunne vel referere til en opgørelse over kobber, som Fuggernes handelshus fragtede gennem Sundet i 1521.¹⁸⁷ Det var ikke første gang, Fuggerne transporterede deres kobber den vej. I 1511 erobrede en lybsk flåde i slaget ved Hela bl.a. nederlandske skibe med i alt 102 læster kobber, som fra Danzig skulle være gået gennem Sundet, men havnede i Lybæk i den veritable krig om kobbermarkedet, der herskede mellem Lybæk og Fuggerne.¹⁸⁸ Det er uvist, om der på den tid blev svaret told af kobber, men der synes at være en lang tradition for, at kobber i lighed med vin var belagt med en særlig told som »sonderliche zollbare guether« (særligt toldpligtigt gods).¹⁸⁹

Da Christian I på hjemvejen fra sin Romrejse i 1474 lagde vejen over Augsburg, kan den konstant pengeforlegne konge vel have knyttet en forbindelse til Fuggernes handelshus dér, som indbefattede lån til kongen kombineret med en rimelig toldtakst for deres kobber i Sundet. Det kan ikke afgøres.

Den første omtale af kobbertold i toldbøgerne er i 1537. Da havde Fuggerne allerede fra Frederik I's tid haft en aftale om »en billig told«, men blev i 1538 anklaget for toldsvig. Sagen blev løst med betaling af en bøde året efter.¹⁹⁰ Fra 1539-45 skibede Fuggerne i alt 2.873 læster kobber gennem Sundet til en takst på en halv rhinsk gylden pr. læst. Tolden modregnedes i et lån på 1.400 rhinske gylden ydet til kongen i 1538. Fuggerne førte selv regnskab med kobbertolden, som blev afregnet efter lister udfærdiget af handelshuset.¹⁹¹ I forbindelse med tolderskiftet i 1548 blev taksten markant forhøjet fra en halv til tre gylden pr. læst.¹⁹²

Denne takst gøres gældende i Toldtariffen i 1560, uanset hvem kobberet tilhører,¹⁹³ men blev allerede året efter nedsat til to gylden.¹⁹⁴ Ved indførelsen af lastepenge i 1567 blev kobber sat til tre rigsdaler pr. læst, hvilket er samme takst blot i en anden møntsort.¹⁹⁵ I 1610 var taksten steget til en daler pr. skippund (12 daler pr. læst).¹⁹⁶ Krigstoldrullen af 1611 betød som for så mange takster en fordobling,¹⁹⁷ før den efter krigen igen faldt til den ene rigsdaler pr. skippund. Toldrullen af 1640 betød en ny fordobling til to daler pr. skippund,¹⁹⁸ reduceret igen til en daler i 1641,¹⁹⁹ og med Christianopelrullen endnu engang halveret til en halv daler pr. skippund²⁰⁰ eller seks daler

pr. læst. Og derved blev det. Øresundstoldens sidste toldrulle angiver i 1842 taksten til 24 styver pr. skippund (en halv daler).²⁰¹

Forbrudt gods/Prisegods (1560-1645)

Den 4. august 1560 mødte skipper Thomas Anann fra St. Andrews i Skotland på vej fra Danzig op på toldboden i Helsingør og fortoldede sit skib. Det foregik helt efter bogen. Han betalte en rosenobel i skibstold og en halv daler i tønde- og skriverpenge. Derudover skulle han betale 100-penge af ladningens værdi. Men tolderen må have fattet mistanke til ham og kontrolleret ladningens overensstemmelse med de fremlagte papirer. Det viste sig, at han kun havde fremvist papirer på ca. halvdelen af godset og således »wylle falscheligen wnderslaa og forsuige« kongen og kronen told og rettinghed.²⁰² Det kom til at koste ham og de ombordværende købmænd dyrt. De forsøgte at forhandle sig til en mindelig løsning i form af en bøde, men kongen meddelte tolderen, at han skulle konfiskere det ikke-opgivne og dermed forbrudte gods til advarsel for andre.²⁰³ Skibet blev sendt til kongens statholder, Mogens Gyldenstjerne, i København til videre foranstaltning.

Så længe tolden stort set havde bestået af skibstold betalt efter skibets størrelse, var muligheden for toldsvig stort set begrænset til varer, der var pålagt særtold, som vin, salt og kobber; men efter indførelsen af 100-penge af engelske, skotske og franske varer, kunne skippere i lighed med Thomas Anann fristes til at medføre mere, end deres papirer viste, og tolderne kunne være nødt til at føre kontrol med, om papirerne omfattede hele lasten.

En sådan kontrol synes sat i system i 1560 af den nyudnævnte tolder Jens Mogensen Rosenvinge, hvilket fremkaldte en klage fra vinhandlerne i Köln overbragt på herredagen i Odense 1560,²⁰⁴ samme år som skipperen fra St. Andrews blev afsløret i toldsvig. Indførelsen af fyrpenge (1561) og lastetold (1567) forøgede incitamentet til og også mulighederne for toldsvig, da en evt. kontrol skulle forholde sig til mange forskellige varetyper stuvet i skibets last.

En skipper, som i 1607 blev afsløret i toldsvig ved kun at opgive en del af sin last, måtte til København med sit skib. Her blev noget af godset konfiskeret som forbrudt, og skipperen måtte betale 200 daler i brødepenge for at få sit skib tilbage.²⁰⁵

Kontrolopgaven oversteg, hvad tolderen og toldskriverne kunne over-

komme. Der blev derfor i 1618 ansat en visitør til en fast løn på 500 rigsdaler plus en femtedel af værdien af, hvad han fandt af »hemmeligt gods«. Det blev af indlysende grunde forbudt ham og hans folk at modtage gaver eller spise og drikke om bord på skibene.²⁰⁶

Kontrolforanstaltningerne har ikke givet mange nedslag i toldrullerne. Dog omtaler forordning af 10. april 1611 med toldrullen under Kalmarkrigen, hvorledes tolderne skal forholde sig i tilfælde af skippernes fortielser af toldpligtigt gods. Viser der sig uoverensstemmelser mellem certifikater og last, skal skibet ransages og godset opskibes.²⁰⁷ Til det formål blev der i 1620 anskaffet et gammelt skib, som skulle ligge fast i Sundet »til at udlosse de fremmede skibe i, der komme i Sundet og findes med Underfundighed at ville underslaa Kronens Told.«²⁰⁸

Visitøren førte et særskilt regnskab, som kun er (delvist) bevaret for årene 1630-42.²⁰⁹ Det viser, at skibe med forbrudt gods jævnligt blev sendt til København til videre behandling, og at konfiskationer krævede dom.²¹⁰ Kun få konfiskationer fremgår af Øresundstoldbøgerne.²¹¹ Dette er dog tilfældet i 1619-20, hvor nogle skippere bliver fradømt enten deres skibspart eller det ikke-opgivne gods eller begge dele.²¹²

Et af hovedpunkterne i Christianopeltraktaten var de nederlandske skibes fritagelse for at blive underkastet visitation,²¹³ hurtigt fulgt af andre nationer, der fik samme vilkår som Nederlandene. Det fjernede ganske effektivt muligheden for at indkassere prisepenge. Skipperne skulle blot fremvise deres oprigtige konvoj- og pund-sedler, som skulle tages for pålydende. Denne bestemmelse gentages i Traktat af 1701.²¹⁴ Skulle kongen i den forbindelse blive udsat for lurendrejeri eller anden svig, ville generalstaterne, når de fik indberetning herom, gøre alt for at gøre uretten god igen. Det var en ubrugelig garanti, som bare kørte i ring. Da kongen ikke måtte visitere, kunne han ikke opdage lurendrejeri eller svig og indberette det til de nederlandske myndigheder, som derfor ingen grund havde til at gribe ind. Ændringen af bådsmandsføringen til et fradrag på fire procent af tolden omkring år 1700 kunne næppe dæmme op for fristelsen til at undlade at anmelde alt gods i lasten. Se herom nedenfor.

Blussepenge/Fyrpenge/Fyr- og vartegnspenge (1561-1857)

I forbindelse med opsætning af fyr på Skagen, Kullen og Anholt kom der i 1561 en ny told, som må karakteriseres som en varetold/værditold.²¹⁵ Idé-

mand bag tolden, som angiveligt blev opkrævet efter skippernes eget ønske om større sikkerhed på sejladsen gennem de danske farvande, var tolder Jens Mogensen Rosenvinge, som med kongens godkendelse i eget navn tilskrev forskellige større udskibningshavne om de nye blussepenge/fyrpenge.²¹⁶ Iflg. Speyertraktaten af 1544 måtte der ikke pålægges nederlandske skibe nogen ny told. Den bestemmelse blev her omgået ved at slå på skippernes eget ønske.

Afgiften udløste en stærk diplomatisk aktivitet mellem den nederlandske statholder Margareta af Parma, som på købmændenes vegne protesterede mod den, og Frederik II, som førte skippernes ønske om større sikkerhed i marken. Margareta foreslog i stedet en forhøjelse af tøndepengene, som var en skibstold, Frederik ville have sine fyrpenge, som var en varetold. Og sådan blev det.²¹⁷ Bag de to regenters modsatte holdninger kan måske aflæses en interessekonflikt mellem købmændene, som ville redde deres skillinger, og søfolkene, der ville redde livet.

Toldbogen for 1561 er bortkommet, men af toldbogen det følgende år ses, at blussepengene det første hele år, de blev opkrævet, indbragte godt 2.700 daler,²¹⁸ ikke noget voldsomt beløb, men dog betydeligt over tolderens forhåndsskøn på 5-600 daler.

Det fremgår ikke, hvorfor kongen ønskede at opkræve blussepengene/fyrpengene som en varetold. Det må have øget arbejdsbyrden betragteligt på Øresunds Toldbod, at tolden på hver enkelt vare skulle beregnes særskilt, og det har stillet større krav til skippernes dokumentation af deres last. Men måske var en af årsagerne til den nye told netop, at man ville have bedre hånd i hanke med, hvad der var ombord på skibene. Samtidig ville det være lettere at justere på toldsatserne for enkelte varer end på en samlet told for skibet.

I sin brevveksling med den nederlandske statholder understreger kongen flere gange, at opkrævningen drejer sig om to »blanke« (hvid) pr. læst varer, dvs. to tredjedel skilling. Tariffen med 88 enheder, som der blev opkrævet efter, viser dog noget andet.²¹⁹ Dens satser varierer fra én til atten hvid pr. enhed, og enheden er i de færreste tilfælde en læst, men en skøn-som blanding af alle mulige rummål og antalsangivelser.

Tariffen, der først ses indskrevet i 1568-toldbogen, men kan konstateres at være i overensstemmelse med opkrævningerne i toldbogen fra 1562, var offentlig tilgængelig, ophængt på toldboden med kongens underskrift, som den var.

Oprindeligt var fyrene tændt fra Midfaste til St. Mortens dag (midt i

marts til midt i november), og afgiften blev derfor kun opkrævet af skibe, der passerede Sundet i den periode, men i 1581 blev tændingsperioden efter de søfarendes ønske udvidet til hele året. Og dermed også opkrævningsperioden.²²⁰ I de turbulente toldår i første halvdel af 1600-tallet, blev der 1630-45 opkrævet dobbelte fyrpenge.²²¹

Samtidigt optrådte fra 1632 en toldform kaldet »lygtepenge«, »nye lygtepenge«, eller »nye fyrpenge«. Denne toldform blev i et åbent brev fra kongen forklaret med, at en del skippere havde tilbudt at give to skilling dansk pr. læst af deres skibes drægtighed mod at fyrene på Skagen, Nidding, Anholt, Kullen og Falsterbo blev holdt i brug året igennem.²²² Dette var dog som nævnt (i princippet) allerede gældende fra 1581, men har åbenbart ikke fungeret. Toldbøgerne noterer da også, at lygtepengene skulle gå til »Løgternis Forbedring«²²³ De udgjorde én skilling lybsk (to skilling dansk) af hver læst, skibene var drægtige, opkrævet fra alle nationer undtagen Sverige.²²⁴

Lygtepengene bortfaldt som andre bitolde ved Christianopeltraktaten. En optælling i toldbøgerne viser, at der på de 14 år, de eksisterede, blev opkrævet 69.573 daler, et gennemsnit på knapt 5.000 daler årligt, rigeligt til dækning af den lønforhøjelse, fyrforvalteren fik ved deres indførelse, på 1.166½ daler og 16 skilling årligt.

Under forhandlingerne om Christianopeltraktaten, hvor fyrpenge (og tøndepenge) var i spil sammen med de øvrige bitolde, hævdede Christian IV, at han, hvis de blev slettet, ikke kunne beskytte de handlende mod sørøvere eller holde havnene i stand og vedligeholde fyr og tønder.²²⁵ De blev slettet, og kongen lod som konsekvens fyrene slukke²²⁶ og søafmærkningerne i øvrigt fjerne. Der skulle gå godt et år, før man fik sig forhandlet frem til en ordning, så fyrpengene kunne genindføres og fyrene følgerigt tændes igen.²²⁷ Taksten var fire rigsdaler for et lastet skib, det halve for en ballaster, hvilket indikerer, at man betragtede hele afgiften for ballaster som vartegnspenge, så ballastskibenes fritagelse for fyrpenge bestod.

Det skal her erindres, at aftalen kun gjaldt mellem Nederlandene og Danmark. Men såvel som slukningen af fyrene havde betydning for andre landes skibe, kom den nye aftale også til at omfatte andre lande. Dog med undtagelser og forskellige gradueringer. Svenske skibe var fritaget for fyrpengene som for anden told. Danske og norske krejer, skuder og skibe, der sejlede mellem rigerne, betalte en skilling lybsk pr. læst; skuder fra Rostock og Lybæk, som sejlede på Sverige eller Norge, gav for skibe under 30 læster en skilling lybsk pr. læst, over 30 læster to rigsdaler.²²⁸

Aftalen kom til at gælde resten af Øresundstoldens tid, dog med en ju-

stering i Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842, som angiver følgende takster for fyr- og vartegnspenge: Over tyve læster to en kvart specie daler for en ballaster, fire en halv daler for et lastet skib, under fem læster intet, mellem fem og ti læster en speciedaler for lastet skib, en halv daler (fireogtyve styver) for en ballaster, fra ti til femten læster halvanden speciedaler for lastet skib, en speciedaler for en ballaster og mellem femten og tyve læster to speciedaler for et lastet skib, halvanden speciedaler for en ballaster.²²⁹

Opjusteringen på en halv daler for et lastet skib over tyve læster og en kvart daler for en ballaster og gradueringen for skibe under tyve læster er foregrebet i en traktat mellem England og Danmark sluttet i august 1841. Forhøjelsen begrundes med opsætning af et nyt fyr, udlægning af et fyrskip og ombygning af et eksisterende fyr.²³⁰ Opkrævningen af de forhøjede fyr- og vartegnspenge begyndte 1. maj 1842.²³¹

Fyrpengene udregnet pr. skib udviser en svagt stigende tendens gennem de sidste par hundrede år af deres levetid. I 1647 blev der opkrævet 11.360 daler af 3.632 skibe, et gennemsnit på 3,12 daler, i 1841, året før den netop omtalte forhøjelse, blev der opkrævet 51.480 daler af 14.780 skibe, et gennemsnit på 3,48 daler, mens der i 1856, det sidste hele år med Sundtolden, blev opkrævet 81.523 daler af 20.637 skibe, 3,95 daler i gennemsnit.

Efter 1660 måtte Danmark afstå en (mindre) del af provenuet. Som et resultat af svenskekrigene kom fire af fyrene (Niddinge (to), Kullen og Falsterbo) til at ligge på svensk jord. Det fremgår af fredstraktaten i 1660, at Danmark årligt skulle overføre 3.500 rigsdaler til Sverige til fortsat drift af disse fyr.²³² Beløbet udgjorde da ca. en trediedel af den samlede årlige indtægt af fyrpenge. Men da kompensationen blev ydet som en fast betaling, mens indtægten af fyrpengene steg med det voksende antal skibe i årenes løb, opstod der naturligt i Sverige krav om justering af det danske bidrag. Ved en forhandling i 1842/43 krævede Sverige beløbet hævet til 10.000 rigsdaler. Danmark tilbød en fordobling af beløbet til 7.000 daler. Tilbudet blev afvist af Sverige. Efter at en fornyelse af fyret på Falsterbo og det norske fyr på Kap Lindesnæs var blevet indraget i sagen, endte den med, at Danmark opfyldte Sveriges krav med en aftale om et årligt beløb på 13.500 rigsdaler, hvoraf de 3.500 rigsdaler skulle gå til det norske fyr. Beløbet udgjorde kun ca. 1/5 af indtægten, som Danmark altså stadig beholdt broderparten af.²³³

Ved afløsningen af Øresundstolden i 1857 forpligtede Danmark sig til fortsat at holde afmærkningen af de danske farvande i orden med tønder og fyr.

Føring (1561-1857)

I Frederik II's Søret af 1561 omtales under navnet »føring« den ret, en skibsbesætning havde til fragtfrit at medtage et vist kvantum varer for egen regning på en sejlads. For en skipper eller styrmand var det en læst, for en hovedbådsmand, skriver, tømmermand og kok hver en halv læst og for de øvrige båds mænd en trediedel læst.²³⁴ Bestemmelsen gentages i Danske Lov af 1685 med tilføjelse af skibsdrenge's ret til at medføre det halve af almindelige båds mænd.²³⁵

Så længe Øresundstolden blot opkrævedes som skibstold, havde føringen ingen betydning for tolden, men var blot en sag mellem reder og besætning. Betydningen opstår samme år, som Frederik II's søret udgives, og tolderne begynder at opkræve fyrpenge, hvorfor 1561 er anført som begyndelsesår i overskriften her. Den øges, da lastepengene indføres i 1567. Begge toldformer rejser spørgsmålet, om den fragtfri føring også skal være toldfri. Svaret er bekræftende. Toldbogen for 1569, som rummer Øresundstoldens ældste omtale af føringen, fastslår, at som føringen altid har været fritaget for fyrpenge således også for lastepenge.²³⁶ Toldrullen af 1611 nævner udtrykkeligt, at toldfriheden gælder, når besætningen selv har betalt varerne.²³⁷ En skipper har altså ikke kunnet hævde toldfrihed for en vis del af den ordinære last udregnet efter reglerne om besætningens føring.

Bortset fra bemærkninger i de indskrevne toldregler fremgår føringen ikke af toldbøgerne. Den har været en sag afgjort på toldboden uden registrering som sådan.

Anderledes bliver det omkring år 1700, hvor føringen ændres til et fradrag på fire procent af tolden. Når ændringen ikke kan tidsangives mere nøjagtigt, skyldes det kildegrundlaget. I en anordning vedføjet Traktat med Nederlandene 1701 anføres, at da skipperne under navn af »Bådsmands føring« hidtil har nydt et vist procentfradrag i toldbetalingen i Øresund, skal de også fortsat nyde samme fradrag, så længe traktaten varer.²³⁸

Det nævnte fradrag må altså have eksisteret før 1701; men går man til toldbøgerne, findes det først indført i toldbogen for 1708. Det beskrives dog også her i den første tilførsel som »de sedvanlige 4 procentum af tolden.«²³⁹ Det tyder på, at man i en årrække før 1708 har fortsat praksis med ikke at indskrive føringen i toldbøgerne.

Med ændringen til et procentfradrag blev føringen koncentreret om skipperen, mens den øvrige besætning mistede sin mulighed for privat handel med fragt- og toldfri varer.



Fig. 4. Toldpas eller klareringsbevis, udstedt 28. august 1848 af Øresunds Toldkammer for skibet Frederikke, på vej fra København til Göteborg. Helsingør Kommunes Museer.

En håndskreven toldrulle fra slutningen af 1700-tallet anfører, at skipperen får sit fradrag for at animere ham til redelig angivelse. Det udregnede fradrag nedsættes med så mange skilling, som skal til, for at den resterende told kan ende på hele daler eller et skillingstal deleligt med seks. Grunden skulle være hensyn til en hurtigere sammentælling af toldbogens sider, men dog sikkert også hensyn til den anvendte skillemønt. Dette kan dog ikke fuldt ud bekræftes af toldbøgerne. Gribes en skipper i toldsvig eller forsætlig urigtig angivelse, mister han sit fradrag,²⁴⁰ mens den redelige skipper desuden kan opnå en toldfrihed på op til en rigsdaler for egne varer.²⁴¹ Den gamle føring levede altså videre i begrænset omfang, men kun for skipperen.

Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842 siger, at fradraget ydes til dækning af klareringsomkostninger for skippere, der angiver deres ladning korrekt, men bortfalder ved toldsvig eller urigtig angivelse.²⁴² Skipperens toldfrihed for egne varer indtil et toldbeløb på en daler er tilføjet med håndskrift i den udgave af toldrullen, der har været til min rådighed.

Lastepenge (1472-81, 1519-23 og 1567-1857)

Efter indførelsen af fyrpengene skulle der ikke gå lang tid, før der skete en langt mere afgørende ændring i Øresundstolden. Ved missive af 27. februar 1567 indførte Frederik II midt under Den nordiske Syvårskrig en ny afgift for alle skibe, der passerede Øresund, den »berygtede forordning om lastpenge«²⁴³. Ordlyden af kongens brev kendes kun (delvist) i form af et tysksproget mandat af 25. februar 1567.²⁴⁴

Der havde tidligere været korte perioder, hvor der var blevet opkrævet lastpenge. Fra 1472 lod Christian I opkræve en lastetold på $\frac{1}{2}$ mark dansk pr. læst, undtaget dog de vendiske hansestæder og nederlandske byer, der havde ydet kongen lån.²⁴⁵ Tolden synes bortfaldet ved hans død i 1481. Senere blev der under Øresundstoldens overflytning til København 1519-23 opkrævet en lastetold på en rhinsk gylden pr. 10 læster.²⁴⁶

I en kort artikel drøftede Nina Bang i 1897 indførelsen af lastpengene i 1567.²⁴⁷ Hendes argumentation i artiklen har indtil nu stået ret uanfægtet i forskningen.²⁴⁸ For overblikkets skyld tillader jeg mig at dele det af Nina Bang beskrevne forløb op i seks punkter. 1. Den nye told kommer totalt bag på tolder Henrik Mogensen, da han ikke har været inddraget i forhandlingerne forud. 2. Tolderen opsøger kongen på Frederiksborg Slot, men hans indvendinger afvises. 3. Tolderen skriver efterfølgende sine indvendinger i et brev til kongen. 4. Kongen afviser endnu engang i brev af 6. marts 1567 med en enkelt undtagelse tolderens indvendinger. 5. Tolderen opkræver tolden efter sin egen tarif. 6. Kongen accepterer i brev 5. maj tolderens egenhændige handling.

Det her beskrevne forløb rummer stof til et godt drama og er også blevet udfoldet som et sådant. Spørgsmålet er, om det er berettiget.

En snes år før Nina Bang beskæftigede Troels-Lund sig noget vidtløftigt med spørgsmålet om lastpengene.²⁴⁹ Han havde forståelse for, at lastpengenes indførelse var nært forbundet med Den nordiske Syvårskrig (1563-70). Jeg finder det berettiget at følge ham i, at afgiften i 1567 blev indført som en midlertidig krigstidsafgift og ikke som en permanent told, selv om det var som sådan, den kom til at udgøre hovedparten af toldindtægterne indtil Øresundstoldens afløsning knapt 300 år senere i 1857.

I Den nordiske Syvårskrig havde kongen gjort brug af sin traktatmæssige ret til i krigstid mod en passende godtgørelse at konfiskere skibe med deres besætning til brug i krigen. Da den nederlandske statholder, Margareta af Parma, i marts 1567 klagede over disse konfiskationer,²⁵⁰ forklarede Frederik

II, at han havde indført en ny afgift, som skulle gælde et år og erstatte konfiskationerne.²⁵¹ I et brev til kongen året efter forsøgte Margareta efterfølger som statholder, hertugen af Alba, da også at fastholde kongen på denne tidsangivelse og forlangte derfor nu at få lastepengene afskaffet.²⁵² I konceptet til kongens svar to måneder senere findes korrektioner, som tydeligt viser, at afgiften oprindeligt var tænkt som tidsbegrænset. To gange hedder det, at den skulle opkræves en kort tid, men begge gange er formuleringen streget over. Den ene gang dog således, at perioden defineres som »en tid«.²⁵³ Kongen bøjede sig imidlertid for hertugens krav og 8. juli 1568 standsede opkrævningen af lastpenge af nederlandske skibe.²⁵⁴ Frederik II havde nok i sin krig med Sverige uden at skulle risikere yderligere en krig med Spanien.

I sit brev angav Frederik II i øvrigt, at afgiften var blevet til på de søfarendes opfordring.²⁵⁵ Det lyder umiddelbart ikke som det mest indlysende, at et forslag om en ny afgift skulle komme fra de søfarende selv. Men ser man på situationen i årene op til 1567, giver det ganske god mening.

Et af våbnene i krigen mod Sverige var at spærre for tilgangen af nødvendige varer. En blokade blev drøftet af konge og rigsråd i foråret 1564, men den følgende Sundspærring blev kun en betinget succes. Det samme gjaldt året efter, hvor tolderen efter kongens mundtlige befaling i eget navn optog knapt 10.000 daler i »frivillige« lån af vestgående skibe. Hertil kom »foræringer« til kongen på 1.500 daler og 53 store læster salt fra et halvt hundrede nederlandske skibe med Riga som mål. I et enkelt tilfælde blev »foræringerne« aftalt direkte af en deputation sendt til kongen af en gruppe skippere. I juni 1565 fik tolderen melding om, at han måtte lade nogle saltskibe løbe til Narva, men at kongen ville have nogen fordel deraf, hvilket betød at tolderen skulle opkræve »den ottende pending« dvs. 12½% i told. En ny spærring blev iværksat i begyndelsen af året 1566, og foræringerne fortsatte i dobbelt omfang i forhold til året før. Arten af »frivillighed« i foræringerne fremgår af toldbogen, hvori angives, at de er givet efter kongens befaling.²⁵⁶

Samtidigt gjaldt, at Danmark efter flådekatastrofen ved Gotland i slutningen af juli 1566, hvor elleve danske og tre lybske orlogsskibe i en storm blev slået til vrage, var i voldsomt bekneb for nye skibe til flåden, hvorfor tolderen fik besked på at tilbageholde skibe på over 100 læster, som kunne bruges til dette formål.

Det har uden tvivl været de største skibe med de meste værdifulde laster, der var blevet set på som ydere af såvel foræringer som lån, og nu altså også som oplagte objekter for konfiskation. Det kan derfor meget vel tænkes, at skipperne på sådanne skibe har hilst en ordning velkommen, som på

samme tid befriede dem fra risikoen for konfiskation og bredte opkrævnin- gen af en ekstraafgift ud på alle skibe, der passerede Øresund. Tolderen – og det er sikkert ham, det er blevet pålagt at føre forhandlingerne – har derfor kunnet få tilslutning til den nye afgift i form af en »frivillig« opfordring til at indføre den. De små skippere er næppe blevet spurgt.

Vurderer man på den baggrund Nina Bangs tolkning af begivenhederne, må man for det første konstatere, at det er utænkeligt, at tolder Henrik Mogensen ingen anelse havde om, hvad der foregik, før han fik kongens brev af 27. februar 1567.

Det er korrekt, at han efterfølgende henvendte sig til kongen med krav om at få Rigsrådet til at forklare den nye afgift for skipperne og blev afvist mundtligt, men det er næppe sandsynligt, at toldereren efter at være blevet afvist fremturede med sine krav på skrift. Derimod kan han vel have haft en række spørgsmål med sig til audiensen i skriftlig form, som kongen svarede på i sit brev af 6. marts 1567.²⁵⁷ Det kan af kongens svar ses, at kun tre af syv punkter havde forbindelse til lastetolden: 1. Angiver den allerede mundtlige besked, at der ingen rådsmedlemmer kommer. Tolderen har kongens brev, som han kan vise frem, og sin egen beskedenhed (kloge og mådeholdne optræden). 2. Ballastskibe må nøjes med en ort i stedet for en halv daler (to ort) »på det, at de ikke skal passere aldeles frit«. Ballastskibes fri pasage må toldereren altså have foreslået ved mødet, måske med henvisning til gæl- dende praksis med fyrpengene. 3. De i 1565 optagne »frivillige (etårige) lån« var ikke blev tilbagebetalt 1566 og blev det ej heller 1567. Det må toldereren forelægge de krævende skippere med »bedste lempe«. Om de nogensinde blev betalt er et åbent spørgsmål. Det fremgår ikke af toldbøgerne. 4. Tol- deren får fuldmagt til at forhandle på kongens vegne med skippere, der vil sejle til Narva – den russiske importhavn par excellence 1558-81. De kan godt få lov at sejle med salt, sild og andre ufordægtige varer, men det skal koste dobbelt i told. 5. Skibe, som sejler gennem Sundet skal forpligte sig til ikke at løbe til fjenden, og sker det alligevel, at de tvinges til det, skal de ved tilbagekomsten til Helsingør møde på toldboden og mand af skib sværge på, at de blev tvunget. 6. To skibe med stenkul til kongen skal ikke betale lastpenge, da de ingen fragt kræver af kongen. 7. Tolderen har bedt om en særlig takst for beg, tjære, aske og vogns kud. Det afvises. Tolderen skal rette sig efter kongens brev og tage efter skibenes størrelse og drægtighed.

Brevet slutter i øvrigt med at udtrykke kongens tillid til toldereren.

Der er ikke meget drama og konfrontation at spore i dette brev. Det vir- ker mere som resultat af et møde mellem konge og tolder ved indledningen

af sejlsæsonen, hvor toldereren fremlægger en række spørgsmål, som det er vigtigt for ham at kende kongens svar på. Poul Grinder-Hansen konkluderer utvivlsomt korrekt, skønt på delvist forkerte præmisser, at »gennem hele sagens forløb var toldereren bevidst om sin indsigt og var ikke bange for at tale kongen midt imod, mens Frederik fremtrådte som en konge, der kunne argumentere og lade sig overbevise om det rigtige i andres synspunkter.«²⁵⁸

At toldereren skulle have grebet til selvtægt og opkrævet tolden efter sin egen tarif, så at han ligefrem »saboterede lastetolden«²⁵⁹, virker på den baggrund næppe sandsynligt. Desuden havde han blot 19 år tidligere set sin fætter, tolder Peder Hansens skæbne pga. en falsk anklage om bedrageri. Peder Hansen reddede livet, men heller ikke meget andet.²⁶⁰ Det gav næppe inspiration til at gå bag kongens ryg. Der må derfor være foregået noget i kulisserne, som ikke fuldt ud har fundet nedslag i arkiverne.²⁶¹ Og det var ikke slut med kongens brev af 6. marts 1567. Den 23. marts 1567 fik toldereren brev om, at han måtte ophøre med at kræve lastetold af ballastskibe.²⁶²

Lastepengene af ballastskibe blev genindført i 1582 med en ort pr. læst drægtighed,²⁶³ men igen afskaffet som en af Christian IV's første handlinger med den begrundelse, at den »icke gaar af nogen nyttig vare.«²⁶⁴ I øvrigt hævder han, at hans far havde overvejet, men ikke nået afskaffelsen før sin død. Ballastskibene står således centralt i hele forløbet, både i tolderens klage og kongens svar, hvor den foreslåede told først halveres og dernæst afskaffes helt. Det virker, som om det er ballasttolden, der har bragt Henrik Mogensen i harnisk mere end lastepengene som helhed, og han fik, hvad han gik efter. Ballastskibene blev fritaget for lastepenge, som de allerede var det for fyrpenge.

Konklusionen er, at lastepengene blev indført som kompensation for afståelsen af en traktatmæssig ret til konfiskation af skibe og mandskab til krigsformål, og at de tidsmæssigt var bundet til den pågældende krig. Provenuet blev stærkt forringet af de nederlandske skibes fritagelse for lastpengene fra sommeren 1568, da de udgjorde ca. 75% af de passerende skibe. Samtidig må kongen have afstået sin ret til tvangsudskrivning af skibe til krigsformål.

Tre år senere var situationen grundlæggende ændret. Danmark havde i december 1570 sluttet fred med Sverige, og hertugen af Alba havde hænderne fulde med de oprørske provinser i Nederlandene, så risikoen for en krig med Spanien var lille.

Selv om Hertugen af Alba var i krig mod de nederlandske udbryderprovinser, protesterede han i slutningen af maj 1571 på deres vegne og anmo-

dede på den spanske konges vegne om at få lastepengene afskaffet.²⁶⁵ Det er næppe kun høflighed, der får ham til at anmode i stedet for at kræve som i 1568, men Spaniens svækkede stilling i Nederlandene. Der lå ikke længere nogen særlig trussel bag hans ord, hvilket Frederik II også viser ved at vente et par måneder med sit svar, som er tre gange så langt som hertugens af Albas anmodning.²⁶⁶ Brevet understreger kongens ret til at fastsætte størrelsen af tolden i lighed med alle andre kristelige potentater og slår i øvrigt på solidaritetsprincippet. Når alle andre nationer betaler, må også Nederlandene gøre det, så Sundet kan holdes åbent til alles gavn. Dette kræver, at kongen har en slagkraftig flåde, som både i Østersø og Vestersø kan holde fribyttere og udliggere i skak, hvilket han også har gjort selv i den periode, nederlænderne ikke betalte. Omkostningsfrit har de fået generobrede skibe og gods tilbage. Nu bør de betale, så meget mere som de under krigen brød deres afgivne løfter og sejlede til Sverige med gods og dermed forlængede krigen. Brevet er en afvisning pakket ind i mange venlige floskler med ordet »freundlich(st)« som et af de hyppigst anvendte.

En enkelt sætning i kongens brev fortjener særlig opmærksomhed. Han opfordrer nederlænderne til »noch uf eine zeit geduld tragen«, endnu en tid tålmodigt at bære det fælles besvær (lastepengene). Det kunne være endnu et tegn på, at kongen var indstillet på at ophøre med opkrævningen, når krigsomkostningerne var dækket. Sådan kom det ikke til at gå. Forløbet bekræfter sandheden i, at én gang indførte afgifter har det med at bestå. Det er dog nok sjældent set, at en midlertidig afgift har fået en knapt 300-årig levetid.

Størrelsen af lastepengene nævnes i det tysksprogede mandat af 25.2.1567 som en daler pr. læst korn, malt, mel og andet gods, der føres gennem Sundet og en halv daler pr. læst af ballaster.²⁶⁷ Ligeledes kaldes lastepengene i april 1567 i et koncept til Frederik II's brev til statholderen i Nederlandene »en ringe daler« i tillæg til den sædvanlige told.²⁶⁸ I sit brev til kongen af 12. april 1568 omtaler også hertugen af Alba tolden som »ainen thaler von jeden last eingeladner wahren vnd kauffmannschafften«.²⁶⁹ Men faktisk var tolden ikke en egentlig læstetold. Det ses tydeligt af det register over lastepenge, toldskriver David Hansen indførte i sin toldbog for året 1567.²⁷⁰

Dette register rummer i øvrigt en varegruppe, hvoraf kun opkræves en halv daler pr. enhed, herunder beg, tjære og aske, tre af de fire varer, som tolderen havde ønsket nedsat takst for, men som var blevet afslået i kongens brev af 6. marts 1567. I kongens åbne brev af 30. marts 1571 blev taksten for disse varer yderligere halveret, idet den halve daler nu dækkede to læster.²⁷¹

Det ældste register (1567) var indledt med et par særligt høje satser for en pakke farvet engelsk klæde (to daler) og en læst kobber (tre daler) og afsluttet med taksterne for skibe, der sejlede til Narva. Det var dobbelt op for salt og andet gods (fire daler t/r), mens ballaster var tredobbelt op (tre daler t/r). Derimellem følger registret som sådant, som angiveligt gælder skibslæster til en daler pr. læst. Registret anfører først varer, der kan måles i læster som korn, salt og sild, men derefter følger sytten forskellige mål, først antal: deger, skok, dusin, hundrede, derefter rumfang og vægt: balle, bønne, fad, foder, kurv, næst, oksehovede, pakke, pibe, rulle, skippund, sæk og tønde. Der var tilsyneladende ikke noget i vejen for at tale om en afgift på en daler pr. læst og lade dette dække et vidt spektrum af måleenheder og takster.²⁷² Voks blev f.eks. takseret til en daler pr. skippund, hvoraf der gik tolv på en læst, så en læst voks ville blive belagt med en told på tolv daler. Det er derfor mere dækkende, når kongen i et brev til hertugen af Alba kalder lastepengene »ein Genant« – en ikke nærmere defineret afgift.²⁷³

Uanset hvor detailleret en toldtarif udformes, vil den vanskeligt kunne være fuldt dækkende. Allerede to år efter indførelsen af lasttolden i 1567 hedder det da også som afslutning på tariffen, at den også gælder andet gods af samme værdi,²⁷⁴ hvilket viser, at lasttolden nok var tænkt som en told pr. mængde/vægt, men at værdien også spillede ind. Det kan have givet anledning til nogle gode diskussioner mellem toldskrivere og skippere. Eller måske tjente den manglende offentliggørelse af tariffen netop til at undgå sådanne diskussioner. Skipperne fik ikke at vide, at den pågældende vare ikke stod i tariffen. Tolderen fastsatte bare taksten.

En lignende bemærkning om de såkaldte »ubenævnte varer« kom til at stå i toldrullerne fremover. Christianopelrullen af 1645 angiver, at alle varer, som ikke er anført i rullen, skal beregnes efter købmænds brug, som det altid er sket fra gammel tid,²⁷⁵ mens traktaten i 1701 prøver at forenkle beregningen ved at fastslå, at der skal betales én procent i told af varer, som ikke er specificerede i toldrullen af 1645, udregnet efter varens værdi på afskibningsstedet.²⁷⁶ Endelig fastslås det i Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842, at tolden af de varer, der ikke er nævnt i toldrullen, opkræves med én procent af privilegerede skibe og én en kvart procent af ikke-privilegerede skibe udregnet efter værdien på indladningsstedet eller, såfremt denne værdi ikke kan oplyses, da efter tolderens bedste skøn.²⁷⁷ Der var stadig mulighed for en god diskussion om fortoldningen, ikke mindst fordi antallet af de ubenævnte varer i takt med industrialiseringen og den deraf følgende fremkomst af nye varetyper var stærkt stigende fra 381 poster i 1821

til 2.704 poster i 1840.²⁷⁸ Der opstod på den baggrund en »usancetarif« med en normalværdi for de enkelte varer, som der blev fortoldet efter.²⁷⁹

Lastepengene var som nævnt tænkt som en generel kompensation for kongens afståelse af sin ret til at konfiskere skibe med mandskab til krigsformål. Derfor blev skibe fra Lybæk og Danzig logisk nok undtaget, da de under Den nordiske Syvårskrig 1563-1570 tillod deres skibe og mandskab at stå til rådighed i rigets tjeneste.²⁸⁰ I 1568 blev også Stettin fritaget. Byen havde allerede tidligt i krigen ydet kongen proviant,²⁸¹ nu føjede den dertil et kontant tilskud på 4.000 rigsdaler.²⁸² Endnu i 1626 var Stettin fritaget,²⁸³ men derefter måtte stettinske skibe betale lastepenge. For Lybæk og Danzig udviklede situationen sig anderledes. Danzig beholdt sin frihed til 1582, men mistede den derefter, fordi byen ikke undte kongens undersåtter samme frihed.²⁸⁴ Lybæk mistede sin frihed for lastepenge i 1578. De skulle bidrage til byggeriet af Kronborg, mens skibe fra Hamborg, Emden, Harlingen og engelske skibe, som fragtede byggematerialer til slottet, blev fritaget i 1582.²⁸⁵ I 1581 blev skibe til den svenske havn Nyløse (nutidens Göteborg) pålagt lastepenge.²⁸⁶ Den store undtagelse fra at betale lastepenge, var naturligvis Nederlandenes ovenfor behandlede frihed 1568-71.

En nøje gennemgang af toldbøgerne vil uden tvivl vise forekomsten af flere fritagelser og pålæg. Her skal blot endnu nævnes en af de mere kuriøst begrundede, der viser, hvor lidt der skulle til, før der blev iværksat toldpolitiske tiltag. I foråret 1583 blev lybske skippere pålagt dobbelte lastepenge, fordi byen på en rigsdag i Augsburg angiveligt skulle have søgt at skade danske interesser. Pålægget blev afskaffet igen efter tre måneders forløb.²⁸⁷

De fattiges penge (1574-1857)

I 1574 leverede guldsmed Claus Witte i København en indsamlingsbøsse i sølv til toldboden i Helsingør til de penge »thenn søøfaren Mand giifuer thiill the fattige huusarmes hielp«. Som materiale til fremstilling af bøssen havde guldsmeden fået 40 daler. De omsmeltede dalere slog knapt til, så guldsmeden måtte lægge yderligere syv lod sølv til. Bøssen, der var forsynet med to låse, kom i alt til at koste toldboden 52½ daler og 13 skilling danske.²⁸⁸

Indholdet af bøssen omtales første gang i toldbogen for 1589-90. Det skal sammen med andre af kongen bevilgede midler og varer uddeles til fattige skolebørn, husarme og andre nødtørftige mennesker ad fire omgange:

Mikkelsaften (28. september), juleaften, Flæskelørdag (lørdag før faste) og i Dimmelugen (mellem Palmesøndag og Påskedag).²⁸⁹ Beløbet indkommet til fordeling ses ikke bogført i toldbogen.

Fra begyndelsen indkom »de fattiges penge« ved frivillige bidrag fra skipperne, men udviklede sig i tidens løb »ved vedtægter og usanser (skik og brug)«²⁹⁰ til en fast takst. Allerede i 1651 omtales en takst på en halv daler pr. skib,²⁹¹ siden ændret til 12 skilling pr. læst i ordinært bidrag, mindre danske og svenske skibe dog undtaget, hvortil kom et ekstraordinært bidrag på én daler for skibe over 15 læster, to trediedel daler for skibe under.²⁹² Det betaltes af skippere, der ønskede at blive betjent uden for toldbodens almindelige åbningstid på hverdage eller på søn- og helligdage.²⁹³

Et regnskab for året 1726 viser, at der dette år indkom 1.013 daler, 36 skilling i ordinære bidrag, og 545 daler og 32 skilling i ekstraordinære bidrag, ialt 1.559 daler og 20 skilling. Halvdelen af de ordinære bidrag gik til Helsingør Hospital. Til byens fattige og nogle få enker blev uddelt 885 daler og 42 skilling. Den tyske kirke (Sct. Marie kirke) fik 100 daler, syv skoledisciple fik tilsammen 46 daler, og nitten skibbrudne søfolk blev betænkt med 20 daler og 32 skilling.²⁹⁴

Der fortoldedes det pågældende år 4.086 skibe i Øresund, så ekstraordinære bidrag til »de fattiges penge« på godt 545 daler kunne tyde på, at ca. 13,5% af disse skibe blev fortoldet uden for toldbodens normale arbejdstid. Forholdet er dog ikke så enkelt, da det skal tages i betragtning, at »de fattiges penge« også blev betalt af »indenlandske« skibe.

Ser man 60 år frem i regnskaberne til begyndelsen af 1780'erne, er de ordinære bidrag lidt mere end fordoblet til 2.388 daler, nogenlunde svarende til en stigning i skibsantallet til 10.190 skibe, mens de ekstraordinære bidrag er næsten femdoblet til 2.647 daler.²⁹⁵ En nærliggende tolkning af denne stigning ville være, at en eller flere dages liggetid ved Helsingør kostede mere end den ene daler i ekstraordinært bidrag.

Den samlede indtægt var mere end tredoblet til 5.035 daler, hvilket betød, at der var langt flere midler til rådighed, end hvad der var brug for til byens fattige. De fik i gennemsnit over treårsperioden 1782-84 årligt 1.434 daler og 4 skilling. Helsingør Hospital var blevet sat på fast beløb: 300 daler. Den tyske kirke fik 640 daler, heraf 200 daler til kirkens fattighus og fattigskole, mens 200 daler gik til kirken uden nærmere bestemmelse og 240 daler som løn til kapellan, organist og klokker. Den danske kirkes (Sct. Olai kirkes) fattigskole fik 60 daler, og to jordemødre betaltes med 110 daler. Generaltoldkammerets fattigkasse blev betænkt med 500 daler, og udgiften

til fattige skibbrudne var 716 daler, en 35-dobling af udgiften i 1726! Der kan ikke gives nogen umiddelbar forklaring på denne voldsomme stigning.

Men selv med stigninger i udlodningerne og inddragelse af nye formål steg indtægterne hurtigere end udgifterne. I 1786 udvidede man derfor modtagerkredsen med en læge, som uden honorar skulle tilse fattige patienter. Det kostede 100 daler. Desuden blev der oprettet en skole for indtil 30 børn, som ud over grundlæggende skolekundskaber skulle oplæres i nyttige håndværk. Der afsattes 1.000 daler til dette formål.

Alligevel havde fattigkassen i 1833 oparbejdet en formue på 160.000 rigsdaler, hvilket betød, at den kunne financiere indkøb og drift af en bugserbåd til anvendelse i Sundet.²⁹⁶ Til denne formue kan den fjerdedel af konfiskeret gods, som ifølge Toldforordningen af 1632 skulle gå til de fattige, senere forhøjet til halvdelen af godset,²⁹⁷ have bidraget; men det er ikke lykkedes mig at finde belæg for det i de regnskaber, der har været til min rådighed.

Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842 nævner kun én form for »Fattigspenge«, den ene rigsdaler, som betales af skibe over 15 læster, mens skibe under denne grænse betaler 32 styver (2/3 daler), når der blev fortoldet søn- og helligdage og på hverdage uden for normal arbejdstid.²⁹⁸ Det er altså de ekstraordinære bidrag, der er tale om.

Brødepenge (1581(?)-1829)

I slutningen af tolder Morten Jensens toldbog for 1582 findes et lille afsnit betegnet således: »Brødepenge oppebaaridt effter Kon: May: befaling aff Schipperre Som Modwilligen icke haffue strøgid theris Thopseyl her for Kronneborigh Eller icke Ere wellwilligen komne Omboer thill Kon: May: admirall ther Hanns May: Schiff och Galeye her laa paa Reyden. Gyffuid for Skudt wdi saa Maade er skud ij daler«. Afsnittet rummer navne på 25 skippere, som ikke har efterlevet reglen om at stryge topsejl for Kronborg eller melde sig til kongens admiral. Tre af disse måtte have to skud hver, før de reagerede og måtte betale fire daler. I alt indbragte brødepengene det år 56 daler.²⁹⁹

Det var ikke de store penge, der indkom i brødepenge, men det var i høj grad et spørgsmål om ære. Ved at stryge topsejlet viste skipperen, at han anerkendte kongen som Sundets herre og erkendte hans ret til at opkræve told. Skikken var gammel. Ifølge Helsingør Stadsbog lod lensmand Herluf Trolle i 1550 et kongebrev med følgende passus oplæse på rådhuset: »Item

alle, szom løbe om kringh Ørekraagh skulle lade stryghe theris topsegll effter gammel wisz och sedwane«. ³⁰⁰ Det er uvist, hvor langt denne sædvane går tilbage i Øresundstoldens historie, og ligeledes hvornår man begyndte at opkræve brødepenge for overtrædelse af hilsepligten, dvs. betalingen for et varselsskud affyret fra Krogens/Kronborgs volde mod det formastelige skib, der ikke lod topsejlet falde.

Den tidligste tilførsel af brødepenge til toldbøgerne er fundet i 1581, hvor en fransk skipper ud over de to daler for skuddet betalte en bøde på 32 ungarske gylden for ikke at stryge sejlene for Kronborg. ³⁰¹ Den seneste tilførsel er fra 1633. Da var prisen for et skud i mellemtiden fordoblet til fire daler eller to ungarske gylden (1589) eller en rosenobel (1597). Fra 1631 blev brødepengene betalt direkte til den kaptajn på Kronborg, som var ansvarlig for skuddet og skulle afholde udgiften til krudt og kugler, og et årsregnskab afleveret til tolderen. ³⁰²

Skikken og skuddene er bevidnet op i 1800-tallet. ³⁰³ Da var prisen for et skud steget til fem daler med et tillæg på 20 skilling som straf. Reagerede skibet ikke på skuddet, så vagtskibets chalup måtte sætte efter det, kostede det en dukat oveni. ³⁰⁴ Skikken skal være ophørt i 1829. ³⁰⁵

I Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842 er hilsepligten ændret til »at tone flag«. Det skulle ske, før sydgående skibe passerede Kronborg og nordgående skibe det udlagte vagtskib syd for Kronborg. Repressalier ved manglende flagsætning omtales ikke. ³⁰⁶

Som regel var et enkelt skud nok; men som allerede nævnt måtte der undertiden to til, før topsejlet faldt. Toldbogen for 1625 kan endda melde om to skippere, der måtte punge ud for hver tre skud. Den ene fik rabat og betalte kun tre daler pr. skud i stedet for fire. ³⁰⁷ Det var ikke usædvanligt med rabat. I 1615 fortælles om en skipper, som skulle have betalt 2 rosenobler for to skud, men »haffde ingen flere pendinge vdj skibet« end en rosenobel og to daler. Det slap han så med. ³⁰⁸

Den mest uheldige skipper må siges at være Jan Sandt fra Bremen, som var en hyppig gæst på toldboden i Helsingør. Fra 1612 til 1622 foretog han i alt 15 returrejser gennem Sundet. Men den 9. september 1615 gik det galt for ham. Da han for tredje gang det år returnerede gennem Sundet, lod han ikke topsejlet falde. Det kostede ham et skud til en rosenobel. Men hvad værre var: Skuddet ramte så uheldigt, »ad hans Mast bleff schott y sønder«. ³⁰⁹

Havnepenge (1622-45)

Helsingør havde ikke nogen naturlig havn til de mange ventende skibe, som måtte ankre op udsat for storm og strøm, mens de blev klareret på toldboden. I 1616 tog Christian IV derfor initiativ til etableringen af en havn,³¹⁰ men i 1622 var han åbenbart løbet tør for midler til dette projekt. Endnu engang måtte Øresundstolden derfor holde for. Tolderne fik i begyndelsen af april brev om at forhandle med skipperne om en afgift til færdiggørelse og vedligeholdelse af havnen.³¹¹ Tolderne handlede hurtigt, så det må have været meget begrænset, hvor mange forhandlinger, det blev til. Allerede ti dage senere accepterede kongen i et nyt brev toldernes forslag om at opkræve en halv rigsdaler af hvert skib, såvel fremmede som kongens egne undersåtter, i havnepenge.³¹² Desværre er de havnepenge, som danske og norske skibe betalte, ikke indført i toldbøgerne.

At dømme efter et åbent brev udstedt af Christian IV i juli 1633 var havnen da klar til brug, og han fastsætter takster for brug af havnen.³¹³ Om sommeren skal en skude eller et skib betale to skilling dansk af hver læst, om vinteren fire skilling, mens både om sommeren betaler en søsling, om vinteren en skilling dansk. Der angives ikke, hvilket tidsrum betalingen dækker. Selv om betegnelsen er den samme må der skelnes mellem disse havnepenge og dem, der betales for gennemsejling. Og de »toldere udi Helsingør«, der modtager og fører regnskab med disse havnepenge, må være byens toldere, ikke Øresunds.

Opkrævningen af havnepenge begyndte straks efter modtagelsen af kongens brev. Det første år indbragte havnepengene 1.688½ daler af »de fremmede«.³¹⁴ Havnepenge er nævnt i toldrullerne 1640 (§ 15) og 1643 (§ 18). De ophørte som andre bitolde med Christianopeltraktaten i 1645, men fortsatte sporadisk for enkelte byer i hele Øresundstoldens levetid. Så sent som den 19. marts 1857 betaler en skipper fra Rostock en daler i tønde- og havnepenge.³¹⁵

Defension (1627-45)

I maj 1627 satte Christian IV gang i et byggeprojekt, der skulle bekostes af Øresundstolden. Ifølge et brev sendt til tolderne i Sundet i marts samme år drejede det sig om et kastel ved St. Anne Bro i København (det nuværende Kastellet) til defension (forsvar) af flåden, Holmen, tøjhusene, slot-

tet og byen og til beskyttelse af sejladsen gennem Sundet. Der udsendtes samtidigt et åbent brev på tysk, som ikke nævner forsvaret af København, men kun at kastellet skal beskytte Sundet og skabe mere sikker sejlads og handel gennem det.³¹⁶

De søfarende blev pålagt en told, angiveligt svarende til den, kongens far, Frederik II optog, da han byggede Kronborg, og blev forsikret om, at den ville blive afskaffet, så snart kastellet var færdigt. Toldsatsen var en halv rigsort pr. læst, hvilket fremgår af et følgebrev til tolderne i april 1627.³¹⁷ Formålet med at sammenligne defensionstolden med en told opkrævet til bygningen af Kronborg, må have været at understrege, at det var en ganske normal fremgangsmåde med sådanne særtolde. Sagen er bare, at nok dækkede Øresundstolden den altovervejende del af opførelsen af Kronborg, men det skete ved hjælp af de ordinære toldindtægter, ikke gennem en særtold.

Det var den såkaldte Defensionstold, som hermed så dagens lys, og det gik med den som med så mange andre former for told: Den blev fornyet for tre år i 1630³¹⁸ og endnu engang i 1634, nu for en seksårs periode,³¹⁹ og efter udløbet af denne periode fik den endnu en forlængelse, indtil den som andre bitolde ophørte i 1645.

Sct. Anne Skanse stod færdig i 1639 med tre hele bastioner mod land og to halvbastioner mod Sundet.³²⁰ Men undervejs havde kongen fået nye ideer for området. Det gjaldt St. Anne Rotunda, den store kirke, som blev påbegyndt i 1640 og bl.a. skulle være sognekirke for Nyboder, hvis opførelse begyndte 1631. Allerede da blev en del af defensionstolden overført til dette formål, og de sidste fem år af dens levetid gik provenuet udelukkende til de to nævnte byggerier. St. Anne Rotunda blev i modsætning til Nyboder aldrig færdigbygget og blev revet ned i 1660.

Kronborg (1631-32)

Den 24. september 1629 opstod der brand på Kronborg med omfattende skader til følge. Det gav anledning til en længere diskussion mellem Christian IV og Rigsrådet om midler til skadernes udbedring. Rådet mente, at der pga. rigets forarmelse efter Kejserkrigen kun måtte bruges midler til en nødtørftig reparation, »indtil vor herre vil gøre dette fattige rigis tilstand bædre«.³²¹ I april 1631 meddelte kongen Rigsrådet, at en snarlig reparation var ganske nødvendig, og bad råderne forholde sig til et forslag om »Tol-

den til dobbelt at forhøje paa nogle faa Aars Tid«. ³²² Det eneste bevarede svar dateret 18. juni er fra Klavs Daa, der som sin holdning udtaler, at man burde blive ved den året før truffene beslutning. Da havde kongen allerede den 10. maj genindført »forhøjelsestolden« fra 1629. At genopbygningen af Kronborg var en af grundene hertil, nævnes først, da forhøjelsen igen på Rigsrådets opfordring ³²³ bliver afskaffet i juli 1632. ³²⁴ Forløbet viser med al ønskelig tydelighed, at kongen følte sig tvunget til at indhente rigsrådets erklæringer/godkendelser, skønt han stadig selv traf beslutningerne.

Bropenge (1643-44)

Det ovenfor omtalte havnebyggeri, betalt af havnepengene, blev åbenbart ingen succes. I juli 1643 besluttede Christian IV derfor, at der skulle bygges en bro, som skibene kunne søge tilflugt ved, hvis de kom i nød, og som skibenes både kunne lægge til ved under fortoldningen. Til det formål skulle tolderne opkræve fire skilling lybsk pr. læst af skibenes drægtighed. ³²⁵ Denne told blev kun opkrævet i knapt 7½ måned, før den uvist hvorfor blev stillet i bero i marts 1644. Den havde da ifølge toldbøgerne indbragt ca. 15.000 daler. ³²⁶

Oppenge (1571-1654)

I februar 1639 skrev Christian IV fra Haderslev til rentemestrene, at der blandt de 99.000 daler fra Øresundstolden, der var sendt til Kiel, var en »hob onde dalere«, dvs. underlødige dalere, som nok holdt vægt, men ikke værdi. Han bad dem udarbejde en liste over de mønttyper, som ikke var fuldt ud gængse, så tolderne kunne være sig for at modtage dem. ³²⁷

Det var ikke et nyt problem. Hans far havde i begyndelsen af 1570'erne oplevet, at der blev betalt told med de såkaldte hornske dalere, hvis sølvindhold var ca. 10% lavere end normen. ³²⁸ For en eftertid, hvor en mønt har den værdi, der er præget på den, kan det være vanskeligt at sætte sig ind i forhold, hvor man ikke blot skulle have en vægt til rådighed for at se, om mønten holdt vægt, men også måleredskaber til at måle møntens indhold af lødigt metal, det være sig guld eller sølv. Og mens det første nok var muligt på Øresunds Toldbod, siger det sig selv, at der ikke var tid til at foretage nøjere målinger, når skipperne skulle ekspederes.



Fig. 5. Det ubeskårede billedfelt fra skydeskive fra Helsingør Kongelig Privilegerede Skydeselskab, 1832, der viser Øresunds Toldkammer. Helsingør Bymuseum.

Tolderen havde, hvis han var i tvivl, et par muligheder at vælge imellem. Han kunne nægte at tage imod bestemte mønttyper, eller han kunne forlange opgæld (senere kaldt oppenge), et tillæg til den fastsatte told. En kvittering til tolder Henrik Mogensen i 1574 viser, at han havde taget to skilling i opgæld pr. daler eller godt seks procent.³²⁹ Det var dog efter kongens opfattelse alt for lidt. Opgælden burde have været otte skilling.³³⁰

Fra 1580'erne måtte skibstolden holde for. Det kneb åbenbart for rosenobelen at holde sin værdi, så tolderen fik i 1582 befaling til for hver rosenobel at opkræve yderligere en orts daler,³³¹ i 1590 forhøjet til en halv daler.³³²

Øresundstoldens afløsning

Endnu i 1856 indbragte Øresundstolden knapt 1.250.000 speciedaler. Men den 1. april 1857 var det slut. De danske kongers guldbjerg havde ydet sit sidste bidrag til den danske statshusholdning, hvoraf den i perioder havde udgjort op til ti procent.

Gennem en årrække havde der i de søfarende nationer været en stigende utilfredshed med tolden, som den danske stat ikke kunne sidde overhørig. I november 1855 blev en kongres indkaldt til drøftelse af Øresundstoldens fremtid. Den mundede i marts 1857 ud i en traktat, der afskaffede tolden, mod at de søfarende nationer betalte Danmark en afløsningssum på 33½ mio. rigsbankdaler (16.750.000 speciedaler).

Dermed var en mere end 400-årig epoke i dansk toldhistorie til ende. Den endelige slutstreg under regnskabet blev dog først sat 150 år senere, da den brasilianske præsident under et officielt statsbesøg i Danmark i september 2007 fik eftergivet de 506.295 rigsbankdaler, som var Brasiliens andel af afløsningssummen, men som aldrig var blevet betalt.

NOTER

- [1] Laurits Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden I-II*, 1926-29: I, s. 74, 180, II, s. 23, 248, 464.
- [2] Arent Berntsen: *Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, s. 21.
- [3] Henrik Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, s. 192. Med Christianopel-traktaten i 1645 var skibstolden betalt i guld stort set ophørt.
- [4] Gustav Ludvig Baden: *Afhandling i Fædrenelandets Cultur- Stats- Kirke- og Litterær-Historie, II*, 1821, s. 250.
- [5] Laurits Pedersen, II, s. 30.
- [6] Jon Jensen Kolding: *En ny Danmarksbeskrivelse 1594*, oversat og kommenteret af Allan A. Lund, 1980, s. 91.
- [7] Erich Pontoppidan: *Den danske Atlas, Tomus II*, København 1764, s. 288.
- [8] En rulle er ikke som en jødisk torarulle i fysisk forstand en rulle, men betegner blot et register, jf. lægdsruller.
- [9] Kai Hørby: *Øresundstolden og den skånske Skibstold*, 1964.
- [10] Bjørn Poulsen: »Favntag mellem Østersø og Vestersø« i: *Dansk Søfartshistorie 1*, 1997, s. 195ff.
- [11] Om toldens overflytning til København, se Mogens Jensen: »Tre toldergenerationer – Lilliefeldt« i: *Zise 2018*, s. 66f. med henvisninger; Arild Huitfeldt anfører som medvirkende årsag til overflytningen kongens vrede mod helsingoranerne, der ikke ville afgive deres ejendom til nederlandske indvandrere, som det var sket på Amager. Se *Danmarks Riges Krønike*, 7, 1596, s. 43, 70. Dette har jeg ikke fundet bekræftet andetsteds.
- [12] *Hanserecesse (HR) 2,I*, nr. 365, s. 248f.
- [13] »... enen unmogeliken und unredliken tollen ...«, *HR 1, VIII*, nr. 670, s. 434f. (Fællesmøde mellem repræsentanter for Lybæk, Hamborg, Lyneburg og preussiske hansestæder 6.9.1429)
- [14] »... eyne(n) unlympliken unplichtighen unde unwonliken tolne ...«, *Smstds.*: nr. 712, §5, s. 459. (Referat fra Hansedag 1.1.1430) I dette referat nævnes for første gang i historien Helsingør som toldby.
- [15] Instruks til de danske forhandlere i Vordingborg 1434, *HR*, 2,I, nr. 365, pkt. 53, s. 248.
- [16] <https://www.Mittelalter-lexikon.de/wiki/Zoll>, set 18.12.2021.
- [17] Skibene forbydes i 1452 at sejle gennem Storebælt. De skal sejle gennem »den gevonliken strom«, *HR*, 2, IV, nr. 81, s. 58; »den gewohnten Strom«, *Hansisches Urkundenbuch*, Bd. 8, s. 104f.
- [18] Arnold Ræstad: *Kongens Strømme*, Kristiania 1912, s. 168: »Det udviklede sig til en retssætning, at udlændinger havde krav paa at beskyttes mot overlast paa kongens strømme ... Utlænderne betaler told og andre avgifter ... følgelig har de ogsaa krav paa at beskyttes.«
- [19] L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750*, I, København 1907, s. 461.
- [20] *Smstds.*, s. 644ff.
- [21] V. A. Secher (udg.): *Corpus Constitutionum Daniæ (CCD)*, V, 1639-50, 1903, s. 396ff.; Cornelis Cau (udg.): *Groot Placaet-Boeck*, I, 's Gravenhage 1568, spalte 940-47.
- [22] Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (udg.): *Dansk Udenrigspolitisk Historie*, 2, 2002, s. 208.
- [23] »Tollen y Sundit haffuer aldtiid y vorre forfehdris och y uorris tiid werrit worre handpenge, ...« Brev til Rigsraadet 9.11.1647 i: C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.): *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, bd VI, s. 382.
- [24] Mogens Jensen: »Rosenvingebrødrene i Helsingør fra ca. 1560 til 1564 og 1583« i: *Zise*, 2017, s. 40-43.
- [25] *CCD*, IV, s. 657.
- [26] Kr. Erslev (udg.): *Aktstykker og oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie*, 1887-88, s. 177ff. jf. *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, bd II, 1889-91, s. 184, 191f.
- [27] *Smstds.*, s. 441.
- [28] J.A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie II. Fra Freden i Prag til Freden i Brömsebro (1635-1645)*, 1881, s. 213.
- [29] *Danmark-Norges Traktater*, IV, 3. 543f.

- [30] Marcus Rubin: »Sundtoldens Afløsning« i: *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., 6, 1905-06, s. 180.
- [31] F. Thaarup og H.A. Martensen (udg.): *Den Øresundske Toldtarif, en Haandbog for Handlende og Søefarende*, København 1821, s. III.
- [32] Mikael Venge: *Dansk Toldhistorie*, I, 1987, s. 106.
- [33] Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.): *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 445, 8. juli 1550.
- [34] Udateret, men kan tidsfæstes til mellem 1548, hvor tolderen blev udnævnt, og 1552, hvor rigshofmesteren døde.
- [35] Niels Krag og Stephan Stephanus (udg.): *Den Stormægtigste Konge, Kong Christian den Tredie, hans Historie*, II, 1778, s. 275ff.
- [36] Se henvisninger i: Mogens Jensen: »Tre toldergenerationer – Lilliefeld« i *Zise*, 2018, s. 48-50, 53-56, 64-68 og 73-74.
- [37] Instruksen findes i pakken: *Statens arkiver/Øresunds Toldkammer* (herefter SA/ØT): *Kgl. Missiver, Instruktioner og Kvittancer m.m. til Toldere og Toldskrivere ved Øresunds Toldkammer (1554-1660)*, løbenummer 1. Den findes ikke i Kancelliets Brevbøger og er tilsyneladende gået upåagtet hen blandt forskere.
- [38] *Danmarks-Norges Traktater* I, s. 627-30 og 650-63.
- [39] C.F. Bricka (udg.): *Kancelliets Brevbøger, 1556-60 (KBB)*, s. 145. Brev dateret 6. december 1557.
- [40] *Krag og Stephanus*: s. 278ff.
- [41] *KBB 1556-1560*, s. 162f.
- [42] *SA/ØT/Indtægt og Udgift (Jens Mogensen Rosenvinge) 1557*.
- [43] *Smstds.*, s. 476f.; brevet findes i pakken: *Øresunds Toldkammer/Kgl. Missiver, Instruktioner og Kvittancer m.m. til Toldere og Toldskrivere ved Øresunds Toldkammer (1554-1660)*, løbenummer 1, 1554-1579; jf.: *CCD*, I, s. 476f.
- [44] Så sent som i 1626 og 1628 dukker det op i toldbøgerne. *SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1626*, opsl. 3/232; *SA/ØT/Indtægt (Chresten Davidsen) 1628*, opsl. 3/167.
- [45] *Eks.: SA/ØT/Indtægt og udgift (David Hansen) 1577*, s. 711, opslag 115/418.
- [46] *KBB 1603-1608*, s. 2. *Missive* 5.1.1603. »Missive« betegner et kongebrev stilet til én eller flere person(er), kendetegnet ved indledningen: »Vor gunst tilforn«. i modsætning til et »Åbent brev« rettet til alle med indledningen: »Gøre alle vitterligt«. Denne skelen er søgt opretholdt i artiklen med betegnelserne »missive« og »brev«.
- [47] *Smstds.*; jf. Birgit Bjerre Jensen: »Jakob I's Østersøpolitik 1603-25« i: *Historie/fyske Samlinger*, 11. Hentet fra <https://tidsskrift.dk/historiejyskesamling/article/view/39139>.
- [48] *CCD*, III, nr. 642, s. 315-334; jf. *Akstykker*, s. 196f.
- [49] *SA/ØT/Indtægt (Bernd Fake) 1611*. Bogen rummer såvel toldrullen op til 10.4.1611 (opsl. 3-19/397) som efter denne dato (opsl. 120-134/397), og er todelt med 11. april som skæringsdato. Jf. *KBB 1609-15*, s. 345, der oplyser, at den nye toldrulle var tilsendt tolderne allerede 26. marts.
- [50] *KBB 1609-15*, s. 609. *Missive* af 19. juni 1613; jf. *SA/ØT/Indtægt (Bernd Fake) 1613*, opslag 218/297. Som i 1611 er bogen todelt og rummer to toldruller: op til 31.7. (opslag 5-19/298) og fra 1.8. (opslag 218-232/292).
- [51] *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, II, 1889-91, s. 184f.; 191f.; *Aktstykker, 1887-88*, s. 177ff.
- [52] *CCD*, IV, s. 749-754; jf. *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1629*, som anfører både den almindeligt gældende toldrulle (opslag 12-20/502) og forhøjelsrullen (opslag 4-9/502). Opslag 210/502 viser, at 216 dansk-norske skibe kom til at betale 144 rosenobler, 4.979½ daler og 10 skilling i forhøjelsestold i 1629.
- [53] *SA/Danske Kancelli/Uindførte koncepter til åbne breve og missiver, 1572, 1648 1-1572, 1648 3*, opslag 303f./391; *CCD*, IV, s. 500f.
- [54] *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1632 7 12 - 11 2*, opslag 85/189. *SA/ØT/Indtægt (Chr. Davidsen) 1633 8 17 - 1634 1 1*, opslag 77/90 anvender betegnelsen »Forhøjelse eller Endt«; jf. (opsl. 12/90): »End efterfølger een liden Kong: Matt: paabuden rolle ...«, og *SA/ØT/Indtægt (Chr. Davidsen) 1631*, opslag 21/556: »Endt efterfølger een ret copie ...«.
- [55] *CCD*, IV, s. 501.
- [56] *SA/ØT/Oppenge (Jørgen Beier) 1632*, opslag 3/139, jf. opslag 138/139: »thill

- fyrings forbedring«. *KBB 1630-32*, 677f. Kongens åbne brev af 6.2.1632.
- [57] J. A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske historie*, I, 1876, s. 203ff.
- [58] Datoen ses af todelingen af dette års toldbog ved 12.7. Jf. Rigsrådets anbefaling af 12.6.1632: *Aktstykker*, s. 329ff.; Dansk-norske skibe blev dog fritaget for forhøjelsestolden allerede den 23. april. 1632. *CCD*, IV, s. 568.
- [59] *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1632 7 12 - 11 2*, opslag 44/189.
- [60] *SA/ØT/A. Indtægt (Chr. Davidsen) 1637*, opslag 6/243.
- [61] *SA/ØT/A. Indtægt (Chr. Davidsen) 1639*, opslag 307/309. Missive fra kongen dateret 28.2.1639.
- [62] *SA/ØT/A. Indtægt (Chr. Davidsen) 1641*, opslag 137/301. Missive fra kongen dateret 22.9.1641.
- [63] *Aktstykker*, s. 441.
- [64] *SA/ØT/A. Indtægt (Chr. Davidsen) 1639*, opslag 307-308/309.
- [65] *Danmarks ydre politiske historie*, II, 1881, s. 268.
- [66] *SA/ØT/ Indtægt (Dirik Christoffersen) 1640*, opslag 3/256.
- [67] *SA/ØT/ Antegnelser, 1629-1681*, opslag 106-07/138.
- [68] *CCD*, V, s. 67.-75. Jf. *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, bd. IV, s. 422f., 432f., bd. V, s. 3ff., breve til Korfits Ulfeldt 22.11. og 15.12.1640 og 3.1.1641.
- [69] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 218. Toldrulle, dateret 21.4.1640, s. 222f. fremsendt til tolderne i Øresund 18.3.1641, *KBB*, 1640-41, s. 419; Jf. *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, bd. IV, s. 422f., Bd. V, s. 3ff. breve til Korfits Ulfeldt, 22.11.1640 og 3.1.1641, især note 1.
- [70] *CCD* V, s. 663. *SA/ØT/A. Indtægt (Jørgen Beier) 1642*, opslag 72/104; *SA/ØT/C. Indtægt (Laurids Madsen) 1642*, opslag 160/206
- [71] Fra engelsk side var lignende betragtninger blevet anført i forhandlingerne 1638-39. *Danmark-Norges Traktater*, bd. IV, s. 210.
- [72] Meddelt tolderne i missive af 21.9.1641, *KBB 1640-41*, s. 556, jf. Forordning af 22.9.1641 i: *CCD*, V, s. 90f.; *Danmarks ydre politiske Historie*, II, s. 269ff.
- [73] *CCD*, V, s. 396-424.
- [74] *Tol-Rolle in den Oresont, vor d'Onderdanen der Geunieerde Nederlandsche Provinsien*, trykt i: *Cau*. I, spalte 940-47.
- [75] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 546, Bireces C; *SA/ØT/A. Indtægt (Jørgen Beier) 1647*, opslag 163/166.
- [76] *CCD*, V, s. 484, missive til tolderne 30.9.1645. 100-pengene blev afskaffet 1.5.1647. *CCD*, V, s. 300.
- [77] *Smstds.*, s. 485, missive 10.12.1645.
- [78] *Smstds.*, s. 495, missive 27.1.1646.
- [79] *Smstds.*, s. 509, missive 5.6.1646.
- [80] *Smstds.*, s. 512, missive 22.8.1646.
- [81] *Smstds.*, s. 514, missive 18.10.1646.
- [82] Tabel i: H. Scherer: *Der Sundzolle, seine Geschichte, sein jetziger Bestand und seine staatsrechtlich-politische Lösung*, 1845, s. 195ff. Kun fire takster (boghvedegryn, havre, vedaske og clapholt) falder uden for spændet 25-50%, men i hvert fald boghvedegryn skyldes forkerte tal.
- [83] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 543f.: Bireces B, til Traktat af 2./12. februar 1647.
- [84] »Traktat med Nederlandene«, 15. juni 1701 i: Jacob Henric Schou (udg.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, II Deel, 1822, s. 24ff.
- [85] Trykt i: Dr. Kolderup-Rosenvinge (udg.): *Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, XXIII Deel, 1844, s. 472ff; jf. særtryk i: *Zise.dk/Kildemateriale - Toldvæsenet*.
- [86] *Rubin*, s. 189.
- [87] *Smstds.*, s. 214ff.
- [88] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 649f. Traktat af 29. september/8. oktober 1649.
- [89] *Danmark-Norges Traktater* V, s. 128ff. Traktat af 26. september 1653.
- [90] Se f.eks.: *SA/ØT/Diverse år, regnskab 1497-1541*, opslag 47/159 (1528); 68/159 (1536).
- [91] *HR*, II, nr. 170, 4.6.1487; jf. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 669.
- [92] *SA/TKUA/Spanske Nederlande/Akter og dokumenter vedrørende det politiske forhold til de Spanske Nederlande/1447-1544*, opslag 41/118; jf. *Dansk Statsforvaltning*, s. 674.
- [93] *SA/ØT/Diverse år, regnskab 1497-1541*, s. 21, opslag 14/159.
- [94] *Dansk Statsforvaltning*, s. 674.
- [95] *SA/TKUA/Spanske Nederlande Akter og*

- dokumenter vedrørende det politiske forhold til de Spanske Nederlande, 1544-1589(B)*, opslag 36f./364; Astrid Friis: »Rosenobeltolden eller skibstolden i Sundet omkring 1550« i: *Festskrift til Erik Arup*, 1946 s. 175ff.
- [96] Taksterne vil kunne ses i: *SA/ØT/Diverse år, regnskab 1497-1541*, opslag 59/159.
- [97] *SA/ØT/Diverse år, regnskab 1497-1541*, opslag 125ff./159.
- [98] *SA/ØT/Regnskab 1542-48*, opslag 218 og 224/287.
- [99] *SA/ØT/Regnskab 1542-48*, opslag 48 og 51/287 og 225/287.
- [100] Mogens Jensen: »En tolder for en rosenobel« i: *Zise 2018*, s. 4-19.
- [101] Register indleveret 7. februar 1558. Aftrykt i: Krag og Stephanus, s. 278ff.; jf. *KBB 1555-60*, s. 162ff.
- [102] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Villum Mortensen) 1557*, opslag 21/188.
- [103] Rudolf Häpke (udg.): *Niederländische Akten und Urkunden*, I, 1918, opslag 481-86 og 489f.; Friis, s. 181.
- [104] *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 445, missive til tolder Sander Leyell af 8.7.1550.
- [105] *KBB 1556-60*, s. 145, brev til købstæderne af 6. december 1557.
- [106] *CCD*, I, s. 88ff., åbent brev af 15. december 1560.
- [107] Ikke omtalt i registret, men i kongens brev af 6.12.1557 og i toldtariffen 1560.
- [108] *CCD*, I, s. 88ff.
- [109] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Morten Jensen) 1582*, opslag 14/498.
- [110] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Hans Meier) 1592*, opslag 42/113, befaling af 17.4.1590.
- [111] *CCD*, III, s. 315ff. Tilsendt tolderne 26.3.1611, *KBB 1609-15*, s. 345, jf. s. 354.
- [112] *KBB 1609-15*, s. 609.
- [113] *CCD*, IV, Forordning af 20. marts 1629, pkt. 15 og 16, s. 754.
- [114] *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1629*, opslag 46f./502.
- [115] Se f.eks. *SA/ØT/C. Indtægt (Poul Sørensen) 1638*, opslag 19/257, der nævner kongens brev af 29. marts om at opkræve forhøjelsen fra 1629.
- [116] *CCD*, V, s. 90f. Kongens forordning af 22.9.1641. Jf. *Toldrulle 1643*, *CCD*, V, s. 420 § 14.
- [117] *SA/ØT/C. Indtægt (Poul Sørensen) 1639*, opslag 3/280, kongens missive dateret 26.4.1639. Toldskriver Christen Davidsen gengiver missivet som et pålæg om en ekstra rosenobel i skibstold, altså ikke nødvendigvis en fordobling, som han dog anvender i toldbogen.
- [118] *CCD*, V, s. 82.
- [119] *SA/ØT/C. Indtægt (Jørgen Beier) 1644*, opslag 205/208, kongens missive dateret 13.3.1644.
- [120] *SA/ØT/A. Indtægt (Chr. Davidsen) 1639*, opslag 307/309, kongens missive af 9.9.1639.
- [121] Ole Degn. »Øresundstoldens toldsatser, indtægter og regnskabsformer 1497-1857« i: Ole Degn (red.): *Tolden i Sundet*, 2010, s. 166ff.
- [122] *Den Øresundske Toldtarif*, s. 22f; 40.
- [123] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Jens Mogensen) 1562*, opslag 129/133.
- [124] *SA/ØT/Indtægt (Bernd Fake) 1618*, opslag 416-18/426.
- [125] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Bernd Fake) 1601*, opslag 104/227.
- [126] Mogens Jensen: »På min herrres nådes vegne« i: *Zise 2020*, s. 42ff. Med henvisninger.
- [127] *SA/ØT/Indtægt og udgift (David Hansen) 1626*, opslag 16/464, og forklaring i *SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1626*, opslag 5/232Jf. Jf. kongens »afsked« til nederlandske forhandlere 1566, at det blot er at stille dem lige med alle andre nationer, som betaler tolden. *SA/TKUA/Spanske Nederlande, akter og dokumenter vedrørende det politiske forhold til de spanske Nederlande (1447-1447)*, 1544-1589B, opslag 170/364.
- [128] *SA/ØT/Lastpenge, indtægt og udgift (David Hansen) 1567*, opslag 20-21/164.
- [129] *SA/ØT/Diverse år, regnskab 1497-1541*, opslag 4f./159.
- [130] *SA/TKUA/Kopibog over udgående skrivelser på tysk vedrørende udlandet (1540-1756) 1548*, opslag 193/218, fol. 192R.
- [131] *SA/ØT/Diverse år, regnskab 1497-1541*, opslag 121-25/159 (1538) og 3-7/153 (1539).
- [132] *Smstds.*, opslag 20/159.
- [133] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Fr. Leyell) 1576*; opslag 28/283.

- [134] CCD, III, s. 316: Forordning af 10.4.1611, pkt. 1.
- [135] CCD, IV, s. 751f.: Forordning af 20.3.1629, pkt. 9.
- [136] SA/Danske Kancelli/Uindførte koncepter til åbne breve og missiver, 1572, 1648 1 – 1572, 1648 3, opslag 308/391.
- [137] Smstds., s. 81f., dateret 9.2.1641,
- [138] CCD, V, s. 74: »Toldrulle for Øresundstolden, 2.12.1640«, pkt. 12.
- [139] Cau, I, spalte 947: »Van alderhande Wijnen, van wat soorten sie oeck zijn, end hier onder niet gespecificert zynde, sal den der-tighsten penninck genomen werden.«
- [140] For vin, se f.eks. SA/ØT/Indtægt (Laurids Madsen) 1646, nr. 22, opslag 5/134 og nr. 8, opslag 91/134; for brændevin f.eks. Smstds., nr. 135, opslag 26/134.
- [141] Smstds., nr. 11 og 12, opslag 4/134.
- [142] Smstds., nr. 135, opslag 15/134.
- [143] Schou, II, s. 24f.
- [144] Smstds., s. 25.
- [145] Den øresundske Toldtarif, s. 88f.
- [146] Særtryk af Øresunds- og Strømtoldrulle, 1842, i: Zise.dk, Kildemateriale – Toldvæsenet. Se især s. 47-49 og 79.
- [147] Salomonsens Konversations Leksikon, Bind XXII, s. 59.
- [148] Til det følgende se: Mogens Jensen: »Øresundstoldens skriver- og tøndepenge 1429-1708« i: Zise 2020, s. 10ff., med henvisninger.
- [149] CCD, IV, s. 416 f. Instruks af 9.6.1628, pkt. 5.
- [150] Smstds., s. 555, pkt. 2.
- [151] CCD, V, s. 78ff. Instruks af 27.1.1641, pkt. 6.
- [152] CCD, VI, s. 27. Missive 17.6.1651.
- [153] Jan Kanstrup: »Svigagtig angivelse« i: Tolden i Sundet, 2010, s. 446, note 21.
- [154] Traktat med Nederlandene af 15. juni 1701; Claus Rafner: »Administrationen af Sundtolden« i Ole Degn (red): Tolden i Sundet, 2010 s. 78 opgiver med henvisning til samme traktat sportlerne til henholdsvis en rigsdaler, firegange tre rigsdaler og to rigsdaler, i alt femten rigsdaler!
- [155] Forordning angaaende Told-Væsenet af 17. maj 1762, s. 19, i Zise.dk: 1762 – Toldforordning.
- [156] C.F. Holm: Bidrag til Sundtoldens Historie, 1855, s. 55f.; Johan Fred. Vilh. Schlegels i 1827 udgivne værk: Danmarks og Hertugdømmenes Statsret, s. 314f. har ikke denne udvikling med, men anfører taksterne fra 1701-traktaten.
- [157] Jf. Den Øresundske Toldtarif, s. 103 med en toldopgørelse, der anfører fyrpenge og direktørsportler under ét til fire daler 24 styver. jf. Scherer, s. 101.
- [158] Den Øresundske Toldtarif, s. 41ff.
- [159] Øresunds- og Strømtoldrulle, 1842 (særtryk, Zise.dk), s. 66ff.
- [160] Scherer, 101.
- [161] F. Thaarup: Om Øresunds Thold, u. årstal, s. 4f.
- [162] Om salttolden i de tidlige år se: Mogens Jensen: »På min Herres nådes vegne« i: Zise 2020, s. 52ff.
- [163] SA/ØT/Indtægt (Chresten Davidsen) 1624, opslag 143/172.
- [164] KBB 1624-1626, s. 34.
- [165] SA/ØT/Indtægt (Jørgen Beier) 1627, opslag 158/488; SA/ØT/Indtægt (Chresten Davidsen) 1628, opslag 84/167.
- [166] SA/ØT/Indtægt (Christen Davidsen) 1628, opslag 65/340.
- [167] CCD, V, s. 420.
- [168] Cau, I, spalte 940.
- [169] Til hele afsnittet se: Mogens Jensen: »Øresundstoldens skriver- og tøndepenge 1429-1708« i: Zise 2020, s. 9-29, med henvisninger.
- [170] Traktat med Nederlandene 1701, § 31 anvender betegnelsen »Fyrings- og Vartegnspengene« om afgiften til vedligeholdelse af »Tønderne, Fyrerne og Vartegnene« med en henvisning til Traktaten af 1647, (Danmarks-Norges Traktater, IV, s. 546), som dog ikke anvender en særlig betegnelse på afgiften, men blot anfører, at det drejer sig om vedligeholdelse af »tonnen, vuyren ende baeckens«.
- [171] Danmarks Riges Krønike, Bind II, s. 319.
- [172] Aksel E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic about 1600, 1941, s. 293f., note 1.
- [173] Krag og Stephanus, s. 275ff.; Danske Kancelliregistranter 1535-1550, s. 445f.
- [174] Smstds., s. 278ff.
- [175] CCD, I, s. 90-93.
- [176] Smstds., s. 169f.
- [177] SA/ØT/Indtægt (Berndt Fake) 1611, opslag 120-26/397; CCD III, s. 315ff.
- [178] KBB 1635-36, s. 172f. Missive dateret 19.5.1635.
- [179] SA/ØT/B. Indtægt (Dirik Christoffersen),

- 1639, opslag 37/258; C. *Indtægt (Poul Sørensen)*, 1639, opslag 3/280. Missive 28.2.1639. Sidste indførsel SA/ØT/B. *Indtægt (Dirik Christoffersen)* 1640, opslag 4/256, 21. marts 1640.
- [180] SA/ØT/C. *Indtægt (Poul Sørensen)* 1639, opslag 3/280, Missive 26.4.1639.
- [181] SA/ØT/B. *Indtægt (Dirik Christoffersen)*, 1640, opslag 217/256.
- [182] SA/ØT/A. *Indtægt (Jørgen Beier)* 1642, opslag 99/104. Toldrulle i: *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 222f.
- [183] SA/ØT/C. *Indtægt (Jørgen Beier)* 1644, opslag 205/208. Missive af 13.3.1644; jf. SA/ØT/E. *Indtægt (Christian Pryts)* 1644, opslag 174/176.
- [184] CCD, V, s. 523. Missive af 4. april 1647.
- [185] SA/ØT/*Indtægt og udgift (Jens Mogensen)* 1557, opslag 80/114.
- [186] SA/ØT/*Indtægt og udgift (David Hansen)* 1569, opslag 175/261. Se mere nedenfor under »Forbrudt gods/Prisegods«.
- [187] Emilie Andersen (udg.): *Vejledende Arkiv-registraturer XV, München-Samlingen*, 1969, s. 83.
- [188] Mogens Jensen & Hanno Brand: »Hela – a reappraisal ...«, i: *Tijdschrift voor Zeege-schiedenis*, I 2022, s. 18.
- [189] SA/Øresunds Toldkammer: *Kgl. missiver etc. (1554-1660)*, løbenummer 1.
- [190] *Krag og Stephanius*, s. 195f.
- [191] Se f.eks. SA/ØT/*Diverse år, regnskab 1497-1541*, opslag 111/159 (1537) og opslag 56/153 (1539).
- [192] *Krag og Stephanius*, s. 276; SA/ØT/*Indtægt og udgift (Jens Mogensen Rosenvinge)* 1557, opslag 86/114. Opgørelse for 1554-57.
- [193] CCD, I, s. 93.
- [194] SA/ØT/*Indtægt og udgift (Jens Mogensen)* 1562, opslag 168/314.
- [195] SA/ØT/*Lastepenge, Indtægt og udgift (David Hansen)* 1567, opslag 20/164.
- [196] SA/ØT/*Indtægt (David Lucht)* 1510, opslag 420/425.
- [197] CCD, III, s. 325.
- [198] CCD, V, s. 69.
- [199] *Smstds.*, s. 90f. Nedsat til 1637-takst.
- [200] *Cau*, I, spalte 942.
- [201] Øresunds- og Strømtoldrulle 1842, s. 27.
- [202] SA/ØT/*Indtægt- og udgift (David Hansen)* 1560, opslag 175/261.
- [203] *KBB 1556-1560*, s. 438. Kongens missive til tolder Jens Mogensen af 11.8.1560.
- [204] Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik II.s tid*, 1939, s. 377, note 3.
- [205] SA/ØT/*Indtægt (David Lucht)* 1607, opslag 570f./576.
- [206] *KBB 1616-1620*, s. 354. Bestalling for skibs-visitøren. Gentaget i 1619 *KBB 1616-1620*, s. 566f.
- [207] CCD, III, s. 320f. Toldrulle 1611, § IV, stk. 4.
- [208] *KBB 1616-1620*, s. 802f. Missive til tolderne 16.3.1620.
- [209] SA/ØT/*Visitorregnskaber 1630-42*.
- [210] Se f.eks. *Smstds.*, opslag 5f./219. Det omhandler et skib, som blev visiteret 23.11.1630 og efterfølgende sendt til København med en ny besætning på en styrmand og seks bådsmand samt fire soldater. Borgmestre og råd i København fældede dom den 7. december. Processen kostede ti rigsdaler til besætningen, otte rigsdaler til visitørens rejse frem og tilbage og to rigsdaler for dom og til stadstjeneren. Det oplyses ikke, hvad det forbrudte gods beløb sig til.
- [211] SA/ØT/*Indtægt og udgift (tolderne)* 1640, opslag 4/61 rummer en årsoversigt over konfiskeret gods dette år med kun syv poster og uden værdiangivelse; jf. også Mogens Jensen: »Gennembladet og sammen-talt – Revision af Øresundstoldregnskaberne 1636-1641«, i: *Zise* 2021, s. 45f. om Rentekammerets antegnelser til prisegods.
- [212] SA/ØT/*Indtægt (Villum Mortensen)* 1619, opslag 489, 491 og 492/501 og SA/ØT/*Indtægt (David Lucht)* 1620, opslag 553/560.
- [213] »Handels- og toldtraktat mellem Danmark-Norge og Generalstaterne«, i: *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 489, pkt.3.
- [214] *Schou*, II, s. 27, pkt 11.
- [215] Mogens Jensen: *Zise*, 2017, s. 21f.; 2020, s. 21f., med henvisninger.
- [216] Jens Mogensens brev af 1.4.1560 med forslag om lygtepenge i: SA/*Danske Kancelli 1534-1571, Indlæg til registranter og henlagte sager 1559-61*, opsl. 164f./325; kongens godkendelse af 3.2.1561 i: *KBB 1561-65*, s. 12. Navnet blussepenge anvendes i 1562, 1564 og 1566, ellers fyrpenge.

- [217] Korrepondancen skal findes følgende steder i Rigsarkivet: »Kreditiv til nederlandsk gesandt til Danmark december 1561« i: *SA/Spanske Nederlande/dokumenter vedr. de politiske forhold 1544-89*, opsl. 116/364. Brev fra Margareta af Parma 20.8.1562 i: *SA/TKUA/Spanske Nederlande, Breve fra og til regenter og statholdere*. Kongens brev til Margareta af Parma 2.12.1562 i: *SA/TKUA/Kopibog over udgående skrivelser på tysk vedrørende udlandet (1540-1756)* 1559-1562, opsl. 569-72/584. Brev fra Margareta af Parma 31.5.1563 i: *SA/TKUA/Spanske Nederlande, Breve fra og til regenter og statholdere*, opsl. 197/347; jf. *Colding*, s. 396f.
- [218] *SA/ØT/Indtægt og udgift (Jens Mogensen)* 1562, opslag 302/314.
- [219] *SA/ØT/ Indtægt og Udgift (Fr. Leyell)* 1568, opslag 9f./405.
- [220] *KBB 1580-83*, s. 379, missive af 27.10.1581.
- [221] *SA/ØT. Indtægt (Jørgen Beier)* 1630, opslag 15/414, og toldbøger fra de følgende år.
- [222] *KBB 1630-32*, s. 677f.
- [223] *SA/ØT/Oppenge, register (Villum Mortensen)* 1632, opsl. 48/73. Jf. *SA/ØT/Oppenge (Jørgen Beier)* 1632, opsl. 3/139: til »Fyrenis Reparation och Forbedring«, opsl. 138/139: »till fyrings forbedring«. Beier anfører at ordren til opkrævning er givet mundtligt af hofmesteren.
- [224] *CCD*, V, s. 75, pkt. 14-15; s. 423, pkt. 18.
- [225] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 485.
- [226] *KBB 1644-45*, s. 415. Missiver af 29.8.1645.
- [227] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 545f., *Bireces C*, 2./12.2.1647; *KBB 1647*, s. 60. Missiver af 2.3.1647.
- [228] *SA/ØT/A. Indtægt (Jørgen Beier)* 1647, opsl. 163/166.
- [229] *Øresunds- og Strømtoldrulle, 1842*, § 12.
- [230] *Scherer*: Beilage 10, s. 218-29, § 31.
- [231] *SA/ØT/Nr. 2.1.bind 1842*, fol. 50; Iflg. *Scherer*: s. 99, er forhøjelsen udtryk for »en sjælden mangel på beskedenhed og anstændighedsfølelse«.
- [232] *Danmark-Norges Traktater*, V, s. 364f. § 6. Jf. Leon Jespersen: »Hvorfor den blev betalt siden, da vi ikke mere herskede i Sundet, må Vorherre vide« i: *Tolden i Sundet*, 2010, s. 318.
- [233] Georg Nørregaard: *Før Stormen, Christian VIII's udenrigspolitik 1839-48*, 1974, s. 107ff.; A. Monrad Møller: »Sundtoldtariffen af 1842« i: *Tolden i Sundet*, 2010, s. 493.
- [234] Louis E. Grandjean (udg.): *Frederik IIs Søret 1561*, 1946, kap. 10-12, s. 22f.; Et eksempel på handel med føringen ses i 1639, da tolderen som svar på en antegnelse om manglende kvittering for et køb af kastanjer anfører, at de er købt af føring, hvorfor det er vanskeligt at få kvittering. Mogens Jensen: *Zise 2021*, s. 44.
- [235] *Danske Lov*, 4-1-27.
- [236] *SA/ØT/Lastepenge, indtægt og udgift (David Hansen)* 1569, opslag 18/101.
- [237] *CCD*, III, s. 322.
- [238] *Schou*, II, s. 34.
- [239] *SA/ØT/Indtægt (J.C. Ziege og Martin Aspach)* 1708, opslag 4/213.
- [240] At dette ikke er tilfældet i praksis, viser Jan Kanstrup, *Tolden i Sundet*, s. 371-454.
- [241] *SA/Håndskrevne toldruller (1645-1841)*, løbenummer 2, § 12-13, s. 156ff.
- [242] *Øresunds- og Strømtoldrullen af 1842*, § 38.
- [243] Troels-Lund: *Historiske Skitser*, 1876, s. 76.
- [244] *CCD*, I, nr. 356, s. 329f.
- [245] Mogens Jensen: *Zise 2018*, s. 54.
- [246] Mogens Jensen: *Zise 2017*, s. 40.
- [247] Nina Bang: »Om Lastetoldens indførelse«, i: *Historisk Tidsskrift*, 6, VI, 1897, s. 530-34.
- [248] Nina Bang følges bl.a. af Mikael Venge: *Dansk Toldhistorie*, I, 1987, s. 214ff.; Jf. Poul Grinder-Hansen, *Frederik 2.*, 2013, s. 132ff.
- [249] *Troels-Lund*, s. 75-101.
- [250] *SA/TKUA/Spanske Nederlande: Breve, til dels med bilag og koncepter til svar, fra regenter og statholdere til danske konger og dronninger*, 1508-1567, opslag 312-17.
- [251] *Smstds.*, opslag 318-24. To gange anvendes udtrykket »dette år«, en enkelt gang det mere ubestemte »en ganske kort tid«. Traktaten, der henvises til, er Speyertraktaten af 23.5.1544, som findes i *Danmark-Norges Traktater*, I, s. 458-470. Om retten til konfiskation, se pkt. 1, s. 461f. Jf. Rudolf Häpke: *Niederländischen Akten und Urkunden*, II, s. 227.
- [252] *SA/TKUA/Spanske Nederlande: Breve, til dels med bilag og koncepter til svar, fra regenter og statholdere til danske konger og dronninger*, 1568-1621, opslag 18ff./288. Brev af 12.4.1568.
- [253] *Smstds.*, opslag 39-44/288. Se om tidsbe-grænsningen også Troels-Lund, s. 89. Jf. Ot-

- to Blümcke: »Pommern während des nordischen siebenjährigen Krieges« i: *Baltische Studien*, Jg. 40, 1890, s. 472ff.
- [254] CCD, I, s. 376f. Missive 17.6.1568 med den lidt sære formulering, at det kun er lastpenge af skibe østfra, der afskaffes. Forudsætningen må være, at skibe vestfra regnes som (lastpengefri) ballastere.
- [255] SA/TKUA/Spanske Nederlande: *Breve til dels med bilag og koncepter til svar, fra regenter og statholdere til danske konger og dronninger*, 1568-1621, opslag 39-44/288. Jf. Håpke, II, nr. 564, s. 227: »Zur Sicherung des freien Verkehrs ist dagegen auf Ansuchen der Niederländer statt dieses Rechts ein Lastgeld erhoben.« Jf. Blümcke: s. 134-480, her s. 472, hvor det tydeligt fornemmes, at de søfarendes opfordring efter Blümckes mening – og sikkert med rette – er lagt dem i munden af myndighederne.
- [256] Mogens Jensen: *Zise 2017*, s. 29-36, med henvisninger.
- [257] SA/Danske Kancelli/Tegnelser over alle lande IX, folio 214V-15V. Sammenskrivningen i CCD, I, nr. 358, s. 331f. er ikke helt dækkende.
- [258] *Grinder-Hansen*, s. 134.
- [259] *M. Venge*, 1987, s. 217.
- [260] Mogens Jensen: »En tolder for en rosenobel«, i *Zise*, 2018, s. 4-19.
- [261] Jf. kongens brev af 5. maj 1567 med omtale af ændringer i lastpengene. CCD, I, s. 338.
- [262] SA/TKIA/Inländische Registratur, 1566-1567, opsl. 258f./445.
- [263] SA/ØT/Indtægt og udgift (Morten Jensen) 1582, opsl. 383/498.
- [264] CCD, II, s. 520f. Missive 22.7.1588.
- [265] SA/TKUA, Spanske Nederlande, *Breve til dels med bilag og koncepter til svar, fra regenter og statholdere til danske konger og dronninger*, 1568-1621 opslag 49-50/288.
- [266] *Smstds.*, opslag 51-56.
- [267] CCD, I, s. 329ff.
- [268] SA/TKUA/Spanske Nederlande: *Breve til dels med bilag og koncepter, fra regenter og statholdere til danske konger og dronninger*, 1508-1567, opslag 318-24/347. Koncept dateret 24.4.1567.
- [269] *Smstds.*, opslag 18ff./288.
- [270] SA/ØT/Lastepenge, *Indtægt og udgift (David Hansen)* 1567, opslag 20-21/164.
- [271] SA/Øresunds Toldkammer/Kgl. Missiver, *Instruktioner og Kvitancer m.m. til Toldere og Toldskrivere ved Øresunds Toldkammer (1554-1660)*, løbenummer 1, 1554-1660; jf. CCD, I, s. 476f.
- [272] Jf. som ovenfor omtalt, at man omtalte fyrgengene som en afgift på to hvid pr. læst, skønt den varierede fra en til atten hvid pr. enhed.
- [273] SA/TKUA/Spanske Nederlande: *Breve til dels med bilag og koncepter, fra regenter og statholdere til danske konger og dronninger*, 1568-1621, opslag 40/288.
- [274] SA, ØT, *Lastepenge. Indtægt og udgift (David Hansen)* 1569, opslag 21/101, s. 10: »an-dit godtz szom er thze liigt wdj werd«.
- [275] *Cau*, I, spalte 947.
- [276] *Traktat med Nederlandene*, 15. juni 1701, s. 25.
- [277] *Øresunds- og Strømtoldrulle*, 1842, § 32.
- [278] *Monrad Møller*, 2010, s. 486.
- [279] Jan Kanstrup: *Tolden i Sundet*, 2010, s. 422ff. Usance = sædvane. I pakken: *Øresunds Toldkammer/Håndskrevne Toldruller*, løbenummer 3, findes en usancetarif benævnt »Translationens Værditabel for 1838«. Det er en håndskreven bog med ca. 2.400 varer prissat for de tre år 1838-39-40.
- [280] SA/ØT/Lastepenge, *indtægt og udgift (David Hansen)* 1567, opslag 20/164.
- [281] CCD, I, s. 242. Missive af 23.3.1564.
- [282] Blümcke, s. 471-80; jf. SA/ØT/Lastepenge, *indtægt og udgift (David Hansen)* 1568, opslag 2/178.
- [283] SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1626, opslag 9/232.
- [284] CCD, II, s. 328f. Missive 23.1.1583.
- [285] SA/ØT/Indtægt (Morten Jensen) 1582, opslag 382/498.
- [286] SA/ØT/Indtægt og udgift (Frederik Leyel) 1581, opslag 443/626. Jf. KBB, 1580-83, s. 345. Missive 4.9.1581.
- [287] CCD, II, s. 330f. Missive af 23.3.1583, og s. 336, Missive af 2.7.1583.
- [288] SA/ØT/Indtægt og udgift (David Hansen) 1574, opslag 126/173.
- [289] SA/ØT/Indtægt og udgift (Morten Jensen) 1589-90, opslag 27/660.
- [290] *Den Øresundske Toldtarif*, § 24, s. 44ff.
- [291] CCD, VI, s. 27. Missive af 17.6.1651.
- [292] *Øresunds- og Strømtoldrulle 1842*, §14, s. 69; jf. A.C. Alstrup (udg.): *Øresunds Toldrulle*, 1795, s. 177ff.

- [293] Schou, II, s. 25, § 5.
- [294] SA/ØT/Udgiftsregnskab med bilag 1726, opslag 24-25/44 og 37-39/44. Taksten var fire daler til en kaptajn, to daler til en styrmand, en daler til en matros og en trediedel daler til en skibsdreng. Se: *Alstrup*, s. 178.
- [295] Tallene er gennemsnitstal for årene 1782-84. Se: F. Thaarup: »Blandede Efterretninger om Goddædigheds og Forsørgelses Indretninger i Helsingør« i: *Helsingørs-Vennen*, Vol. 1, nr. 1, 1818, s. 25ff.
- [296] Holger Munchaus Petersen: »Toldvæsenet i bugserbranchen« i: *Tolden i Sundet*, s. 457ff.
- [297] *Kanstrup*, s. 393.
- [298] §14; således også W. Hutt: *Sound Dues*, 1841, s. 43, pkt. 6. »Extraordinary poor money« og *Der Sondzoll und der Welthandell* (u. forfatterangivelse), 1854, s. 29 »Armengeld«.
- [299] SA/ØT/Indtægt og Udgift (Morten Jensen) 1582, opslag 495/498.
- [300] Erik Kroman (udg.): *Helsingør Stadsbog 1549-1556*, 1971, s. 79. (21.11.1550); iflg. Henning Henningsen: »Med Kronborg om styrbord«, i: *M/S Museet for Søfarts Årbog*, 1985, s. 14f. daterer skikken sig tilbage til 1423 og blev først afskaffet i 1829. Derefter kunne skibene nøjes med at »tone flag«; jf. *Øresunds- og Strømtoldrulle 1842*, § 25.
- [301] SA/ØT/Indtægt og udgift (Frederik Leyel) 1581, opslag 443/623.
- [302] SA/ØT/Indtægt (Christen Davidsen) 1633 8 17 - 1634 1 1, opslag 79/90.
- [303] *Den Øresundske Toldtarif*, s. 33ff. Her gengives »Reglement over Strygningen i Sundet« fra 1756.
- [304] Johan Andreas Lesser: *Handbuch für Kaufleute und Seefahrer*, 1803, s. 140ff.
- [305] Henning Henningsen, s. 15.
- [306] *Øresunds- og Strømtoldrulle*, 1842, § 25.
- [307] SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1625, opslag 81/86.
- [308] SA/ØT/Indtægt (Bernd Fake) 1615, opslag 229/232.
- [309] *Smstds.*
- [310] *Helsingør i Sundtoldstiden*, I, s. 176ff.
- [311] CCD, IV, s. 7. Missive 8.4.1622.
- [312] *Smstds.*, s. 8.
- [313] *Smstds.*, s. 593.
- [314] SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1622, opslag 505-565/577.
- [315] SA/ØT/Østersøen 1857 1 1 - Østersøen 9 30, opslag 24/41, nr. 236.
- [316] CCD, IV, s. 362ff.
- [317] G.F. Lassen (udg.): *Documenter og Actstykker til Københavns Befæstnings Historie*, 1855, s. 129. Brev af 24.4.1627. Også købstæderne blev pålagt at bidrage med toldbeløb. Se CCD, IV, s. 365. Toldrullen af 1640 angiver taksten til ½ rigsort af hver læst gods eller ½ ort pr. 100 dalers værdi af gods, der ikke kan måles i læster.
- [318] *Aktstykker*, II, s. 230.
- [319] *KBB 1633-34*, s. 580, missive 7.4.1634, s. 589, åbent brev 17.4.1634, s. 590 åbent brev og missive af samme dato, og s. 594, missive af 17. maj 1634. De mange breve skyldes, at der opstod misforståelser, om det drejede sig om en ny told til »Baadsmænds Frivaaninger« (Nyboder). Det gjorde det ikke. Det var en forlængelse af Defensionstolden.
- [320] Fin Asksgaard: *Christian IV »Rigets væbnede Arm«*, s. 27.
- [321] *Aktstykker*, 2, s. 240ff. Betænkning af 25.7.1630 som svar på kongens proposition af 18.5.
- [322] *KBB*, 1630-32, s. 448. Missive til rigsråderne 10.4.1631.
- [323] *Aktstykker*, 2, s. 329.
- [324] *KBB*, 1630-32, s. 822. Missive til tolderne i Sundet om, »at den nu sidst til Kronborgs Bygning paabudte Toldforhøjelse maa afskaffes fra førstkommende 10. Juli«.
- [325] *KBB 1642-43*, s. 556. Missive 31.7.1643.
- [326] *KBB 1644-45*, s. 47.
- [327] C.F. Bricka, J.A. Fridericia (udg.): *Christian den Fjerdes egenhændige breve, 1636-1640*, nr. 257, 8.2.1639.
- [328] Mogens Jensen: »Rosenvingebrødrene i Helsingør«, i: *Zise 2017*, s. 36ff.
- [329] *KBB 1571-75*, s. 379. Kvittering dateret 24.1.1574.
- [330] *Smstds.*, s. 406. Brev af 10.3.1574, hvori dalerværdien sættes til 1½ mark/24 skilling.
- [331] SA/ØT/Indtægt og udgift (Morten Jensen) 1582, opslag 14/498.
- [332] SA/ØT/Indtægt og udgift (Hans Meier) 1592, opslag 42/113, befaling af 17.4.1590.

Toldkontrollør Hans Peter Ernst Knagsted

AF JØRGEN JENSEN

Redaktionel indledning

Herværende artikel er gengivet med tilladelse af Ole Pedersen, redaktør af fagforeningsbladet *Dansk Told & Skat*, der er en fortsættelse af *Dansk Toldtidende*, som bragte artiklen i 58. årgang 1960, s. 34-36. Forfatteren til artiklen, Jørgen Jensen, har det desværre ikke været muligt at identificere, idet der i »den grønne bog«, *Håndbog for Toldetaten*, 1961 findes to mulige kandidater som forfattere med navnet Jørgen Jensen.

Andre end Hans Brix, jf. Jørgen Jensens P.S., har også beskæftiget sig indgående med »Hans Peter Ernst Knagsted«, således litteraturhistorikeren F.J. Billeskov Jansen med artiklen »Hans Peter Ernst Knagsted – Et fiktivt menneske« i bogen *Læsefrugter – Fra et langt livs erfaringer med litteraturen* udgivet af Munksgaard-Rosinante, 1995, s. 198-212, samt Peter Christiansen i artiklen »Den anden Side af Gustav Wied« i 55. årgang af månedsskriftet *Tilskueren*, 2. halvbind 1938, s. 199-207.

Illustrationen til omslaget af Grafisk Forlags samlede udgave fra 1967 af *Livsens Ondskab* og *Knagsted* er velvilligt stillet til rådighed af familien Spang Olsen. Ib Spang Olsen (1921-2012) skriver selv i *Mine bogomslag* (2000), at omslagstegningen er »præget af tekstens fandenivoldskhed og morbide humor«. Ib Spang Olsen har udover bogomslag til flere af Gustav Wieds bøger illustreret *Pastor Sørensen & Co.* i 1951 og komedien *Kærlighed og Trøfler* i 1965. Skulle man ønske at læse mere om Ib Spang Olsen og hans bogillustrationer henvises der til *Ib Spang Olsen og Bogen 1944-2006* af Gunnar Jakobsen fra 2006.

Gunnar Jakobsen

Alle kender toldkontrollør Knagsted, takket være Gustav Wied med de tre bøger: »Livsens Ondskab« (1899), »Knagsted« (1902) og efternøleren fra 1913: »Pastor Sørensen & Co.« (Livsens Ondskab Opus III).

Man leder forgæves i »den grønne«, der formentlig heller ikke eksisterede, da Knagsted blev ansat ved toldvæsenet. Han havde som bekendt taget sin afsked i 1902, og hvis han havde stået i den, var han uvægerligt blevet slettet i den første udgave efter 1902. Hvorfor, forresten? Var det ikke en overvejelse værd at lade de forhenværende fortsætte livet i den grønne?

Et held er det, at Gustav Wied – ganske vist i spredte træk – har fortalt noget af vor gamle kollegas livshistorie, og den har vi samlet her:

Først må dog bemærkes, at der intet er oplyst om hans fødested eller barndom, og det eneste, vi ved om hans ungdom, er, at han begyndte som toldkontorist i »Svannike«¹ Da der intet forlyder om, at han har tilhørt de dengang så udbredte tolder-dynastier, må man formode, at han er kommet ind via en rigtig pæn præliminæreksamen fra en lokal realskole. At han har været bornholmer, må således anses for hævet over enhver tvivl – han var desuden rødhåret, mere herom senere.

I sine unge år led han under »generende hårvækst« – dengang kendte man ingen midler herimod – og det var derfor ganske naturligt, at han søgte til hovedstaden, hvor hans kraftige hår- og skægvekst kunne passere mere ubemærket. I København avancerede han til toldassistent. Han stiftede her bekendtskab med en frk. Alvilda – efternavn ubekendt – boende Kronprinsessegade 8, 4. sal, og alt tydede på, at han kunne være blevet en sat familiefader, men ak, skæbnen ville det anderledes. En hr. Mørch gik af med sejren, hans Alvilda sveg ham, og nu så han ingen anden udvej end at gemme sig bort i Ebeltoft, hvor han en tid levede, skuffet og bitter og ensom. Skal man tro hans egne udtalelser nogle år senere, har ensomheden måske været så som så: han havde tvillinger i Ebeltoft, ganske vist »illegitime«.²

Det næste vi hører om ham er, at han er blevet toldkontrollør i Gammelkøbing efter gamle Mathiesen. Vi læser,³ at han nu havde været i byen en halv snes år – det var i 1899, så Knagsted må vel have været i fyrrerne, da han var kommet til byen. Da var han første gang blevet set stående i døren til toldbygningen nede ved fjorden, hvor han så bistert ud over vandet. Han havde en flunkende ny uniform på, men ingen hue, og hans ræverøde hår lyste i solen.

Han havde lejet sig et par værelser hos en halvgammel enke i et lille hus nede i nærheden af toldboden – der var altså mærkværdigvis ingen



Fig. 1. Omslagstegning af Ib Spang Olsen til Livsens Ondskab/Knagsted for Danske bogsamlers klub 1966, hvortil han også tegnede omslaget til Gustav Wieds Satyrspil samt Slægten/Fædrene æde druer i 1967.

tjenestebolig for Knagsted, som må antages at have været toldoppebørselskontrollør. Efter 14 dages forløb blev han ked af enkens mad, og siden spiste han på byens hotel. Af værten, der var en stor beundrer af den »ma'esløs vittige« mand, blev han efterhånden introduceret i borgerskabet. Det begyndte med L'hombre hos redaktøren af den lokale avis, og siden kom også medlemskab af »De danske ædedolke«. For at blive medlem måtte man være fyldt 50 år og veje mindst 230 pund.

Gagen var 1.500 kr. årlig, så det må have været noget af et kunststykke for Knagsted at få pengene til at slå til. Alene »kontingentet« til »Ædedolkene« var 22 kr. pr. mødeaften, 4 gange årligt. Det må nemlig have været et meget lille toldsted, for personalet hører man intet om, og diæter har der vel ikke været meget af. L'hombre-spillet har nok ikke kunnet give mere end til sjusserne på hotellet.

Men han klarede sig, aldrig hørte man ham beklage sig over embedsstandens små lønninger. Han gav imidlertid ondt af sig på anden vis. Han var med et mildt udtryk ikke diplomatisk, han sagde tingene lige ud, – det kom vel tildels af, at han ikke havde nogen kone til at lægge en dæmper på sig – han kunne være overlegen, ironisk, bidende og uforskammet, når det passede ham. Han var kort sagt ganske hæmningsløs, havde sine meningers mod og talte ud af karsken bælg, et mandfolk helt igennem. Intet under, at borgerskabet frygtede hans skarpe tunge. »Den lådne toldforvalter« og »Esau« blev han omtalt. Det vidste han, og det var han ikke særlig ked af. Erfaren, klog og begavet, som han var, har man gisnet på, om han skulle være »Juristtolder«. Nej, akademiker var han ikke. I latin f.eks. stod han på »lægtilæskulitorum«-stadiet. Tilsyneladende var han kvindehader og havde ingen respekt for nogen. Typisk var hans udtalelse om, at han led af kronisk selvbeherskelse, men det forhindrede ikke, at han kunne blive gal i hovedet. Alt dette til trods må man dog for fuldstændighedens skyld tilføje, at han havde hjerte for de små og fortrykte, men det var helt i det skjulte, og dette gør, at helhedsindtrykket af denne mærkelige tolder blev, at man ikke kunne lade være med at synes om ham, for ikke at sige beundre ham.

Det er vel næppe disse følelser alene, der har dikteret hans gamle rival, nu konsul Mørch i Gammelkøbing, til at testamentere Knagsted 60.000 kr. – Alvilda var død for flere år tilbage.

I en forholdsvis ung alder tog Knagsted nu sin afsked fra toldvæsenet og bosatte sig i København. Hans senere meriter skal ikke omtales, da de ikke har berøring med toldvæsenet. Kun skal nævnes, at han blev ked af København og bosatte sig i Søby, hvor han fandt sig nogle gode venner, bl.a. folkene på hans fødegård, – skulle han alligevel ikke være bornholmer, eller ligger Søby mon på Bornholm? – og også erhvervede sig uvenner. Ellers levede han stille og roligt sammen med sin unge husbestyrerinde Helia-Heralda Madsen, kaldet »Thorvald«.

Sidst vi har hørt om ham var i 1913. Da var han midt i tredserne. Skønt han stadig står lyslevende for os, må han altså dog være død for længe siden, sandsynligvis efter at have giftet sig med husbestyrerinden. Han har i hvert fald intet testamenteret til tolderne.

Jørgen Jensen

P.S. Professor Hans Brix har i en anmeldelse den 8. marts 1952 ladet falde en bemærkning: »Denne tolder Knagsted, tildels forfatterens egenportræt ...«

Så skulle da også ...

Her har vi toldere gået og glædet os over denne sprælske og charmerende kollega og over den »good-will«, som Gustav Wied med eller mod sin vilje har skaffet os. Selvom det nu er 60 år siden, han præsenterede dette unicum for omverdenen, er Knagsted os stadig en kær kollega. Vi var ellers ikke for godt vant – begrebet »Toldere og Syndere« har hængt ved os lige fra Mathæus og Levis dage. Og så skulle Wieds sympatiske beskrivelse af en nutids-tolder virkelig være opdigt!

Ja, der er måske noget om det:

Da Knagsted pludselig blev kapitalist, sagde han farvel til toldvæsenet. Sådan kunne en rigtig tolder nemlig ikke have båret sig ad.

J.J.

NOTER

[1] Livsens Ondskab, 1. udg. 1899, s. 67-68.

[2] op.cit. s. 297.

[3] op.cit. s. 61-62.

Toldkontroller og gendarmerianmeldelsesposter under Vamdrup Toldsted 1865-1920

AF JENS BRUHN OG GUNNAR JAKOBSEN

Introduktion

Zise 2020 bragte artikler om to af Kongeågrænsens større toldsteder: Vamdrup og Taps/Frederikshøj. I denne artikel vil en række mindre toldkontroller og gendarmerianmeldelsesposter, der fra 1865 til 1920 hørte administrativt under Vamdrup Toldsted, blive beskrevet og dokumenteret ved hjælp af billeder, som stammer fra Told- og Skattemuseet, forskellige lokalarkiver og private samlinger. Herudover beskrives og vises de overfor liggende preussiske toldsteder.

Grænsegendarmeriet efter krigen 1864

Da den nye grænsebevogtning efter krigen 1864 skulle etableres, samlede oberst Niels Joachim Christian von Marcher (1824-1900) de kongetro gendarmere, som havde gjort tjeneste ved Det Holstenske Gendarmerikorps og Det Slesvigske Gendarmerikorps under det nye navn Grænsepolitikorpset. Sådan benævntes korpset frem til 1876, hvor det omdøbtes til Grænsegendarmeriet. Korpset var militært organiseret og blev ledet af en militært uddannet chef og en distriktsofficer. Derudover bestod korpset af 124 underofficerer og gendarmere. I perioden 1900 til 1919 var det oberstløjtnant Emil Adolph von Römeling (1851-1952), der var chef for korpset og fra 1906 med kaptajn Malthe Waldemar Koefoed (1863-1951) som næstkommanderende.

Langs grænsen fra Hejlsminde i øst til Vedsted i vest blev der på dansk

Fig. 1. Hele grænsen opdeltes den 23. januar 1865 i syv underofficersdistrikter, hvor det var distrikterne tre og fire, som fik relation til Vamdrup. Hvert underofficersdistrikt blev ledet af en oversergent. 3. underofficersdistrikt strakte sig fra Brænøre til Vejen Å med gendarmposter ved Brænøre, Farris, Bastrup Skov, Bastrup, Rørkærhuse, Holt og Lille Andst. Sidstnævnte blev dog henlagt under 4. underofficersdistrikt 1. juni 1906. 4. Underofficersdistrikt løb fra vejen Lille Andst til Åttemark vest for Foldingbro med gendarmposter ved Knag Mølle, Skodborghus, Frihed og Foldingbro. Udsnit af Generalstabens topografiske kort - Danmark 1:160.000, blad 4 og 9. København 1910.



side etableret 13 toldsteder/grænseovergangssteder, to jernbanekontrolsteder og ni gendarmerianmeldelsesposter. Hvor Kongeåen en lang strækning dannede grænse, blev der oprettet mulighed for grænsepassage med tilstedeværelse af toldere og/eller grænsegendarmen, hvor det var muligt at krydse åen.

Det var kun beskedne beløb staten afsatte til at løse denne store anlægsopgave. Politikerne håbede nemlig, at den nye grænsedragning ikke ville blive permanent. Derfor mente beslutningstagerne, at det ikke var nødvendigt at opføre toldbygninger, men at staten blot kunne nøjes med at leje eksisterende grænsenære huse, der skulle huse toldsteder og boliger for toldere og gendarmen. Preusserne agerede stik modsat og byggede allerede fra begyndelsen gode solide bygninger med toldlokaler og embedsboliger, som kunne præsentere preusserne på fornem vis samtidigt med, at de preussiske toldere og gendarmen fik anstændige rammer for deres arbejde og ordentlige boligforhold.

For at løse de toldmæssige opgaver blev der ved de mindre grænseovergange, toldkontrollerne, stationeret toldassistenter eller toldofficerer, mens selve grænsebevogtningen fra grænsesten til grænsesten påhvilede Grænsegendarmeriet. Udover selve vigilancen påhvilede der tillige gendarmerne forskellige arbejdsopgaver i forhold til toldvæsen og politi. På kontrolstederne afløste de tolderne, som ofte var alene på toldstedet,



når tolderen var syg, fraværende i embedsmæssig medfør eller blot holdt middagspause. Arbejdet bestod mestendels af kontrol med den lokale trafik af gående og hestekøretøjer medbringende rejsegods og varer, der blot skulle anmeldes, f.eks. korn, mælk, mursten, kul, kvas og flyttelæs. Også politimæssigt assistancearbejde udførte gendarmerne, som når arrestanter skulle bringes fra grænsen ind i landet. Gendarmerne blev derudover pålagt opgaver som ordenshåndhævere, når der afholdtes markeder i grænseområdet.

Organisering af toldstederne lang grænsen

Grænsetoldstederne inddeltes i tre klasser afhængigt af, hvor trafikerede overgangene var. De tre klasser var:

1. Grænseoppebørselssteder. Her kunne alle former for toldbehandling foregå, og alle varer føres ind og ud af landet. På dansk side var disse poster normeret med både toldere og grænsegendarmere. På tysk side oprettedes en pendant, Nebenzollamt I.
2. Grænsetoldkontrolsteder. Her kunne kun varer i begrænset omfang føres ind og ud af landet. På dansk side var disse kun bemandede med toldere. På tysk side oprettedes en pendant, Nebenzollamt II.

3. Gendarmeriemeldelsesposter. Her kunne toldfri varer ind- og udføres af landet. På dansk side var disse poster udelukkende bemandede med grænsegendarmere. På tysk side var pendanten faste anmeldeposter.

Hele grænsen opdeltes den 23. januar 1865 i syv underofficersdistrikter, hvor det var distrikterne tre og fire, som fik relation til Vamdrup. Hvert underofficersdistrikt blev ledet af en oversergent. 3. underofficersdistrikt strakte sig fra Brænøre til Vejen Å med gendarmposter ved Brænøre, Farris, Bastrup Skov, Bastrup, Rørkærhuse, Holt og Lille Andst. Sidstnævnte lokalitet blev dog henlagt under 4. underofficersdistrikt 1. juni 1906. 4. underofficersdistrikt løb fra vejen Lille Andst til Åttemark vest for Foldingbro med gendarmposter ved Knag Mølle, Skodborghus, Frihed og Foldingbro.

Kun et par gange blev grænsen lukket for al trafik. Det skete under en kvægstæbe i Tyskland i 1876 og en koleraepidemi i 1892 i Hamborg. Under Den fransk-tyske Krig 1870-71 var der ingen grænseafspærring, som den, der senere etableredes under Første Verdenskrig. Dette kunne lade sig gøre, da der først fra 1917 indførtes pastvang for alle, der ville krydse grænsen, og myndighederne så gennem fingrene, når eventuelle krigsfanger forsøgte at krydse grænsen til Danmark.

Afsløret smugleri var der ikke meget af i årene frem til Første Verdenskrig. I 1903 indberettedes 19 anholdelser, i 1908 var antallet ni, i 1909 to, i 1910 en enkelt og i 1911 blev der indberettet tre tilfælde af smugleri. Årsagen til dette minimale smugleri kan vel forklares med gendarmernes tilstedeværelse langs grænsen døgnet rundt, men formentligt betød den ringe forskel i afgiftsniveauet nord og syd for grænsen også en del.

Gendarmene skulle også varetage andre forskelligartede politimæssige opgaver. Her var det ikke de materielle varer i form af smuglervarer, der drejede sig om, men derimod personer, der ulovligt forsøgte at trænge ind i Danmark. Årligt tilbagevistes eller anholdtes 500-600 personer.

Tiden under Første Verdenskrig 1914-1918

Ved udbruddet af Første Verdenskrig i august 1914 indskrænkedes grænsetrafikken væsentligt, og ved kontrolstederne i Bastrup, Farris og Brænøre blev overgangene og broerne langs grænsen fra tysk side spærret med spanske ryttere eller andre forhindringer. Ved overgangene ved Foldingbro og Skodborg kunne trafikken passere nogenlunde normalt; dog var den langt mindre end normalt.

Grænsen blev ikke lukket for danske eksportvarer, så togene rullede fortsat sydpå med danske landbrugsvarer og et stort antal heste, mens den lokale handel over grænsen gik tilbage. For at være helt sikre på, at alt gik som det skulle, skærpede de tyske toldere dog kontrollen.

Frem til krigens udbrud havde der været en meget begrænset illegal aktivitet ved grænsen, men krigssituationen betød et stigende varebehov sydpå, og dette medførte, at smugleriet fra Danmark til Tyskland voksede drastisk. Det var især fedt, mel, margarine, risengryn, ærter, pølser, kaffe og de varer, som fra dansk side blev underlagt udførselsforbud, der var efterspørgsel på i det krigsførende Tyskland. Sydfra kom der i stigende grad personer, der enten flygtede fra tysk militærtjeneste eller var undvegne krigsfanger.

Kort efter krigens begyndelse blev der på den danske side af grænsen placeret dele af sikringsstyrken ved Esbjerg og Kolding. Oprindeligt var der ingen tanker om, at militæret skulle deltage i selve grænsebevogtningen, men som situationen udviklede sig, udstationeredes både infanteri og rytteri langs grænsen. Disse styrker arbejdede tæt sammen med Grænsegendarmeriet. Alligevel var der brug for flere gendarmere, og i begyndelsen af 1917 udvidedes korpset med 50 mand.

Efter fredsslutningen var der ikke længere brug for de militære vagter. Som erstatning for disse udvidedes Grænsegendarmeriet i 1919 med to officerer og 284 midlertidigt ansatte gendarmere. Denne store udvidelse medførte, at korpset opdeltes i fem officerskredse og 14 underofficerskredse. Styrken bestod nu af chefen, tre distriktsofficerer, en regnskabsfører, otte stabssergenter, ni oversergenter og 418 sergenter og gendarmere. Den ældste stabssergent fungerede som distriktsofficer.

På den tyske side af grænsen blev bevogtningen stærkt forøget. Ud over almindelige værnepligtige soldater indsatte tyskerne tillige Landsturmmänner, der blev indkvarteret især hos bønderne i landsbyerne på den tyske side af grænsen. Disse Landsturmmänner var soldater i alderen 39 til 45 år, der tog sig af store dele af grænsebevogtningen, så længe krigen varede.

Det fremgår af *Fyens Stiftstidende* 29. januar 1916, bl.a. at:

»I December Maaned ifjor har man nogle Steder opført Barakker, som f.Eks. i Skodborg, Højrup og Jels. Disse Barakker er formentlig opført for at lette Beboerne en Del af Indkvarteringsbyrderne, idet de er fuldt monterede ogsaa med store Køkkener til mandskabets Bispisning. Men der er ikke Tale om store Styrker«.

Af andre steder, hvor der opførtes barakker, kan nævnes Skudstrup Mark

og Frørup. Idéen med disse baraklejre var nok også at forhindre, at vagtmandskabet kom for på tæt på lokalbefolkningen, hvilket ville være tilfældet, hvis de militære grænsevagter var indkvarteret privat.

Tiden fra 1918 til Genforeningen

Der herskede uro og stor nød overalt i hele Tyskland under og efter Første Verdenskrig. Især i byerne var der stor mangel på fødevarer og mange andre fornødenheder, mens man på landet klarede sig lidt bedre. Mange artikler blev rationerede for at fordele de attraktive varer ligeligt mellem borgerne. Helt retfærdig blev rationeringen nu ikke, da mere velhavende borgere kunne købe smuglervarer, mens mindrebemidlede måtte klare sig med de offentlige folkekøkkener.

Som under Første Verdenskrig fortsatte »Den store smuglertid« efter krigens ophør. 1919 blev derfor et rekordår, hvor 1.455 personer anholdtes alene for overtrædelse af de danske eksportforbud. Det var en noget overraskende indsigt de danske myndigheder fik, da det blev erkendt, at mange nordslesvigere i stort omfang var involveret i smugleri. Det var især fødevarer som flæsk, mel, og gryn, der var efterspurgt syd for grænsen, men også sæbe var en eftertragtet vare. En ting var den selvtægt, som tyske og danske borgere udøvede ved at smugle, men da det derudover gik op for de danske toldmyndigheder, at den tyske regering direkte støttede smugleriet i form af udstedelsen af såkaldte »smuglerpas«, og derved understøttede lovovertrædelserne, intensiveredes grænsebevogtningen yderligere.

Fuldmagterne eller smuglerpassene var hektograferede og udfyldt med håndskrift. I sin bog *Kongeåen eller Den gamle Grænse* fortæller lokalhistorikeren P. Eliassen:

»Det var ikke blot tysksindede Personer, men ogsaa mange dansksindede, der skaffede sig et saadant Pas. I Begyndelsen smuglede de selvfølgelig lidt til Fordel for Fedtcentralen i Berlin, senere opdagede de, at den Forretning ikke var nær saa lønnende, som hvis de smuglede og solgte Varerne i fri Handel. Var det tysksindede Folk, som drev Forretningen, saa trykkedes de dog slet ikke af Patriotisme, thi de ræsonnerede, at de lige saa godt selv kunde tage Avancen som Jøderne i Berlin. Paa Smør var Avancen ved Afleveringen til Fedtcentralen kun ca. 50 Pfennig pr. Pund, men solgte man Smørret i fri Handel, kunde man tjene 15-20 Mark pr. Pund. En Gang imellem afleverede man selvfølgelig en Del Varer den rigtige Vej. Den dan-

ske Regering kunde give Udførselstilladelse for Smør og Margarine, og naar Folk var forbavset over, at denne Udførsel som oftest skete om Natten, saa skyldtes det netop den Omstændighed, at man helst vilde uden om de tyske Myndigheder med Varerne.«

Under krigen havde det været vanskeligt for dansksindede nordslesvigere at få pas til Danmark, men selv om det lykkedes mange at flygte fra tysk militærtjeneste til Danmark, var det ikke altid lige let at komme ind i Danmark. Da H.P. Hanssen ved årsskiftet 1918/1919 for første gang efter krigen var i København, fik han etableret en ordning, hvorefter den nordslesvigske vælgerforenings ledende mænd fra midten af januar 1919 kunne udstede passersedler til dansktalende nordslesvigere. Passersedlerne fik efterhånden en rød farve og kaldtes derfor »de røde pas«.

Til passene var der knyttet en ret til at medtage levnedsmiddelpakker fra Danmark til Sønderjylland. I starten var det pakker på tre kg, men dette ændredes fra den 7. Maj 1919, hvorefter der kun måtte udstedes passerseddel til én person i hver husstand og kun en ny passerseddel til samme husstand hver 10. dag, hvor passersedlen kun var gyldig for én dagsrejse til Danmark. Til gengæld måtte levnedsmiddelpakkerne nu være på fem kg. Af kaffe, chokolade, kakao og the måtte i pakkerne dog ikke være mere end et kg tilsammen. Udover de fem kg måtte der være et halvt pund tobak og to stykker sæbe, og efter 19. august 1919 tillige mindre mængder beklædningsgenstande og fodtøj, når det fremgik, at det var til eget eller familiens brug.

Tusinder af nordslesvigere strømmede nordpå med tog, og P. Eliassen beretter, at der med et enkelt tog sydfra til Vedsted kunne være 1.900 rejsende, men meget almindeligt var der 1.000 rejsende med et enkelt tog, og tilstrømningen til Vamdrup kunne være noget lignende, mens travlheden ved grænseovergangene ved Bastrup og Skodborghus var mere jævnt fordelt. De hjemrejsende var alle godt forsynede, og pakkerne vejede sjældent mindre det tilladte. De danske toldere var dog ikke så nøjeregnende, men jævnlige var der rejsende, som overdrev, og derfor måtte aflevere nogle pund kakao, nogle stykker sæbe el.lign.

De rejsende måtte efter de tyske bestemmelser kun medbringe 50 mark i sedler, som kun var nogle og tredive ører værd. Det var derfor ikke helt nemt at skaffe de nødvendige midler til indkøbene, men havde man penge i sølv eller guld, så måtte disse smugles forbi de tyske toldere. Æg kunne også anvendes som valuta, selv om man skulle tro, at det var vanskeligt at få dem igennem den tyske toldkontrol, idet der var udførselsforbud på æg, og maksimalprisen i Tyskland var alt for lav, hvorfor det var bedre at sælge

dem i Danmark, idet man her for en snes æg kunne få fedt og flæsk til en families forbrug i flere dage.

Flytningen af grænsen

Efter folkeafstemningerne 10. februar 1920 i Zone 1 og 14. marts 1920 i Zone 2 stod det klart, at grænsen skulle flyttes sydpå og at toldvæsenets- og grænsegendarmeriets personale derfor fremover skulle have deres arbejdspladser flyttet til den nye grænse. Den helt store flyttedag blev 5. maj 1920, hvor flertallet af gendarmerne flyttede til den nuværende grænse, således korpschefen, korpsets næstkommanderende, fire distriktsofficerer og 465 gendarm af forskellige grader. Ca. 120 mand forblev dog ved den gamle grænse, der fungerede som toldgrænse mellem Danmark og Sønderjylland frem til 8. november 1920. De tilbageværende toldere og gendarm skulle sikre, at tolden på varer, der var oplagret i Sønderjylland med henblik på spekulation ved salg i Danmark uden dansk told, blev fortoldet på behørig vis. Af *Haandbog for Toldetaten 1920* fremgår, at Vamdrup Toldkammer fortsat eksisterede, da redaktionen af håndbogen sluttede 1. oktober 1920, selv om en del af personalet var flyttet ned til den nye grænse. Men af den efterfølgende *Haandbog for Toldetaten 1923*, hvor redaktionen er sluttet 1. august 1923, fremgår, at Vamdrup organisatorisk er blevet til Vamdrup under Kolding Toldkammer.

Foldingbro

Efter krigen 1864 blev der den 1. januar 1865 oprettet et toldsted i Foldingbro ved den nye landegrænse mellem Danmark og Preussen med status som toldoppebørselssted. Under Foldingbro hørte bl.a. Skodborghus og Holt. Foldingbro Toldsted lå ved landevejen Kolding-Ribe, hvor det danske toldsted frem til 1906 havde til huse i Foldingbro Kro, i dag Kongeåvej 111. Fra 1907 fik Foldingbro Toldsted til huse i egen bygning, i dag Kongeåvej 113.

Antallet af toldekspeditioner i Foldingbro var i 1870'erne begrænset og statens indtægter derfor minimale, hvorfor Foldingbro blev nedlagt som selvstændigt toldsted pr. 1. december 1881 og blev dermed et grænsetoldsted under Vamdrup, hvorfor strækningen mellem Foldingbro og Holt tilsvarende blev en del af Vamdrup Tolddistrikt. På den tyske side af



Fig. 2. Kort over Sønderjylland 1912. H. Rosendal: Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland, II, 1912.

grænsen oprettede Preussen 15. september 1867 et Landstraßenzollamt/ Zollhebungskontrolle med status som Nebenzollamt II. Det tyske toldsted lå på den nuværende Grænsevej 3 og de tyske gendarmere havde deres bolig i nummer 1. Under Første Verdenskrig var broen en periode spærret med en barrikade, hvor danske soldater og gendarmere havde vagten på nordsiden af broen.



Fig. 3. Hilsen fra Grændsen ved Foldingbro. Midt i billedet, ved broen, har de danske og de tyske grænsevogtere taget opstilling. Til højre ses en preussisk sort- og hvidmalet grænsepæl. Yderst til højre det tyske toldsted, der var opført i 1871, og fungerede som toldsted frem til Genforeningen. Til venstre inviterer M. Petersen indenfor i Kongeaa-kroen gennem den lille veranda ud mod vejen. Postkort fra ca. 1900. M. Petersen, Foldingbro. Jens Bruhns samling.

Fig. 5. Foldingbro Kro ved Grænsen. Bygningen er opført i 1906 efter en brand. I den nedbrændte kro havde det danske toldvæsen til huse frem til branden. Toldvæsenet lod herefter opføre en ny bygning, som indeholdt toldkontrol og tjenestebolig for toldofficianten. Bygningen ligger skjult bag ved kroen mod syd ved dannebrogsflaget, hvor toldkontrollen havde til huse frem til 1920. Ved kroen foregik der et par gange om måneden handel med heste, hvor handlende både fra nord og syd for Kongeåen mødtes. Når handlerne var afsluttede, var det en nærliggende tanke at drikke lidkøb på kroen. Postkort fra ca. 1910. P. Hansen Vamdrup. Jens Bruhns samling.



Fig. 4. Foldingsbro Kro og Toldsted, set mod vest omkring århundredskiftet. Kroen var opført i 1790 og nedbrændte den 27. april 1906. Kroen blev i folkemunde kaldt Den gamle Toldergård, da kroen havde huset toldstedet på grænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne. Før toldgrænsen rykkedes ned til Ejderen 1. januar 1851, nedlagdes toldstedet, og bygningerne solgtes på auktion. Postkort fra ca. 1905. Ukendt fotograf. Historisk Arkiv for Brørup og Omegn, B2929.





Fig. 6. Foldingbro. Grænse mellem Danmark og Tyskland. Det tyske toldsted i Foldingbro. Ejendommen, i dag Grænsevej 3, var opført i 1873 på initiativ af Maren Jørgensen. Her lejede det tyske toldvæsen sig ind helt frem til 1920. Foran bygningen har nogle toldere og deres familier taget opstilling. Bag dem til venstre for indgangsdøren ses det tyske toldskilt. Til venstre i billedet ses det tyske riges sort-hvide grænsepæl og foran denne et vejskilt, der på tysk fortæller, at vi befinder os på en Zollstrasse/Toldvei. Det første tyske toldsted i Foldingbro havde formentligt haft til huse på Nissumgaard, der frem til 1851 havde fungeret som toldsted på grænsen mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig. Postkort fra ca. 1905. C.C. Biehl, Graasten. Historisk Arkiv for Brørup og Omegn, B2446.

Fig. 8. Foldingbro Toldkontrol. Huset er tegnet af bygningskonduktør Niels Ebbesen Grue i 1906 og opført i 1907, idet Foldingbro Kro, hvor toldvæsenet oprindeligt havde til huse, nedbrændte i 1906. På trappen ses overtoldrørsbetjent K.V. Hansen (f. 1858). K.V. Hansen tiltrådte stillingen 1. juni 1905 med en årlig indkomst på 1.320 kr., hvoraf han skulle betale 150 kr. årligt i husleje, men så havde han også rådighed over en have på 394 m². Fotografi 1917. Told- og Skattemuseet, TOP20130311020.



Fig. 7. Grænsen ved Foldingbro. På den omtrent 30 m lange bro over Kongeåen har danske og tyske grænsevagter og deres familier taget opstilling. Mod nord holder de danske gendarmere et dannebrogssplitflag ud, mens de preussiske grænsevagter præsenterer deres flag med den preussiske sorte ørn på hvid bund. Postkort fra ca. 1905. C.J.C. Jens Bruhns samling.





Fig. 9. Bereden sergent Jens Jensen Aller (1864-1955) har ladet sig og familien fotografere foran deres bolig i Sønderkov ved Foldingbro sommeren 1907. Familien bestod udover Aller selv af hustruen Anna Chatrine Augusta Aller (f. 1868) og deres seks børn, fire sønner og to døtre. Forældrene blev gift 25. juli 1896. Jens Jensen Aller indtrådte i Grænsegendarmet 24. august 1885, blev sergent 1. april 1893 og pensioneret 1. februar 1929. I sin tid i korpset gjorde han tjeneste ved forskellige grænseposter – Egebæk, Varming, Hømlund og Kalvslund, inden han som bereden sergent 1. juli 1907 kom til fjerde underofficersdistrikt med bolig i Sønderkov. Det må være i forbindelse med denne udnævnelse, at han har ladet sig forevige. I 1909 blev hestene for de beredne sergenter sparet væk, så derfor forflyttedes Aller 30. april 1910 atter til Egebæk, inden han udnævntes til oversergent 15. februar 1919 og forflyttedes til Farris. Ved grænseflytningen i 1920 blev det i Kruså, han skulle fortsætte sit arbejde som grænsevagtimester af første grad. Aller modtog Dannebrogsmændenes hæderstegn den 5. januar 1929 og 16 års hæderstegn for underofficerer i 1909. Fotografi fra 1907. Ukendt fotograf. Jens Bruhns samling.

Fig. 11. Foldingbro 1918. Grænseovergangen ved Foldingbro i slutningen af krigen. De danske myndigheder frygtede, at der kunne komme et stort antal uønskede personer over grænsen. Derfor opførtes der en vold hen over vejen og soldater fra sikringsstyrken indsat til bevogtning af grænsen. Der er opstillet to Madsen-maskingeværer op ad volden, så soldaterne hurtigt kunne komme til dem, hvis nu ... Heldigvis blev der aldrig løsnet et eneste skud. Postkort. Fotograf ukendt. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B1132.



Fig. 10. Grænsen ved Foldingbro. Grænsegendarmeriets næstkommanderende kaptajn M.W. Koefoed (1863-1951), der havde domicil i Ribe, har redet et godt stykke vej for at inspicere grænsen og sine gendarmere. Her højt til hest møder kaptajnen en gendarmerisergent foran Foldingbro Kro. Postkort fra ca. 1910. Foto H. Lund, Grindsted. Jens Bruhns samling.



Frihed

Grænseovergangen ved Frihed, lige syd for Skibelund Krat, indtog en vigtig plads i den nationale kamp i perioden mellem 1865 og 1920. Her krydsede sønderjyderne Kongeåen, når der afholdtes møder i Skibelund Krat og på Askov Højskole. Broen var smal, malet i røde og hvide farver, men var mest velegnet for fodgængere. I 1922 erstattedes denne bro af den nuværende solide bro. På dansk side lå broen almindeligvis ubevogtet hen og var kun bemandedet, når der var indkaldt til nationale møder nord for grænsen. De tyske grænsevagter holdt til i et primitivt træskur syd for Kongeåen. På de store mødedage noteredes her omhyggeligt navnene på alle personer, som krydsede åen for at gå til møder i »Krattet«.

Ved starten af Første Verdenskrig rev de tyske myndigheder halvdelen af træbroen ned, for at sikre sig, at ingen på flugt fra tysk værnepligt kunne krydse åen der. Alligevel lykkedes det mange værnepligtige sønderjyder og flygtede krigsfanger at passere Kongeåen netop her og søge ly i Frihed.



Fig. 12. Danske og tyske grænsevagter har taget opstilling på Frihedsbroen. De tre danske gendarmere i lyseblå uniform er fra venstre Jens Christian Lauritzen Lehmann (f. 1879), Peter Christian Nielsen Schmidt (f. 1875) og sergent Niels Christian Dahl (f. 1848). De mørkt uniformerede personer er preussiske grænsevagter. Af Schmidts personaleoplysninger fremgår det bl.a., at han den 19. oktober 1908 modtog 2 kr. fra Kolding Herred, for at have anholdt en person, ifølge anmodning fra politibetjent Skov, Vonsild. Postkort fra ca. 1900. Ukendt fotograf. Bjarne Hansens samling.



Fig. 13. Grænsen ved Frihed. Almindeligvis blev der oprettet anmeldelsesposter ved broer over åen. Trafikken over Frihedsbroen var dog så begrænset, at man fra dansk side anså det for unødvendigt med en anmeldelsespost her. På den tyske side af grænsen stod et træskur til brug for deres gendarmere på vigilance eller som kontrolsted ved de store mødedage i Skibelund Krat. På postkortet ses i forgrunden en tysk tolder og to grænsegendarmere og i baggrunden bag træerne skimtes H.D. Kloppenborgs hus, Frihed. Den dansk nationalt sindede gårdejer Hans Didrik Kloppenborg-Skrumsager (1868-1930) havde jord både syd og nord for Kongeåen. Den meget nationalt sindede mand følte sig ofte generet af de tyske myndigheder, så derfor havde han købt et jordstykke nord for Kongeåen i 1870 og ladet opføre et lille kampestenshus på grunden, som fik navnet Frihed. Her kunne han hejse Dannebrog højt til vejrs, så flaget kunne ses viden om. Huset kan fortsat ses på Frihedsvej 4, 6600 Vejen. Postkort fra ca. 1908. P. Hansen, Vamdrup. Told- og Skattemuseet, TOP20130313104.



Fig. 14. Friheds Broen 1917. Straks efter Første Verdenskrigs udbrud i august 1914 brød preusserne Frihedsbroen op på deres side af åen. Dette forhindrede dog ikke, at mange krigsfanger siden flygtede til Danmark netop denne vej, da de undvegne soldater kunne skimte lyset i Friheds oplyste stuer. Til venstre i billedet observeres en dansk bereden sergent og en gendarm. På den tyske side ser det ud til, at der er opsat en ny vagthytte, så de tyske gendarmere kunne finde læ, når vind og vejr bød det. Postkort fra ca. 1917. Fotograf S. Sørensen, Vamdrup. Jens Bruhns samling.

Mergelbanen

Et mergelleje ved Københoved blev etableret i 1912, ca. en km vest for Frihed lige syd for Kongeåen. I forbindelse hermed åbnedes en smalsporsbane over Kongeåen i juli 1914. De fleste arbejdere, som var beskæftiget i lejet, var af polsk herkomst og boede i en barak nær mergellejet. Godt 100 mand arbejdede i lejet fra tidligt forår til sent efterår. Om vinteren drog arbejderne hjem til Galizien.

I juli 1914 åbnedes en gendarmerianmeldelsespost, hvis funktionsperiode dog blev meget kort, da banen blev nedlagt i forbindelse med Første Verdenskrigs udbrud. Kort efter blev broen i øvrigt revet ned.

Told- og politiopsynet ved jernbanen blev varetaget af grænsegendarmere, hvis opgave det var at holde regnskab med, hvor mange læs, der blev ført over åen. Dette arbejde var attraktivt blandt de ringe betalte gendarmere, idet arbejdet blev takseret med 1 kr. 50 øre pr. døgn i diæter.



Fig. 15. Köbenhoved Mergelbane. På dette småbilledkort med flere forskellige motiver ses øverst de polske arbejdere, i midten arbejderne barak med marketenderiet og nederst den imponerende smalsporede mergelbane. Postkort fra 1914. Ukendt fotograf. Bjarne Hansens samling.

Skodborghus/Schottburg

Skodborghus blev den 1. januar 1865 oprettet som grænsetoldkontrolsted underlagt Foldingbro Grænsetoldoppebørselssted. Fra den 1. december 1881 blev Skodborghus' status ændret til en toldkontrolpost og underlagt Vamdrup Toldsted. Skodborghus Toldsted lå ved Kongeåen på vejen mellem Vejen og Skodborg.

Efter krigen 1864 lå det første danske toldsted ved Skodborghus i et lejet hus tæt på broen over Kongeåen, hvor man frem til 1900 havde til huse. Herefter flyttede toldvæsenet ind i et nyopført lejet hus, lidt længere mod nord, hvor der var indrettet toldkontrol med bolig for en toldofficiant. Forstue, pakrum og kontorlokalet udgjorde tjenestefaciliteterne, mens tjenesteboligen bestod af tre værelser, spisekammer, kælder og loftsrum samt et udhus til brændsel. Huset var lejet for et år ad gangen med et halvt års opsigelse fra begge parter til en husleje på 300 kr.

På den tyske side af grænsen oprettede Preussen 15. september 1867 et Landstraßenzollamt med status som Nebenzollamt II underlagt Hauptzoll-



amt Hadersleben, og som eksisterede frem til Genforeningen. Det tyske toldsted flyttede først ind i et mindre hus ved hovedvejen ca. to km syd for grænsen. I 1896 flyttede det tyske toldsted til en nyopført bygning tæt på grænsen, i dag Haderslevvej 1.



Fig. 16. Kong Frederik den Syvendes Bro over Kongeåen ved grænsen ved Skodborghus set mod øst. Til venstre folder toldofficiant Peter Johansen Beck (f. 1848) fint Dannebrog ud, mens et par gendarmere ser til. På den tyske side af broen ser det ud til, at fotografen har indsat det sort-hvidt preussiske flag. En tysk tolder i dobbeltradede våbenfrakke og en gendarm i enkeltradede våbenfrakke har taget opstilling. På den danske side af åen ses grænsesten nr. 57, og på tyske side den sort-hvide preussiske grænsepæl. Postkort fra ca. 1910. Ukendt fotograf. Dansk Fotografisk Kunstforlag. Jens Bruhns samling.

Fig. 17. En sommerdag står en dansk og en tysk tolder nok så fredsommeligt på den grusbelagte landevej ved broen over Kongeåen ved Skodborghus, hvor sydsiden af Kongeåen dannede grænsen mellem Danmark og Preussen. Det fremgår tydeligt af mange af billederne fra den tid, at det ikke var den helt store travlhed, der prægede arbejdet ved overgangsstederne. Fotografen ser mod nord, hvor man i baggrunden ser Skodborghus Kro og Skodborghus Kros Avlsgård, der brændte i 1929 og derefter solgt til Statens Jordlovsudvalg, som udstykkede den til seks ejendomme. Til højre bag hækken det daværende danske toldsted. Koloreret postkort (20 x 45 cm) fra ca. 1904. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B698.





Fig. 18. I 1900 flyttede toldvæsenet ind i et nyopført lejet hus kun 50 m fra Kongeåen. Huset var indrettet med toldkontrol og bolig for en toldofficiant. Til venstre for hoveddøren ses det rødgle toldskilt med Christian den IX's kronede monogram. Foran huset en lygtepæl, hvor der på glasset er skrevet Toldsted. Huset var lejet for et år ad gangen med et halvt års opsigelse fra begge parter til en husleje på 300 kr.; heraf måtte toldofficianten i 1905 erlægge 80 kr. årligt i husleje med adgang til 391 m² have og gårdsplads ud af en årsløn på 1.050 kr. På billedet har toldofficiant Peter Johansen Beck taget opstilling ved hoveddøren til tjenestested og -bolig. Om Beck fortælles, at han var en stor fuglelsker og på toldbygningens loft havde indrettet en voliere for at opdrætte vilde fugle, som han havde fanget. Han havde en tid en stær, som han lærte at fløjte »Den gang jeg drog afsted«. På et tidspunkt slap fuglen fri, hvorefter den kunne høres og ses i Nordslesvig til tysknationales store fortrydelse, når fuglen fløjtede den sang, som toldofficianten havde lært den på sine vagter. Fotografi fra ca. 1905. Ukendt fotograf. Told- og Skattemuseet, TOP20130514077.

Fig. 20. Høslet på engene ned til Kongeåen. Lokale og udkommanderede tyske værnepligtige under høsten i engene på sydsiden af åen, opstillet til fotografering ved åbrinken, måske overvåget af den bevæbnede tyske grænsevagt til højre i billedet. Da mange af bønderne var indkaldt til tysk krigstjeneste, var det nødvendigt med hjælp til markarbejdet fra krigsfanger og tyske soldater. I baggrunden til venstre ses det tyske toldsted. Postkort ca. 1910. Ukendt fotograf. Skodborg Hjemstavnarkiv, B1108.



Fig. 19. Det tyske toldsted ved Skodborghus. Her har den tyske tolder Garlich og hans festklædte familie taget opstilling foran toldsted og bolig for at blive forevigtet af fotografen. Fotografi ca. 1908. Ukendt fotograf. Vejen Lokalarkiv, B348.





Fig. 21. Dette brunmelerede og lidt uskarpe postkort, fra tiden under Første Verdenskrig, viser på fin vis, at hverdagen ved grænsen gik stiltfærdigt for sig mellem de tyske og danske soldater, når de gjorde vagttjeneste op ad hinanden som her ved Skodborghus. Bag den spanske rytter ses en tysk soldat og nærmest fotografen en kappeklædt dansk værnepligtig. Postkort fra ca. 1915. Alex Vincents Kunstforlag. Jens Bruhns samling.

Knag Mølle

Gendarmerianmeldelsesposten Knag Mølle, i dag Knag Møllevej 8, lå ved en privat træbro over Kongeåen. Posten blev oprettet efter krigen 1864 og var underlagt Foldingbro Toldsted frem til den 1. december 1881, hvor Foldingbro blev underlagt Vamdrup Toldsted.

Broen over Kongeåen var danskejet, og da tyske gendarmere ved udbruddet af Første Verdenskrig i august 1914 ville brække broen op, fik de af den danske gendarmerisergent besked på, at broen var dansk. Tyskerne måtte derfor opgive deres forehavende og spærrede broen på anden vis.

De tyske gendarmere boede i landsbyen Skudstrup i et hus beboet af to familier, i dag Knag Møllevej 41.



Fig. 22. På afstemningsdagen 10. februar 1920 var der fra Vejen Station til Skodborghus og helt ned Kongeåen rejst en flagallé for at byde de sønderjyske vælgere velkomne. Derudover var der opstillet en fornem æresport ved Skodborghus. Inskriptioner på æresporten var affattet i en national tone med ordlyden: »Nordens Grænsepæl rykkes atter frem mod Syd 1864-1920.« Teksten fra syd lød: »Atter det skilte bøjer sammen 1864-1920«. Ud for toldkontrollen ses sergent Hans Christian Jarlnæs (f. 1877), to kappeklædte gendarmere, en ukendt civil og en gendarm iført sin mørke paletot. Fotografisk postkort fra 1920. Fotograf W. Schützack. Bjarne Hansens samling.



Fig. 23. Der er ikke mange fotografier af beredne gendarmer, men her er bereden oversergent Johan Heinrich Bornemann (f. 1835) forevigtet foran sit hjem i Sønderkov. Oversergenten sidder rankt på hesten iført sin lyseblå uniform og felthue. På brystet bærer han sine tre dekorationer: Dannebrogsmændenes Hæderstegn (11.8.1883), 16 års hæderstegn for underofficerer (1881) og medaljen for deltagelsen i krigen 1864 (1876). Fotografi fra ca. 1890. Ukendt fotograf. Jens Bruhns samling.

Fig. 25. Gruß aus dem Barackenlager in Skudstrup Feld. Baraklejren på Skudstrup Mark var en af flere barakleje, som tyskerne i slutningen af 1915 lod opføre lige syd for grænsen, til indkvartering af vagtmandskabet. Postkort. Skodborg Hjemstavnsarkiv, B309.



Fig. 24. Knag Mølle er opført omkring 1870 og fungerede frem til 1950. På fotografiet ses møllen og den lille træbro over Kongeåen, som under Første Verdenskrig var spærret, her med en træstamme og noget kvas. I baggrunden ses en pikkelhuebærende tysk soldat på vagt. Fotografi 1917. Fotograf S. Sørensen, Vamdrup. Bjarne Hansens samling.



Holt/Holte

Grænsetoldkontrollen lå ved vejen Vamdrup-Skodborg, Røddingvej 8, men efter en brand erstattet af den nuværende bygning, Røddingvej 16, og var fra 1. januar 1865 frem til 1. november 1880 underlagt Foldingbro grænsetoldoppebørselssted. Derefter nedlagdes toldkontrollen og blev underlagt Vamdrup toldsted som en gendarmerianmeldelsespost.



Fig. 26. Iført sin lyseblå kepi ses til venstre sergent Christen Jürgensen Hattesen (1845-1915) og til højre i billedet gendarmerne Frederik Christian Jørgen Jørgensen (f. 1867) iført sin lyseblå kappe og Peder Ole Sørensen (f. 1866) bærer sin mørke paletot. Fotografi fra ca. 1893. Ukendt fotograf. Jens Bruhns samling.

Fig. 28. Grænsen ved Holte, set mod nord, hvor den tyske sort-hvide grænsestolpe og grænsesten nr. 59 ses til højre i billedet. Gendarmerianmeldelsespostens vogtere har taget opstilling, fra venstre gendarmerne Anders Jensen (f. 1880), Christen Jürgensen Hattesen (1845-1915), Peter Madsen Skov (f. 1874) og to af deres tyske kolleger. Postkort fra ca. 1905. P. Hansen, Vamdrup. Told- og Skattemuseet, TOP20130320092.



Fig. 27. Cykeltræf ved grænsen nær Holt omkring århundredskiftet. Fra venstre ses sergenterne Christen Jürgensen Hattesen (1845-1915), Niels Christian Andersen, herefter en ukendt gendarm og to tyske grænsevagter. I maj 1900 blev det gendarmene forbudt at cykle i uniform. Mange gendarmere havde nemlig sparet sammen til en cykel, hvilket ledelsen

ikke kunne sætte sig imod, blot gendarmene ikke benyttede en sådan, for chefen mente nemlig, at cykleriet sled for meget på bukserne. Forbuddet ramte hårdt, da gendarmene normalt ikke måtte færdes i civilt antræk; derfor var forbuddet ganske drastisk. Efter megen diskussion frem og tilbage endte det dog med, at forbuddet blev ophævet i 1903, men kun på betingelse af at gendarmene betalte reparationer af egen lomme ved ekstraordinær slitage af uniformen. Fotografi fra ca. 1903. Ukendt fotograf. Jens Bruhns samling.





Fig. 29. Grænsen ved Holt. På grusvejen har danske gendarmere og tyske grænsevagter taget opstilling. De danske gendarmere er fra venstre Anders Jensen (f. 1880), sergent Christen Jürgensen Hattesen (1845-1915) og gendarm Peter Madsen Skov (f. 1874). Cyklisten er Peter Buhl fra gården Annasminde i Vester Vamdrup. Til højre to tyske grænsevagter, grænsestenen og en tysk grænsepæl. Fotografi ca. 1908. Fotograf P. Hansen, Vamdrup. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B2707.

Fig. 31. Fotografen har indstillet sit objektiv i vestlig retning mod Skodborg. Det fremgår tydeligt, at alle effekter, som var ved hånden, i en snæver vending kunne anvendes, når der skulle etableres vejspærringer, som her ved Holt under Første Verdenskrig. Til venstre gårdejer Hans Jessen Ferdinand fra Vandmøllegården og dennes svigersøn, sergent Anders Jensen (f. 1880), en tysk Landsturmmann og en ikke identificeret herre. Vejen mellem Vamdrup og Skodborg er tilvokset med planter og græs. Fotografi fra ca. 1915. S. Sørensen, Vamdrup. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B91.



Fig. 30. En fredsommelig atmosfære præger dette fotografi til trods for at Europa er gerådet i krig, og der er opsat en interimistisk vejspærring over vejen, da grænsen blev lukket i august 1914. Alligevel ser de to uniformerede grænsevagter ud til at have et helt fredsommeligt og kollegialt forhold til hinanden. Den danske gendarm er Peter Madsen Skov (f. 1874) og formentlig er det hans børn, som sidder i grøften, mens far er på vagt. Et par cyklister pauserer ved grænsen forinden vejen går tilbage mod Vamdrup. Fotografi. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1108.





Fig. 32. Grænsespærringen ved Holt under Første Verdenskrig, set mod syd. Landevejen var før krigsudbruddet en pænt trafikeret vej mellem Skodborg og Jels. Det fremgår tydeligt, at vejspærringen har eksisteret et stykke tid, da grusvejen er ved at springe i blomst. Midt i billedet er det formentlig gårdejer Ferdinands søn fra Vandmøllegården og en tysk militær vagt med pikkelhue, som får sig en sludder under afslappede former. Fotografi ca. 1916. Fotograf G. Rentzmann. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B756.

Bastrup/Jels-Troldkjer

Gendarmerianmeldelsesposten i Bastrup blev oprettet den 6. januar 1865, og lå ved vejen Vamdrup-Jels, i dag Tøndervej 27. Stedet var gendarmerianmeldelsespost frem til 1. november 1880, hvor anmeldelsesposten blev opgraderet til grænsetoldkontrolsted under navnet Jels-Bastrup Toldkontrol under Vamdrup Toldsted. Der blev opretholdt toldkontrol i Bastrup frem til den 8. november 1920, idet de tilbageværende toldere og gendarmere skulle sikre, at tolden på varer, der var oplagret i Sønderjylland med henblik på spekulation ved salg i Danmark uden dansk told, blev beskattet på behørig vis. Toldbygningen blev nedrevet i 1946. Murstenene blev senere brugt til at bygge huset Højbo, Tøndervej 28, skråt over for indkørslen til Bastrup Skovvej. Her stod grænsesten nr. 74, som i dag kan ses på voldstedet i Jels.



Fig. 33. Gendarmere fra 3. underofficersdistrikt. Det er sjældent, at et helt underofficersdistrikts grænsegendarmere har ladet sig fotografere udendørs i stiveste puds, som gendarmene her fra Bastrup gjorde i 1901 i anledning af distriktsunderofficer Bruhns afgang fra korpsen. Fra venstre ses bereden oversergent Johan Christian Friederich Bruhn (1837-1910), gendarm Theodor Nielsen Feddersen (1872-1937), sergent Jes Christensen (1852-1912), gendarmene Magnus Andersen (f. 1876), Niels Hansen (f. 1872) og Niels Larsen (1879-1944). Begge underofficerer bærer underofficerssabel M/1836 med sabelkvast i sølv for oversergentens vedkommende og i ruslæder for sergenten, mens gendarmene er udstyret med den karakteristiske gendarmsabel M/1851-52/68 med en rød og gul sabelkvast i uld. Geværerne er ingeniørkarabiner M/1867. Fotografi. Marie Tarp, Vamdrup. Jens Bruhns samling.

På den tyske side af grænsen oprettede Preussen den 1. april 1880 et Landstraßenzollamt med status som Nebenzollamt II underlagt Hauptzollamt Hadersleben, og som eksisterede frem til Genforeningen. Toldstedet var lukket i tiden fra 14. februar 1916 frem til 18. februar 1919 som følge af Første Verdenskrig.

Fig. 34. Bereden oversergent Jes Christensen, til hest. Der blev holdt nøje regnskab med hver enkelt ansat i Grænsengendarmerikorpset. Derfor findes et enormt kildemateriale bl.a. i form af korpsbefalinger. Her kan man følge hver eneste af korpsets mange gendarmers karriere gennem hele korpset historie. Om bereden oversergent Jes Christensen fås således oplyst, at han var leder af 3. underofficersdistrikt fra 1. oktober 1901 til 11. februar 1912. Det fremgår videre, at han er født den 4. maj 1852 i Ødis-Bramdrup, 63¾ tomme høj, blå øjne og blondt hår. Som 23-årig antaget



i grænsegendarmeriet den 1. september 1875 som gendarm af 2. klasse, 1. oktober 1875 blev han gendarm af 1. klasse, 1. november 1879 korporal, 16. september 1891 sergent af 2. klasse, 1. april 1892 bereden sergent af 1. klasse, 1. oktober 1901 oversergent på prøve og endelig kommer udnævnelsen til bereden oversergent 1. november 1902. På våbenfrakken bærer Jes Christensen 16 års Hæderstegn for Underofficerer, som han modtog i november 1895, og han modtog tillige 29. december 1910 Dannebrogsmændenes Hæderstegn for sin gode indsats langs grænsen. Jes Christensen døde 11. februar 1912, mens han stadig var tjenestegørende. I den anledning udtalte chefen, oberstløjtnant Rømeling: »Korpset har mistet en brav, hæderlig, dygtig og pligtopfyldende Mand, der har været hans Foresatte en stor støtte, hans ligestillede en god Kammerat og en human og hensynsfuld Foresat for sine Undergivne.« Fotografi fra ca. 1905. Ukendt fotograf. Jens Bruhn samling.



Fig. 35. Gendarmernes bolig- og lønvilkår var ikke attraktive. I perioden 1875-1902 aflønnedes en oversergent årligt med mellem 1.054 kr. og 1.116 kr. Gendarmere, korporaler og sergenter kunne se frem til en årsløn på mellem 434 kr. og 760 kr. Chefen, oberst N.J.C. Marcher, oppebar en årsgage på mellem 4.400 kr. og 5.400 kr., mens hans næstkommanderende havde en årsløn på mellem 2.400 kr. og 3.000 kr. Med så beskedne indtægter var det ofte et problem at finde ordentlige boliger for de ansatte. Ofte boede gendarmene til leje på en nærliggende gård, mens ældre sergenter og oversergenter kunne bo i mindre lejede huse. Her foran deres bolig på Bastrup Skovvej 6 ses således oversergent J.C.F. Bruhn (1837-1910) og hans hustru Mette Kjerstine Bruhn (1840-1920). Til venstre deres søn, senere toldforvalter F.O.V. Bruhn (1875-1940), lige hjemkommet fra rekreation i Norge efter at have fået fjernet den ene lunge pga. tuberkulose. Livsvilkårene for gendarmene kunne være meget hårde. Ægteparret Bruhn fik sammen syv børn, hvoraf tre døde tidligt. Fotografi fra ca. 1901. P. Hansen, Vamdrup. Jens Bruhns samling.



Fig. 36. Bereden sergent Jeppe Christian Kjær (f. 1878) foran sit nybyggede hus på Bastrup Skovvej 1, hvor hustruen ses ved hoveddøren. Mange gendarmere fik efterhånden råd til eget hus, hvilket siden blev et problem for dem, da grænsen flyttede i forbindelse med Genforeningen i 1920, og husene da var vanskelige at sælge i den tidligere grænseby. Fotografi ca. 1910. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B20243.

Fig. 38. Grænsen ved Bastrup. Toldkontrollen ved Bastrup ved vintertide omkring 1910. Til venstre i billedet ses den danske toldbygning med det røde toldkontrolskilt og en dansk postkasse på den hvidkalkede væg. Til venstre for døren ses toldofficiant Mads Christian Madsen (f. 1843). Ved siden af toldofficianten ses en tysk tolder og to grænsevagter, som er klædt varmt på. I baggrunden til venstre ses grænsesten nummer 74, den tyske grænsepæl, en hvidmalet stolpe med et sort bånd afsluttet med et skilt, hvor den tyske ørn troner, og det tyske toldsted, i dag Koldingvej 33. Håndkoloreret postkort. P. Hansen Vamdrup. Jens Bruhns samling.



Fig. 37. Store dele af de danske og tyske toldere og gendarmen samt koner og børn har taget opstilling foran det tyske toldsted i Jels-Troldekjer. Fotograf fra ca. 1905. Ukendt fotograf. Jels Arkiv, B40242.





Fig. 39. Grænsen ved Bastrup-Troldkjer, set mod syd. Til venstre en tysk grænsepæl bemalet i sort-hvide farver, grænsesten nr. 74, gendarmerisergent Theodor Nielsen Feddersen (1872-1937), hans søn, en tysk Landsturmmann, en tysk Grenzaufseher zu Fuß og toldofficiant J. Jensen (f. 1860). Toldofficianten er klædt efter uniformsreglementet fra 1911 som funktionærerne uden for lønklasserne 1-4, i en sort paletot med rosetter i kraven og en uniformshue med en smal 0,8 cm guldtresse om stimlen med nationalkokarde og en to cm høj gylden støbt krone. Fotografi 1918. Ukendt fotografi. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1073.

Fig. 41. På dette postkort ses de to danske gendarmen Theodor Nielsen Feddersen (1872-1937) og Ivar Rødsgaard Christensen (1886-1963), der flankerer en tyske militær vagt ved overgangstedet i Bastrup. Bag de tre grænsevagter kan tydeligt ses, at grænsen som følge af Første Verdenskrig er spærret med spanske ryttere, hvilket var tilfældet mellem 14. februar 1916 og 18. februar 1919. Helt til venstre ses de prøjsiske grænsepæle og grænsesten nr. 74. Fotografisk postkort, ca. 1917. Fotograf S. Sørensen, Vamdrup. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1086.



Fig. 40. Grænsen ved Bastrup-Trolldkjer, her set mod syd. Bygningen til venstre husede det tyske toldsted. Grænsen blev under Første Verdenskrig på tysk side også bevogtet af soldater, hvor én bærer den karakteristiske pikkelhue. Pikkelhuen blev båret af blandt andre prøjsiske soldater fra 1842 frem til 1916. Til højre ses de tyske grænsepæle og ved grænsestenen foran træhytten skutter den kappeklædte gendarmerisergent Ivar Rødsgaard Christensen (1886-1963) sig. Ivar Rødsgaard Christensen var søn af oversergent Jes Christensen (1852-1912). Fotografi fra ca. 1915. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1077.





Fig. 42. Den danske grænsegendarm Ivar Rødsgaard Christensen (1886-1963) kommer lige med på dette fotografi ved grænsesten nr. 74 ved Bastrup-Troldkær sommeren 1915. Det ser ud til, at et par af de tyske Volksturmmänner har fået besøg af familien, og begivenheden skal foreviges. Fotografiet giver en fin beskrivelse af, hvorledes Volksturmmänner var uniformeret med den karakteristiske oilskinskasket, der fortil var udstyret med en nationalkokarde og et sølvfarvet såkaldt Landwehrkreuz, hvor det på de prøjsiske soldaters stod: »Mit Gott für Köning und Vaterland 1914«. Fotografi fra ca. 1915. Fotograf S. Sørensen, Vamdrup. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B12500.

Fig. 44. Mange af de tyske grænsevagter var rekrutterede langt fra den dansk-tyske grænse. Her er et hold Rheinlændere, som har fået vagttørnen og ladet sig fotografere, så familierne derhjemme kunne se, at deres kære ikke led nød. Fotografi fra ca. 1918. Ukendt fotograf. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B1105.



Fig. 43. Foran de spanske ryttere og pigtrådsafspærringen ses gendarm Jacob Jacobsen (f. 1875) i selskab med frøknerne Madsen og Brorson fra Vamdrup. I baggrunden to tyske vagtposter, det tyske toldsted og længst tilbage i billedet den tyske gendarmbolig. Fotografisk postkort fra ca. 1915. Fotografen er formentlig S. Sørensen, Vamdrup. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B85.





Fig. 45. Foran toldkontrollen i Bastrup-Jels Troldkær har syv gendarmere en sommerdag taget opstilling for at blive fotograferet til et postkort, som de kunne sende til familie og venner. Stående fra venstre ses gendarmene Christian Nielsen (f. 1895), Henrik M. Ebbesen (gendarm 03.02.1918-31.05.1919), A.N. Knudsen og Frederik Johansen Olander (1893-1958). Siddende behageligt tilbagelænet ses sergenterne Jakob Johansen (f. 1875), Theodor Nielsen Feddersen (1872-1937) og Ivar Rødsgaard Christensen (1886-1963). Fotografi fra 1918-1920. Ukendt fotograf. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B12592.

Fig. 47. Dansk Toldsted 1919. Bastrup. Ved det danske toldsted i Bastrup herskede der trængsel ved de interimistiske handelsboder. Denne sommerdag er nogle af de nordslesvigske kunder på vej sydover efter at have gjort deres indkøb i grænseboderne på den danske side af grænsen. Midt i billedet ses nogle grænsevagter og nogle nysgerrige handlende. Huset til venstre er det tyske toldsted. Postkort fra 1919. Ukendt fotograf. Karl Rogge, Jels. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B1078.



Fig. 46. Ved vejspærringen Bastrup-Jels Troldkær har storsmugleren Martin Nielsen og sønnen Thorvald taget opstilling ved den preussiske grænsepæl og nogle af grænsens vogtere. Martin Nielsen tjente under Første Verdenskrig til en bondegård ved at smugle meget store mængder af især chokolade, smør, ost, spiritus, kød, sæbe, parfume og fedt ind i Tyskland. Ofte havde han tyske grænsevagter i hælene og blev jævnligt beskudt af disse, men det lykkedes aldrig rigtigt at få skovlen under storsmugleren. Som et lille hint kaldte han sin gård Toldstedgaard og fik senere smedet en vejrhane, der forestiller en smugler med en sæk på ryggen forfulgt af en bereden gendarm. De uniformerede er fra venstre grænsegendarmene Christian Nielsen (f. 1895) og Carl Anton Højlund (f. 1897), en soldat fra den danske militære sikringsstyrke, et postbud samt en tysk militær grænsevagt. Fotografisk postkort. Ukendt fotograf. Jels Arkiv, B400694.





Fig. 48. Fødevaremanglen var katastrofal i Tyskland i tiden efter Første Verdenskrigs ophør i november 1918. Mange driftige handelsmænd benyttede sig af denne situation og etablerede interimistiske handelsboder. Disse blev opført lige ved grænseovergangene, så kunderne ikke skulle ulejlig sig helt ind til de større byer. Foran barakkerne blev der opsat reklameskilte, så fristelserne blev præsenteret for de udhungrede kunder. Her er det »Flæsk, Fedt, Cacao, Kaffe, The, Sæbe«, der bliver reklameret for ved en af grænseboderne i Bastrup. Der var nok at se til for toldere og gendarmere, da smugleriet var stærkt udbredt. Fotografisk postkort fra ca. 1919. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1082.

Fig. 50. Tilstrømningen til handelsboderne var stor. Ofte var der lange køer foran toldbygningen i Bastrup, hvor de rejsende skulle have deres pas kontrolleret. Når så indkøbene var foretaget, skulle de hjemrejsende toldbehandles. Postkort fra 1919. Ukendt fotograf. Karl Rogge, Jels. Jens Bruhns samling.



Fig. 49. Det ser ud til, at gendarmene og handelsbodens personale kunne hvile ud mellem tilstrømningen af købelystne nordslesvigere. Her ses foran handelsboden i Bastrup, Vilhelmine Jochumsen, der var gift med ejeren, bogtrykker Alf Jochumsen, Vamdrup. Siddende og stående ses fem grænsegendarmere. Fotografisk postkort fra ca. 1919. Ukendt fotograf. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B1080.





Fig. 51. Tysk Toldstation 1919. Trolkjer. Ved det tyske toldsted skulle de rejsende fortolde de indkøbte varer, og endnu engang skulle de stå i kø, inden det kunne gå hjemad med de erhvervede herligheder. Postkort fra 1919. Ukendt fotograf. Karl Rogge, Jels. Jens Bruhns samling.





Fig. 52. To kvinder har taget opstilling foran det tyske toldsted ved Bastrup-Jels Troldkær, hvor den yngre er Emma Rentzmann, gift med fotograf Gerhard Rentzmann, mens den lille pige er datteren Edith, der er født i 1918. Den ældre kvinde er måske bedstemoderen. På bygningen, der ser ud til at trænge til at blive kalket, ses toldskiltet med påskriften Königl[iches] Preuss-[isches] Neben-Zoll-Amt II. Fotografi fra 1920. Fotografen er formentlig Gerhard Rentzmann, Vamdrup. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1087.

Fig. 53. Grænsegendarm Otto Zöega Olesen (1897-1944) fotograferet på sin sidste vagt ved Bastrup den 8. november 1920 med det tidligere tyske toldsted i baggrunden. Siden ventede der Otto Zöega Olesen en frygtelig skæbne, idet han var en af de 41 sagesløse grænsegendarmere, der mistede livet under eller efter opholdet i tysk koncentrationslejr 1944-1945. Fotografi. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1070.



Fig. 54. Toldofficiant J. Jensen (f. 1860) nedtager toldskiltet fra toldkontrollen i Bastrup den 8. november 1920, mens den unge gendarm Otto Zöega Olesen (1897-1944) ser til. Fotografi. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B2866.

Farris

Gendarmerianmeldelsesposten i Farris lå ved vejen Farris-Over Lert. Anmeldelsesposten oprettedes den 1. januar 1865.

Fig. 56. Ved Farris. Ved det tyske grænse skilt har to tyske grænsegendarmen taget opstilling, den ene er udstyret med en cykel, som han sikkert er kommet lige så hurtigt rundt med i sit vagtområde som hans beredne kollega, der har taget opstilling midt på grusvejen. Forrest ses to danske gendarmen. Postkort fra ca. 1906. Stenders Forlag. Jens Bruhns samling.



Fig. 55. Grænsen ved Farris. Forpagter på Sottrup domænegård C.M. Mackeprang har standset sin gig ved grænseovergangen ved Farris. Her har en tysk tolder, tre tyske gendarmmer og danske gendarmmer taget opstilling. De danske gendarmmer er fra venstre sergenterne Jens Vilhelm Hausmann (f. 1875), Peter Smidt (f. 1881) og Hans Christian Buchholdt (f. 1883). Bemærk, der ligger yderligere en niende person i græsset bag de tyske gendarmmer. Postkort. P. Hansen, Vamdrup. Jens Bruhns samling.





Fig. 57. Grænsespærring ved Farris. Vejen ved Farris var spærret under hele Første Verdenskrig. Her har sergent Peter Smidt (f. 1881), kaldet Lille Smidt, taget opstilling med sin hund ved grænsesten nr. 77. Helt henne ved den spanske rytter står en dansk Røde Kors sygeplejerske, som formentligt havde sit virke i en Røde Kors lejr nær Højstrup. Til venstre står en uidentificeret person, og på den tyske side vogter en Landsturmmann det tyske rige. Postkort fra 1918. S. Sørensen, Vamdrup. Bjarne Hansens samling.

Bramdrup/Höjrup

Gendarmerianmeldelsesposten lå ved vejen mellem Ødis Bramdrup og Stepping. Det tyske toldsted Höjrup blev oprettet 1. januar 1878 med status som Nebenzollamt II underlagt Hauptzollamt Hadersleben.



Fig. 58. Fotografiet fra Bramdrup-Højrup viser, hvilken begivenhed det var, når en fotograf dukkede op. Stort set er alle, der kan krybe og gå, mødt op for at blive forevigt. Fra venstre ses sergent Jens Christian Christensen (f. 1866), gendarm Niels Jepsen (f. 1867), sergent Albert Julius Holm (1871-1938) og hustru Karen Holm. Børnene er Klara Junker, Petra og Lydia Holm. Til højre i billedet ses nogle tyske toldembedsmænd. Fotografi fra ca. 1900. Ukendt fotograf. Jens Bruhns samling.

Brænøre/Frörup

Grænsetoldkontrolposten Brænøre lå ved vejen Ødis-Frörup, i dag Frörupvej 51, og var underlagt toldoppebørselsstedet i Taps frem til 1. december 1902, hvor kontrolposten blev underlagt Vamdrup toldsted. Det tyske toldsted blev oprettet den 15. september 1867 med status som Neben-zollamt II underlagt Hauptzollamt Hadersleben. Nedlagt 31. december 1877.



Fig. 59. Toldkontrolposten ved Brænøre, i dag Frørupvej 51. Til venstre i billedet et par tyske toldembedsmænd, og midt i billedet ses toldassistent Charles Victor Schobius (f. 1854, Brænøre fra 19.04.1901) stående ved siden af sergent Jeppe Christian Kjær (f. 1878). Formentlig er det toldassistentens familie, der har sat sig på bænken ved hoveddøren, nu da fotografen alligevel var der. Postkort fra ca. 1910. Ukendt fotograf. Bjarne Hansens samling.

Fig. 61. Langs grænsen lod Preussen opføre en række ensartede tjenesteboliger for det ved grænsen tjenestegørende toldpersonale. Grenzaufsichtsposten i Frørup er opført 1904. Foran tjenesteboligen ses nogle af dens beboere. Fotografi 1904. Fotograf S. Sørensen, Vamdrup. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B2926.



Fig. 60. Den danske toldbygning i Brænøre omkring 1906 med toldassistent Charles Victor Schobius (f. 1854) og hustru. Bemærk toldskiltet med Christian IXs kronede monogram på rød baggrund over døren og lampen foran toldkontrollen, som blev tændt, når mørket faldt på. Fotografi. Told- og Skattemuseet, TOP20130307080.





Fig. 62. Vejspærringen ved Brænøre den 28. juni 1917. Nummer tre fra venstre er sergent Nis Christian Geerthsen (1883-1985) og til højre for ham står toldassistent Charles Victor Schobius (f. 1854). Bag grænsespærringen ses tre tyske militære grænsevagter. I baggrunden skimtes den tyske toldbygning fra 1904, nu Frørupvej 44. Fotografisk postkort. Ukendt fotograf. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B6085.

Fig. 63. Sergent Nis Christian Geerthsen (1883-1985) flankeret af to tyske grænsevagter ved den spærrede vej mellem Brænøre og Frørup. Fotografisk postkort fra 25. juli 1917. Fotograf S. Sørensen, Vamdrup. Lokalthistorisk Arkiv for Vamdrup, B12581.



Kontrollen med jernbanetrafikken

Den danske rigsdag besluttede 10. marts 1861 at anlægge en jernbane mellem Flensborg og Fredericia. Ved udbruddet af krigen 1864 var anlægsarbejdet således i fuld gang, men måtte som følge af krigen ligge stille frem til januar 1865. Strækningen mellem Flensborg og Vojens blev åbnet for trafik allerede 1. oktober 1864, men først den 1. december 1866 blev hele strækningen Fredericia-Vojens åbnet for trafik både nord og syd for den nye grænse.

Vamdrup

»Toldstedet paa Vamdrup Jernbanestation« blev oprettet 1. november 1866. I 1868 indgik Preussen og Danmark en aftale, der betød, at Vamdrup fremover skulle være dansk grænsestation og endestation for de tyske nordgående tog, mens Vojens fra den 15. september 1867 og frem til 1920 var den preussisk/tyske grænsestation. Vamdrup fik derfor fra 1868 stationeret preussisk jernbanepersonale ved Vamdrup Station. Sommersted var dog tillige tysk grænsestation for persontrafikken fra 1871 og frem til slutningen af september 1915, hvor Farris overtog denne rolle frem til grænseflytningen i 1920.

Jernbanaftalen betød, at alle passagerer og gods til og fra Danmark skulle skifte tog i Vamdrup. Dette medførte, at der måtte indrettes plads til toldbehandling af rejsende og toldpligtige varer.

Toldkontorerne og toldsalen for kontrol af rejsende lå i selve stationsbygningen, mens pakhus- og vejerbodslokaler de seneste år fandtes i en bygning, der tidligere havde været anvendt af jernbanen som varehus.

Vamdrup Station og toldvæsenets virke på stationen er beskrevet i artiklen »Vamdrup Toldsted og Stationsby« i *Zise 2020*.

Wanderer
 Vandruf, Vyerbol den VII. No.
 Vandruf Station, 50 Aars Fødselsdag



Toldbet. Thorup-Jensen, Toldass. Hansen, Trafikass. Hil-
 lersen, Rørdal, Nielsen, Trafikass. Jønsen, Officiant
 Hansen, mig see Høsten samt Toldass. Nielsen

Fig. 64. Toldpersonale og to civilklædte trafikassistenter foran toldpakhus og vejerbod på Vamdrup Station. Toldpakhus og vejerbod havde til huse i et nedlagt jernbanevarerhus på den vestlige side af stationen. Foran pakhus og vejerbod ses toldkontrollør Axel Thorup-Jensen (f. 1879), toldassistent Carl Ludvig Hansen (f. 1884), trafikassistent Willadsen, rorsbetjent J. Nielsen, trafikassistent Jønsson, toldofficiant H. Johansen (f. 1860), samt toldassistent Edvard Tüchsen (f. 1885). Fotografiet er taget den 1. november 1916, som var 50 årsdagen for oprettelsen af Vamdrup Toldsted. Fotografisk postkort. Jens Peter Nikolaj Hansens samling.



Fig. 65. Toldkontrollør Axel Thorup-Jensen (f. 08.03.1879, toldkontrollør i Vamdrup 03.10.1913 frem til sin afsked 31.12.1917) sammen med en kollega bag toldskranken i Toldsalen på Vamdrup Station formentlig afventende det næste tog. På væggen bag dem ses De danske Statsbaners Køreplan. Fotografi fra toldassistent, senere overtoldkontrollør, Ernst Christensens fotoalbum, som er indgået i Jens Bruhns samling. Fotografi fra omkring 1915. Fotograf Ernst Christensen.

Vojens/Woyens

Vojens blev som følge af den indgåede aftale oprettet som Eisenbahnzollamt for toldkontrol af rejsende og godstrafik mellem Danmark og Preussen den 15. september 1867, og bestod med status som Nebenzollamt I under Hauptzollamt Hadersleben frem til Genforeningen. Toldstedet havde til huse i stationsbygningen. Banegården i Vojens blev opført som en del af den første etape mod Vamdrup i 1864. Stationen var tegnet af den danske arkitekt N.P.C. Holsøe (1826-1895) efter samme koncept som flere andre sønderjyske jernbanebygninger.

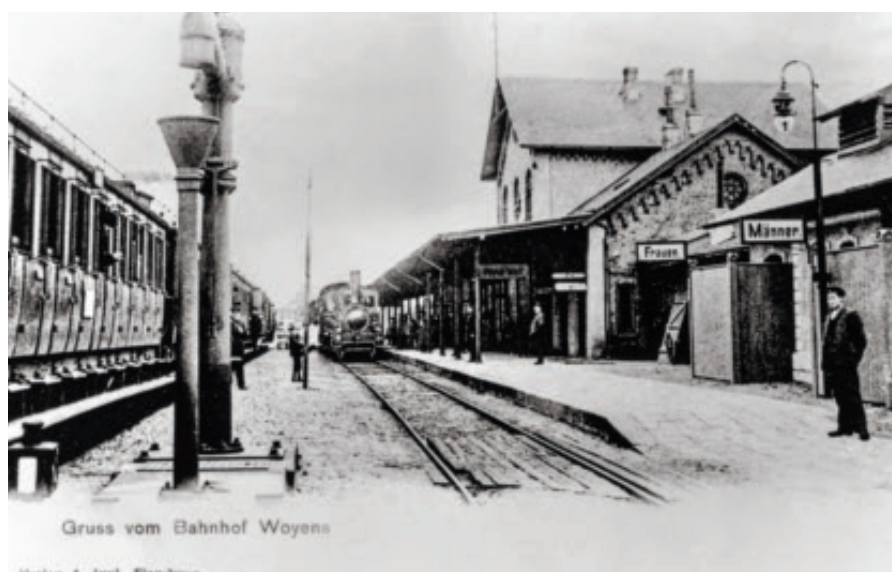


Fig. 66. Gruss vom Bahnhof Woyens. Her ses N.P.C. Holsøes station med pakhuse, toldkontor og toiletter nær perronen. Fra venstre tyske passagervogne, en vandkran og et damplokomotiv klar til at køre sydpå. Postkort. A. Juul, Flensburg. Lokalthistorisk Arkiv for Vojens-området, B598.



Fig. 67. Der foregik en livlig import af danske heste til Tyskland via jernbanestationen i Vojens, både før og under Første Verdenskrig. Her ses et preussisk lokomotiv af typen P4, som blev fremstillet i årene 1890 til 1905. Længere nede af togstammen ses nogle DSB-godsvogne af typen QB, der var udstyret med nogle specielle bindebomme, hvortil hestene kunne fastgøres under transporten. Her på Vojens Station ser det ud til, at hestene kigger sig nysgerrigt omkring. Fotografisk postkort fra ca. 1914. C.C. Biehl, Gråsten. Lokalthistorisk Arkiv for Vojens-området, B119.



Fig. 68. Her bliver der handlet på perronen. Eller man lader i hvert fald som om. I forgrunden to hestehandlere i færd med at afslutte en handel med et solidt håndslag, mens tyske jernbanefolk ser til, inden de kan trække hestene ind i godsvognene. Fotografisk postkort fra ca. 1914. C.C. Biehl, Graasten. Lokalthistorisk Arkiv for Vojens-området, B122.

Sommersted/Sommerstedt

Sommersted station blev anlagt i 1866 som en del af den sidste etape af strækningen Flensborg-Vamdrup. Selve stationsbygningen lå vest for skinnerne og blev gennem tiden flere gange ombygget. I 1914 bestod stationen af to perronspor, hvoraf det østlige, spor 1, fungerede som lossespør. Længere mod vest lå spor 2, som var tilsluttet med to depotspor. Det ene førte hen til stationsbygningen, det anden hen til en kreaturrampe og videre til en enderampe bag stationen.

Eisenbahnzollamt for toldkontrol af persontrafikken mellem Danmark og Preussen blev oprettet i 1871, men flyttet til Farris i slutningen af september 1915. Årsagen hertil var, at de rejsende ellers skulle tage hele vejen til Vojens for at få toldbehandlet deres rejsegods, der som oftest bestod af fødevarer medbragt fra Danmark, og derpå tage toget tilbage til Farris. Told-



Fig. 69. Sommersted Station, der blev taget i brug i forbindelse med indvielsen af strækningen Flensborg-Vamdrup 1. november 1866. Den fik dog først i 1871 status som Eisenbahnzollamt for toldkontrol af persontrafikken mellem Danmark og Preussen i 1871, hvilket varede ved frem til slutningen af september 1915, hvor kontrollen af de rejsende flyttede til Farris Station. I forbindelse med stationens ændrede status blev bygningen udvidet med flere lokaler i den sydlige ende. Det preussiske toldvæsen havde til huse i den nordlige ende af stationsbygningen, hvor man havde to lokaler med indgang fra nord og et vindue ud mod perronen. På sporet ses et nordgående godstog, formentlig fra Königlich Preußische und Großherzögliche Hessische Staatseisenbahn, som forestod jernbanetrafikken på strækningen. Lokalthistorisk Arkiv for Vojensområdet, B 601.

stedet var et Nebenzollamt II under Hauptzollamt Hadersleben. Toldkontrollen lå i stationsbygningen. Toldstedet blev nedlagt den 30. september 1915, hvor toldbehandlingen af rejsende flyttede til Farris.

Farris Station

Farris Station åbnede i 1906 og var herefter den første tyske station syd for grænsen. Farris Station fik dog først status som Eisenbahnzollamt med status som Nebenzollamt II for kontrol af persontrafikken i slutningen af september 1915, og fungerede som sådan frem til Genforeningen 1920. I forbindelse hermed blev Sommersted nedlagt som Eisenbahnzollamt. Indtil da skulle passagererne til Sommersted eller Vojens for at blive kontrolleret. Farris Station havde status som Eisenbahnzollamt frem til Genforeningen. Oprindeligt lå stationen vest for sporene og var en lille murstensbygning med sidefløje. Stationen blev senere udbygget med et par træbygninger.



Fig. 70. Station Farris. Einlaufender Zug aus Dänemark. Farris Station åbnede i 1906. Postkort ca. 1916. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup, B1827.

Epilog

Vi har desværre måttet erfare, at mange offentlige biblioteker, museer og arkiver tager sig betalt for at stille billeder til rådighed, også for ikke kommercielle publikationer, og selv fra deres lokalområde, hvor man skulle formode, at de havde en interesse i at få belyst områdets historie også af andre end lige institutionen selv. Prisniveauet for at gengive billeder fra disse institutioner har nået en sådan højde, at det får os til at spørge, hvem er det, der skal forvalte Danmarks kulturarv og på hvilke vilkår. Vi er af den opfattelse, at kulturarven er fælles ejendom, og ikke eksklusivt bibliotekernes, arkivernes og museernes.

Hvis artiklens righoldige illustrationsmateriale skulle have være baseret på offentligt ejede billeder fra de større byers arkiver og museer og fra Det kongelige Biblioteks samlinger, ville det ikke have været økonomisk muligt at publicere denne artikel. Vi takker derfor alle de lokalhistoriske arkiver og samlere, som vederlagsfrit har stillet deres materiale til rådighed, så artiklen billedmæssigt fremstår så fornemt som muligt og må så paradoksalt nok undvære billedmaterialet fra de store historiske institutioner, herunder Museum Sønderjyllands Mediearkiv.

Redaktionen er naturligvis opmærksom på, at det er en tendens, et krav i tiden, at også de historiske institutioner forventes at tilvejebringe en del af deres økonomiske grundlag ved egenfinansiering, herunder ved at tage sig betalt for deres ydelser. Det er et politisk krav, som imidlertid har den triste konsekvens, at anvendelsen af de offentlige samlinger efterhånden i en vis udstrækning begrænses til de, der har råd til at betale. Sådan er »udviklingen,« der som nævnt er politisk betinget. Det bør man overveje, også politisk.

Tak

Tak til Niels Clausen, Jels Arkiv; Kirsten Fynbo, Skodborg Hjemstavnsarkiv, Christian Ditlev Rasmussen, Vejen Lokalarkiv, Nanna Nørgaard Iversen, Historisk Arkiv for Brørup og Omegn og Jes A. Ratzer, Lokalhistorisk Arkiv for Vojens-området samt ikke mindst Inger Sørensen, Lokalhistorisk Arkiv for Vamdrup for stor imødekommenhed ved fremskaffelsen af billedmateriale fra de respektive arkiver. Tak til jernbanehistorikeren Flemming Wraae og postkortsamlerne Bjarne Hansen og Jens Peter Nikolaj Hansen for muligheden for også at anvende postkort fra deres samlinger. En tak til Morten Meiner Jensen, Rudersdals Museer for hjælp til scanninger af billedmateriale.

Litteratur

Andersen, Herm. et al. (red.): *Det danske Toldvæsen*. Arthur Jensens Forlag, København 1932.

Andersen, Tove Wihlborg, Gunnar Jakobsen: *Dansk Toldhistorisk Bibliografi – 1982*. Direktoratet for Toldvæsenet, København 1981.

Adriansen, Inge, Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*. Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2006.

Andersen, Peter: Stabssergent Peter Andersens erindringer. *Zise*. 4. årg. 3/1981, s 4-23.

Andsager, Lars: 41 ¾ år i grænsegendarmeriets tjeneste. *Zise*. 12. årg. 1/1989, s 3-47.

Andersen, Vald.: *Foldingbro. Administration – Bygningshistorie – Toldkontrol*. Historisk Samfund for Ribe Amt 1973.

Bruhn, Jens: *Den gamle grænse – set på postkort*. Toldhistorisk Selskab 1978.

Bruhn, Jens: Vamdrup Toldsted og Stationsby. *Zise*. 43. årg. 2020, s 113-149.

Bruhn, Jens: Smuglernes skræk. *Zise*. 43. årg. 2020, s 151-158.

Cock-Clausen, Ingeborg, Aage E. Hansen: *Uniformer i Toldvæsen og Grænsegendarmeri*. Told- og Skattehistorisk Selskab, København 1992.

Degn, Ole: *Toldarkiver før 1969. Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne*. Statens Arkiver, Told- og Skattehistorisk Selskab, København 1994.

Degn, Ole: *Nørrejske toldarkiver før 1969. Vejle amtskommune. Toldkamrene i Fredericia, Horsens, Kolding, Vamdrup og Vejle samt Hejls og Taps*. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1998.

Degn, Ole: *Nørrejske toldarkiver før 1969. Ribe amtskommune. Toldkamrene i Egebæk, Esbjerg, Fanø, Foldingbro, Gredstedbro, Hjerting, Kalvslund, Ribe, Skallebæk og Varde*. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1999.

- Eliassen, P.: *Kongedænen eller Den gamle grænse*. Toldhistorisk Selskab, Historisk Samfund for Ribe Amt 1980 (1925-1926).
- Gjerløv, Christian (red.): Dansk Politistat. Danmarks Politi Fængselsvæsen Grænsegendarmeri og Sognefogeder. Bd. 2. Fr. Bagges Kgl. Hofbogtrykkeri, København 1934.
- Hansen, Jens Peter Nikolaj: Postkort fortæller historie fra Kolding-egnen, Skriverforlaget 2020.
- Hansen, Aage Emil: *Kongedænen – told- og statsgrænse 1864-1920*. Genforenings- og Grænsemuseet. Ny udgave 2014 [2001].
- Hvid, Poul: Smugleren fra Jels. *Historisk Årbog for Rødding-egnen 2021*, s 79-85.
- Haandbog for Toldetaten*. Årgangene 1899, 1902, 1905, 1908, 1911, 1914, 1917, 1920 og 1923.
- Jensen, Jacob: På grænsen 1919-1962. Inspektionsvagtimesterens oplevelser og fortælling. *Zise*. 44. årg. 2021, s 133-288.
- Jensen, Jens: *Det danske Gendarmerikorps – grænsens gendarmer og smuglere*. Med en efterskrift af Lars Bjørneboe. Toldhistorisk Selskab 1981 (1938).
- Kall, Peter: Die Preußische Zollverwaltung in Nord-Schleswig in der Zeit von 1867 bis 1920 und die Verlegung der Zollgrenze im Jahre 1920. Manuskript. 1967.
- Madsen, Otto: »Min oldefar var tolder ...«. Vejledning for slægtsforskere, toldhistorikere og andet godtfolk i jagten på Etatens personale gennem 300 år. *Zise*. 16. årg. 2/1993, s 55-91.
- Madsen, Otto: Fortegnelse over Toldetatens Titler. *Zise*. 16. årg. 3/1993, s 95-143.
- Mortensen, Keld: *Skodborg under Den Store Krig. Nogle glimt af krigens indvirkninger på hverdagen*. Skodborg sogns Hjemstavnsforening, Skodborg 2019.
- Nielsen, C.A. Nielsen: Kongeågrænsen i dag. *Zise*. 18. årg. 2/1995, s 43-96.
- Pedersen, Kr. la Cour: *Skodborghus. Historiske Efterretninger*. Vejen Boghandel, Vejen [1942].
- Pedersen, Ole Nørregaard: *Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928*. Danmarks Jernbanemuseum, Odense 2001.
- Petersen, Holger Munchaus: Her er stedet – om skilte og skiltning. *Zise*. 14. årg. 1/1991, s 4-33.
- Wraae, Flemming, Steen Thunberg: »Jeg sender dig en hilsen ...«. *Sønderjyske jernbanestationer på postkort*. 2011.

Her gik grænsen. 2020. website: www.hergikgraensen.dk.

Omkomne toldtjenestemænd og grænsegendarmer under besættelsen 1940-1945

AF FINN LAUTRUP

Prolog

Efter besættelsen den 9. april 1940 fortsatte toldvæsenet landet over sit normale virke med bl.a. opkrævning af told, forbrugsafgifter og skatter. Der blev også foretaget rejsegodseftersyn ved grænserne. I forhold til besættelsesmagten var toldvæsenets muligheder for at gribe ind begrænsede. Det gjorde sig eksempelvis gældende ved landegrænsen i Sønderjylland, hvor det ikke var muligt at foretage toldkontrol af tysk personel og materiel mv. ved grænsepassage.

Grænsegendarmeriet havde i forbindelse med Genforeningen i maj 1920 indtaget deres positioner ved den nye grænse i Sønderjylland. Korpsets primære opgave var at bevogte grænsen til Tyskland. Gendarmerne var bevæbnede med lette våben. Efter ordre kom gendarmeriet ikke i kamp med de tyske besættelsestropper den 9. april 1940. Allerede dagen efter blev grænsebevogtningen genoptaget og stadig med bevæbnede gendarmer. Opgaven var fortsat at forhindre smuglerier og stoppe grænseoverløbere, men man kunne ikke gøre noget ved illegale transportører, der var iført tysk uniform.

Toldvæsenets og Grænsegendarmeriets fortsatte virke ved grænsen i Sønderjylland blev fra dansk side betragtet som en vigtig symbolsk fastholdelse af dansk suverænitet i forholdet til Tyskland. For både toldere og gendarmer var det hver dag en balancegang at opretholde kontrol og bevogtning uden at komme i konflikt med besættelsesmagten.

Indtil midten af 1943 herskede der relativt rolige forhold i Danmark, men

da krigslykken i løbet af 1943 ikke længere var i tyskernes favør, vendte også stemningen i Danmark. Modstanden mod tyskerne voksede, og det kom til strejker og uroligheder. Modstandsbevægelsen trådte også i karakter med sabotager og angreb mod besættelsesmagten.

Kulminationen kom i september 1944. Ved en storstilet tysk aktion den 19. og 20. september, kendt som Operation Möwe, blev omkring 2.000 politifolk arresteret. Hovedsigtet var at sætte det uniformerede og bevæbnede ordenspoliti ud af spil. Kriminalpolitiet og ledende politifolk var undtaget. De skulle blot fratræde tjenesten. Af de arresterede politifolk blev 1.960 sendt i tysk koncentrationslejr. Ved samme aktion blev 291 af den samlede styrke på 337 mand i Grænsegendarmeriet ligeledes arresteret og interneret i Frøslevlejren i Sønderjylland. Af de øvrige havde syv ligget på sygehus, to havde fået lov til at løbe, mens en del havde været på ferie; resten nåede at forsvinde. Gendarmeriet blev dermed sat ud af spillet i grænsebevogtningen. Det samlede formål med tyskernes aktion var således at afvæbne både ordenspolitiet og Grænsegendarmeriet.

I modsætning til politifolkene, der blev sendt direkte i koncentrationslejr i Tyskland – hvilket gjaldt de københavnske og sjællandske politifolk, mens de tilbageholdte politifolk fra Fyn og Jylland i første omgang blev samlet i knap en uge i Frøslevlejren før deportation i kreaturvogne til Tyskland – blev grænsegendarmerne som nævnt interneret i Frøslevlejren, der var taget i brug som nyopført tysk fangelejr i sommeren 1944. Helt uventet blev 141 af de internerede grænsegendarmer den 5. oktober 1944 deporteret fra Frøslev til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg i Tyskland. I Neuengamme og lejrens udekommandoer blev gendarmerne vidner til ubeskrivelige rædsler og udsat for fangevogternes brutalitet.

På mærkværdig vis ophørte grænsebevogtningen efter interneringen af gendarmerne ikke helt. Tolderne ved grænsen overtog nogle af bevogtningsopgaverne sammen med de nu tidligere internerede gendarmer, der var blevet løsladt fra Frøslevlejren. Nogle af de 46 gendarmer, der af den ene eller anden årsag havde undgået internering, sluttede sig også til bevogtningen. Det sammenbragte mandskab var ubevæbnet og blev sat under civil ledelse af toldforvalter H.F.S. Bahnsen i Tønder. Set fra et dansk synspunkt var det vigtigt, at grænsebevogtningen på en eller anden måde stadig eksisterede, men symbolværdien var dog nu vanskelig at få øje på. Realiteterne var en anden.

Toldere og grænsegendarmer tog på forskellig vis aktiv del i modstandskampen mod den tyske besættelsesmagt. De kendte risikoen derved. Andre

blev uskyldige ofre for besættelsen. Til den kategori hørte grænsegendarmerne som helhed. De havde i dansk interesse under vanskelige forhold pligtro blot passet deres tjeneste med grænsebevogtningen, og derfor kom interneringen i september 1944 helt uventet. De var sig ingen skyld bevidst, og deres formodning var, at de hurtigt ville blive frigivet. Det skete også for nogle få, men det blev ikke tilfældet for de fleste. Og for 38 af de deporterede den 5. oktober 1944 blev det skæbnesvangert.

I det følgende vil der blive nærmere redegjort for de toldere og grænsegendarmen, der omkom under besættelsen. De kursiverede stamoplysninger angiver navn, fødselsdato, tjenestested, dødssted og dødsdato.



Fig. 1. Togattentat ved Lillerød Station den 27. juli 1944. Den sprængte storrumsvogns ydre. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Omkomne toldtjenestemænd

Madsen, J.V. 25.06.1883. Hillerød. Lillerød St. 27.07.1944.

Johannes Valdemar Madsen startede som 16-årig den 1. august 1899 sit virke i toldvæsenet i Kalundborg. Efter nogle år her blev han forflyttet til Hillerød, hvor han virkede i mere end 40 år indtil hans pludselige død i 1944. I en nekrolog bragt i *Dansk Toldtidende* i september 1944 karakteriseres Madsen som en pligtopfyldende og retlinet mand.

Toldassistent Madsen var ud på aftenen den 27. juli 1944 passager i et tog på vej fra Københavns Hovedbanegård til Hillerød Station. Han havde været ved øjenlæge i København og var på vej hjem. Toget gjorde holdt på Lillerød Station kl. 21.52, og få minutter efter afgang fra stationen skete der en voldsom eksplosion i den forreste del af den fjerde passagervogn, der var en såkaldt storrumsvogn. Netop i denne togvogn befandt Madsen sig.

Eksplosionen dræbte tre personer, heriblandt toldassistent Madsen, der havde pådraget sig voldsomme skader i hovedet. Ud over de dræbte blev 15 andre passagerer kvæstet, heraf ti meget alvorligt. Ugeringen blev foretaget af to medlemmer af Peter-gruppen,¹ der af besættelsesmagten var oprettet i slutningen af 1943 for at udføre såkaldt modsabotage og modter-



Fig. 2. Togattentat ved Lillerød Station den 27. juli 1944. Storrumsvognens indre. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.



Fig. 3. Togattentat ved Lillerød Station den 27. juli 1944. Skaderne efter sprængningen var omfattende. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

ror som svar på modstandsbevægelsens sabotageaktioner. Gruppens officielle navn var Sonderkommando Dänemark. De to folk fra gruppen var stået på toget i København og havde medbragt 4 kg sprængstof i en taske. Kort før ankomsten til Birkerød Station var sprængstoffet blevet klargjort på toilettet i toget med en tidsindstilling på ti minutter til sprængning. Tasken med sprængstoffet blev anbragt under et sæde i den nævnte storrumsvogn midt i togstammen. Gerningsmændene forlod toget i Birkerød, og toget



Fig. 4. Politikens forside den 29. juli 1944. Bragt i Hillerødposten den 29. juli 2010.

fortsatte mod Lillerød, hvor eksplosionen skete. Attentatet var et direkte tysk modsvar på, at modstandsbevægelsen havde sprængt et tysk tog på samme jernbanestrækning. De to gerningsmænd var SS-Unterscharführer Anton Gföller² og danskeren Kai Henning Bothildsen Nielsen.³ Det var Gföller, der havde tidsindstillet bomben i toget.

Toldassistent J.V. Madsen blev således et uskyldigt offer for den tyske modterror under besættelsen.

Vindel, K.H.N. 21.05.1920. Gråsten. Neuengamme. 06.12.1944.

Knud Henrik Nicolai Vindel dimitterede som sproglig student fra Kate-dralskolen i Haderslev sommeren 1938. Med virkning fra den 1. marts 1939 startede han som toldelev ved Haderslev Toldkammer. Efter senere at have gennemgået toldvæsenets grundkursus fortsatte han tjenesten ved Gråsten Toldkammer, hvor han tiltrådte den 1. januar 1942. Med virkning fra den 1. marts 1942 var hans stillingsbetegnelse toldmedhjælper. I perioden maj 1942 indtil oktober 1943 aftjente han værnepligt, hvor han opnåede rang af kornet.⁴

Vindel tilsluttede sig modstandsbevægelsen i Gråsten i februar 1944. Han blev leder af en militær ventegruppe, men blev arresteret af Gestapo den 6. juni 1944 og ført til Staldgården i Kolding, der var Gestapos hoved-kvarter i Sydjylland. Vindel blev udsat for voldsom tortur og måtte røbe navnene på gruppens øvrige medlemmer. Han blev midt i juni overført til det tyske sikkerhedspolitis Gefangenennlager i Nordsjælland, Horserødlejren, og i august 1944 overflyttet til den nyopførte Frøslevlejr i Sønderjyl-land tæt ved grænsen til Tyskland. Herfra blev han den 15. september 1944 deporteret til koncentrationslejren Neuengamme og videre til udekom-mandoen Porta Westfalica. Det hårde arbejde og de umenneskelige for-hold i udekommandoen svækkede ham, og han blev syg. Vindel blev ført tilbage til hovedlejren Neuengamme, hvor han efter tysk opgivelse døde den 6. december 1944. Liget blev kremeret, og de jordiske rester forblev i Tyskland.

Omkomne i Grænsegendarmeriet 9. april 1940 – 4. maj 1945

Også her gælder det, at de kursiverede stamoplysninger angiver navn, fødselsdato, tjenestested, dødssted og dødsdato.⁵

Albertsen, A.S. 15.12.1894. *Rens/Padborg. Padborg.* 09.04.1940.

A.S. Albertsen blev den 9. april 1940 ved firetiden om morgenen skudt af en civilklædt tysk specialstyrke ved jernbaneviadukten i Padborg.⁶

Andersen, M. 02.05.1917. *Kruså. Schandelah.* 22.02.1945.

Asmussen, K. 23.05.1894. *Bov. Bergen-Belsen.* 01.12.1944.

Bergmann, O.C. 08.01.1917. *Siltoft. Bergen-Belsen.* 04.02.1945.

Birk, J.P. 30.06.1897. *Rens/Padborg. Padborg.* 09.04.1940.

J.P. Birk blev den 9. april 1940 ved firetiden om morgenen skudt af en civilklædt tysk specialstyrke ved jernbaneviadukten i Padborg.⁷

Broberg, J.O. 08.06.1895. *Sofiedal. Neuengamme.* 16.12.1944.

Christensen, E. 14.05.1897. *Brunsnæs. Neuengamme.* 22.11.1944.

E. Christensen og næstfølgende P. Christensen var brødre.⁸

Christensen, J.V. 15.08.1897. *Skelde. Neuengamme.* 02.12.1944.

Christensen, P. 29.05.1894. *Rens. Neuengamme.* 05.01.1945.

Christiansen, J.P.C. 02.12.1895. *Graasten. Schandelah.* 08.12.1944.

Gimm, H.P. 01.07.1912. *Rudbøl. Bergen-Belsen.* 06.12.1944.

Gram, J.P. 07.06.1919. *Padborg. Alt Garge.* 24.11.1944.

Grøn, K.P. 27.02.1896. *Kruså. Schandelah.* 02.12.1944.

Hansen, A.A. 11.01.1900. *Frøslev. Padborg.* 09.04.1940.

A.A. Hansen blev den 9. april 1940 ved firetiden om morgenen skudt af en civilklædt tysk specialstyrke ved jernbaneviadukten i Padborg.⁹

Hansen, A.J. 25.12.1919. *Rudbøl. Alt Garge.* 03.12.1944.

Hansen, H.C. 05.10.1893. *Kegnæs. Neuengamme.* 19.12.1944.

Høj, A.H. 19.03.1895. *Lydersholm. Schandelah.* 13.01.1945.

Iversen, K. 25.12.1897. *Padborg. Neuengamme.* 06.12.1944.

Jacobsen, C.V. 06.06.1896. *Sandager/Bækken. Neuengamme.* 06.11.1944.

Jensen, L.V.O. 23.05.1895. *Dyrhus. Schandelah.* 27.12.1944.

Jessen, T.E. 30.06.1898. *Skelde. Neuengamme.* 01.12.1944.

Jørgensen, G.J. 29.12.1896. *Sæd. Schandelah.* 11.01.1945.

Korsgaard, N.P. 28.11.1896. *Høruphav. Schandelah.* 27.11.1944.

Madsen, M.J. 05.01.1910. *Rens. Neuengamme.* 04.12.1944.

Markussen, J.H. 13.03.1897. *Kollund. Neuengamme.* 11.01.1945.

Mathiasen, J.J. 19.11.1896. *Bov. Neuengamme.* 27.11.1944.

Paludan-Müller, S.B. 30.10.1885. *Graasten. Graasten.* 26.05.1944.

Korpschef. Grænsegendarmeriets chef, oberst Svend Bartholin Paludan-Müller, omkom i sin tjenestebolig i Graasten efter flere timers voldsom ildkamp med Gestapo og tysk militær, der var kommet for at arrestere ham.¹⁰

Møller, E.T.K. 11.07.1918. Frøslev. Neuengamme. 02.12.1944.

Nielsen, K.A. 07.05.1921. Lydersholm. Schandelah. 22.01.1945.

Nielsen, K.S. 21.03.1910. Sønderborg. Neuengamme. 01.11.1944.

Olesen, O.Z. 08.11.1897. Padborg. Bergen-Belsen. 24.11.1944.

O.Z. Olsen var meldt savnet, indtil der i 1966 blev fremskaffet en dødsattest fra Arolsen-Arkivet, der er et internationalt center i Tyskland, hvor der findes oplysninger om ofre for nazisternes forbrydelser. Centeret er beliggende i byen Bad Arolsen i delstaten Hessen med Dortmund som nærmeste storby. Centeret kunne oplyse, at Olesen var død i Kz-lejren Bergen Belsen den 24. November 1944.¹¹

Pedersen, H.P. 20.09.1896. Frøslev. Neuengamme. 23.12.1944.

Pedersen, V.J. 12.05.1916. Højer. Danmark. 01.05.1945.

V.J. Pedersen var med den sidste hjemtransport fra Neuengamme den 16. marts 1945. Han var hårdt angrebet af tuberkulose og blev straks efter hjemkomsten indlagt på Tuberkulosehospitalet i Aabenraa, hvor han døde den 1. maj 1945.¹²

Petersen, A.H.P.B.S. 10.12.1913. Højer. Schandelah. 04.03.1945.

Petersen, J.A. 22.05.1913. Lydersholm. Neuengamme. 29.11.1944.

Rasmussen, A. 13.01.1913. Tønder. Neuengamme. 26.11.1944.

Rigensborg, C.T. 18.11.1920. Sandager. Danmark. 07.03.1945.

C.T. Rigensborg blev frigivet fra Neuengamme og var med hjemtransporten fra lejren den 2. februar 1945. Han døde på Statshospitalet i Sønderborg den 7. marts 1945 af de lidelser, han havde pådraget sig under fangenskab.¹³

Roos, A.S. 17.01.1897. Kollund. Neuengamme. 27.11.1944.

Schmidt, S.J. 30.08.1895. Sofiedal. Neuengamme. 09.12.1944.

Skov, C.P. 05.10.1895. Rønshoved. Neuengamme. 02.12.1944.

Svendsen, O.L. 29.04.1897. Dyrhus. Neuengamme. 27.11.1944.

Sørensen, A.P. 05.05.1897. Sæd. Neuengamme. 27.02.1945.

Koncentrationslejre og udekommandoer

Neuengamme var i Kz-systemet hovedlejren i det nordvestlige Tyskland, beliggende 15 km sydøst for storbyen Hamborgs centrum. Under *Neuengamme* hørte 86 større eller mindre udekommandoer, dvs. arbejdslejre.



Fig. 5. »I Lejren beskæftigedes et stort Antal Fanger. De er her ved at køre Jord sammen i en stor Dyng. Da Sporet gik stejlt op, var det et haardt Job at skubbe Læsset, og gik det ikke hurtigt nok, var der altid en S.S.er parat med Kniplen.« Tegning og tekst: Hans Peter Sørensen, 1948.

Neuengamme var oprettet allerede i 1938 som fange- og arbejdslejr. I 1943 blev der i lejren påbegyndt en produktion af betonelementer til luftbeskyttelsesrum og interimistiske beboelseshuse, men i krigens sidste tid var der størst behov for arbejdskraft til krigsindustrien. Da gendarmerne ankom til lejren den 5. oktober 1944, var det således først og fremmest til denne industri, der skulle bruges arbejdskraft. For det meste skulle arbejdet udføres uden for lejren ved udekommandoerne, bl.a. Alt Garge og Schandelah. De første uger blev gendarmerne sat til arbejdsopgaver inde i lejren. Det var eksempelvis oprydning, læsning af briketter, stenslagning, planeringsarbejde ved et gammelt teglværk og flytning af tipvognsspor, men det ændrede sig dramatisk omkring den 20. oktober 1944.

Gendarmerne blev udtaget til et arbejdskommando på henved 1.000 mand. Arbejdet skulle udføres i nærheden af den lille stationsby Oortkaten, i nærheden af floden Elben. Stationsbyen lå et par timers togtørsel fra Neuengamme. Opgaven tog sigte på at omdanne en af de digeveje, der gik på langs af Elbens løb, til en spærring på flere kilometer. Spærringen skulle forhindre allierede kampvogne i at krydse Elben.

Grundvandet i området stod højt, og derfor måtte fangerne vade rundt i æltet i den fede marskjord. Værre blev det, da det satte ind med vedvarende regn, snebyger og til sidst frost. Medregnet togtransporten til og fra arbejdspladsen hver dag, alle ugens dage, betød det for fangerne, at arbejdstiden var fra kl. 04.30 til 20.00. Dertil kom, at der efter tilbagekomsten om aftenen til hovedlejren var appel, som ofte varede flere timer. Det siger sig selv, at det tærede på gendarmernes kræfter. Arbejdet på tankspærringen varede til midten af november, og der er grund til at tro, at det var det hårde arbejde og vejrlig, der var med til at give mange af gendarmene et knæk med sygdom og død til følge. En medvirkende faktor var utilstrækkelig ernæring, hygiejne og hvile. Den psykologiske faktor med uvisheden om deres videre skæbne spillede også en betydelig rolle. En lille opmuntring kom dog i slutningen af oktober i form af de første Røde Kors-pakker med livsvigtigt indhold. Det var imidlertid en kamp i sig selv at bevare indholdet længe nok og forhindre tyveri, som var udbredt i lejren.

Efter Oortkaten varede det ikke længe, før de næste opgaver kom. Allerede den 18. november 1944 blev 93 gendarmer sendt til udekommando-



Fig. 6. »Der var altid nogen som i Dagens Løb faldt fra, og af Kammeraterne maatte hjælpes hjem. Her ser man Arbejdsholdene trætte og forsultne traske ind paa Ortkarten Station, for derfra at køre i Kreaturvogne tilbage til Lejren.« Tegning og tekst: Hans Peter Sørensen, 1948.



Fig. 7. Schandelah-lejren. I forgrunden af fotografiet ses køkkenbarakken. Bagved ses lejrens tre beboelsesbarakker. To barakker var til fangerne og én til det tyske vagtmandskab. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

erne Alt Garge (21 gendarmer) og Schandelah (72 gendarmer). Endvidere kom fire syge gendarmer den 20. november 1944 på en sygetransport til Kz-lejren Bergen-Belsen. Efter to dødsfald tidligt i november var der tilbage i Neuengamme herefter 42 gendarmer. Det var hovedsageligt de svækkede og de, der lå på reviret, en form for lazaret. Alene i månederne november og december 1944 døde 27 gendarmer. I januar, februar og marts var der ni dødsfald. Det første dødsfald indtraf allerede den 1. november 1944 i Neuengamme og det sidste den 4. marts 1945 i Schandelah. Hertil kommer yderligere to dødsfald efter hjemkomsten til Danmark før befrielsen den 5. maj 1945. I alt 38 dødsfald som følge af deportationen fra Frøslevlejren den 5. oktober 1944. En periode på nøjagtig syv måneder.

Udekommando *Alt Garge* lå i en lille landsby af samme navn ca. 50 km sydøst for Neuengamme i retning af byen Lüneburg og ved de omkringliggende floder, bl.a. Elben. De 21 gendarmer, der blev sendt til Alt Garge-lejren den 18. november 1944, skulle deltage i arbejdet med opførelsen af et kraftværk til Hamborgs elforsyning. På dette tidspunkt rummede lejren omkring 500 fanger, heriblandt 90 danskere.

Anlægsarbejdet var hårdt og slidsomt. Forplejningen var dog bedre end tilfældet var i Neuengamme. Desuden havde hver mand sin egen seng og to tæpper. Det var et privilegium i forhold til andre lejre, hvor der som regel var to eller tre mand om en køje.

I december satte det ind med hård frost, og da fangerne var tyndt påklædte i forvejen, blev arbejdsvilkårene helt umulige. Gendarmerne manglede i høj grad også undertøj. Lejrledelsen forsøgte at råde bod på det ved at udlevere en tynd pullover, vanter og ørevarmere. Kun lidt hjalp det.

Den 3. januar 1945 blev 19 af de oprindelige 21 gendarmers sendt tilbage til Neuengamme. I mellemtiden var to gendarmers døde og begravet på kirkegården i den nærliggende landsby, Barskamp. En tredje gendarm var døende, men nåede at komme tilbage til Neuengamme, hvor han døde få dage senere. Alt Garge blev definitivt evakueret den 15. februar 1945.

Udekommando *Schandelah* var beliggende ca. 150 km sydøst for Neuengamme i nærheden af Braunschweig, der var en større by. Lejren var oprettet sommeren 1944, hovedsageligt med henblik på at bryde skifer fra undergrunden til fremstilling af syntetisk olie. Der var også her tale om en



Fig. 8. I fangebarakkerne i Schandelah var der køjesenge i tre etager. Hver fange havde sin egen seng, og efter de normale forhold i lejrene var det en »luksus« med egen seng. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

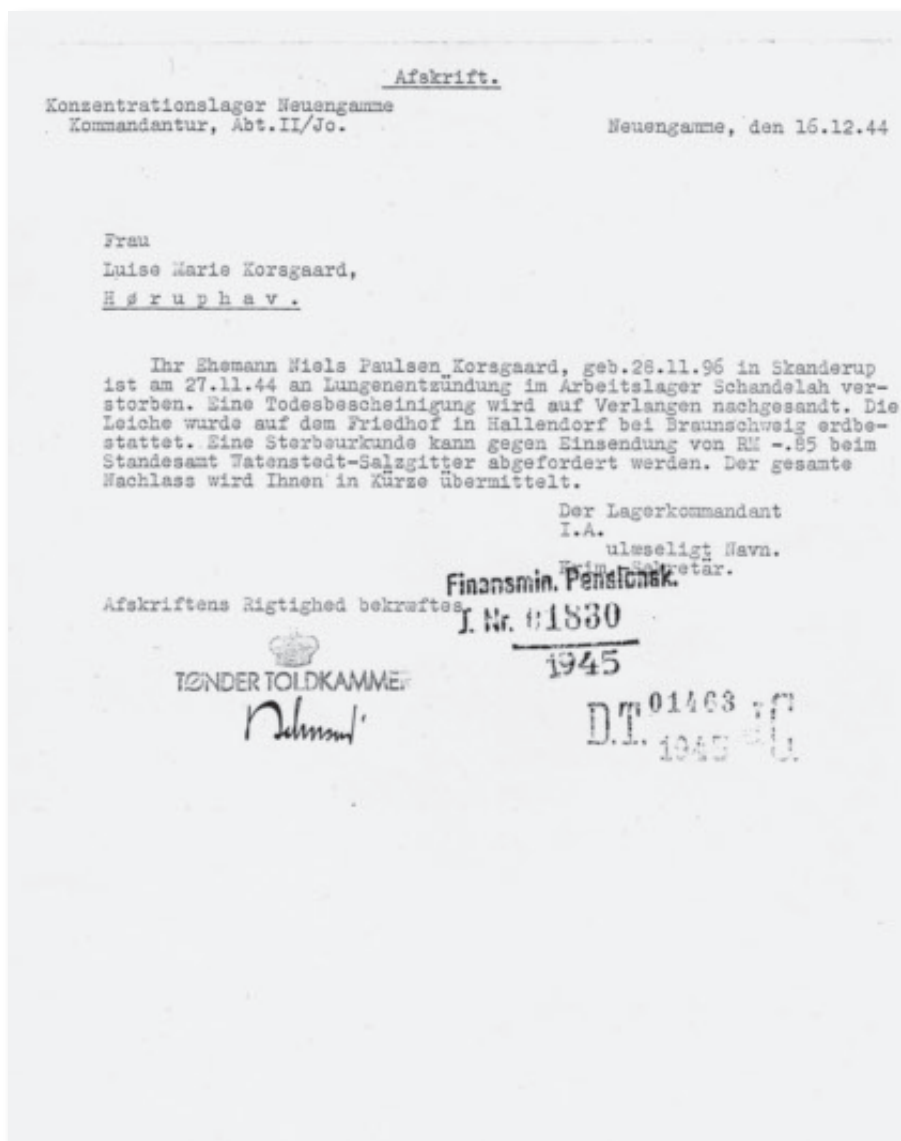


Fig. 9. Blandt de ni gendarmer, der døde i Schandelah-lejren, var N.P. Korsgaard fra Høruphav. Selv om der herskede kaotiske tilstande i Tyskland i november 1944, fungerede den tyske administration fortsat til punkt og prikke. Det fremgår med al tydelighed af den meddelelse, som kammandaturet i Neuengamme den 16. december 1944 sendte til Korsgaards hustru, Luise Marie Korsgaard. I juli 1947 blev Korsgaards jordiske rester ført hjem til Danmark. Han blev i en zinkkiste begravet i Sønderborg på kirkegården ved Christianskirken den 12. juli 1947. Gravstedet findes endnu og er fredet. Finn Lautrup's samling.

mindre lejr med 600-700 fanger. De 72 gendarmere, der blev udsendt fra Neuengamme den 18. november 1944, fik som hovedopgave at grave oliebeholdere ned ved det anlæg, der fremstillede den syntetiske olie. Nogle gendarmere fik andre knapt så belastende opgaver.

Forplejningen var som i alle andre lejre utilstrækkelig, og nogle fanger forsøgte at supplere lejrkosten ved at fange frøer i skiferbruddet. Ved juletid kom de første Røde Kors-pakker, og det var en stor opmuntring for de danske fanger. Nogle af dem havde til opgave at hente forsyninger til lejren ved de omkringliggende gårde, og cigaretterne fra Røde Kors-pakkerne kunne ved gårdmændene byttes til fødevarer.

Kz-lejren *Bergen-Belsen*, ca. 15 km nordvest for byen Celle, var en ren dødslejr.

Modsat udekommandoerne, hvor der var brug for arbejdskraft, var Bergen-Belsen en lejr, hvor de syge og ikkearbejdsduelige fanger blev sendt hen fra Neuengamme og andre lejre. I den tyske terminologi var Bergen-Belsen en Erholungslager, en rekreationslejr, men i virkeligheden var der tale om en af de mest forfærdelige dødslejre, hvor man bevidst og planmæssigt skaffede sig af med uarbejdsdygtige og dermed unyttige Häftlinge, dvs. fanger. Lejren havde ingen gaskamre, men sygdom og sult var som regel dødsårsag. De fire syge gendarmere, der den 20. november 1944 var kommet til Bergen-Belsen fra Neuengamme, overlevede da heller ikke. Da Bergen-Belsen blev befriet af allierede tropper i april 1945, var der 55.000 fanger i lejren.

De sidste hjemtransporter af Grænsegendarmeriets folk fra Neuengamme i marts og april 1945

Efter hjemtransporterne den 16. december 1944, den 2. februar 1945 og dødsfald var der endnu 19 gendarmere tilbage i Neuengamme den 15. marts 1945. Da de sidste 51 gendarmere fra udekommandoen Schandelah ankom til Neuengamme den 16. marts 1945, var lidt under halvdelen, dvs. 70, af de 141 deporterede i oktober 1944 nu samlet og stod foran hjemsendelse. Gendarmene fik udleveret deres uniformer, der nu hang lidt slatne på dem. Deres værdigenstande fik de også udleveret, og de skulle endvidere underskrive en erklæring om, at de på ingen måde havde været utilfredse med opholdet i Neuengamme. Det blev gjort uden videre ophævelser.

I samlet flok gik de ud af lejrens hovedport, og uden for ventede hvid-

malede svenske og danske busser, og endvidere nogle ambulancer. Konvojen medbragte de 70 gendarmere samt 31 andre danskere. Med konvojen var der både læger og sygeplejersker. Ud på aftenen nåede konvojen grænsen ved Kruså, og på den danske side havde der samlet sig en stor menneskemængde, herunder familier til gendarmene, for at få et glimt af de befriede. Flere gange gjorde busserne holdt, og nogle af gendarmene fik mulighed for et kort gensyn med deres kære.

Konvojen fortsatte til Frøslevlejren, hvor 53 gendarmere straks blev løsladt. De resterende 17 gendarmere blev tilbageholdt, da tyskerne ønskede at undersøge deres forhold nærmere. Dagen i forvejen var de sidste internerede gendarmere i Frøslevlejren blevet løsladt. Yderligere 11 gendarmere blev løsladt den 19. marts og nogle dage efter yderligere fire. De sidste to gendarmere, der var under mistanke for at have deltaget i illegalt arbejde, måtte forblive i lejren indtil befrielsen.

Tilbage i Tyskland var der fortsat tre af korpsets folk. I Neuengamme var det overgrænsegendarm Johannes Andersen Dons og distriktsofficer Aage Malling-Jacobsen.¹⁴ Da de havde status som politiske fanger, modstandsfolk, kom de ikke med konvojen den 16. marts. Dons blev overført til Frøslev den 11. april og derfra nogle dage senere til Sverige. Malling-Jacobsen kom på en transport fra Neuengamme den 13. april 1945 og efter et kort stop ved karantænestationen i Padborg transporteret videre til Sverige. Efter befrielsen vendte både Dons og Malling-Jacobsen tilbage til Danmark og genoptog tjenesten i Grænsegendarmeriet.

Med den sidste hjemtransport fra Neuengamme den 16. marts 1945 manglede der kun vished om O.Z. Olesens skæbne. Efter optegnelser skulle han befinde sig i lejren Bergen-Belsen. Han var blandt de fire gendarmere, der var blevet sendt fra Neuengamme til Bergen-Belsen den 20. november 1944. I forbindelse med tidligere hjemtransporter af danske fanger fra denne lejr var det ikke lykkedes at få oplysninger om Olesens skæbne. Hans skæbne forblev ukendt indtil 1966.¹⁵

Grænseovergendarm Hans Peter Sørensens erindringer i tegning og tekst om opholdet i Neuengamme

Grænseovergendarm Hans Peter Sørensen blev født den 10. juli 1912 i Bjernstrup ved Gørding i Vestjylland. Han blev ansat i Grænsegendarmeriet i 1937 med tjeneste i Brunsnæs på Broagerland. Han var blandt de deporterede

fra Frøslevlejren til koncentrationslejren Neuengamme den 5. oktober 1944. Hans Peter Sørensen overlevede rædslerne i Neuengamme og kom hjem med De Hvide Busser den 16. marts 1945.

Mange af de hjemkomne gendarmere havde tuberkulose, og det gjaldt også Hans Peter Sørensen. Han var indlagt på Tuberkulosehospitalet i Aabenraa i næsten ni måneder, men blev rask igen.

De rædsler, som Sørensen havde været øjenvidne til i Neuengamme og Oortkaten, kom efter hjemkomsten til udtryk i 20 tegninger med tilhørende tekst. Alene dysterheden i tegningerne siger alt om forholdene. Tegningerne blev i 1948 udgivet på DYPO Bogforlag i Sønderborg med titlen: *Neuengamme Erindringer*.

Efter hjemkomsten havde Hans Peter Sørensen svært ved at tilpasse sig tjenesten igen, og i 1947 blev han overført til tjeneste ved toldvæsenet i Aabenraa som toldbetjent. Her avancerede han til toldbetjentformand. Da toldkammeret i Aabenraa blev nedlagt i 1968, blev Sørensen forflyttet til det nyoprettede Haderslev Distriktstoldkammer. Her fulgte advancement til toldvagtimester og senere i 1975 til overtoldvagtimester. Han blev pensioneret i 1979 efter en fin karriere i toldvæsenet.

Kunsten var Sørensens store passion. Både som tolder og senere som pensionist blev størstedelen af fritiden brugt på at male billeder, lave keramik og skulpturer. I sit livs efterår i 1995 genså han Neuengamme, ledsaget af datteren Ingrid Nørholm og andre familiemedlemmer. Besøget i Neuengamme vakte stor opsigt blandt de ansatte i lejren, da de fandt ud af, hvem de havde besøg af. Det var ikke hver dag, lejren fik besøg af en tidligere fange, og da slet ikke ophavsmanden til »Neuengamme-tegningerne,« som er en vigtig del af lejrens udstilling.

Hans Peter Sørensen døde den 12. juli 2003. Han blev 91 år.

Inspireret af Neuengamme-tegningerne tog producent og instruktør Lars Rasmussen fra Vibefilm¹⁶ i Aabenraa i 2020 kontakt til Sørensens datter, Ingrid Nørholm. Oplægget var at lave en film om Hans Peter Sørensens liv og levned. Ingrid Nørholm og øvrige familiemedlemmer ville gerne medvirke, og med titlen *Grænsegendarm – Krig og forsoning*, havde filmen premiere i Kinorama i Sønderborg den 14. maj 2022 for en lukket personkreds. Filmen har særlig fokus på opholdet i Neuengamme og tiden efter krigen. Man får i filmen et sjældent indblik i en almindelig families liv på godt og ondt. Filmens titel er heller ingen tilfældighed. De hjemvendte grænsegendarmere havde efter ophold i koncentrationslejrene i mange tilfælde problemer med



Filmpremiere

Du / I indbydes til filmpremiere **lørdag den 14. maj 2022 kl. 13.30**
på filmen **"Grænsegendarm - Krig og forsoning".**

Premieren holdes i sal 1 i Kinorama i Sønderborg, Kastanie Allé 3, Borgen.
Filmen varer 1 time. Hele arrangementet varer ca. 2 timer.

Tilmelding med antal deltagere til lars@vibefilm.dk **inden den 1. april 2022.**



"En grænsegendarm vender hjem" er en film om den danske grænsegendarm og kunstner Hans Peter Sørensen (1912-2003). Vi følger hans oplevelser under anden verdenskrig og hans vej tilbage til livet efter krigens afslutning i 1945. Hans Peters datter Ingrid Nørholm fortæller farens historie. Historikere med særlig ekspertise på området formidler grænsegendarmenes historie under krigen.

Vel mødt!
Lars Rasmussen

Fig. 10. Indbydelse til filmpremiere på »Grænsegendarm – Krig og forsoning.« Vibefilm, Aabenraa.



Fig. 11. Mindetavlen over de omkomne grænsegendarmen 1940-1945 på slotsmuren ved Gråsten Slot. Foto: Finn Laurup, maj 2022.

at finde tilbage til livet igen, og det påvirkede også deres familie. Dette tema er også en del af fortællingen i filmen, hvor Ingrid Nørholm på familiens vegne er fortælleren. Kompetente folk fra Nationalmuseet, Museum Olde-morstof i Bov og andre kyndige medvirker også i filmen.

Historien i tal

Hjemtransporter af gendarmen fra lejrene: 16.12.1944: 5 fra Neuengamme (syge og svagelige). 02.02.1945: 30 (12 fra Schandelah og 18 fra Neuengamme). 16.03.1945: 70 fra Neuengamme (51 fra Schandelah og 19 fra Neuengamme).

Dødsfald i lejrene og efter hjemkomst inden befrielsen: Neuengamme: 21 (perioden 1.11.1944-27.2.1945). Schandelah: 9 (perioden 27.11.1944-4.3.1945). Bergen-Belsen: 4 (perioden 24.11.1944-4.2.1945). Alt Garge: 2 (perioden 24.11.1944-3.12.1944). Danmark: 2 (7.3.1945 og 1.5.1945). I alt: 38.

Dødsfald fordelt på måneder: 1944: November: 11. December: 16. 1945: Januar: 5. Februar: 3. Marts: 2 (i Tyskland et dødsfald og på hospital i Danmark et dødsfald). Maj: 1 (på hospital i Danmark). I alt: 38.

Dødelighed: Af de 141 deporterede gendarmere den 5. oktober 1944 døde 38 inden befrielsen, svarende til en dødelighedsprocent på 27.

Grænsegendarmeriets samlede tab under besættelsen: 3: Skudt den 9. april 1940 i Padborg. 1: Korpsets chef efter ildkamp med besættelsesmagten den 26. maj 1944 i Gråsten. 38: I Kz-lejre, udekommendoer og på hospital i Danmark. I alt: 42.

Epilog

Som nævnt i prologen var gendarmene sig ingen skyld bevidst, der kunne retfærdiggøre internering og senere deportation til lejrene i Tyskland. De havde blot passet deres tjeneste med at bevogte landegrænsen. Kun et fåtal havde deltaget i det illegale arbejde. Det er kendt, at korpsets chef oberst Paludan-Müller, distriktsofficer Malling-Jacobsen og grænseovergendarm Andersen Dons tog aktiv del i det illegale arbejde.

I forbindelse med den såkaldte politimesteraktion den 26. maj 1944, hvor bl.a. ledende politifolk og officerer blev arresteret af det tyske politi, omkom oberst Paludan-Müller i sin tjenestebolig i Gråsten efter en voldsom ildkamp med tyskerne. Ved samme aktion blev distriktsofficer Aage Malling-Jacobsen arresteret. Han skriver i sine erindringer følgende:

»Jeg var så heldig hernede kun at arbejde sammen med min chef, oberst Paludan-Müller, og da han nu var myrdet (26. maj 1944) havde tyskerne jo ikke noget sammenligningsgrundlag at stille op, heldigvis for mig, for det var ikke så ganske lidt, de havde fået samlet sammen om mig ...«

Grænseovergendarm Johannes Andersen Dons blev af det tyske politi arresteret i Sønderborg den 4. maj 1944. Han skriver i en beretning efter befrielsen følgende:

»Fra Sommeren 1940 var jeg tilsluttet Efterretningstjenesten under den nu afdøde Oberst Paludan-Müller, Graasten, senere kom jeg i Forbindelse med Officiantgruppernes Efterretningstjeneste og arbejdede på egen haand ...«

Efter befrielsen oplyste Dons, at tyskernes arrestationsgrundlag var: »Spionage og fjendebegunstigelse.«

Både Malling-Jacobsen og Andersen Dons blev den 15. september 1944

deporteret fra Frøslevlejren til fangenskab i Tyskland sammen med 193 andre politiske fanger, dvs. modstandsfolk.

Men hvad var tyskernes syn på Grænsegendarmeriet? Det fremgår tydeligt af en korrespondance mellem SS-Obergruppenführer und General der Polizei Höherer SS- und Polizeiführer in Dänemark Günther Pancke og Oberstabsarzt Dr. Jepsen den 16. november 1944. Af Panckes svar fremgår bl.a., at interneringen var ubetinget nødvendig af militære grunde. Han kommenterede ikke deportationen af de 141 gendarmere, der fandt sted den 5. oktober. Om Jepsens henvendelse har gjort indtryk på Pancke, vides ikke med bestemthed. Det kan også være en tilfældighed, men kendsgerningen er, at der i perioden 17.-23. november 1944 blev frigivet 47 af de internerede gendarmere, som kunne vende tilbage til deres familier. Nogle af de frigivne tilsluttede sig herefter modstandsbevægelsen.

Efter interneringen og deportationen af gendarmene blev der både fra dansk side og fra dele af det tyske mindretal gjort forsøg på at få gendarmene i Frøslevlejren frigivet og de deporterede hentet hjem fra Tyskland. Henvendelsen fra Dr. Jepsen til Pancke var angiveligt et sådant forsøg.¹⁷ I svarbrevet fra Pancke er der omtalt et brev fra Herrn Knop (Johann Knoop, Kollundgaard, Kollund), som Jepsen havde medsendt til Pancke.¹⁸ Svarbrevet fra Pancke videresendte Jepsen til Knoop den 24. november 1944. Jepsens brev indeholder nogle venskabelige ord men ingen kommentarer til Panckes betragtninger om gendarmeriet. Brevet til Knoop findes i Bov Lokalhistoriske Arkiv.¹⁹

I efteråret 1944 stod det klart for tyskerne, at dele af politikorpset, særligt det bevæbnede ordenspoliti på omkring 2.000 betjente, var illoyale i forhold til bekæmpelsen af modstandsbevægelsen. Der var også belæg for at antage, at en mindre del af Grænsegendarmeriet var illoyale i forhold til besættelsesmagten. Gendarmeriet var bevæbnet og havde desuden et militært tilsnit. Eksempelvis var nogle af gendarmene uddannet til at kunne foretage sprængninger af broer og veje. Udover karabiner og pistoler var korpset også bevæbnet med et antal rekylgeværer. I forhold til ordenspolitiet var gendarmeriet dog en noget mindre styrke på omkring 330 våbenføre mænd.

Tyskerne kunne i sensommeren 1944 se skriften på væggen. Krigen ville blive tabt, og man frygtede krigshandlinger eller uroligheder i Danmark. Det var derfor ikke betryggende at have et bevæbnet politikorps og i realiteten et endnu bedre bevæbnet grænsebevogtningskorps i ryggen. Dette

GÜNTHER PANCKE
Höherer H- und Polizeiführer in Dänemark

O.U., den 16. 11. 1944
F.P.Nr. 57 880

Herrn
Oberstabsarzt Dr. Jepsen
F.P.Nr. 06 808

Lieber Doktor Jepsen !

Ich danke Ihnen herzlich für Ihr Schreiben vom 7. d.M., in dem Sie mir einen Brief von Herrn Knop Kollund, mitsandten.

Zur Sache selbst muss ich Ihnen leider mitteilen, dass es so ist, dass gerade die blauen Gendarmen bereits weitgehend in die dänischen illegalen Militärgruppen und insbesondere zur Weiterbeförderung von Deserteuren und Agenten über die Grenze eingesetzt waren. Die Auflösung und Internierung war daher aus militärischen Gründen unbedingt notwendig. Selbstverständlich ist mir bekannt, dass sich darunter auch eine Reihe loyaler, sogar deutschfreundlicher Menschen befinden, die aber nicht von der Aktion ausgeschlossen werden konnten, schon allein zu ihrer persönlichen Sicherheit nicht. Selbstverständlich werden auch bei ihnen einzelne Personen aus der Internierung entlassen werden, wenn besonders harte Misse oder sonstige schwerwiegenden Gründe vorliegen. Im grossen und ganzen muss es aber bei der Internierung bleiben.

Sie werden sicher von Ihrer Gattin erfahren haben, dass ich vor kurzer Zeit Ihre Familie in Ihrem Häuschen an der Flensburger Förde besucht habe und dort eine sehr nette halbe Stunde verleben konnte. Ich würde mich sehr freuen, auch Sie einmal wiederzusehen. Leider ist ja immer die Zeit sehr knapp bemessen, dass ich noch nicht dazu gekommen bin, Sie in Hadersleben anzurufen wenn ich dort hinkomme. Ich hoffe aber, dass es Ihnen geht und wünsche Ihnen weiterhin alles Gute.

Mit herzlichen Grüssen

Heil Hitler !

Ihr



Fig. 12. Panckes skrivelse af 16. november 1944 til Oberstabsarzt Jepsen. Finn Lautrup's samling.

synes at være et af hovedargumenterne for iværksættelsen af Operation Möwe den 19. og 20. september 1944.

Pancke skriver til Jepsen:

»Selbsverständlich ist mir bekannt, dass sich darunter auch eine Reihe loyaler, sogar deutschfreundlicher Menschen befinden [altså i gendarmeriet] ...«

Dette ordvalg beskriver ganske godt forholdene i Sønderjylland på daværende tidspunkt. Årene efter Første Verdenskrig og den deraf efterfølgende grænsedragning mellem Danmark og Tyskland var ikke helet, og da nazismen i Tyskland fik overtag i 1933, vejrede de tysksindede i Sønderjylland morgenluft. Deres håb var en grænserevision, der kunne flytte grænsen igen. Det antages, at der i mellemkrigsårene 1920-1940 var omkring 30.000 tysksindede i Sønderjylland. Om man følte sig dansk eller tysk var ikke en given sag. Sindelagsskifte var ikke ualmindeligt.

Hvad var så Jepsens motiv for at tale gendarmernes sag over for Pancke? I november 1944 stod det klart, at Tyskland ville tabe krigen, og fremtiden for Jepsen ville være usikker. Det var måske dette, han havde i tankerne, da han over for Pancke talte gendarmernes sag. Hvis det var lykkedes for ham at få udvirket en hel eller delvis frigivelse af gendarmene, havde det været en god gerning, der talte til hans fordel. Sådan gik det jo ikke.

Peter Jepsen agerede tilsyneladende i en gråzone, hvor han både kunne være tysksindet og dansksindet. Det var for ham ikke et enten-eller. Som tysk statsborger deltog han i Første Verdenskrig og blev højt dekoreret for sin indsats. Efter grænserevisionen i 1920 søgte han om dansk statsborgerskab, men fik afslag. Som tysk statsborger gjorde han ved siden af sin lægepraksis i Tønder tjeneste i den danske hær som korpslæge i omkring 25 år, idet der er usikkerhed om perioden 1945-1951. Han blev i 1940 Ridder af Dannebrog og i 1954 Ridder af 1. grad. Der er evidens for, at han som Oberstabsarzt gjorde tjeneste for den tyske værnemagt under besættelsen af Danmark i minimum tre år, tiden 1943-1945, og antageligt i en længere periode end de nævnte tre år. Ikke at forglemme, at han i perioden 1933-1942 var medlem af NSDAP-N, nazistpartiet i Sønderjylland. Paradokserne var mange.

Peter Jepsen døde den 25. januar 1971. Han blev 79 år. Jepsens gravsted findes på Tønder Kirkegård.

Litteratur

- Andersen, Henning: 2. *Verdenskrig oplevet fra en nordsjællandsk stationsby*. Birkerød Lokalhistoriske Forenings Forlag, 1994.
- Bjørneboe, Lars: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*. Museet for Danmarks Frihedskamp – Nationalmuseet, 1970.
- Bøgh, Frank: *Peter-gruppen. Tysk terror i Danmark*. Forlaget Documentas, 2007.
- Lautrup, Finn: De første faldne – Tragedien i Padborg den 9. april 1940. I: *Zise 2020 – Told- og skattehistorisk årbog*, s. 211-220. Told- og Skattehistorisk Selskab 2022.
- Lundtofte, Henrik: *Gestapo. Tysk politi og terror i Danmark 1940-1945*. Gads Forlag, 2004.
- Møller, Anders Monrad: *Dansk Toldhistorie IV. Etaterne og Traditionerne. 1914-1945*. Told- og skattehistorisk Selskab, 1990.
- Smith, Peter Langwithz: *Neuengamme. Konzentrationslejren 1938-1945*. Informations Forlag, 2012.
- Sode-Madsen, Hans: *De Hvide Busser. Reddet fra Hitlers helvede*. Lindhardt og Ringhof, 2015.
- Sørensen, Hans Peter: *Neuengamme Erindringer*. DYPO Bogforlag, 1948.
- Mindeskrift om de som Følge af den tyske Besættelse af Danmark omkomne danske Grænsegendarmer*. Grænsegendarmeriet, 1946.
- Thomsen, Poul Erik, Finn Lautrup: *Ingen så det komme. Grænselandskrøniken 1920-2020*. Forlaget Grænseland, 2021.

Kilder

- Lautrup, Finn: Oversigt over omkomne grænsegendarmer under besættelsen 9. april 1940 – 4. maj 1945.
- Christianskirken i Sønderborg. Oplysninger om N.P. Korsgaards gravsted på kirkegården.
- Hans Peter Sørensens stillingsbetegnelser i Toldvæsenet. I: Den danske Toldetat, Direktoratet for Toldvæsenet, 1966, Toldetaten, Direktoratet for Toldvæsenet, januar 1971 og Personalehåndbog, Direktoratet for Toldvæsenet, januar 1975.
- Hillerødposten den 29. juli 2010 om togattentatet på Lillerød Station den 27. juli 1944.
- Lars Rasmussen, producent og instruktør, Vibefilm (www.vibefilm.dk).
- Lokalhistorisk arkiv i Bov og Gl-Tønder Kommune.

Niels Gyrsting, næstformand i Neuengammeferien, folder om KZ Gedenkstätte Neuengamme, dansk udgave.
Wikipedia om Peter-gruppen, Kai Henning Bothildsen Nielsen, Neuengamme, Alt Garge og Schandelah.

Artikler tidligere bragt i *Zise* om Grænsegendarmeriet under besættelsen, udarbejdet af Gunnar Jakobsen

- Andsager, Lars: 41¾ år i grænsegendarmeriets tjeneste. *Zise*. 12. årg. 1/1989, s 3-47.
- Buch, Hans Anker: Gendarm under besættelsen, en beretning. *Zise*. 15. årg. 3/1992, s 116-121.
- Hansen, Aage Emil: 15. gendarmeriafsnit 8.-10. april 1940. *Zise*. 33. årg. 1/2010, s 56-63.
- Harritsø, Aage: Grænsegendarm i tyske koncentrationslejre. *Zise*. 30. årg. 2/2007, s 45-78.
- Jensen, Jacob: På grænsen 1919-1962. Inspektionsvagtmesterens oplevelser og fortælling. *Zise*. 44. årg. 2021, s 133-288.
- Jensen, Otto: Min tid som grænsegendarm og tolder. *Zise*. 13. årg. 1/1990, s 30-44.
- Lautrup, Finn: Deporterede og omkomne grænsegendarm 1944-1945. *Zise*. 40. årg. 3/2017, s 129-135.
- Lautrup, Finn: De første faldne. Tragedien i Padborg den 9. april 1940. *Zise*. 43. årg. 2020, s 211-220.
- Ritmester Aage Malling-Jacobsens erindringer om 9. april 1940. Ved Henrik Gjøde Nielsen. *Zise*. 43. årg. 2020, s 193-210.
- Rasmussen, Holger: Hvad pokalen kan fortælle. *Zise*. 36. årg. 1/2013, s 4-22.
- Skov Kristensen, Henrik: 19. september 1944. Interneringen og deportationen af politi og grænsegendarmeri. *Zise*. 43. årg. 2020, s 221-250.
- Sørensen, Hans Peter: Fra Brunsnæs til Neuengamme og retur. *Zise*. 42. årg. 2019, s 85-104.

NOTER

- [1] Fra oprettelsen i slutningen af 1943 og indtil krigens slutning i 1945 stod Peter-gruppen ifølge oplysninger i Rigsarkivet bag 225 grove forhold, heriblandt 91 drab, 20 drabsforsøg og 131 sabotageaktioner, eksempelvis sprængninger af bygninger. Alene ved fire togattenter blev 26 dræbt. Dertil kommer et stort antal sårede og invaliderede under de forskellige aktioner. Da gruppen var størst, var 16 danske håndlangere tilknyttet den. Modstandsbevægelsen likviderede fire af dem, og syv blev under retsopgøret efter besættelsen dømt til døden og henrettet.
- [2] SS-Unterscharführer, rang svarende til sergent eller underofficer, Anton Gföller var født den 2. november 1922 i Østrig. Han forlod gruppen i november 1944 og blev overflyttet til tjeneste i Tyskland. Modtog den 14. november 1944 den meget højtrangerede fortjenstmedalje Deutsches Kreuz i guld, som tildeltes for »vielfach bewiesene außergewöhnliche Tapferkeit oder für vielfache hervorragende Verdienste in der Truppenführung«, mens han var tjenestegørende ved Waffen-SS i staben for SS-Jagdverbände. Han kom i maj 1945 i amerikansk krigsfangenskab, hvorfra han blev løsladt i marts 1947. Gföller blev aldrig retsforfulgt i Danmark.
- [3] Kai Henning Bothildsen Nielsen var født den 4. december 1919 i Aarhus. I juni 1943 blev han optaget i Schalburgkorpset, der var et militært korps oprettet den 1. april 1943 til støtte for den tyske besættelsesmagt. Korpsets medlemmer var fortrinsvis unge danskere. Bothildsen Nielsen blev i april 1944 optaget i Peter-gruppen, hvor han hurtigt blev et af de toneangivende medlemmer. Han blev af politiet arresteret den 12. maj 1945. I forbindelse med retsopgøret efter besættelsen blev han idømt dødsstraf for 57 drab, ni drabsforsøg, 116 sabotagehandling, fem togattenter og tre røverier. Bothildsen Nielsen blev henrettet ved skydning den 9. maj 1947 på Bådsmandsstræde Kaserne i København.
- [4] Dvs. befalingsmand.
- [5] Oversigten er udarbejdet af Grænsegendarmeriet, Grænsegendarmeriforeningen og andre interessenter i årene efter befrielsen ud fra daværende tilgængelig viden.
- [6] Lautrup 2020.
- [7] Lautrup 2020.
- [8] Lautrup 2020.
- [9] Lautrup 2020.
- [10] Lautrup 2020.
- [11] Lautrup 2020.
- [12] Lautrup 2020.
- [13] Lautrup 2020.
- [14] De er begge nærmere omtalt i artiklen om Knud Vindel i *Zise* 2022.
- [15] Se oplysningerne om O.Z. Olsen i afsnittet Omkomne i Grænsegendarmeriet 9. april – 4. maj 1945.
- [16] www.vibefilm.dk.
- [17] Modtageren af Panckes svarskrivelse var overlæge Peter Jepsen. Han var født den 16. september 1891 i Rørkær, Høstrup Sogn, Tønder Amt. På dette tidspunkt var Tønder-området under tysk herredømme efter det danske nederlag på Dybbøl Banke i 1864. Jepsen var derfor tysk statsborger. / Peter Jepsen påbegyndte i 1910 studier med henblik på at blive læge. Studierne måtte midlertidigt afbrydes, da Jepsen blev indkaldt til tysk krigstjeneste under Første Verdenskrig 1914-1918. Her gjorde han lazarettjeneste i fangelejre, i Galicien (dengang et område under herredømme af Østrig) og ved Vestfronten. Pga. krigen måtte studierne afbrydes, men i krigens sidste fase fik han orlov for at genoptage studierne, og i 1919 kunne han færdiggøre lægeuddannelsen i Kiel. For hans indsats under krigen blev han i 1916 tildelt Hessisches Militär-Sanitätskreuz og i 1917 det preussiske Jernkors af 2. klasse. Efter krigens afslutning endvidere det tyske Krigsærskors for Frontkæmpere. I 1920 fik han autorisation til at udøve lægegerning i Danmark, da Tønder efter den nye grænsedragning nu var dansk område. I 1923 søgte han om dansk statsborgerskab, men fik afslag og søgte ikke om dette

senere. Sideløbende med sin praksis i Tønder blev han i maj 1923 udnævnt til korpslæge ved Hærens Lægekorps og bl.a. tilknyttet garnisonen i Tønder. Fra 1927 overlæge ved flere hærenheder i Syddanmark. Han blev hædret for god tjeneste i hæren og i juli 1940 slået til Ridder af Dannebrog. / Kasernen i Tønder blev allerede den 9. april 1940 overtaget af den tyske værnemagt. Efter krav fra besættelsesmagten blev det danske forsvar reduceret fra 11.500 mand til 5.000 mand. Den danske garnison i Tønder blev i den forbindelse reduceret til ca. 135 mand og måtte flytte til andre lokaliteter i byen. Af hensyn til egen sikkerhed stillede besættelsesmagten i oktober 1942 yderligere krav om, at alle danske militærforlægninger i Jylland skulle rømmes. Man frygtede en allieret invasion på den jyske vestkyst. Det betød, at garnisonen i Tønder blev flyttet til Assens på Fyn i november 1942. / Som nævnt var Jepsen tysk statsborger. Af kilder fremgår, at han i 1933 meldte sig ind i NSDAP-N (National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei-Nordschleswig), men blev ekskluderet af partiet i januar 1942, fordi han havde ytret sig kritisk og nedsættende om det nationalsocialistiske system og dets ledelse i Tyskland. / I herværende artikel er nævnt et brev, som Jepsen sendte til Johann Knoop i Kollund i forbindelse med Panckes svar til Jepsen den 16. november 1944 (fig. 12). Af brevet til Knoop fremgår til sidst følgende mere personlige oplysninger: »... i morgen (25. november) afgiver jeg mine kompagnier i Hobro for at blive forflyttet til en russisk brigade i Aalborg, men jeg bliver i landet (Aalborg) ...« Det vides, at der på daværende tidspunkt var et tysk lazaret i Hobro og tre i Aalborg. Det står klart, at Jepsen i november 1944 forrettede tysk tjeneste i en relativ høj stilling. Pancke titulerer i sit brev Jepsen som Oberstabsarzt, en rang svarende til sturmbannführer/major. Der er også evidens for, at Jepsen var i tysk tjeneste i 1943. Det fremgår af et brev, som en Petersen (fornavn udeladt) sendte til en bekendt i Flensborg den 22. februar 1944. Petersen var dansksindet tysk statsborger

bosat i Flensborg. Efter afstemningen i 1920 var Flensborg fortsat tysk område, og Petersen forblev tysk statsborger i Sydslesvig. Det betyder også, at han var tysk værnepligtig. Han blev indkaldt til militærtjeneste i 1939 og deltog i besættelsen af Danmark den 9. april 1940. I februar 1944 var han stationeret i Struer og fungerede som tolk for den tyske divisionsstab i området. I det førnævnte brev skriver Petersen: »I dag havde jeg besøg af Oberstabsarzt Jepsen fra Flensborg. Jeg kunne nok kende ham igen. Men hvor er han dog ældet. Jeg har jo ikke set ham i mange år, og det sidste, jeg husker om ham, er, at jeg en søndag i 1933 blev forbavset over at se ham i et nazistisk optog gennem Flensborgs gader. Til 4. marts (1944) overtager han Struer Statsgymnasium og omdanner det til lazaret. Før – det vil sige i det sidste år og indtil oktober (1943) i fjor – havde han sit lazaret i Hald Folkekuranstalt [ved Viborg], siden i Hornsyld ved Horsens (efter oktober 1943). Hans optræden var mig ikke sympatisk.« / Hvis man ud fra brevet kortlægger Jepsens færden, når man frem til, at han havde været i tysk tjeneste tidligere end oktober 1943. Af brevet kan udledes, at Jepsen i marts 1944 skal gøre tjeneste ved det nyoprettede lazaret i Struer. Ud fra Jepsens brev til Knoop i november 1944 var Jepsen på dette tidspunkt i Hobro og kort tid efter i Aalborg. Der tegner sig et billede af, at Jepsen har gjort tjeneste ved flere lazaretter i Jylland. Det kan muligvis hænge sammen med, at hans opgave var at etablere og idriftsætte lazareetterne for derefter at fortsætte til næste opgave. Hvad kunne hans anspore til at gå i tysk tjeneste så være? Mulige forklaringer kan være, at han gik i tysk tjeneste efter flytningen af garnisonen i Tønder til Assens i november 1942 eller på det tidspunkt, hvor det danske forsvar blev opløst af værnemagten i august 1943. Sammenfattende må der være evidens for, at han som minimum har gjort tysk tjeneste 1943-1945. / I håndbogen *Den Danske Lægestand 1965-1982* er der om Jepsen intet anført om perioden 1940-1945. Det er nævnt, at han havde praksis i Tønder

fra 1920 til 1960. Endvidere, at han i 1952 fungerede som stabslæge af 2. grad i hæren indtil han blev pensioneret i 1956. Noget kunne derfor tyde på, at han efter befrielsen i 1945 genoptog sin praksis i Tønder og på et tidspunkt blev tilknyttet den danske hær igen. Det nævnes også i håndbogen, at Jepsen var formand for Den sønderjyske Lægekredsforening i perioden 1935-1955, æresmedlem fra 1956. I 1954 blev han Ridder af 1. grad. / Efter befrielsen blev lægestanden også en del af retsopgøret efter besættelsen. Det gjaldt for de læger, der var under mistanke for under besættelsen at have været illoyal over for danske interesser. Af indlysende grunde blev blikket rettet mod mindretalslægerne i Sønderjylland. Af kilder fremgår følgende: »Alle mindretalslægerne, bortset fra én, var i 1940 danske statsborgere. At én af lægerne ikke var dansk statsborger, kom som noget af en overraskelse både for Sundhedsstyrelsen og for Lægeforeningen under retsopgøret. Denne læge var Peter Jepsen. Lægeforeningen var bekendt med, at Jepsen fra 1933 havde været medlem af NSDAP-N, indtil han blev ekskluderet af partiet i 1942. Efter at have undersøgt sagen nærmere konkluderede Lægeforeningen, at der ikke var fundet holdepunkter for, at Jepsen havde været illoyal over for danske interesser. Sagen blev henlagt uden påtale.« / Lægeforeningen har uden tvivl været vidende om, at Jepsen i et eller andet omfang havde været i tysk tjeneste. Det fremgår af bogen *Danske læger under nazismen* af Andreas C. Johannsen. Der er i en note henvist til et sagsnummer i Lægeforeningen og i en anonymiseret oversigt over sager afsluttet af foreningens hovedbestyrelse fremgår følgende: »Tysk mindretal, Medlem af NSDAP-N 1933-42, Vikarieret for tysk marinelæge, Ingen påtale, Ekskl. af NSDAP-N 1942. Upåklagelig optræden.« Utvivlsomt er der tale om Peter Jepsen. Omfanget af vikariatet fremgår ikke. Ud fra førnævnte beskrivelser af Jepsens virke i Jylland i 1943-1945 er det tvivlsomt, at der kun var tale om et vikariat. Da der i Flensborg på daværende tidspunkt var en stor flådebase, er det sandsynligt, at Jepsen havde base på flådestationen. Alene

hans rang af Oberstabsarzt tyder ikke på et vikariat. Som tidligere nævnt kan Jepsen sættes i forbindelse med oprettelsen af lazarettet i Jylland, men at basen var i Flensborg kan udledes af Panckes skrivelse i november 1944 til Jepsen, hvor Pancke skriver, at han har besøgt Jepsens familie »in Ihren Häuschen an der Flensburger Förde«, men tilsyneladende var Jepsen ikke hjemme. Panckes besøg hos Jepsens familie underbygger også, at Jepsen var relativ tæt på en af besættelsesmagtens højt profilerede personer i Danmark. Et barnebarn til Johann Knoop bekræfter i mail Jepsens tilknytning til Flensborg: »Jeg ved, fam. Jepsen og fam. Knop kendte hinanden meget godt. Min farmor kom fra Flensborg. Dr. Jepsen var min farfars huslæge under den 2. verdenskrig. Kollundgaard og Dr. Jepsens hus kunne man se fra begge sider af fjorden. Efter min erindring havde min farfar bedt Dr. Jepsen om hjælp/understøttelse, da han fandt ud af, at nazisterne gjorde uret overfor danske medborger/gendarmene. Min far fortalte ogsaa, at han kunne huske, at Jepsen-dötrende havde været paa besøg paa Kollundgaard. Dr. Jepsen var en meget anerkendt læge i Flensborg, som formodentligt havde indflydelse paa højstaaende nazister fra Flensborg«. Barnebarnet til Knoop er nu bosiddende i Berlin og har benyttet et tysk tastatur, der ikke har bogstaverne æ, ø og å. Det må formodes, at Jepsen fortsatte som Oberstabsarzt til krigens slutning. Det vides ikke, hvad der for hans vedkommende skete fra krigens slutning i 1945 og frem til 1951. Som tidligere nævnt fandt Lægeforeningen imidlertid ikke anledning til påtale over for Jepsen. Det kan også have haft betydning, at Jepsen var tysk statsborger.

[18] Som det var tilfældet for Peter Jepsen opstod der også paradokser for Johann Knoop, der var en del af det tyske mindretal. Med sit medsendte brev til Pancke i november 1944 gjorde han et velmenende forsøg på at påvirke Pancke til at mildne forholdene for de internerede og deporterede gendarmere, men tilsyneladende uden held. I april 1941 havde Knoop lejet noget af sin markjord ud til det tyske

Luftwaffe for en fireårig periode. Lejebeløbet for hele perioden udgjorde 3.525 kr. På den lejede jord etablerede tyskerne et flakbatteri (antiluftskyts), der skulle forsvare Flensborg ved angreb af allierede bombefly. Flådebasen ved Flensborg Fjord var et oplagt bombemål. Umiddelbart efter befrielsen blev Knoop arresteret af modstandsbevægelsen og interneret i Fårhuslejren, den tidligere tyske fangelejr Frøslevlejren, tæt ved Padborg-grænseovergangen. Fra august 1945 blev lejren til en statslig straffelejr, Straffelejren i Fårhus. Knoop blev dømt efter værnemagerloven, en særlig lov om økonomisk samarbejde med besættelsesmagten. Han afsonede i straffelejren og blev fangernes tillidsmand. / Note 17 og 18 bygger på: Kongehusets Ordenskapitel. Levnedsbetegnelse fra overlæge Peter Jepsen dateret den 26. december 1940 samt supplerende oplysninger. / Lauridsen, John T.: Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP. Det Kongelige Bibliotek, Museum Tusculanums Forlag, 2003. Omtale af læge Peter Jepsen på side 123, Første Verdenskrig. / Den Danske Lægestand 1936-1949 – Tolvte udgave. Den Almindelige Danske Lægeforening, 1949. Oplysninger om overlæge Peter Jepsen s. 344-345. / Den Danske Lægestand 1965-1982, Femtende udgave, Bind 1 A-K. Den Almindelige Danske Lægeforening, 1982. Supplerende oplysningen om læge Peter Jepsen s. 732. / Mann soll sich nicht verblüffen lassen! Om danske militære bærere af Jernkors og andre tyske

krigsdekorationer. Ordenshistorisk Tidsskrift. Vol. 12. 2001, s 4-16. Oplysninger om læge Peter Jepsen. / Nordjyske Museer Aalborg. Oplysninger om tyske lazarettet i Hobro og Aalborg 1944. / Johannsen, Andreas C.: Danske læger under nazismen. Gyldendal, 2016. Oplysninger om læge Peter Jepsen s. 109 og 251. / Thomsen, Birgitte Herreborg: Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-1945. S. 72-73, bl.a. om Peter Jepsens deltagelse i et nazistisk optog i Flensborg i 1933 og et brev fra en dansksindet soldat i tysk tjeneste i Danmark i 1944. Studiaafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg, 2003. / Nørregård, Martin Bo: Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-1945. Om den dansksindede soldat Petersen, der mødte Peter Jepsen i Struer i februar 1944. Petersen født 1900 og faldt i maj 1945 under slutkampene i Berlin. Studiaafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg, 2009. / Mail den 30. september 2022 fra Birgitte Knoop, Berlin, til Ib Jessen, Kollund. / Gravsted.dk. Peter Jepsens gravsted på Tønder Kirkegård. / Skov Kristensen, Henrik: Straffelejren. Fårhus, Landssvigerne og Retsopgøret. Oplysninger om Johann Knoop s. 52. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2011. / Site: Reimers, Martin, artikel 2018: Kollund Flak, Anden Verdenskrig langs Grænsen.

[19] I note 17 kommenteres nogle betydningsfulde oplysninger om Jepsens personlige forhold, som han havde tilføjet i brevet til Knoop.

Toldmedhjælper Knud Henrik Nicolai Vindel

En af modstandskampens pionerer i Gråsten

AF FINN LAUTRUP OG MOGENS P.C. JACOBSEN

Prolog

Dette er fortællingen om Knud Vindel, der selvsagt er hovedpersonen, men fortællingen kommer også til at omhandle nogle af de personer, han på den ene eller anden måde fik et skæbnefællesskab med. Hændelserne er også søgt sat ind den historiske kontekst, som de udspillede sig i.

Fortællingen har udspring i Gråsten, men breder sig også til Sønderborg, Aabenraa, Haderslev og Christiansfeld. Hændelser i disse byer fik også betydning for modstandskampen i Gråsten. Knud Vindel var i begyndelsen af 1944 blandt modstandskampens pionerer i Gråsten, og han blev gruppeleder som 23-årig.

Pga. et stort antal tysksindede i Gråsten havde modstandsbevægelsen i byen svære vilkår at arbejde under. Der var blandt de tysksindede nogle, der var villige til at angive modstandsfolkene til det tyske politi, og det var modstandsfolkene meget bevidste om. De måtte hele tiden forholde sig til, hvem de kunne stole på.

Situationen i Gråsten udløste også had mellem danske og tyske grupperinger, og da krigslykken vendte for Tyskland i 1943-1944, blev hadet forstærket. Det kom ultimativt til udtryk den 5. maj 1945, da den tyske kapitulaton trådte i kraft; mere herom senere i artiklen. Man siger, at tiden læger alle sår. Først i midten af 1980'erne kom der en opblødning af det mere end anstrengte forhold mellem sønderjyderne og det tyske mindretal. Her var det ikke de ældre generationer, der gik forrest. Det var de nye generationer, der ikke havde oplevet tiden fra midten af 1930'erne og til krigens slutning i 1945.

Forfatterens valg af fotos har til hensigt i videst muligt omfang at understøtte fortællingen og samtidigt sætte artiklens læsere ind i de rammer, hvorunder begivenhederne fandt sted. Det har også været forfatterens ønske at sætte ansigt på de nøglepersoner, der omtales i fortællingen.

Men først og sidst drejer fortællingen sig om Knud Henrik Nicolai Vindel.

De unge år

Knud Vindel blev født den 21. maj 1920 i Snedsted i Thy. Han var søn af sognepræst Jens Anton Marius Henrik Jensen Vindel og Emma Jensine Elenora, født Mikkelsen. Da faderen i 1929 fik en stilling som sognepræst i Starup ved Haderslev, flyttede familien ind i den tilhørende præstegård. Vindel kom til at gå på Katedralskolen i Haderslev, hvorfra han i 1938 dimit-



Fig. 1. Sønder Starup Kirke, hvor faderen fik stilling som sognepræst i 1929. Opførelsen af kirken blev påbegyndt omkring år 1100, og kirken er beliggende ca. 4 km øst for Haderslev, helt ned til den sydlige bred af Haderslev Fjord. Gennem flere hundrede år er det sket både nedrivninger og forandringer af kirken. De mest omfattende forandringer er sket omkring 1540 og i perioden 1908-1918. Kirken er Sønderjyllands ældste. Foto: Finn Lautrup, april 2022.



Fig. 2. Præstegården i Starup, hvor Vindel tilbragte sine unge år. Hovedbygningen er opført i 1754. Der er sket tilbygning i 1792 og 1916. Senest restaureret i 1979. Foto: Finn Lautrup, april 2022.

terede som sproglig student. Han blev ansat i toldvæsenet og startede den 1. marts 1939 som toldelev ved Haderslev Toldkammer. I fritiden var han et ivrigt friluftsmenneske. Han dyrkede også roning, hvilket der var gode muligheder for på Haderslev Fjord. Han var meget aktiv i spejderbevægelsen, hvor han i en ung alder viste lederevner og blev tropsleder. I 1941 fik Vindel spejderdivisionens fortjenstmedalje som anerkendelse for sit store arbejde i spejderbevægelsen. Medaljen er en meget sjælden udmærkelse.

Efter senere at have gennemgået toldvæsenets fagkursus fortsatte han tjenesten ved Gråsten Toldkammer, hvor han tiltrådte den 1. januar 1942. Med virkning fra den 1. marts 1942 var hans stillingsbetegnelse toldmedhjælper.

I Gråsten tog han initiativ til at oprette en lokal afdeling af Sct. Georgs Gildet.¹ Han blev også medlem af den lokale terrænsportsforening og roklub.

Aftjening af værnepligt

Vindels aftjening af værnepligt blev påbegyndt den 1. maj 1942 ved garnisonen i Tønder. Kort tid efter besættelsen den 9. april 1940 overtog tyskerne kasernen i Tønder, og den danske garnison måtte flytte til andre lokaliteter i byen. Det danske forsvar på samlet 11.500 mand blev efter tysk krav reduceret til 5.000 mand. I slutningen af april 1940 var garnisonens personel i Tønder reduceret til ca. 135 mand bestående af officerer, officianter,² befalingsmænd, menige og befalingsmandselever.

Vindel var indkaldt til at møde ved 1. Fodfolkspionerbatallion, 1. Kompagni, der efter tyskernes overtagelse af kasernen i april 1940, holdt til på Eksercergården og andre lokaliteter i Tønder by. Kompagnichef var kaptajn Povl Digmann, og næstkommanderende var premierløjtnant Peter Madsen.³ Begge officerer og Vindel kom senere til at mødes under helt andre omstændigheder.

I 1942-1943 havde tyskerne bl.a. fokus på at færdigbygge Atlantvolden, en forsvarslinje, der skulle gå helt fra Nordkap i Norge og til grænsen mellem Frankrig og Spanien. Forsvarslinjen skulle kunne modstå en eventuel allieret invasion fra vest, og i Danmark var det typisk betonstillinger, dvs. bunkere, der blev opført langs den jyske vestkyst. Samtidigt stillede tyskerne i oktober 1942 krav om, at alle danske militærforlægninger i Jylland skulle rømmes. Man ønskede ikke at have danske hærenheder i Jylland i ryggen, hvis der kom en invasion på den jyske vestkyst. Det betød bl.a., at garnisonen i Tønder og Søgårdlejren ved Kliplev fik nyt midlertidigt hjemsted i Assens på Fyn. Rømningen af de danske militærforlægninger i Tønder skete den 13. november 1942, men først den 23. november var en baraklejr klar i Assens, og indtil da måtte soldaterne sove i telte.

Vindel viste også sine gode lederegenskaber under militærtjenesten. Han kom på sergentskolen på Kronborg Slot i Helsingør og blev uddannet som kornet.⁴ Målet var at blive officer. Som en konsekvens af samarbejdspolitikken⁵ sammenbrud i august 1943 indledte besættelsesmagten den 29. august 1943 en aktion mod det danske forsvar, hvor værnenes kaserner, flådefartøjer og skoler blev sat under tysk bevogtning. Reelt var der tale om en internering af de danske styrker. Det højere officerskorps blev interneret på Hotel Marienlyst i Helsingør. På Fyn blev officererne samlet på Hindsgavl Slot ved Middelfart, mens officianterne ligeledes blev samlet i Middelfart, men på Andelshøjskolen. Det øvrige personel, heriblandt befalingsmænd og menige, forblev på forlægningerne i Assens og Kerteminde. Således også Vindel i Assens. De menige soldater blev frigivet den 2. oktober 1943, mens



Fig. 3. Knud Vindel var meget aktiv som spejder og tropsleder. Her i uniform. Haderslev-Samfundets Aarsskrift, november 1945.



Fig. 4. Eksercergården var tysk kaserne og station for Zeppelinbasen i Tønder under Første Verdenskrig. I perioden 1920-2002 var Eksercergården en del af Tønder Kaserne sammen med øvelsesområdet og Soldaterskoven. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Gl.-Tønder Kommune.

officerer og befalingsmænd fulgte efter i perioden 20.-22. oktober 1943. Med hjemsendelserne var det danske forsvar opløst. Det betød også, at Vindels drøm om at blive officer var bristet. Vindel genoptog tjenesten ved Gråsten Toldkammer i slutningen af oktober 1943.

Modstandsbevægelsens vilkår i det sydligste Jylland

Vilkårene i det sydligste Jylland var markant anderledes end i de øvrige dele af landet. Sårene efter grænsedragningen i 1920 efter Første Verdenskrig var ikke helet, og Tyskland havde heller ikke anerkendt den nye landegrænse i Sønderjylland. Da Hitler kom til magten i 1933 vejrede det tyske mindretal i grænseegnen morgenluft. En stor del af mindretallet sluttede op om nazismen, og der blev agiteret kraftigt for at tage Sønderjylland tilbage til



Fig. 5. Gråsten Toldkammer 1938. I forbindelse med Genforeningen i 1920 blev der oprettet et toldkammer i Egersund. I 1929 blev toldkammeret flyttet til Gråsten og lokaliseret i en bygning tæt på havnen. I Egersund var der fortsat en toldkontrol. Gråsten var et mindre provinstoldkammer, hvor der i 1944 var ti ansatte. Halvdelen gjorde tjeneste ved toldkontrollen i Egersund. Knud Vindel gjorde tjeneste i Gråsten. Toldkammeret i Gråsten blev nedlagt i slutningen af 1960'erne. Foto: Told- og Skattemuseet, TOP20130319033.

Tyskland. Frem mod 1940 kom det til flere voldelige sammenstød mellem de danske sønderjyder og det tyske mindretal.

Da de tyske tropper overskred landegrænsen i Sønderjylland tidlig morgen den 9. april 1940, mødte de kun sporadisk, men heltemodig modstand fra de danske hærenheder. I Haderslev fandt de hårdeste træfninger sted. Her såvel som i Aabenraa og i flere andre byer trådte civile tysksindede frem i bybilledet med naziarmbind, og naziflag blev hængt ud af vinduerne. De tyske styrker blev betragtet som befriere, og meget tjenstvillige personer agerede selvbestaltede færdselsbetjente i hjemmelavede uniformer for at lede de tyske tropper på rette vej. De danske soldater måtte endvidere lide den tort at blive hånet og spyttet efter af hjemmetyskerne. Hændelserne i Haderslev og andre steder i Sønderjylland understregede med al tydelighed det dansk-tyske modsætningsforhold.

En anden betydende faktor var, at formanden for NSDAP-N, dvs. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei-Nordschleswig, Jens Møller,⁶ boede få husnumre fra Grænsegendarmeriets hovedkvarter på Slotsbakken i Gråsten, og dermed også tæt på Grænsegendarmeriets chef, oberst Paludan-Müller, der havde tjenestebolig ved hovedkvarteret. Nazistpartiets erklærede mål var at genindlemme Sønderjylland i Det Tyske Rige. Det er anslået, at omkring en fjerdedel af befolkningen i Gråsten-området var tysksindede, og derfor gjaldt det for modstandsfolkene om at være ekstra forsigtige, for hvem kunne man stole på?

Premierløjtnant Peter Madsen og Knud Vindel – Modstandskampens pionerer i Gråsten

Efter hærens og flådens opløsning i oktober 1943 var stampersonellet fortsat lønnet af staten, men nogle officerer og befalingsmænd søgte ind i andre offentlige stillinger eller blev pålagt andre opgaver. Stillingerne var ofte et skalkeskjul for at deltage i illegalt arbejde.

Dette var tilfældet for premierløjtnant Peter Madsen, der i 1942-1943 havde været næstkommanderende i det kompagni, hvor Vindel påbegyndte aftjeningen af værnepligt i maj 1942. Peter Madsen har i en udateret beretning, angiveligt fra 1961-1962, nærmere redegjort for det, man kan kalde den egentlige opstart på modstandskampen i Gråsten. Madsen beretter følgende:

»I januar 1944 blev jeg tilkommanderet PM (politimesteren) i Gråsten,

officielt som brandsagkyndig, uofficielt for at ordne den såkaldte P-ordning (oprettelse af hemmelig hær) for Gråsten politikreds, d.v.s. opstilling af den størst mulige styrke af lokale tidligere værnepligtige, iklædning, bevæbning og bevogtningsplan ved grænseovergangsstederne. Denne plan blev færdig i løbet af 2-3 måneder og anbragt hos en købmand i Kværs.«⁷

Videre beretter Peter Madsen:

»I februar kom kaptajn K. Kjeldsen fra Assens, og jeg fik fra ham ordre til at danne et par militærgrupper. Jeg var så heldig at have to af mine gamle soldater i Gråsten, Knud Vindel og Halvor Erichsen, begge kornetter, og de fik ordre til hver at danne en gruppe på 6-8 mand, hvilket skete.«

Knud Vindel og Halvor Erichsen havde været i samme kompagni i Tønder og senere i Assens. Erichsen var nu assistent i Gråsten Kommune. Vindel fik oprettet den første militærgruppe i Gråsten bestående af syv mand. Gruppens medlemmer var Holger Biehl, Viggo Blindbæk, Peter Villy Bøttcher, Hans Christian Damgaard, Halvor Erichsen, Valdemar Jakobsen og Knud Vindel, som var gruppeleder.

Rekrutteringen skete på daværende tidspunkt helt typisk gennem bl.a. terrænsportsforeningen, roklubben og skytteforeningen i Gråsten. Som det fremgår af Vindel-gruppens sammensætning, var Erichsen medlem af denne gruppe. Han var samtidigt i kontakt med kroejer Poul Hansen, Den Gamle Kro i Gråsten, om dannelsen af sin egen gruppe.

Peter Madsen havde også fået til opgave at få dannet to sabotagegrupper i Gråsten-området. I modstands-terminologien skelnede man i begyndelsen skarpt mellem de militære ventegrupper og de mere civilt besatte sabotagegrupper. Ved mangel på våben m.m. var det hovedreglen, at sabotagegrupperne skulle forsynes før ventegrupperne. Om det helt lykkedes for Peter Madsen at få etableret to fuldgode sabotagegrupper synes usikkert, men i hans fornævnte beretning skriver han videre:

»Inden for mit område anså jeg kablet ved hovedvejen som det vigtigste og i anden række jernbanelinien Sønderborg-Tinglev og højspændingslinier; derfor skulle jeg som minimum have en gruppe ved hovedvejen og een ved Adsbøl (lidt nordøst for Gråsten). Ved hovedvejen gik det let, idet Chr. Moos Undelev straks gik med. Derimod kneb det østpå ... efter et forsøg til indvilligede liniemester Vind, Adsbøl.«

Videre:

»Midt eller sidst i april kom en sending våben og sprængstof fra Åbenrå. Da jeg ikke var hjemme på dette tidspunkt, blev det modtaget af fiskemester Damgård«.

Da Damgaard havde tjenestebolig i Gråstenskov, er det nærliggende at tro, at han gravede de modtagne våben midlertidigt ned i skoven.

Af den videre beretning fra Peter Madsen fremgår ikke, om de planlagte sabotageaktioner blev gennemført. Det fremgår indirekte, at tyskernes aktion mod oberst Paludan-Müller den 26. maj 1944 i Gråsten, og Gestapos store optrævelse af modstandsbevægelsen i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg i maj-juni 1944, forpurrede de planlagte sabotageaktioner.

Samtidigt med oprettelsen af ventegrupper og sabotagegrupper landet over var der i begyndelsen af 1944 for alvor kommet gang i engelske våben- nedkastninger i Jylland. Våben, ammunition og sprængstof blev fordelt til de syv regioner, som modstandsbevægelsen havde inddelt Danmark i. Sydjylland hørte til Region III, der geografisk strakte sig fra Nørre Nebel nord for Esbjerg og til Kolding i øst. Som nævnt af Peter Madsen kom den første våbenlevering gennem en gruppe i Aabenraa. Flere leveringer fulgte, ofte med lastbil eller sendt som jernbanegods til Padborg.

Det var oplagt at gemme våben m.m. i skoven. Med det store tyske mindretal i byen var der stor risiko for, at det blev bemærket, hvis der foregik noget mistænkeligt i bybilledet. Roklubben på havnen i Gråsten blev også brugt til midlertidig opbevaring af våben, men det var yderst risikabelt, da den tyske roklub kun lå et stenkast fra den danske klub. Det skulle senere vise sig at blive fatalt.

Både Vindel og Damgaard blev af Peter Madsen brugt til at hente våben, ammunition og sprængstof fra gemmesteder i Gråsten Skov til midlertidig opbevaring hos Peter Madsen. Hos ham blev våbnene klargjort og derefter fordelt til grupperne. Vindel hjalp til med dette, og han fik også til opgave at observere trafikken af tyske flådefartøjer i Flensborg Fjord. I bunden af fjorden lå flådebasen Mürwik, der var etableret i 1901-1902. Fra Gråsten og Egersund var der gode muligheder for på tæt hold at følge trafikken på fjorden. Observationerne blev givet videre til et netværk, der rapporterede til englænderne.

Noget tyder på, at våben, ammunition og sprængstof blev opbevaret flere steder i Gråsten Skov, formentligt nedgravet. Dette bekræftes delvist af et fund i skoven i sommeren 2018, der blev omtalt i Gråsten Avis i august 2018.

Fundet blev gjort af amatørarkæolog Svend Erik Langendorff, der i skoven på Hingstbjerg søgte efter fortidsminder med en metaldetektor. Detektoren slog ud, og Langendorff skulle ikke grave længe, før der dukkede våben og ammunition op. Efter samråd med Gråsten Statsskovdistrikt blev



Fig. 6. Fundne geværrester i Gråstenskovens juli 2018. Foto: Gråsten Statsskovdistrikt.

ammunitionsrydningsenheden fra Skive Kaserne tilkaldt, og der blev fundet flere geværer og patroner. Efter 74 år i skovmulden var geværene selvfølgelig ikke intakte. Fundet i skoven er sandsynligvis en del af den sending, som fiskemester Damgaard i april 1944 modtog, da Peter Madsen ikke var hjemme og derfor ikke kunne modtage sendingen. Herfor taler, at Hingstbjerg ikke ligger langt fra Damgaards daværende tjenestebolig i skoven. I slutningen af 1970'erne gjorde Damgaard og slotsgartner Moseholt et forsøg på at finde våbnene, som Damgaard angiveligt havde gravet ned i 1944, men det lykkedes ikke.

Medforfatter til herværende arbejde Mogens P.C. Jacobsen og amatørarkæolog Svend Erik Langendorff tog den 2. maj 2022 til findestedet i skoven for at tage fotos til denne artikel. Ved at grave lidt igen ved findestedet dukkede der af skovmulden fragmenter op af de blikkasser, som de i 2018 fundne patroner havde været i. Som nævnt blev våbenfundet i 2018 gjort på Hingstbjerg, og det kan næsten kun være de våben mm., som Damgaard og Moseholt forsøgte at finde i 1970'erne, og som Damgaard i april 1944 havde gravet ned i skoven.



Fig. 7. Svend Erik Langendorff ved findestedet i skoven den 2. maj 2022. Foto: Mogens P.C. Jacobsen.



Fig. 8. Mogens P.C. Jacobsen ved findestedet i skoven den 2. maj 2022. Fotograf Svend Erik Langendorff.

Gestapo slår til i Sønderborg og Gråsten

For at kunne forstå de senere hændelser skal der i det følgende redegøres for situationen i foråret 1944 i det sydøstligste område af Sønderjylland, med særlig fokus på Sønderborg og Gråsten.

Den tyske efterretningstjeneste, Abwehr, var klar over, at der i Sønderborg-området foregik spionage til fordel for den engelske efterretningstjeneste, men man havde ikke tilstrækkelige beviser. Gennem stikkeren, lærer Arne Pedersen,⁸ Sønderborg, havde Gestapo⁹ imidlertid fået kendskab til en sabotagegruppe i Sønderborg. Arne Pedersen arbejdede for både Gestapo og Abwehr. Han havde infiltreret gruppen, og efter oplysninger fra ham blev lærerkollegaen Herman Møller Boye¹⁰ arresteret af Gestapo den 28. februar 1944. Andre navne var også blevet opgivet til Gestapo, og flere arrestationer fandt sted. Det skulle blive endnu værre.

Arne Pedersen fortsatte sine bestræbelser for at få afdækket spionageaktiviteterne i Sønderborg og kom på sporet af overbetjent i sikkerhedspolitiet i Sønderborg, Ole Hald. Den tyske efterretningstjeneste og Gestapo var også kommet i besiddelse af oplysninger, der kompromitterede Hald og flere andre i Sønderborg.

Gestapo slog igen til i Sønderborg den 4. maj 1944, hvor flere blev arresteret. Blandt disse var grænseovergendarm Johannes Andersen Dons og Ole Hald. Begge arbejdede for den engelske efterretningstjeneste og var med i et netværk i Sydjylland. Spioner blev stillet for en tysk krigsret og som regel henrettet eller deporteret til koncentrationslejr i Tyskland. For at redde sit liv indgik Hald en aftale med den øverste Gestapochef i Danmark, Karl Heinz Hoffmann. Mod at oplyse navnene på medlemmerne af efterretningsnetværket undgik Hald henrettelse og koncentrationslejr. Blandt de, som Hald angav, var politimester Tage Martensen-Larsen, Aabenraa, chef for Grænsegendarmeriet oberst Paludan-Müller, Gråsten, og distriktsofficer i Grænsegendarmeriet kaptajn Aage Malling-Jacobsen.

På Gestapos egen liste stod kaptajn Digmann. Sidstnævnte er yderst interessant i denne sammenhæng, for Digmann var som tidligere nævnt chef for det kompagni, som Vindel gjorde tjeneste ved i Tønder og Assens, og hvor premierløjtnant Peter Madsen var næstkommanderende. Det var selvsamme Madsen, der havde rekrutteret Vindel til modstandsarbejdet i Gråsten.

Efter ophold i Vestre Fængsel i København blev Hald den 7. september 1944 overført til Frøslevlejren, hvor han sad i fangenskab indtil befrielsen.



Fig. 9. Foto af de fundne geværrester har været forelagt en våbensagkyndig, nemlig presseofficer Leif Larsen. Der er meget stor sandsynlighed for, at de i 1944 nedgravede våben er af typen model 1889, som var den danske hærs primære infanterivåben fra 1889 til 1950. Geværet var en repeteriffel kaliber 8 mm og med magasin til fem patroner. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Med arrestationerne i foråret 1944 var modstandsbevægelsen og efterretningsarbejdet i Sønderborg lammet, og først i marts 1945 kom der igen gang i modstandsarbejdet, da en ny byleder udefra kom til byen.

Der tegner sig et billede af, at Digmann og Madsen arbejdede sammen, og da begge kendte til Vindels egenskaber, var det oplagt at involvere ham i modstands- og efterretningsarbejdet, hvor Vindel som tidligere nævnt også indsamlede efterretninger om de tyske flådebevægelser i Flensborg Fjord.

På grundlag af de oplysninger, som Gestapo selv havde og Halds oplysninger, skred Gestapo til en række arrestationer den 26. maj 1944 spredt over hele Jylland, den såkaldte politimesteraktion.¹¹

Det førte bl.a. til arrestation af kaptajn Digmann i Tønder og kaptajn Mallings-Jacobsen i Kollund. Tidlig morgen den 26. maj forsøgte Gestapo også at arrestere Grænsegendarmeriets chef, oberst Paludan-Müller, i hans tjenestebolig i Gråsten, men Paludan-Müller satte sig til modværge og bukkede først under efter tre timers heltemodig ildkamp med Gestapo og tyske soldater.

Ole Hald kunne efter befrielsen af indlysende grunde ikke fortsætte i politiet, og han blev overflyttet til Generalstabens Efterretningssektion¹² som kaptajn. Der blev indledt en politiundersøgelse af Hald, hvor den tidligere Gestapocheff, Karl Heinz Hoffmann, forklarede, at Hald havde fået garanti mod henrettelse eller deportation til gengæld for oplysninger til Gestapo. Det kom også frem, at Hald tilsyneladende via sin tjeneste i sikkerhedspo-

litiet i Sønderborg før krigen havde haft gode forbindelser til tysk politi og efterretningstjeneste. I tyskernes Aufnahmefehl, dvs. arrestationsgrundlag, er sagen kategoriseret som geheime Reichssache, hemmelig rigssag, dvs. statssag.

Journalisten Anne Wolden-Ræthinge, der er født og opvokset i Gråsten-Sønderborgområdet, lavede i 1986-1987 et interview med Svend Truelsen, der var illegal efterretningschef fra august 1943, hvor hæren og Generalstabens Efterretningssektion var blevet opløst. Her kommer Truelsen ind på Ole Hald, som var en vigtig agent for efterretningstjenesten i Sønderjylland og Sydslesvig, altså Nordtyskland. Gennem sine kontakter skaffede Hald vigtige oplysninger om den tyske ubådsbase i Kiel. Han havde før besættelsen også haft god kontakt til kriminalkommissær Hans Hermannsen i Flensborg. Kontakten blev opretholdt, da Hermannsen i april 1940 kom til København som Kriminalrat med speciale i kommunistbekæmpelse. Truelsen nævner, at Hald og Hermannsen var nære venner, også familiært. Truelsen nævner også, at Hermannsen gjorde, hvad han kunne for at lette livet for Hald efter arrestationen, og navnlig hjalp han også Halts kone i en vanskelig tid. I litteraturen om besættelsestiden findes der også eksempler på, at Hermannsen i flere tilfælde gav modstandsbevægelsen oplysninger om forestående arrestationer, ligesom han også forsøgte at mildne forholdene for nogle af de arresterede.

Noget kunne tyde på, at både Hald og Hermannsen opererede i nogle af besættelsestidens mange gråzoner. Det understreges også af, at den førnævnte politiundersøgelse mod Ole Hald blev henlagt. Hald forklarede sig aldrig offentligt. Han opnåede senere rang af oberstløjtnant. Han døde som 50-årig i 1958. Hermannsen blev heller ikke straffet for sine gerninger i Danmark under besættelsen. Efter krigens afslutning hjalp han de allierede med bl.a. at opspore tidligere Gestapofolk. Hermannsen døde i 1952. Arrestationen af Hald førte også til, at Svend Truelsen i maj 1944 måtte flygte til Sverige og videre til London, hvor han blev leder af efterretningsarbejdet ved den danske sektion under SOE¹³ i London.

Den skærpede kamp

Modstands- og efterretningsarbejdet i Sydjylland var således i maj 1944 gevaldigt udfordret, og det fortsatte ind i juni 1944. Gestapo var klar over, at der i terrænsportsforeningerne blev rekrutteret folk til modstandsbevægelse.

sen. Det var fortrinsvis unge mennesker, der meldte sig ind, og sigtet var for mange af dem at være parat til at kunne deltage i en eventuel væbnet slutkamp mod besættelsesmagten eller tilslutte sig modstandsbevægelsen. Det samme gjaldt mange af de soldater, der blev hjemsendt i oktober 1943, og som også meldte sig til at deltage i modstandskampen. Mange af dem var bitre over, at man ved tyskernes internering af dem i august 1943 ikke fik lov til at sætte sig til modværge. Terrænsportsforeningerne arbejdede målrettet med discipliner, der senere kunne bruges i en væbnet kamp mod besættelsesmagten.

I begyndelsen af juni 1944 indledte Gestapo i Sydjylland en arrestationsbølge mod medlemmer af terrænsportsforeningerne. De første blev arresteret i Aabenraa og Haderslev den 1. juni. Senere kom turen til Gråsten den 6. juni, men med en noget anden tilgang. Som tidligere nævnt var Vindel medlem af både terrænsportsforeningen og roklubben i Gråsten. Udover Gestapos særlige fokus på terrænsportsforeningerne havde Gestapo også fået et praj om, at nogle medlemmer af roklubben var involveret i illegalt arbejde. Dette førte til, at Vindel rutinemæssigt blev standset af en tysk patrulje, uheldigvis da han var i færd med at transportere nogle våben og noget sprængstof til et depot ved roklubben på havnen.

De våben og det sprængstof, som Vindel blev taget med, var hentet i et depot i skoven. For Vindel skete arrestationen på det værst tænkelige tidspunkt. Efter sammenbruddet af samarbejdspolitikken i august 1943 havde



Fig. 10. Roklubben i Gråsten, som Vindel var medlem af. Gråsten Roklub, nu Gråsten Ro- og Kajakklub, blev stiftet den 15. marts 1922 og havde oprindelig klubhus i et træhus på havnen i Gråsten. Et nyt klubhus blev indviet den 15. marts 1941 og er stadig tilholdssted for klubbens aktiviteter. I 1944 blev klubhuset brugt som midlertidigt opbevaringssted af våben og sprængstof. Foto: Gråsten Lokalhistoriske Arkiv.

besættelsesmagten indført dødsstraf for sabotage og våbenbesiddelse. Vindel kunne derfor forvente dødsstraf eller deportation til koncentrationslejre i Tyskland.

Vindel blev ført til Staldgården i Kolding, der var Gestapos syddanske hovedkvarter. Her blev han udsat for voldsom tortur og måtte røbe navnene på gruppens øvrige medlemmer. Gestapo skred til handling igen den 10. juni, hvor fem andre medlemmer af gruppen blev arresteret i Gråsten. Den eneste fra gruppen, der undslap, var Viggo Blindbæk. Ved samme aktion blev Vindel tvunget til at påvise det sted i Gråsten Skov, hvor våben og sprængstof var gemt. Med fundet af de nedgravede våben i juli 2018 kunne det tyde på, at det lykkedes for Vindel at holde nogle af gemmestederne skjult for Gestapo.

Optrævlingen førte også til, at Peter Madsen måtte gå under jorden og flygte til Sverige. Han skriver i den føromtalt beretning:

»... den 10. juni kom de også efter mig, men jeg slap, takket være min værtinde, fru sognefoged Rasmussen, Gråsten.«

Den skærpede kamp betød også, at forholdet mellem dansksindede og tysksindede blev forværret. De allierede var gået i land i Normandiet i Frankrig den 6. juni 1944, D-dag, og de tyske hære var i midten af 1944 på tilbagetog på alle fronter. Danskerne vejrede morgenluft, og tyskerne så nederlaget komme.

Med det store antal tysksindede i Gråsten er det nærliggende at tro, at en stikker havde været på spil. En tysksindet lærer og stedlig leder af nazistpartiet, Rudolf Usinger, havde ved en tidligere lejlighed til Gestapo sat Holger Biehl i forbindelse med stenkast mod vinduer i et lokale, hvor den tyske værnemagt holdt en fest. Holger Biehl og to andre unge fra byen blev anholdt, men løsladt igen, da Gestapo ikke kunne finde beviser for, at de tre unge var involveret. Usinger var nabo til familien Biehl. De to familier var hinandens modsætninger og så skævt til hinanden. Biehl-familien havde stærke pro-danske holdninger og familien Usinger meget tysksindede holdninger, også i kraft af, at Rudolf Usinger var leder af nazistpartiet i byen, eller netop pga. de tysksindede holdninger var Usinger leder af nazistpartiet. Det kom så vidt, at Usinger til Gestapo anmeldte, at Holger Biehl var i besiddelse af en hemmelig radiosender. Biehl var ganske vist meget interesseret i radioapparater, men han var ikke i besiddelse af en hemmelig radiosender. Familien Biehls meget dansksindede holdninger fik allerede ved Første Verdenskrigs udbrud den 1. august 1914 konsekvenser for Holger Biehls far, Carl Christian Biehl. Han var blandt de 290 personer, der blev



Fig. 11. Sognefoged Christian Rasmussens bolig i Slotsgade nær torvet i Gråsten tæt på slotssøen. Stillingen som sognefoged var kun en bibeskæftigelse, og som hovedbeskæftigelse drev han en tobaksforretning på adressen, hvilket også fremgår af fotografiet. Det var herfra Peter Madsen undslap, da Gestapo den 10. juni 1944 kom for at arrestere ham. Bygningen eksisterer ikke mere. På daværende tidspunkt udøvede sognefogeden visse politimæssige opgaver, og det giver derfor god mening, at Peter Madsen i kraft af sin ansættelse hos politiet i Gråsten, havde indlogeret sig i sognefogedboligen. Foto: Gråsten Lokalhistoriske Arkiv.

arresteret af de tyske myndigheder og interneret i Flensborg, fordi de blev anset for at være så dansksindede, at de udgjorde en reel fare for den tyske stat. Faderen blev løsladt igen den 10. september 1914.

Det er meget sandsynligt, at angiveri, rygter i byen, løgne, misforståelser og forskelligt sindelag mellem danske og tyske naboer førte til arrestationerne i juni 1944. En kendsgerning er, at Rudolf Usinger ved retsopgøret efter befrielsen blev idømt ti års fængsel.

I Gråsten var der også en person, der havde den tvivlsomme ære at være den for sin stikkervirksomhed af danskerne mest hadede mand i byen. Det var Marinegefreiter Röhnke, i folkemunde kaldet Den lille mariner. Röhnke havde assisteret Gestapo den 26. maj 1944 i aktionen mod oberst Paludan-Müller. De nævnte forhold i Gråsten med de mange tysksindede viser helt klart, at det var yderst risikabelt at være modstandsmand i Gråsten.



Fig. 12. Staldgården i Kolding, Gestapos syddanske hovedkvarter. Foto 1943-1944. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Vindel og to andre fra gruppen, Holger Biehl og Hans Christian Damgaard, blev den 15. juni overført fra Staldgården i Kolding til det tyske sikkerhedspolitis fangelejr i Nordsjælland, Horserødlejren. De tre tilbageværende gruppemedlemmer på Staldgården, Bøttcher, Erichsen og Jakobsen, blev den 26. august 1944 løsladt, da Gestapo ikke havde tilstrækkelig beviser mod dem.

Christiansfeld og Haderslev foråret 1944

Det var ikke kun i den sydligste del af Sønderjylland, det i foråret og forsommeren 1944 lykkedes for Gestapo at optrevle store dele af modstandsbevægelsen. Byerne lidt længere nordpå, Aabenraa, Haderslev og Christiansfeld, blev også hårdt ramt.

Gymnasielev Vincent Lind var født den 4. maj 1925. Han boede i Christiansfeld hos sine forældre, hvor faderen var byens apoteker. Han gik i skole på gymnasiet i Haderslev, og i fritiden var han ivrig spejder. Hans illegale aktiviteter startede med omdeling af illegale blade, salg af illegale bøger og senere egentlig sabotagevirksomhed. Han kom i kontakt med modstands-

manden, student Hermann J.C. Schlosser, og en modstandsgruppe med Lind som gruppeleder blev dannet. Gruppen havde både våben og sprængstoffer, der bl.a. skulle bruges til sprængning af telefonkabler ved den jyske længdejernbane ved Farris Station, og de for tyskerne vigtige kabler i grøfterne langs hovedlandevej 10. Natten mellem den 30. april og den 1. maj 1944 gennemførte gruppen sin første sabotageaktion. Det gik ud over kabler nord og syd for byen, og endvidere telefoncentralen i Christiansfeld.

Schlosser var gruppens mentor, men han blev arresteret den 26. maj 1944 som led i politimesteraktionen. Den tidligere omtalte Ole Hald havde under afhøring bekræftet over for Gestapo, at Schlosser var involveret i sabotage i Haderslev-området. Halds oplysninger til Gestapo udløste således en dominoeffekt, først med arrestation af Schlosser og senere Lind, der blev arresteret den 6. juni 1944. Gestapo vidste alt om gruppens våben og sprængstoffer, som Schlosser havde røbet under tortur. Lind kom også under tortur, og efter nogle dage lagde han kortene på bordet i vished om, at de andre medlemmer af gruppen var gået under jorden. Han blev efter afhøringerne ført fra Haderslev Kaserne til Staldgården i Kolding og senere indsat i Kolding Arrest.

Sammen med en del andre fanger fra arresten i Kolding og Staldgården blev Lind den 15. juni overflyttet til fangelejren i Horserød. Transporten foregik i såkaldte prærievogne, dvs. åbne lastbiler med presenning. Der var 20 fanger og to vagter med. Lind kom i fornemt selskab. Blandt fangerne var bl.a. oberstløjtnant Johnstad-Møller, Fredericia, og politimester Brix fra Tønder. De to sidstnævnte var blevet arresteret i forbindelse med politimesteraktionen den 26. maj 1944. Lind kom til at sidde ved siden af en middelaldrende meget rolig mand, som sad og brummede og knurrede. Vincent Lind fortæller:

»Jeg var kommet til at sidde ved siden af den mand, som i hele det videre forløb af mit fangenskab blev den, der hjalp mig til at overleve. Klog var han og viis, kunne skabe rammende replikker. Han besad en usædvanlig kondition og havde viden om overlevelsesmekanismer, som både var medfødte og tilegnede. Han lod andre snakke og snakke, til de var trætte, og sagde så selv det væsentlige. Han vidste, hvordan man spiser langsomt, så man får udbytte af hver krumme, man får i munden«.

Denne mand var skovfoged og fiskemester Hans Christian Damgaard fra Vindels Gråsten-gruppe. De tre gruppemedlemmer fra Gråsten og Lind var således med den samme transport fra Kolding til Horserødlejren den 15. juni 1944.

Modstanden i Gråsten-området 1944 – en opsummering

Modstanden tog fart i begyndelsen af 1944. Mest ansporet af de mange officerer og befalingsmænd, der blev hjemsendt i oktober 1943. En særlig begivenhed i Gråsten den 26. maj 1944 ansporede civile til at gå ind i modstandskampen. Det var oberst Paludan-Müllers heltemodige kamp mod tysk overmagt ved hans tjenestebolig på Slotsbakken i Gråsten. Hans død udløste raseri i byen. Spontant gik flagene i byen på halv stang. Samtidigt forlod alle arbejdere virksomhederne, og butikkerne lukkede. Tyskerne prøvede at gribe ind med trusler om hårde repressalier, men det kom de ingen vegne med.

Helt på klassisk vis blev modstandsbevægelsen i Gråsten organiseret i to grupperinger, sabotagegrupper og ventegrupper. I begyndelsen af 1944 var der mangel på både våben og sprængstof, men i løbet af 1944 blev de allierede våbennedkastninger i Danmark intensiveret, og begge grupperinger i Gråsten kunne forsynes. Pga. de mange tysksindede i Sønderjylland fravalgte de allierede at foretage våbennedkastninger i området. Risikoen for opdagelse var for stor.

Som tidligere nævnt kom våben m.m. som regel til Gråsten-området med lastbil eller med jernbanen til Padborg. Fremgangsmåden var risikabel, særligt når der var tale om transport på lastbiler eller i andre køretøjer. Tyskerne lavede ofte razziaer, og så klappede fælden. Efter arrestationerne i juni blev det forsøgt at danne nye ventegrupper, og her spillede kroejer Poul Hansen, Den Gamle Kro i Gråsten, en aktiv rolle. Først da lederen af Region III, kaptajn og læge Aage Højland Christensen, kom til Gråsten i december 1944 for at reorganisere modstandsarbejdet, blev kontakten udadtil genoprettet og dannelsen af grupperne genoptaget. Her kan nævnes, at overtoldassistent og løjtnant af reserven, Julius Funder-Nielsen, fik til opgave at samle en militærgruppe, der skulle dække områderne Alnor-Rinkenæs, Egersund-Broager og Nybøl. I første omgang var målet at samle en deling, der typisk bestod af 25-30 mand. På den måde kom Gråsten Toldkammer atter i centrum for modstandsarbejdet. Kroejer Poul Hansen fik til opgave at danne en gruppe omfattende Gråsten by.

I maj 1945 kunne der stilles omkring 150 mand under våben i Gråsten-området. I befrielsesdagene i maj 1945 og nogen tid efter kom ventegrupperne over hele landet til at spille en vigtig rolle, indtil politi og militær kunne tage over. I Sønderjylland kom mange af grupperne til at deltage i grænsebevogtningen fra den 5. maj 1945.

Horserødlejren og videre til Frøslev

Forholdene i Horserødlejren var betydeligt mere humane end cellerne på Staldgården og i Kolding Arrest. I Horserød havde tyskerne indført et såkaldt fangeselvstyre, der var et forbindelsesled mellem den tyske lejrledelse og fangerne. I selvstyret var den øverste i hierarkiet den danske lejrleder. Derefter kom barakformænd, stueformænd og sjakbajser for arbejdskommandoer. Den tyske kommandant, SS-Sturmbannführer Phillip Hillgärtner, en rang svarende til major, havde udpeget kaptajn Roar Ploug som den danske lejrleder. Det blev også til et gensyn med Vindels kompagnichef, kaptajn Digmann, fra tiden i Tønder og Assens. Digmann, der var blevet arresteret i forbindelse med politimesteraktionen, var efter afhøringer blevet overført til Horserødlejren og var nu barakformand i lejren.

Knud Vindel havde gode lederevner, men han havde også kunstneriske evner. Det viser nogle tegninger, han lavede under opholdet i Horserødlejren.

Opholdet i Horserød blev for de tre gruppemedlemmer fra Gråsten og Lind fra Christiansfeld imidlertid kortvarigt. Rygterne gik på, at de skulle



Fig. 13. Tegning fra Horserødlejren. Knud Vindel 1944. Haderslev-Samfundets Aarsskrift, november 1945.



Fig. 14. Tegning fra Horserødlejren. Knud Vindel 1944. Haderslev-Samfundets Aarsskrift, november 1945.

flyttes til den nyopførte fangelejr i Frøslev tæt ved den dansk-tyske grænse. De ville i givet fald komme tættere på deres hjemegn, og måske fik de også mulighed for at få besøg af deres pårørende. De havde også håb om, at krigen snart ville slutte. Flytningen fra Horserød til Frøslev blev en realitet og iværksat den 11. august 1944. Transporten skulle foregå med et tysk troppetransportskib, M/S Mars, fra Helsingør til Flensborg. I alt 741 fanger kom om bord. Skibet afgik fra Helsingør den 12. august kl. 7.00 og ankom til Flensborg den 13. august kl. 19.00. Vindel og hans to medfanger fra Gråsten var bekymrede over at skulle sejle gennem Flensborg Fjord, for de vidste, at englænderne havde kastet et utal af søminer i fjorden, for at gøre det besværligt for tyske marinefartøjer, der havde base ved flådestationen i bunden af fjorden. Det må have været underligt for de tre at være så tæt på deres hjemegn og friheden, men dog alligevel så langt væk.

Ved ankomsten til Flensborg ventede røde DSB-busser og busser fra



Fig. 15. Det tyske troppetransportskib M/S Mars. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Aabenraa Automobilselskab. Under skarp bevogtning blev fangerne transporteret til Frøslevlejren, hvor en ny hverdag ventede.

Lejren var blevet indviet i august 1944 og var ikke helt færdigbygget, da de 741 fanger ankom. Opførelsen af lejren var en del af en aftale indgået mellem den danske stat og besættelsesmagten. Aftalen gik ud på, at staten betalte for opførelsen af lejren mod, at danske fanger ikke blev deporteret til koncentrationslejre i Tyskland. Forholdene i lejrene i Horserød og i Frøslev tålte ingen sammenligning med forholdene i koncentrationslejrene i Tyskland.

Det tyske personel i Horserød flyttede som udgangspunkt med til Frøslev, heriblandt lejrkommandant Hillgärtner. Kaptajn Roar Ploug fortsatte i en kort tid som dansk lejrleder i Frøslev.

Uventet deportation til Tyskland

Holger Biehl fra Gråsten-gruppen ventede besøg af sin familie lørdag den 16. september 1944, og det så han helt naturligt meget frem til, men sådan kom det ikke til at gå. Tidlig morgen ved firetiden den 15. september blev fangerne i barakkerne gennet op, og 195 navne blev råbt op, heriblandt

*Fig. 16. Knud Vindel som fange
i Frøslevlejren 1944. Foto:
Frihedsmuseets fotoarkiv.*



Fig. 17. Holger Biehl. Foto i privateje.



Fig. 18. Hans Christian Damgaard som fange i Frøslevlejren. Foto: Frøslevlejrens Museum.



Fig. 19. Vincent Lind som fange i Horserødlejren. Foto: Horserødlejrens tyske administration, formentligt juni 1944.

Biehl, Damgaard, Vindel og Lind. Endvidere grænseovergendarm Andersen Dons, der den 5. september var kommet fra Vestre Fængsel i København til Frøslev, og kaptajn Malling-Jacobsen, der var kommet sammen med de andre fanger fra Horserød. Ud på formiddagen blev de udpegede kørt i lastbiler til den lille jernbanestation i Harrislee på den tyske side af grænsen. Her blev de lukket inde i uhumske kreaturvogne med 50 fanger i hver vogn.

Hvorfor var det netop disse 195 fanger, der blev deporteret? Historiker, dr.phil. og tidligere museumschef for Frøslevlejrens Museum, Henrik Skov Kristensen, har undersøgt de mulige årsager nærmere. Det ligger fast, at udpegningen kom fra centralt hold. Det var det tyske sikkerhedspoliti og den tyske sikkerhedstjeneste, der havde lavet forarbejdet. Den tyske lejrledelse havde ingen indflydelse på udpegningen. Af tysk kildemateriale fremgår, at 34 af de udpegede havde haft tilknytning til den engelske efterretnings-tjeneste. Der kunne også være tale om en kombination af efterretningsvirk-somhed, sabotage og deltagelse i en militærgruppe. Grænseovergendarm Andersen Dons var med i den sidstnævnte gruppering. Den helt konkrete tiltale for hans vedkommende var spionage og fjendebegunstigelse, ifølge hans egne oplysninger efter befrielsen.

I en anden kategori, sabotage, med 22 personer figurerer Gråsten-grup-pen med Holger Biehl, Hans Christian Damgaard og Knud Vindel. Tysker-nes arrestationsgrundlag for de tre var følgende: Biehl, illegalt arbejde, Damgaard, alment illegalt arbejde og Vindel, med i illegal organisation. Som det fremgår, var der nuancer i begrundelserne, men da Vindel var ta-get med våben må det antages, at begrundelsen for hans vedkommende var den mest belastende. Blandt de 22 var også den kun 19-årige Vincent Lind fra Christiansfeld. For hans vedkommende var begrundelsen tysk fjendtligt arbejde. Også Lind havde været i besiddelse af våben, men i forhold til Vin-del er der nuancer i begrundelsen for arrestationen. Dette skyldes utvivl-somt, at arrestationerne blev foretaget af forskellige Gestapo-tjenestesteder.

Fra politimesteraktionen den 26. maj 1944 var fire af de arresterede ud-peget til deportation. Blandt de fire var distriktsofficer i Grænsegendar-meriet, kaptajn Malling-Jacobsen. Det må tages som udtryk for, at man fra tysk side så med stor alvor på hans »forbrydelser« mod besættelsesmagten.

De nævnte kategorier er kun eksempler med særlig fokus på Gråsten- og Sønderborg-området, men det understreger, at udpegningen af de 195 fanger til deportation ikke var vilkårlig, men et resultat af grundige tyske overvejelser.

Den helt overordnede beslutning om deportationen var taget i Berlin. Den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, var ikke taget med



*Fig. 20. Harrislee Station
1971. Foto: K. Bayer.*

på råd, og heller ikke orienteret om deportationen. Det stillede ham i en prekær situation i forhold til den indgåede aftale med de danske myndigheder om lejrens oprettelse for dansk regning til gengæld for, at danske fanger skulle forblive i Frøslevlejren og ikke deporteres til lejre i Tyskland. Deportationen den 15. september 1944 var således et klart brud på den indgåede aftale, og danskernes modsvar var omfattende strejker over hele landet, mest markant i Sønderjylland.

En yderligere årsag til deportationen kunne meget vel have været, at tyskerne havde planlagt at sætte det danske politi og grænsegendarmeri ud af spil ved Operation Möwe,¹⁴ der skulle finde sted den 19.-21. september. Med deportationen af de 195 fanger blev der også skaffet plads i lejren til politifolk og gendarmer, der skulle interneres.

Blandt de udpegede til deportation var også den danske lejrleder, Roar Ploug. Samme dag som deportationen fandt sted, udpegede den tyske lejrkommandant kaptajn Digmann som ny dansk lejrleder. Selv om man var dansk lejrleder, var man altså ikke fredet for deportation. Digmann blev efter befrielsen udnævnt til kommandant for interneringslejren i Frøslev, der fra den 1. juni 1945 blev omdøbt til Fårhuslejren og brugt som interneringslejr for landssvigere. Roar Ploug omkom i Neuengamme-udekommandoen Porta Westfalica den 14. november 1944.

Fra Frøslev til Neuengamme og udekommando Porta Westfalica

Toget bumlede fra grænsestationen i Harrislee på den tyske side af grænsen ned gennem Nordtyskland og nåede ud på natten til den 16. september 1944 frem til Hamborgs godsbaneterræn, hvor der blev rangeret frem og

tilbage, for så ud på morgenen at nå koncentrationslejren Neuengamme beliggende 15 km sydøst for Hamborg. De deporterede Frøslevfanger blev registreret, frataget alle deres ting og i første omgang ikklædt en bizar beklædning sammensat af meget forskellige beklædningsstykker, som senere blev udskiftet med en stribet fangedragt. Herefter blev fangerne indkvarteret i nogle af lejrens barakker. Efter registrering mv. blev fangerne sorteret i to næsten lige store grupper, og den 18. september blev den ene gruppe med bl.a. Biehl, Damgaard, Andersen Dons, Lind og Vindel overført til udekommandoen Porta Westfalica-Barkhausen ved byen Minden lidt sydvest for Hannover. Igen foregik transporten i kreaturvogne med 50 fanger i hver vogn. Toget nåede byen Porta ud på aftenen den 19. september, men først den efterfølgende morgen blev fangerne lukket ud. Et mareridt tog sin begyndelse.

Porta Westfalica var én af Neuengammes 86 udekommandoer og fungerede i perioden fra marts 1944 til april 1945. Lejren rummede gennemsnitligt omkring 1.300 fanger og var blandt de værste arbejdslejre, man kunne komme til. I området var der placeret fire lejre, hvor fangerne udførte ar-



Fig. 21. Hotel Kaiserhof i byen Porta, hvor 1.300 fanger boede stuved sammen i festsalen i køjesenge fra gulv og fire etager op mod loftet. Billedet er fra sommeren 1945. Bemærk de fire allierede landes flag over døren. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

bejde for den tyske våbenindustri. En del af arbejdet fandt sted i nedlagte minegange, hvor arbejdet var særligt belastende pga. kulde og fugt. Indkvarteringsforholdene var umenneskelige i enhver henseende. Fangerne led af sult, katastrofale hygiejniske forhold og et brutalt regime af vagter og kapoer.¹⁵ Der skulle for det meste udføres hårdt fysisk arbejde hver dag fra klokken seks om morgenen til klokken 18 om aftenen.

Under disse umenneskelige forhold måtte Holger Biehl som den første af de tre fra Gråsten bukke under. Det skete den 19. november 1944, hvor han døde af dysenteri, som er en akut tarmsygdom. Familien blev underrettet om dødsfaldet, men ønskede naturligt nok at få flere oplysninger om hans død af det tyske sikkerhedspoliti, samtidig med ønsket om at få hans jordiske rester hjem til Danmark. Henvendelsen til det tyske sikkerhedspoliti fik familien ikke meget ud af, andet end at liget skulle være blevet kremeret.

Imidlertid modtog forældrene brev fra det danske udenrigsministerium den 15. januar 1945 med oplysning om, at sønnen skulle være begravet på kirkegården i Barkhausen, uden for byen Minden, få kilometer fra lejren. Efter krigens afslutning blev en dansk eftersøgningsekspedition sendt til Tyskland for at finde og hjembringe de danskere, der døde i de tyske lejre. I første omgang lykkedes det ikke at finde frem til Holger Biehl, men senere lykkedes det at finde hans grav på den nye kirkegård i Barkhausen. Ved det første besøg i Barkhausen søgte man på den gamle kirkegård, men det viste sig, at der var en nyere kirkegård, og her var han begravet.

Holger Biehls kiste blev den 9. juli 1947 hjemført i en kortege af Røde Kors-lastbiler med kisterne af de døde modstandsfolk, der var blevet fundet i Tyskland. Kortegen kørte igennem Slotsgade i Gråsten, hvor Holger Biehls barndomshjem lå. De hjemførte modstandsfolk blev senere genbegravet i Mindelunden i Ryvangen, nord for København.

Knud Vindel arbejdede samme sted som Holger Biehl. De mange pakker, der blev sendt til Vindel fra hans forældre, kæreste, Røde Kors og slagteriet i Gråsten fik han ikke meget gavn af. Tyskerne stjal næsten det hele. Det sidste brevkort fra Knud Vindel til sine forældre blev skrevet af en kammerat i november 1944. Der var kun en kort hilsen med ordene: »Hier geht es gut.« På det tidspunkt var Vindel allerede syg af dysenteri, som Biehl havde været det. Sygdommen er meget smitsom. Uden kræfter og pleje blev Knud Vindel overført til Neuengamme, hvor han efter tysk opgivelse angiveligt døde den 6. december 1944.

I udekommandoerne blev de døde begravet på nærliggende kirkegårde

eller i fællesgrave. Det var der ikke kapacitet til i Neuengamme, hvor de døde blev kremeret, hvilket også blev tilfældet for Knud Vindels vedkommende. Det var et hårdt slag for de pårørende, der ikke fik et gravsted, hvor de kunne sørge over tabet og mindes deres kære.

Pakkerne fra Røde Kors – Danmarks livline til fangerne

Allerede fra efteråret 1943 udførte Socialministeriet et kolossalt arbejde med at sende pakker til danskere i koncentrationslejrene. Ministeriet sørgede selv for indkøb og forsendelse. Røde Kors sørgede for pakningen, derfor Røde Kors-pakkerne i folkemunde. Lastbiler udlånt af private firmaer sørgede for transporten af pakkerne til lejrene.

Her kom den tyske grundighed til hjælp. Tyskerne havde fuldstændigt styr på i hvilke lejre, de danske fanger befandt sig, og det danske udenrigsministerium havde adgang til oplysningerne. Pakkerne måtte højst veje 5 kg. Der var stort set ingen begrænsninger for, hvad pakkerne måtte indeholde. Pakkerne kunne ikke sendes eller leveres direkte til udekommanderne, men skulle afleveres til hovedlejren, der sørgede for den videre levering. Det var så typisk her, at noget af indholdet i pakkerne blev stjålet. Omkring halvdelen af pakkerne fra Danmark nåede aldrig frem til de rette modtagere. Fig. 22 viser ankomst af Røde Kors-pakker til hovedlejren Neuengamme.

Vincent Linds mor prøvede selv at arrangere pakkeforsendelse til sønnen. Hans adresse havde hun fra et af de tilladte brevkort, der var afsendt fra lejren. Her var afsenderadressen: Vincent Lind, Nr. 50381, Block P, Konzentrationslager Neuengamme, Hamburg-Bergedorf. På bagsiden af brevkortet var påtrykt følgende regulativ, her oversat fra tysk til dansk:

»Enhver fange må modtage og også afsende 2 breve eller postkort om måneden. Et brev må ikke indeholde mere end 4 sider á 15 linier, og det skal være overskueligt og tydeligt at læse. Postforsendelser, der ikke opfylder disse krav, bliver ikke udleveret eller befordret. Pakker må modtages, men må ikke indeholde alkoholiske drikke. Brevforsendelser uden afsender bliver ikke udleveret. Pengeforsendelser er tilladte.

Lejrkommandanten.«

Linds mor sammensatte en pakke med smør, ost, pølse, honning, cigaretter og vitaminpiller, forsynede den med adresse og gik hen til hotellet i Christiansfeld. Her gjorde fiskebilerne holdt på vejen til Tyskland. Hun talte



Fig. 22. »Der var Smil og glad Forventning, naar det blandt Danskerne rygtedes, at danske Røde Kors Biler havde været med Pakker. Her bringes Pakkerne paa et Depot, hvorfra Udliveringen lejlighedsvis foregaar.« Tegning og tekst: Hans Peter Sørensen, 1948.

med en chauffør, og han ville gerne tage pakken med og få den afsendt fra et postkontor i Flensborg. Utroligt nok lykkedes det, og pakken kom via Neuengamme frem til Porta Westfalica. Hele 27 pakker blev sendt afsted på den måde. Allerede før jul nåede to pakker frem, og yderligere 17 pakker efter jul. De resterende otte pakker blev utvivlsomt stjålet af tyskerne.

Pakkerne var livsvigtige for at overleve, og indholdet blev også brugt til bestikkelse for at få bedre vilkår. Pakkernes indhold var en slags hård valuta. Kort før jul 1944 lykkedes det at få Røde Kors-pakker frem til Porta Westfalica. Røde Kors var blevet klar over, at der udover hovedlejrene også fandtes mange udekommandoer med danske fanger, der blev brugt som arbejdskraft.

Under hele opholdet i lejren kunne den unge Lind støtte sig til den mere livserfarne Hans Christian Damgaard. En aften tæt på jul 1944 gav Lind op. Han havde ingen kræfter mere. Damgaard og en anden fange måtte bære ham hjem ved fyraften. Lind kom på et mindre lazaret, der fandtes i lejren. Lazarettet var dog mere af navn end af gavn. Når man ikke længere var arbejdsduelig, blev man transporteret til hovedlejren Neuengamme, og

Lind kom på en sådan transport den 5. januar 1945, sammen med en del andre ikke arbejdsduelige fanger. Transporten foregik med lastbil, og de syge fanger blev nærmest lagt i lag på lastbilens åbne lad. Turen foregik en frostklar nat med en smuk stjernehimmel, og fangerne talte om, at de ville fryse ihjel. Ved ankomsten til Neuengamme var kun tre af fangerne i live, heriblandt Lind.

Vincent Lind blev anbragt i Schonungsbarakken, skånebarakken, som i realiteten var et opbevaringssted for de døende. Der var ingen behandling, og maden var sparsom. Det er en kendt sag, at danskere forsøgte at hjælpe landsmænd i lejrene. Det skete også for Lind. En dag blev han hentet ud af skånebarakken af en landsmand, og Lind kom på et revir, der var en form for sygehusafdeling. Der fandtes et sygehussystem i lejren, hvor fanger med lægeuddannelse arbejdede under overopsyn af tyske læger. Sygepasserne var fanger, der ikke havde særlige forudsætninger for at kunne løse denne opgave. Der fandtes fire revirer i lejren, og endvidere skadestue, ambulatorium, røntgenrum, operationsstue og sågar tandklinik. Funktionsdueligheden i de forskellige enheder var selvfølgelig tvivlsom.

Lind fik lungerne røntgenfotograferet. Han havde vand i lungerne, og tillige en meget betændt bule i venstre tinding. Lind blev behandlet og flyttet til en afdeling, hvor vilkårene var mere tålelige. Med god hjælp fra en norsk læge kom Lind til kræfter igen; så godt, som det under omstændighederne kunne lade sig gøre.

En SS-læge skulle afgøre, om Lind kunne erklæres arbejdsduelig igen og dermed blive i Neuengamme eller, hvis han ikke blev fundet arbejdsduelig, sendes til lejren Bergen-Belsen. Det gjaldt om ikke at komme til denne lejr, som var en decideret udryddelseslejr. Gennem barakformanden kunne SS-lægen bestikkes med noget af indholdet fra Røde Kors-pakkerne. Lægen havde nok af cigaretter og fødevarer, så der skulle leveres noget helt særligt. Lind havde lige modtaget en pakke fra sin mor med bl.a. 1 kg honning. Prisen for at blive i Neuengamme blev 1 kg honning og 80 cigaretter. Som tidligere nævnt var pakkerne en slags hård valuta i lejrene. Anvendt gennem lejrenes hierarkier kunne pakkernes indhold være afgørende for liv eller død. Vincent Lind har selv udtrykt det på denne måde:

»På grund af pakkerne hjemmefra og Røde Kors hørte jeg til overklassen. Mig kunne man ikke røre«.

Porta Westfalica evakueres og hjemtransport

I marts 1945 var krigen gået ind i sin sidste fase. Efter dansk-svensk initiativ i slutningen af 1944 og i begyndelsen af 1945 var der indledt forhandlinger med ledende folk i Berlin om hjemførelsen af danske og norske fanger fra de tyske koncentrationslejre, fængsler og tugthuse. Allerede i december 1944 var det lykkedes at få hjemført nogle syge politibetjente og græsegendarmer fra lejrene. Eksempelvis lykkedes det den 16. december 1944 at få hjemført fem syge gendarmer fra Neuengamme. Derefter åbnedes mulighederne gradvist og kulminerede med den såkaldte Bernadotte-aktion¹⁶ april-maj 1945.

Efter morgenappellen den 19. marts 1945 fik de tilbageværende 81 danske fanger i Porta Westfalica udleveret noget af en Røde Kors-pakke og ordre til at marchere til den nærliggende banegård, hvor et tog ventede for at transportere dem til Neuengamme. Halvdelen af de danske fanger var så svage, at de måtte køres eller bæres hen til toget. I samme øjeblik satte et luftangreb ind mod lejren og banegården, og lokomotivet fik en fuldtræffer. Efter møje og besvær nåede fangerne til Neuengamme den 24. marts 1945 og den 28. marts blev de indkvarteret i den nyindrettede skandinaviske del af lejren, som var blevet oprettet efter tysk krav i forbindelse med den indgåede aftale i Berlin om hjemsendelse af norske og danske fanger. Den nyoprettede del af lejren var afskåret for den øvrige lejr, og forholdene var en betydelig forbedring for fangerne. Der var mere ordnede forhold som mad, hygiejne og sygepleje. Der blev i den skandinaviske del også etableret et slags sygehus i en barak, hvor norske og danske læger, dvs. fanger, gjorde stor gavn. Gennem svensk Røde Kors blev der tilført både medicin og nødvendigt udstyr. Svenske læger og Røde Kors kunne også føre tilsyn. Den skandinaviske del var dog fortsat en del af koncentrationslejren Neuengamme med tilhørende bevogtning, men der var ikke længere fangevogtere til at terrorisere fangerne. Arbejdspligt var der heller ikke, og de daglige appeller blev afskaffet.

De skandinaviske fanger var klar over, at det kun var spørgsmål om kort tid, inden Det Tredje Rige brød sammen, og i april 1945 kom der for alvor gang i løsladelserne fra Neuengamme, og gang i hjemtransport.

Endelig oprandt dagen. Friheden. Lind kom med De Hvide Busser fra Neuengamme den 9. april 1945 med kurs mod Danmark. Kortegen nåede karantænestationen i Kruså dagen efter ved morgengry. Efter et hvil og

morgenmad fortsatte transporten nu i danske busser til Sverige, hvor de frigivne fanger skulle opholde sig indtil krigens afslutning.

De sidste danske og norske fanger i Neuengamme blev frigivet den 20. april 1945. Betingelsen fra tysk side var, at rømningen skulle være afsluttet kl. 19.00. Klokken 6.45 den 20. april afgik de første busser fra Padborg med kurs mod Neuengamme, og de sidste busser forlod Neuengamme kl. 18.30. Tyskernes betingelser blev således opfyldt. I alt blev der på dagen ført 4.225 danske og norske fanger over grænsen til Danmark og videre til karantæne-stationer i Padborg, Kruså, Frøslev og til en nødlejr i den tidligere stats-ungdomslejr, Møgelkær, ved Horsens.

Hans Christian Damgaard kom med en transport fra Neuengamme den 20. april 1945. Med denne transport var også den kendte kommunist Aksel Larsen. Damgaard beretter:

»Aksel Larsen er vor Fører i Vognen, han foreslaar, at vi synger, Der er et yndigt Land, naar vi ruller over Grænsen ... Syngende af Hjertens lyst ruller vi over Grænsen, passerer Krusaa Toldstation og holder ved Krusaa



Fig. 23. Efter den store hjemkomst af frigivne fanger den 20. april 1945 besøgte Folke Bernadotte dagen efter karantænestationer ved grænsen. Ved besøget i Krusaa ses Bernadotte med uniformskasket og armbind. Ved hans side den svenske Røde Kors kaptajn, Melin. I baggrunden frk. Braa og læge Krarup. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Mejeri. ... Endelig finder min Kone mig. Jeg faar Blomster bl.a. Jeg er vaagnet op af en ond Drøm. Røde Kors serverer et dejligt Maaltid Mad med Mælk.«¹⁷

Som ved de andre hjemtransporter før befrielsen den 5. maj 1945, blev de frigivne fanger efter et kort ophold ved grænsen transporteret videre. Damgaard kom til den føromtalte statsungdomslejr Møgelkær og efter en uges tid videre til Sverige.

Både Hans Christian Damgaard og Vincent Lind fik igen dansk jord under fødderne den 16. maj 1945. De ankom med færge fra Sverige til Helsingør og der fra med tog videre til København, hvor de måtte vente i mange timer på et nattog mod Jylland. Det var blevet den 17. maj, da de ankom til Fredericia. Damgaard ville vente på et senere tog sydpå. Han mente, at der måtte være et sted i byen, hvor han kunne få et rigtigt bad, og som han bemærkede til Lind: »Når jeg nu skal hjem til hende.« Til sidst i Damgaards beretning skriver han:

»... jeg længes hjem. Endelig farvel til gamle Sverrige den 17. Maj 1945. Om Aftenen bliver jeg modtaget af Kone og Børn på Graasten Banegaard. Og saa var det Løb kørt.«

Lind nåede frem til Lindegade i Christiansfeld, hvor apoteket lå. Hans far så ham komme, og gensynsglæden var ubeskrivelig. Vincent Lind var nu 20 år gammel og havde i en meget ung alder været så tæt på at miste livet i Porta Westfalica og Neuengamme, som man næsten kunne komme. Lind udgav i 1993 en bog med titlen *Mumieskuffen*. Her får man et indtryk af de forfærdelige forhold, som fangerne måtte leve og lide under. I 1995 udgav han bogen *Hjemkomst – En besættelsestidens testament*, i hvilken det var tydeligt, at han stadig var følelsesmæssigt påvirket af sine oplevelser under besættelsen, og ikke mindst opholdet i Porta Westfalica.

Da befrielsen kom – Tragedien i Gråsten den 5. maj 1945

Midt i jublen over befrielsen den 4. og 5. maj 1945 skete der en tragedie i Gråsten. Der var udarbejdet lister over landssvigere og nazister, der skulle interneres. Dette arbejde blev påbegyndt den 5. maj om morgenen, og de arresterede blev interneret i den tyske skole på Kongevej i Gråsten, den senere og nu nedlagte politistation. I løbet af dagen rygtedes interneringen i byen, og nogle tysksindede fik tilkaldt tyske marinesoldater, der befandt sig i Egersund. Soldaterne stoppede en rutebil og tvang chaufføren til at køre dem til Gråsten, hvortil de ankom ved 18-tiden for at befri de 50-60 inter-



Fig. 24. Den daværende tyske skole på Kongevej i Gråsten. Opført i 1941-1942 og indviet den 29. november 1942 under tysk Hagekorsflag. Foto: Gråsten Lokalhistoriske Arkiv.

nerede. Det kom til en heftig ildkamp mellem modstandsfolkene og soldaterne, der også skød med maskingeværer fra rutebilens tag. Håndgranater blev kastet ind gennem skolens vinduer, og flere af de internerede blev såret. Under ildkampen blev to modstandsfolk dræbt, inden den hjemmetyske folkefører, Jens Møller, den lokale tyske kommandant og modstandsbevægelsens byleder i Gråsten, Svend H. Andersen, fik standset skyderiet.

De dræbte modstandsfolk var Christian Mathias Clausen (1925-1945) og Hans Lehmann Feddersen (1892-1945). Begge var med i en militær ventegruppe. Clausen i en gruppe i Bovrup lidt syd for Aabenraa og Feddersen i Gråsten. Feddersen var tvungen deltager i Første Verdenskrig på tysk side, og gik efter hjemkomsten fra slagmarken aktivt ind i arbejdet for at få Sønderjylland tilbage til Danmark. Sønneren deltog også aktivt i modstandskampen.

Tyskernes kapitulation havde virkning fra kl. 8.00 den 5. maj 1945, og ved at tilkalde tyske marinesoldater fra Egersund gjorde de tysksindede sig medskyldige i drabet på de to modstandsfolk. Dette skabte helt naturligt stor bitterhed hos de dansksindede, og det var fra tysk side en helt klar overtrædelse af kapitulationsbetingelserne. Det dansk-tyske gensidige had i Gråsten kunne næsten ikke blive værre.



Fig. 25. Frits Clausen (1893-1947) var leder af Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti (DNSAP) fra 1933 til 1943. Som leder af nazistpartiet var han formentlig den mest udskældte og hadede dansker under besættelsen, og Frits Clausen har fået et eftermæle som en af de største landsforrædere i Danmarkshistorien. Clausen blev arresteret den 5. maj 1945 af modstandsbevægelsen i Gråsten og interneret på den tyske skole. På fotoet ses han i en gruppe arresterede på vej til den tyske skole. Lidt til venstre i front på billedet er det Frits Clausen i den lange lyse frakke og med hat. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Mindehøjtideligheder og mindesmærker i Gråsten

Hvert år den 4. maj mindes de fire faldne modstandsfolk fra Gråsten, Holger Biehl, Knud Vindel, Christian Mathias Clausen og Hans Lehmann Feddersen. Mindehøjtideligheden starter på Slotsbakken ved mindesmærket for oberst Paludan-Müller og mindetavlen for de faldne grænsegendarmere under besættelsen. Efterfølgende er der gudstjeneste i Gråsten Slotskirke. Mindehøjtideligheden slutter ved monumentet ved rundkørslen Ahlefeldtvej-Kongevej med taler, sang og fakler.

*Fig. 26. Christian Mathias
Clausen. Foto: Gråsten
Lokalhistoriske Arkiv.*



*Fig. 27. Hans Lehmann
Feddersen. Foto i privateje.*





Fig. 28. Monumentet til minde om de fire modstandsfolk, Biehl, Vindel, Clausen og Feddersen, blev afsløret af oberstløjtnant Aage Højland Christensen, der fra november 1944 var modstandsbevægelsens chef i Region III, der geografisk bl.a. dækkede Syd- og Sønderjylland. På daværende tidspunkt havde Højland Christensen rang af kaptajn. Foto: Ib Johansen.

Monumentet ved rundkørslen blev indviet den 5. maj 1947. Skulpturen blev udformet af billedhuggeren Victor Kvederis og er en nøgen mandsfigur. På soklen står navnene på de fire modstandsfolk fra Gråsten, der mistede livet i 1944-1945. Skulpturen er blevet flyttet flere gange pga. vejomlægninger, men den står nu næsten på dens oprindelige plads.



Fig. 29. Monumentet 2022. Foto: Mogens P.C. Jacobsen, april 2022.

I Gråsten er der i roklobbens klubhus på havnen og i spejderhuset på Konkel opsat mindetavle til ære for Holger Biehl og Knud Vindel. På begge mindeplader står fejlagtigt, at Vindel døde i november 1944, men det er rettelig december 1944. Tidligere var formodningen, at han døde i slutningen af november 1944, men ifølge senere fremkomne oplysninger var datoen den 6. december 1944.

Knud Vindel mindes endvidere i Frøslevlejren hvert år den 5. oktober, i forbindelse med mindehøjtideligheden for deporterede og omkomne grænsegendarmere 1944-1945. Det skal ses i lyset af, at tolderne og grænsegendarmene i det sydlige Danmark arbejdede tæt sammen på grænseposterne og i havnene.

Knud Vindel figurerer tillige på følgende monumenter:

På Tønder Kaserne, nedlagt som kaserne i 2002, i Aabenraa, skulptur i anlæg ved Sønderjyllandshallen, på Starup Kirkegård ved Haderslev, på



*Fig. 30. Mindepladen i
roklubben. Foto: Mogens
P.C. Jacobsen, marts 2022.*

Skamlingsbanken mellem Kolding og Hejlsminde, ved Det Danske Spejderkorps' hytte ved Hylkedam, Gelsted på Fyn, i Ryvangen nord for København, og ved Kronborg Slot i Helsingør, hvor han blev uddannet til kornet. På Skamlingsbanken står Klokkestablen, som er et mindesmærke for de 83 faldne modstandsfolk i Syd- og Sønderjylland. Heriblandt Knud Vindel.

Epilog

I artiklens sidste del er der skrevet forholdsvis meget om Vincent Lind og ikke så meget om Hans Christian Damgaard. Artiklens forfattere ville også gerne have skrevet mere om Vindel og Biehl, men det kunne ikke lade sig gøre, da de begge døde i slutningen af 1944, og kilderne er sparsomme. Ved at skrive om Damgaards og Linds oplevelser, har vi forsøgt at give et indblik i, hvordan månederne fra januar til maj 1945 også kunne have udspillet sig for Vindel og Biehl. En afgørende faktor for overlevelse har uden tvivl været pakkerne med vigtige fornødenheder og til at bestikke sig frem med. Liv, død og tysk vilkårlighed i lejrene var fangernes hverdag, og hver af dem måtte søge sin egen mulighed for at overleve, nogle gange også på bekostning af andre fanger.

Der hersker ikke tvivl om, at pakkerne blev redningen for mange fanger. Det var ikke kun pakkernes indhold, der havde betydning, men også den psykologiske faktor ved at modtage dem. Med pakkerne fik man vished for, at man ikke var glemt. Håbet om snarlig redning levede.



Fig. 31. Mindegravsten over Knud Vindel på kirkegården ved Starup Kirke. Fotograf Finn Lautrup, april 2022.

Redningen kom. I tide for de fleste og for sent for nogle. Den helt utrolige indsats fra dansk-svensk side i krigens sidste fase med Bernadotte-aktionen var helt enestående. Redningsfolkene satte uden tøven deres eget liv på spil for at redde andres liv. Aktionen benævnes også De Hvide Busser efter bussernes farve: Hvidmalede og med enten Dannebrog eller det svenske flag samt Røde Kors-flaget malet på siderne, og Dannebrog på taget, for at undgå angreb fra Allierede kampfly, der i krigens slutfase fuldstændigt dominere lufrummet over Europa. Man kan ved hjælp af bemalingen og flagene se, at busserne var ude i fredeligt, humanistisk ærinde. Initiativet til aktionen var oprindeligt dansk, men formidlet af nordmænd i Stockholm.

I forbindelse med 50-året for befrielsen i 1995 blev der i perioden 1.-5. maj under overskriften »Ved dagens begyndelse« hver dag oplæst et indlæg i Danmarks Radio skrevet af Vincent Lind. På dag to var temaet »Hjemkomst«.



Fig. 32. De fundne omkomne i Tyskland 1944-1945 kører i lastbilskordege gennem hovedgaden i Gråsten den 9. juli 1947. Holger Biehls kiste er med i kortegen. Foto i Mogens P.C. Jacobsens samling.



Fig. 33. Damgaard døber i 1948 en ny robåd i roklubben. Til ære for Holger Biehl døbes båden R/S Holger. Foto: Gråsten Lokalhistoriske Arkiv.

Vincent Lind sagde bl.a.:

»Der var nogen, som gik ud og slås. For at få besættelsesmagten ud. Så Danmark igen kunne blive et frihedens land, hvor loven og retten gælder, – og ikke magt og vilkårlighed. Nogen gik ud for at slås. Hvor blev de af? De vendte hjem. De, der kunne.

Sådan hører der til 4. og 5. maj et ganske bestemt talende og bevægende træk. Nemlig hjemkomsten. Brigaden kom hjem fra Sverige. Flygtningene kom hjem fra Sverige. Fangerne kom ud af fængslerne og lejrene. Herhjemme og i Tyskland. Kom ud, og tog hjem. Mange med Svensk og Dansk Røde Kors først til Sverige – og så hjem. De underjordiske kom op til overfladen til opgaver at løse – og så hjem. Søfolkene fjernt ude fra kom hjem. Månedes efter 4. maj. Ja, år. Danske i allieret tjeneste vendte hjem. Nogen af de døde kom hjem. Og hver gang det skete, – og de, som havde mistet, tog imod kisterne, da stod flere og vidste, at deres døde kom aldrig hjem – fra den våde grav, eller den ukendte grav, eller krematoriet.«



Fig. 34. Vincent Lind holder i 1994 tale ved mindesmærket for oberst Paludan-Müller, på 50-årsdagen for oberstens heltemodige kamp mod tysk overmagt den 26. maj 1944. Foto i Mogens P.C. Jacobsens samling.

Knud Vindel kom aldrig hjem. Hans far tog, både som sognepræst og far, en gribende afsked med sin ældste søn ved en mindegudstjeneste i Starup Kirke vinteren 1945. Samtidig blev der rejst en mindesten, en såkaldt mindegrav, på kirkegården, hvorfra der er den smukkeste udsigt ud over Haderslev Fjord.

Holger Biehl kom som tidligere nævnt i juli 1947 hjem til sin føde i en kiste, og blev senere stedt til hvile i Mindelunden i Ryvangen, nord for København. Genbegravelsen fandt sted den 16. juli 1947, og hans familie fik dermed et gravsted, som de kunne samles om.¹⁸ Biehls gravsted findes i Mindelunden blandt de hjemførte modstandsfolk, der omkom i koncentrationslejrene.

Efter hjemkomsten genoptog Hans Christian Damgaard sit arbejde som skovfoged og fiskemester i Gråsten. Så vidt vides berettede han aldrig på skrift om opholdet i Porta Westfalica. Damgaard døde i 1989. Han blev 79 år.

Vincent Lind kom hjem til sine kære i maj 1945. Han var da lige fyldt 20 år. Vincent Lind tog teologisk embedseksamen i 1952 og blev i 1984 valgt som biskop i Fyns Stift. Med sin bog *Hjemkomst* fra 1995 er der ingen tvivl om, at han i sin gerning som præst, både i sind, tale og skrift, vendte tilbage til tiden som tyskernes fange nummer 50381. Alene bogens titel understreger dette. Vincent Lind døde i 2007. Han blev 87 år.

Dansk Toldtidende bragte i februar 1945 følgende nekrolog over Knud Vindel, her i uddrag:

»Vi havde stadig bevaret Haabet om at gense Vindel sund og rask, som han forlod os, og vi har svært ved at vænne os til Tanken om, at dette ranke Friluftsmenneske nu er revet bort af Sygdom.

Knud Vindels rolige og stilfærdige Væsen og ikke mindst hans gode Humør vandt ham mange Venner, og disse faa Mindeord kan kun give et ufuldkomment Udtryk for vore Følelser ved hans alt for tidligere Død. Æret være hans Minde!

Kollegerne ved Graasten Toldsted.«

Litteratur

Bjørneboe, Lars: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*. Museet for Danmarks frihedskamp, 1970.

Bjørnvad, Anders: *Krigens Monumenter 1940-1945*. Odense Universitetsforlag, 1999.

- Christensen, Claus Bundgård m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-1945*. Gyldendal, 2009.
- Danielsen, Niels-Birger: *Modstand. Den skærpede kamp 1943-1944*. Politikens Forlag, 2019.
- Elkrog, Kaj m.fl.: *Modernisering af en stor, offentlig virksomhed. Ledelse af Toldvæsenet 1965-1989*. Handelshøjskolens Forlag, 2003.
- Hæstrup, Jørgen m.fl.: *Besættelsen og Frihedskampen 1940-1945*. Politikens Forlag, 1979, revideret udg. 1993.
- Kollegerne ved Graasten Toldsted: Nekrolog. *Dansk Toldtidende*. 43. årg. 2/Februar 1945, s 40.
- Kristensen, Henrik Skov og Inge Adriansen: *Als og Sundeved 1940-1945*. Historisk Samfund for Als og Sundeved, 2005.
- Kristensen, Henrik Skov: *Gestapos fangelejre i Danmark*. Gyldendal, 2021.
- Larsen, Henning N.: *Stikkeren. Mord uden samvittighed*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2010.
- Larsen, Henning N.: *Modstanden. Valgene der skilte. Om besættelsestidens kampe*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2012.
- Lind, Vincent: *Mumieskuffen*. Hernovs Forlag, 1993.
- Lind, Vincent: *Hjemkomst. En besættelsestidens testamente*. Poul Kristensens forlag, 1995.
- Lundtofte, Henrik: *Gestapo. Tysk politi og terror i Danmark 1940-45*. Gads Forlag, 2004.
- Mindelunden i Ryvangen. En samlet fortælling om mindestedet*. Frihedsmuseets Venners Forlag, 2022.
- Mørup, Hans: *På Fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929 - 1945*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2000.
- Møller, Anders Monrad: *Dansk Toldhistorie IV. 1914-1945. Etaterne og Traditionerne. 1914-1945*. Toldhistorisk Selskab, 1990.
- Møller, Henrik J.: *Tønder Kaserne 1920 - 2002*. Tønder Museum, 2004.
- Roslyng-Jensen, Palle: *Værnenes politik - politikernes værn*. Gyldendal, 1980.
- Sabroe, Sven: *Ene mand mod Gestapo*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1945.
- Smith, Peter Langwithz: *Neuengamme. Koncentrationslejren 1938-1945*. Informations Forlag, 2012.
- Sode-Madsen, Hans: *De Hvide Busser. Reddet fra Hitlers helvede*. Lindhardt og Ringhof, 2015.
- Søeborg, Flemming: 9. april. *Da Danmark blev besat*. Forlaget Documentas, 2005.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbillede*. Odense University Press, 1973.
- Wolden-Ræthinge, Anne: *Om lidt er de borte. Modstandsbevægelsens topfolk fortæller*. Gyldendal, 2005.

Andre kilder i alfabetisk orden

Bygnings- og Boligregisteret (BBR) vedrørende præstegården i Starup og Gråsten Toldkammer.

Böttcher, Peter Villy. Modstandskampen i Gråsten under besættelsen af Danmark fra den 9. april 1940 til den 5. maj 1945. Privat samling af materialer, rapporter og udtalelser mm., 2000.

danmarkshistorien.dk. Aarhus Universitet.

Gråsten Avis. Artikler om våbenfund i august 2018.

Kraks Blå Bog 2000. Om Vincent Lind s. 786-787.

Lokalhistorisk arkiv, Bov.

Lokalhistorisk arkiv, Gråsten.

Lokalhistorisk arkiv, Gl.-Tønder Kommune.

Haderslev Domprovsti om præsteembedet i Starup, Knud Vindels far.

Nationalmuseet, Modstandsdata-basen, om følgende personer: Svend H. Andersen, Holger Biehl, Viggo Blindbæk, Peter Villy Böttcher, Aage Højland Christensen, Christian Mathias Clausen, Hans Christian Damgaard, Povl Martin Valdemar Brahe Digmann, Johannes Andersen Dons, Halvor Erichen, Hans Lehmann Feddersen, Ole Jørgen Hald, Poul Hansen, Valdemar Jakobsen, Svend Johansen, Vincent Lind, Peter Madsen, Julius Funder Nielsen, Knud Henrik Nicolai Vindel.

Svend Erik Langendorff om fundet af de nedgravede våben og patroner i Gråstensko-ven.

Wikipedia om Atlantvolden, Jens Nicolaisen Møller og Porta Westfalica.

Zise.dk, Haandbog for Toldetaten i Kongeriget Danmark 1929, C. Greisen og P. Grønvold.

Zise.dk, Haandbog for Toldetaten i Kongeriget Danmark 1944 og 1946, P. Grønvold og J. H. Höllinger.

En særlig tak til

Lokalarkiverne i Gråsten, Bov, Gl. Tønder Kommune, Frihedsmuseet og Frøslevlejrens Museum for velvillig bistand vedrørende fotos og arkivmateriale.

NOTER

- [1] Sct. Georgs Gilderne i Danmark er en sammenslutning af voksne spejdere og spejderinteresserede, der ønsker at bibeholde kontakten til spejderlivet. Sct. Georgs Gilderne er korpsneutrale; der optages medlemmer fra alle spejderkorps. Det er også en bevægelse, der sigter mod personlig udvikling for medlemmerne, og som bl.a. deltager aktivt i forskellige humanitære opgaver lokalt, nationalt og internationalt.
- [2] Sergenter og oversergenter blev i 1922 underofficerer af reserven. De måtte, hvis de ville fastansættes, lade sig uddanne til officianter. Der var fire rangsbetegnelser: Officiant, overofficiant, stabsofficiant og korpsofficiant. Betegnelserne kan sammenlignes med sekondløjtnant, løjtnant af reserven, premierløjtnant og kaptajn. Officianter var ikke officerer, men en gruppe befalingsmænd, ligestillet med officerer. De havde eksempelvis specialiseret sig i gymnastik, skydning og ridning.
- [3] Om Peter Madsen, nekrolog bragt i Kristeligt Dagblad den 28. februar 2008: »Oberstløjtnant Peter Madsen, Haderslev, er død, 91 år (født i 1916). Efter officersskolen blev Peter Madsen i 1939 premierløjtnant i Sønderborg og kom to år senere til Tønder, hvor han var, da den tyske besættelsesmagt i 1943 satte det danske militær ud af spillet. Peter Madsen flyttede herefter til Gråsten, hvor han organiserede den P-ordning, der skulle skabe ro og orden efter befrielsen. Da han samtidig var aktiv i sabotage mod nazisterne, måtte han i 1944 flygte til Sverige. Efter krigen blev Peter Madsen officer i Den Danske Brigade, chef for den taktiske afdeling ved Hærens Skydeskole, kommandant i Søgårdlejren og chef for de danske styrker på Cypern, før han blev bataljonschef på Haderslev Kaserne.«
- [4] Kornet var en værnepligtig grad mellem korporal og sergent. Kornetter var ofte værnepligtige med en længere skolegang og som blev skønnet egnede til at blive officersaspiranter. De kunne forvente udnævnelse til sekondløjtnant ved genindkaldelse. Graden blev anvendt i den danske hær i perioden 1923-1951.
- [5] På overfladen forblev Danmark efter den såkaldte fredsbesættelse den 9. april 1940 et uafhængigt land, som Tyskland forhandlede med uden at tvinge noget igennem. De første krigsår (1940-1942) fungerede det danske samfund næsten uændret med kongehus, regering, politiske partier, statslig og kommunal forvaltning samt alle vigtige samfundsfunktioner. Forsvar og politi fungerede fortsat, forsvaret dog med en reduceret mand-skabsstyrke. Alt dette kan betegnes som den danske samarbejdspolitik i forhold til den tyske besættelsesmagt. Samarbejdspolitikken er et omstridt emne i historien om besættelsestiden, og der er stadig meget delte meninger om, hvorvidt den var en fordel for Danmark. Langsomt bredte der sig en stigende utilfredshed blandt danskerne, vel også ansporet af, at den tyske krigslykke på slagmarkerne var ved at vende. Den voksende utilfredshed blandt danskerne førte i sommeren 1943 til strejker, civile uroligheder og sabotage-handlinger. Fra tysk side var der stor utilfredshed med, at den danske regering ikke kunne sørge for ro og orden, og den 28. august 1943 blev der fra tysk side stillet krav om, at der skulle indføres undtagelsestilstand i Danmark. Undtagelsestilstanden ville bl.a. betyde strejke- og forsamlingsforbud, pressezensur og dødsstraf for sabotører. Den danske regering, under statsminister Erik Scavenius, afslog efter et statsråd med kongen de tyske krav, hvorefter den tyske værnemagt gennemtvang en militær undtagelsestilstand, Operation Safari, hvor det danske forsvar blev sat ud af spillet. Konsekvensen blev, at den danske regering trådte tilbage den 29. august 1943, og samarbejdspolitikken ophørte. Regeringen blev afløst af et departementschefstyre, som tyskerne

anerkendte som forhandlingspart i en for begge parter vanskelig tid at navigere i. Samarbejdspolitikken var oprindelig modstandsbevægelsens samtidig betegnelse for den danske regerings forhold til den tyske besættelsesmagt. Den officielle betegnelse for samarbejdspolitikken var forhandlingspolitikken.

- [6] Jens Nicolaisen Møller, født den 2. juli 1894 i Varnæs mellem Aabenraa og Gråsten, død den 28. november 1951 ved en trafikulykke. Møller var praktiserende dyrlæge og samtidig folkefører for det tyske mindretal i Sønderjylland. Han var fascineret af Hitler og overbevist nazist. Han blev valgt til Folketinget i 1939 under paroler, som afspejlede mindretalsledelsens politiske hovedmål, hvilket var en revision af den dansk-tyske grænse fra 1920 og Nordslesvigs, dvs. Sønderjyllands, genindlemmelse i Det Tyske Rige. Ved Folketingsvalget i marts 1943 genopstillede det tyske mindretal ikke, og Møller trådte ud af Folketinget. De første år af besættelsen arbejdede han ihærdigt for at fremme nazismen og forsøgte bl.a. at rekruttere unge til fronttjeneste, fortrinsvis til Waffen-SS. Møller medvirkede også til systematisk at indsamle oplysninger om dansksindedes tysk fjendtlige ytringer og handlinger, som blev videresendt til rigstyske myndigheder. Da krigen senere gik den forkerte vej for tyskerne, tog han i højere grad afstand fra ekstremisterne i nazistpartiet. Der findes også eksempler på, at han i krigens sidste år forsøgte at intervenere til fordel for arresterede dansksindede, eksempelvis ved interneringen og deportationen af grænsegendarmene i september-oktober 1944. I februar 1945 bad Werner Best, den rigsbefuldmægtigede i Danmark, Jens Møller om at rejse til Berlin for at tale gendarmernes sag. Det skete i Auswärtiges Amt i Berlin, det tyske udenrigsministerium, i begyndelsen af marts. Det er antagelsen, at Møller fik udvirket, at de tilbageværende omkring 77 gendarmere, der var tale om 70, i Tyskland kunne hentes i Neuengamme den 14. marts, hvilket skete den 16. marts 1945. Jens Møller blev arresteret den 5. maj 1945

i Gråsten og i 1948 ved byretten i Aabenraa idømt 15 års fængsel for sine gerninger. Vestre Landsret nedsatte i 1949 dommen til 12 års fængsel. I 1950 blev han benådet. Ovenstående er en meget forkortet udgave af historien om Jens Nicolaisen Møller, men giver et indtryk af de forskellige vilkår, som modstandsfolkene i Gråsten-området arbejdede under, midt i nazismens højborg.

- [7] Mindre by få kilometer vest for Gråsten.
- [8] Arne Pedersen blev arresteret i slutningen af maj 1945. Han blev stillet til ansvar for sine mange ugerninger. Den endelige dom over ham blev afsagt i Højesteret den 23. maj 1949, hvor han blev kendt skyldig i 53 ud af 61 anklagepunkter, herunder tre henrettelser af modstandsfolk. Højesteret begrundede kendelsen med følgende: »For de af tiltalte udviste forhold vil, hvis farlige angiveri skønnes begået systematisk og tilsyneladende uden skrupler og anger, være at anse til livsstraf.« Livsstraf var den juridiske betegnelse for dødsstraf. Arne Pedersen blev som den sidste under retsopgøret efter besættelsen vest for Storebælt henrettet den 12. juli 1949 i Undallslund Plantage ved Viborg. Den sidst henrettede under retsopgøret efter besættelsen i Danmark var Ib Birkedal Hansen, som blev henrettet i København, som de øvrige henrettede øst for Storebælt på Bådsmandsstræde Kaserne, det nuværende Christiania; det skete den 20. juli 1950.
- [9] Gestapo, Geheime Staatspolizei, det hemmelige tyske politi, der blev indsat i Danmark september 1943. Abwehr var den tyske militære efterretningstjeneste.
- [10] Herman Møller Boye, født den 5. juli 1913 i Marstal og henrettet den 12. juni 1944 i Ryvangen. Han var indtil sin arrestation kommunelærer ved Sankt Jørgens Skole i Sønderborg. Han kom ind i modstandsbevægelsen i november 1943, gennem kollegaen Arne Pedersen, der senere angav ham. Boye var med i en sabotagegruppe, hvor også Anker Hansen og Karl Marius Laursen var medlemmer. Sammen med dem foretog Boye en aktion mod et snedkerværksted i Sønderborg og mod

skrædderfirmaet John i Jernbanegade, der leverede uniformer til tyskerne. Efter aktionen mod skrædderfirmaet planlagde gruppen sabotage mod et autofirma i Sønderborg og et våbentyveri fra en politibil. De to aktioner blev aldrig til noget, da Boye og de to øvrige gruppemedlemmer blev stukket. Anker Hansen og Karl Marius Laursen havde den 10. februar 1944 indlogeret sig på Kollund Strandhotel, hvor de ventede på at få leveret sprængstof fra en modstandsgruppe i Tønder. Sprængstoffet skulle bruges i Sønderborg. Gestapo havde sporet dem ved hjælp af en anden modstandsmands uforsigtighed, og da en større styrke Gestapofolk ankom til strandhotellet for at arrestere dem, opstod der en voldsom ildkamp, hvor både Anker Hansen og Karl Marius Laursen blev dræbt. Boye blev anholdt af Gestapo den 28. februar 1944 sammen med lærer Borgaa, i hvis lejlighed han opholdt sig. De blev begge ført til Staldgården i Kolding, hvorfra Borgaa senere blev frigivet. Boye blev den 13. april 1944 overført til Vestre Fængsel. Han blev stillet for en tysk krigsret den 9. juni 1944 og dømt til døden som led i tysk gengældelse for en sabotageaktion på Svendborg Skibsværft, der arbejdede for tyskerne. Boye blev henrettet i Ryvangen den 12. juni 1944.

- [11] Politimesteraktionen omfattede i alt 31 mistænkte i Jylland. Heraf var to arresteret før den 26. maj, hvor yderligere 29 blev arresteret. Blandt de arresterede var 14 politifolk, heriblandt fire politimestre, otte fra hæren, søværnet og Grænsesøndermøri og ni øvrige. Fra det sydjyske område var der 15 arresterede, heriblandt politimester Ernst Brix i Tønder og politimester Tage Martensen-Larsen, Aabenraa. Aktionen blev kaldt »politimesteraktionen« pga. de involverede politimestre.
- [12] Generalstabens Efterretningssektion blev i 1950 ændret til Forsvarsstabens Efterretningssektion og i 1967 til det nuværende Forsvarets Efterretningstjeneste, FE.
- [13] Som en del af den engelske efterretningstjeneste blev der allerede i 1940 etableret en hemmelig organisation, der havde til

opgave at organisere og understøtte den civile modstand i de tyskbesatte lande. Organisationen havde til huse i London under betegnelsen SOE, Special Operations Executive. Hvert besat land havde sin egen afdeling i organisationen. De besatte lande blev bl.a. understøttet med våbennedkastning og nedkastning af faldskærmsagenter, der skulle medvirke til at organisere modstanden i det pågældende land. Efter ordre fra SOE i marts 1943 blev der påbegyndt en geografisk organisering af modstandsbevægelsen. Danmark blev opdelt i syv regioner med hver sin ledelse: Region I (Nordjylland), Region II (Midtjylland), Region III (Sydjylland), Region IV (Fyn og øerne), Region V (Sjælland), Region VI (København, Falster og Lolland) og Region VII (Bornholm). Regionsdannelserne var på plads i begyndelsen af 1944. Tidligt på året 1944 anmodede SOE den danske modstandsbevægelse om at oprette militære ventegrupper. Grupperne skulle tilsammen udgøre en bevæbnet undergrundshær. Opgaven var som udgangspunkt ikke at udføre sabotager; der blev tværtimod udstedt sabotageforbud, mens opbygningsarbejdet stod på. I stedet for skulle grupperne trænes i våbenbrug, så de kunne aktiveres ved en allieret invasion i Vestjylland, et tysk kollaps eller ved indre kaos og uro i Danmark. Allerede i marts 1942 havde Generalstabens Efterretningssektion tilbudt SOE en mobiliseringsordning, P-ordningen, blandt hærens personel med henblik på dannelsen af en hemmelig hær. Til gengæld måtte SOE afholde sig fra støtte til sabotage, dvs. modstandsbevægelsen, men det vandt ikke gehør i London. Det var imidlertid karakteristisk, at det var officerer og befalingsmænd, der blev ledere af de kompagnier og delinger, som ventegrupperne var samlet under. De menige gruppemedlemmer var som regel civile. En ventegruppe bestod typisk af en gruppefører, en næstkommanderende og fire til seks menige medlemmer. En deling bestod af fire grupper. Et kompagni bestod af fire delinger med tilsammen 120-130 mand. Som det fremgår, var ventegrup-

perne opbygget efter militære grundprincipper. Anderledes var det med sabotagegrupperne, der mest var sammensat af civile og ledet af civile. I krigens sidste tid, hvor sabotageaktionerne blev intensiveret, skete det ofte, at aktionerne blev gennemført af folk fra både ventegrupper og sabotagegrupper.

- [14] Efter samarbejdspolitikens sammenbrud i august 1943 og det stigende antal sabotagehandlinger var tyskerne begyndt at tvivle på det danske politis evne og vilje til at foretage de nødvendige efterforskninger og anholdelser. Tvivlen havde fået ny næring, da en række højstående politifolk var blandt de arresterede i forbindelse politimesteraktionen i maj 1944. Efter godkendelse af Hitler blev omkring 2.000 danske politifolk ved Operation Möwe interneret den 19. september 1944 og deporteret til koncentrationslejre i Tyskland. Af de 2.000 internerede var de 1.700 fra ordenspolitiet. Målet med aktionen var ikke internering af hele politikorpset men hovedsageligt ordenspolitiet, mens kriminalpolitiet og ledende politifolk var undtaget. Disse skulle blot fratræde tjenesten og blev ikke vurderet til at udgøre en trussel, i modsætning til det bevæbnede ordenspoliti. Ved samme aktion blev store dele af Grænsegendarmeriets folk også interneret. I dagene den 19. og den 20. september blev 291 af korpsets samlede mandskab på 337 interneret i Frøslevlejren. Allerede den 5. oktober blev 141 af de internerede gendarmers deporteret til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg. Derfra blev nogle af dem sendt videre til nogle af Neuengammes mange udekommandoer, som var deciderede arbejdslejre.

- [15] Kapo, forkortelse af Kameradschaftspolizei, var en betegnelse for de fanger i tyske koncentrationslejre under Anden Verdenskrig, som havde visse lavere administrative funktioner og derfor fik enkelte privilegier, herunder bedre tøj, lov til at drikke alkohol og fritaget fra hårdt fysisk arbejde. Blandt opgaverne kunne være overopsyn med andre fanger og således være ansvarlig for det arbejde, der

blev udført. De havde også tilladelse til at bruge vold mod andre fanger.

- [16] Således benævnt efter Folke Bernadotte, svensk greve og diplomat. Han var desuden vicepræsident i svensk Røde Kors. Da Sverige var et neutralt land under Anden Verdenskrig, havde Bernadotte vel nok på den baggrund de bedste forudsætninger for at forhandle med tyskerne om frigivelse af norske og danske fanger i Tyskland. Efter initiativ fra det svenske udenrigsministerium fløj Bernadotte i midten af februar 1945 til Berlin for at forhandle om hjemsendelse af norske og danske fanger i Tyskland. Det lykkedes for Bernadotte at indgå aftale med Reichsführer-SS Heinrich Himmler om hjemsendelse af norske og danske fanger. En betingelse var, at fangerne skulle samles i to lejre, hvoraf den ene lejr var Neuengamme. En yderligere betingelse var, at svenskerne skulle stå for al transport. Det havde tyskerne ikke kapacitet til. Allerede i slutningen af 1944 var der fra dansk side ført forhandlinger med den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, og Gestapochefen Karl Heinz Hoffmann om hjemførelsen af syge danske politifolk og grænsegendarmers. I december lykkedes det som nævnt at få hjemført nogle politifolk og grænsegendarmers. De individuelle svenske og danske bestræbelser blev i slutningen af marts 1945 til en fælles aktion under ledelse af Bernadotte. Det lykkedes at få 17.500 fanger transporteret til Danmark fra koncentrationslejre, fængsler og tugthuse i Tyskland. Heraf var de 10.000 danskere og nordmænd, mens de resterende 7.500 var af anden nationalitet. Aftalen gik oprindeligt på norske og danske fanger, men i krigens slutfase tog man ikke hensyn til nationalitet. Det gjaldt om at redde så mange som muligt i det ragnarok, der fandt sted i krigens sidste dage.
- [17] Dette er kun en mindre del af Damgaards relativt korte beretning, som han selv har givet overskriften Hjemrejsen.
- [18] Familien Biehl blev hårdt ramt af skæbnen. I familien var der fire sønner. Allerede i 1920 mistede forældrene deres yngste søn, Christian, der døde af svær sygdom. I 1928

mistede de sønnen Karl. Han var elev på det femmastede skoleskib København, der i slutningen af december 1928 sporløst forsvandt på vej fra Buenos Aires i Argentina med kurs mod Adelaide i Australien. Det er aldrig opklaret hvor og hvorfor, skibet forsvandt. Vragrester er heller aldrig fundet. Og nu kom Holger

hjem i en kiste fra Tyskland. Sønnen Fritz var også involveret i modstandskampen i Gråsten, men han måtte flygte til svigerfamilien i Himmerland, da Gestapo forgæves havde forsøgt at arrestere ham på bopælen. Efter flugten fra Gråsten tilsluttede han sig modstandsbevægelsen i det nordjyske.

Fra kontorelev til skattedirektør

Mine erindringer fra min ansættelse i toldvæsenet, Told·Skat og SKAT 1966-2011

AF INGE-LIS MØRCH

CV

Mit CV i kort form, som den slags jo er, ser således ud:

1966-1968: Randers, kontorelev.

1968-2000: Randers, Kontorassistent, Overkontorassistent, Kontorleder, Sektionsleder, Funktionschef og fungerende Viceregionschef, Randers Toldkammer, Told- og Skatteregion Randers.

1995: København, Edb-afdelingen i Snorresgade, udstationeret til DR-projekt ca. 1 år.

2000-2002: Holstebro, Viceregionschef Told- og Skatteregion Holstebro.

2001-2003: Told- og Skattestyrelsen, København, sporadisk projektleder for landsdækkende samling af regnskabsopgaver.

2002-2004: Viborg, Regionschef.

2004-2005: Told- og Skattestyrelsen København, Fusionsorganisationen, Projektleder for etablering af Betalingscenteret i Ringkøbing.

2005-2008: Grenaa, Skattedirektør, Skattecenter Grenaa.

2009-2011: Hjørring, Skattedirektør, Kundecenter Erhverv.

Det bliver alt sammen uddybet i det følgende.

En tilfældighed

Det var lidt af en tilfældighed, at jeg blev ansat i Toldvæsenet. Jeg havde lige taget realeksamen med et fint resultat og var begyndt i 1. g. Jeg ville blive den første i både min fars og mors familie, der blev student, så der var store forventninger til mig.

Vi boede i Randers. Mine forældre var dog på det tidspunkt inde i en økonomisk krise med deres virksomhed samtidigt med, at de havde bygget nyt hus, så jeg følte mig som en økonomiske byrde for familien, og var egentlig også skoletræt, bl.a. fordi min uadskillelige veninde gennem mange år ikke var blevet optaget i 1. g og også, og ikke mindst, fordi jeg havde fået en kæreste, der var i lære og tjente sine egne penge, hvilket fristede mig meget. For fuldstændighedens skyld kan jeg fortælle, at nævnte kæreste blev min mand, og at vi stadig er gift, og har været det siden 1969. Jeg gik derfor, meget imod mine forældres vilje, ud af 1. g. efter få måneder.

Jeg søgte tre stillinger som kontorelev, hos en advokat, et rejsebureau og ved toldvæsenet. De to førstnævnte var pga. annoncer i avisen, mens toldvæsenet var en uopfordret ansøgning på anbefaling af min kærestes kammerat, der var kommet i lære som speditør, og derfor havde sin daglige gang på toldkammeret. Han fortalte, at de vist nok manglede arbejdskraft, for der var vældig travlt. Da jeg henvendte mig på toldkammeret, fik jeg en ansøgningsblanket med besked om, at de ikke manglede arbejdskraft, men at de jo ikke kunne forhindre mig i at søge. Jeg blev hurtigt tilbudt begge de to førstnævnte stillinger og valgte advokaten, landsretssagfører C.O. Rasmussen i Randers.

Knap tre måneder senere, et par dage før jul 1965, fik jeg brev fra Direktoratet for Toldvæsenet om, at jeg var ansat som kontorelev ved Randers Toldkammer og skulle møde til tjeneste den 1. januar 1966. Jeg havde ikke været til samtale med nogen, kun lige hilst på medarbejderne i forkontoret og den daværende toldinspektør Vagn Jensen, da jeg afleverede min ansøgning.

På hjemmefronten trak jeg på skuldrene og sagde, at nu var jeg jo begyndt hos advokaten og syntes, det var spændende. Min far ville dog noget andet på mine vegne, så han pressede på for at få mig til at skifte læreplads. Han sagde: »Er du tosset pigebarn. I toldvæsenet bliver du tjenestemand og får livslang pension.« Det der trak mest i mig og blev afgørende for min beslutning var, at jeg hos advokaten fik 390 kr. i løn om måneden. I toldvæsenet ville jeg få 563 kr. Jeg var lige flyttet hjemmefra, og kunne kun lige få

budgettet til at løbe rundt, hvis jeg jævnligt spiste hos mine forældre eller »svigerforældre«. Som sagt så gjort.

Advokaten blev rasende og ringede til toldinspektøren om, at toldvæsenet stjal hans hidtil bedste elev, hvilket toldinspektøren ringede til min far og fortalte. Jeg kunne krybe i et musehul, og var lige ved at fortryde, men min far sagde, at det var den bedste anbefaling, jeg kunne få. Advokaten og toldinspektøren aftalte i øvrigt, at jeg kunne vente med at tiltræde i toldvæsenet til den 6. januar 1966, så jeg lige kunne hjælpe advokatkontoret med nogle vigtige opgaver ved årsskiftet. 40 år senere ville tilfældet, at jeg fejrede mit jubilæum lige netop den 6. januar.

Kassererkontoret

Altså begyndte jeg som kontorelev i toldvæsenet, formelt fra den 1. januar 1966. Jeg blev placeret på kassererkontoret ved C-bogen også kaldet C-pulten (ind- og udgående postforsendelser), rykkede til B-bogen (ind- og udgående tog- og bilforsendelser), og kom efterhånden hele vejen rundt i alle opgaverne, kassen, motor, beregningen, skibspulten mv.

Ved C- og B-bogen skulle der afleveres og nummereres fortoldningsbegæring fra importør/speditør, og laves ankomstattester, som skulle sendes til afsender-toldkammeret som kvittering for modtagelsen af varerne, der blev opbevaret i pakhuset, til de blev deklareret og fortoldet af importøren. Når fortoldningsbegæringerne var blevet afleveret og nummereret på kassererkontoret, blev de afleveret til toldassistenterne/toldkontrollørerne i Havneposten/Vejerboden til kontrol. De kontrollerede fortoldningsbegæringen, herunder tarifieringen, påførte told- og OMS-/MOMS-satser og besigtigede eventuelt også varerne. Retur på kassererkontoret blev tolden beregnet og opkrævet. I begyndelsen af min ansættelse brugte vi en svinger-regnemaskine. Senere blev den udskiftet med en manuel Contex, et rent vidunder, kun overgået af den elektriske Contex, der kom til på et senere tidspunkt.

Kassererkontoret blev ledet af toldkasserer Hans Hansen. Alle ledere blev tiltalt i tredje person. En meget distingveret, venlig, smilende og vellidt herre. Næstkommanderende var overkontrollør N.C. Jørgensen. De to herrer havde eget kontor i hver sin ende af et stort moderne kontorlandskab, der var indrettet med ekspeditionsskranke i hesteskoform. Toldkassereren havde et stort fint kontor med skrivebord i mørkt blankt træ og et dag-

ligstue-arrangement med sofabord og lædersofa, hvor han hver dag over middag tog sig en lille lur, hvilket han afslørede ved at glemme at lægge ryghynden, som blev lagt op ad sidestykket på sofaen som hovedpude, på plads efter luren.

Toldkasseren var datidens levende regnemaskine. Han kunne i løbet af o dut tælle hovedbogen sammen i hovedet, flere kolonner samtidigt. Det var imponerende at opleve. Ikke desto mindre bad han altid en medarbejder om at tælle efter, og det var tit mig. Jeg oplevede nemlig, at jeg ikke hele tiden havde noget at lave, og sagde det til toldkasseren, som så gav mig små (unyttige) opgaver som denne, eller jeg skulle rette reglementer, som var i løbsk system, hvor ord, linjer, hele eller halve sider skulle ændres eller udskiftes. Når det var linjer eller afsnit, skulle de indklæbes i reglementet, som da havde jernryg og var skruet sammen. Kort tid efter min ansættelse begyndte vi at få reglementerne i grønne ringbind i et nyt format, hvor det var nemmere at udskifte sider.

Overkontrolløren havde et lille kontor, vi kaldte buret, i den anden ende af kassererkontoret, mens der sammen med vi andre på det store kassererkontor var overtoldassistent Kirsten Andersen, overkontorassistent Helle Poulsen og toldmedhjælper Aase Schlesinger. De havde særligt betroede opgaver og indgød på en eller anden måde en særlig respekt blandt kollegerne. Ud over ovennævnte var der 7-8 kontorassistenter og kontorelever på kassererkontoret. Aase Schlesinger og jeg blev mange år senere kolleger som sektionsledere/funktionschefer, og en af kontorassistenterne, Elin Mortensen, som søgte om forflyttelse til Holstebro, traf jeg igen senere i Holstebro og i Fusionsorganisationen. Der var endvidere også altid 2-3 toldelever, som skulle læse og gå til prøve hos overtoldkontrolløren. De skulle læse reglementerne, og overkontrolløren skulle overhøre dem dagligt.

Overtoldkontrolløren blev jævnligt skiftet ud pga. udnævnelser, så hen ad vejen kom L.B. Hansen, som senere i min karriere blev en tæt samarbejdspartner, og senere C.J. Højlund Skou, som var en meget bestemt herre og noget frygtet. En af toldeleverne, Richard Andersen, mødte en sommerdag op i sandaler, hvilket var ilde set. Han blev kaldt ind til Højlund Skou og blev bedt om at cykle hjem og skifte til sko.

Åbningstiden var mandag-fredag kl. 08.00-17.00 og lørdag kl. 08.00-13.00. Arbejdstiden var pr. 1. januar 1966 44 timer om ugen, så vi mødte en uge ad gangen på skift kl. 08.00-16.00 eller kl. 09.00-17.00 og hver 2. lørdag kl. 08.00-13.00.

Alle pauser var inkluderet i arbejdstiden, da vi til enhver tid skulle stå

til rådighed, hvilket ikke var muligt, fordi medarbejderne i vidt omfang gik hjem til frokost eller gik ud og for at handle, foruden at alle, der havde behov for det, gik til læge, tandlæge, frisør og barber i arbejdstiden, som det mest naturlige.

Arbejdsdagen ville vi i dag kalde et Slaraffenland. Vi var opdelt i to hold. 1. hold, der mødte kl. 08.00, gik til ½ times kaffepause, når 2. hold mødte kl. 09.00. Herefter holdt 2. hold kaffepause. Kl. 11.30 gik 1. hold til »middag,« dvs. frokostpause, i 1½ time. Kl. 13.00 gik 2. hold til frokostpause. Når 2. hold kom fra frokostpause kl. 14.30 gik 1. hold til ½ times kaffepause og efterfølgende 2. hold. Snart var klokken 16.00 og 1. hold gik hjem. Det var i virkeligheden således ikke ret meget 1. og 2. hold så til hinanden i løbet af dagen.

Der var to travle tidspunkter hver dag, nemlig kl. 10.00 om formiddagen og en mere travl periode om eftermiddagen kl. 14.00, hvor speditører, skibsmæglere og skibsprovianteringshandlere kom og skulle deklarere varer og skibsanløb/-afsejling og proviantering. Så var der kø foran skrankerne, men også livlig samtale og jokes mellem de ansatte og kunderne.

Når eftermiddagstravlheden var ovre, blev kassen gjort op og sluttet for dagen, og så skulle pengene sættes i banken. Det var elevernes opgave. Var der over et vist beløb, skulle der to afsted. De øvrige ansatte på kontoret brugte flittigt »bankbudene« til byærinder. De fik flere huskesedler til slagter, bager og købmand, så de travle husmødre kunne spare tid på at skulle gøre indkøb efter arbejdstid.

I de stille perioder blev der spillet Sænke slagskibe bag skranken. Den leg så meget travl ud for uvedkommende, ligesom et strikkesæt også kunne skjules bag skranken og udadtil se tilforladeligt ud.

I de stille perioder blev der også aflagt besøg i pakhuset, hvor et bagkontor blev kaldt for Lastens hule. Der kunne man næsten altid smage et glas sherry, madeira eller portvin, som var hjemkommet på fad til et par store vinimportører i Randers.

Som tidligere omtalt residerede vi i nye og moderne kontorlokaler. I løbet af 1964-65 var toldkammeret gradvist flyttet fra en ældgammel bygning med kakkelovne som varmekilde til et ombygget FDB-pakhus med alle moderne faciliteter. Da jeg startede i toldvæsenet, blev der endnu talt en del om de gamle og dårlige vilkår.

Ved momsens indførelse den 1. april 1967 blev mange toldassistenter fra København udstationeret i provinsen. I Randers modtog vi ca. 20 unge toldassistenter fra København. De blev i første omgang udstationeret i pro-

vinsen for at hjælpe til med indførelse af momsen, og der blev også ansat en del nye kontorassistenter. I løbet af det følgende års tid skulle toldassistenterne søge om forflyttelse til et andet toldkammer. Det forekommer mig, at det var i 1969 i forbindelse med en omstrukturering af toldvæsenet. De største toldkamre blev til Distriktstoldkamre, og de små toldkamre blev nedlagt, og medarbejderne derfra blev forflyttet til distriktstoldkamrene. I Randers fik vi medarbejdere fra Hobro, Grenaa og Ebeltøft. Distriktstoldkamrene blev organiseret i afdelinger, Administrationsafdelingen, Ekspeditionsafdelingen og Virksomhedskontrolafdelingen, og hver afdeling i en række sektioner. Samtidigt blev den manuelle kassejournal nedlagt og vi fik et maskinelt bogholderisystem.

I 1970 blev den store kommunalreform gennemført, og den kom også til at betyde omstruktureringer i toldvæsenet.

Et par måneder inden jeg blev udlært gik en kollega i Motor/registreringsafgift af motorkøretøjer på barselsorlov, og jeg blev som led i min uddannelse placeret der som afløser for hende. Det blev en meget lærerig periode. Jeg skulle arbejde ret selvstændigt og lære reglerne om registreringsafgift af motorkøretøjer, ekspedere bilforhandlerne, beregne registreringsafgift af motorkøretøjer, planlægge synsdage af importerede eller genopbyggede biler mv., og have samarbejde med Vurderingsnævnet. Det var et rigtig spændende arbejdsområde, og min private omgangskreds var imponerede over, hvor meget jeg vidste om biler. Overtoldkontrolløren for motorområdet havde i øvrigt hver dag sin store hund med på arbejde. Den lå hele dagen under hans skrivebord.

Personalekontoret

Herefter blev jeg placeret på toldinspektørens forkontor, personalekontoret, hvor jeg arbejdede sammen med en af de nyankomne toldassistenter, Fritz Løgitmark, og den i Randers næsten legendariske Sonja Overgaard, som i 2022 er over 80 år og stadig i fuld vigør. Skønt hun arbejdede på deltid, formåede hun at omgive sig med stor respekt fra høj som lav. Hun åbnede post, førte journalen og sørgede for cirkulation af ind- og udgående postmapper, og vidste derfor alt.

Jeg lavede bl.a. løn. Når lønsedlerne var lavet, blev de leveret til kassen, som lagde lønnen kontant i en brun lønningskuvert, og medarbejderne kunne afhente deres løn ved kassen. Jeg var også en slags sekretær

for den nye toldinspektør Vagn Kofoed Hellesen. Hellesen gik hver dag en morgenrunde for at sige godmorgen til alle medarbejdere, og det hændte, at kolleger ringede til mig for at spørge, om chefen havde påbegyndt sin runde, eller jeg vidste hvor langt han var kommet. På den ene side var det vigtigt, at man var til stede, når chefen kom og samtidigt ikke lavede noget, der ikke vedkom det egentlige arbejde. På den anden side skulle jeg f.eks. hver uge sørge for at købe Anders And-bladet og formidle det sendt til hans barnebarn. Vagn Hellesen var fra Bornholm, og havde et sommerhus der. En sommer sendte han et postkort personligt til mig, bl.a. med teksten: »Hils dem, De synes værdig.« Det var jeg vældig stolt over.

Engang skulle jeg poste et vigtigt brev til Direktoratet for Toldvæsenet for distriktstoldchefen. Jeg glemte imidlertid at komme brevet i postkassen, og opdagede det først sent om aftenen, hvor det var for sent at få det postet; det var helt forfærdeligt. Jeg reddede situationen uden at nogen opdagede det. Jeg vidste tilfældigvis, at en kollega skulle til København dagen efter og lavede en aftale med hende. Jeg afleverede brevet til chaufføren for flybus-sen til Tirstrup Lufthavn. Min kollega skulle hente brevet hos chaufføren, og afleverede det derefter i Direktoratet, og jeg var reddet for sanktioner.

Vi var flyttet rundt i huset, og chefkontor, personalekontor, journal, post og skrivestue var en samlet sektion.

En vigtig daglig opgave var poståbning og udfærdigelse af postlister. Der skulle altid være mindst to til stede ved poståbningen. Kuverterne skulle sprættes op på to sider, så man var sikker på, at få det hele ud af kuverten. Den øvelse ligger så dybt i mig, at jeg stadig gør det privat. Post med checks blev frasorteret med bilag, og der blev skrevet postlister, som var en nummereret blanket, på grundlag af checks og bilag. Postlisten var i to eksemplarer, det ene blev afleveret ved kassen sammen med checkene, det andet på restancekontoret sammen med bilagene. Restancekontoret udfærdigede indbetalingsbilag til betalingerne, og det hele blev afleveret ved kassen, som slog pengene i kassen og afstemte checks og bilag.

Når momsen forfaldt til betaling fire gange om året, væltede det bogstavelig talt ind med breve med checks, og alle mand i sektionen hjalp til med poståbning og postlister. Ved sådan en lejlighed forsvandt en check. Bilaget til checken var til stede, men checken manglede. Alle gik på jagt i de åbnede kuverter, hvoraf nogle allerede var endt i affaldscontaineren. Sonja Overgaard gav ikke op, men rodede rundt i affaldscontaineren og fandt da også checken.

Mit arbejdsområde blev udvidet til også at omfatte deltagelse i ansæt-

telse af nye medarbejdere. Og budgetterne var blevet udlagt til distriktstoldkamrene, så nu blev det også muligt at snuse til denne opgave.

I 1971 deltog jeg i kontorassistentkursus i København. Et 11 uger langt kompetencegivende kursus på Guidekasernen. Det var strenge lærere fra Direktoratet, der bankede faglig viden ind i hovederne på os. Kurset afsluttedes med individuelle eksamener i hvert fag med censorer og karaktergivning, der hver dag blev hængt op på skolegangen i den rækkefølge, man lå i klassen. En klassekammerat, Karen Esgaard, var gift med en ledende medarbejder i Direktoratet. Hun fik altid førstekarakter og lå øverst på karakterlisten hver dag. Jeg lå nummer 2. Mine klassekammerater heppede på mig, for at jeg skulle overhale hende. Det lykkedes mig ikke.

I årene 1970-1975 var der grøde i kvinderne på distriktstoldkamret, og der blev født en masse børn. Mange kvindelige ansatte ønskede at komme på deltid, hvilket ikke var muligt. Jeg husker ikke helt begrundelsen herfor, men mener, at det var fordi en medarbejder blev talt for en medarbejder, uanset tjenestetiden. Kvinderne truede med at tage deres afsked, og endelig blev det tilladt at gå på deltid på særlige betingelser. Man skulle dele en fuldtidsstilling i 3/7 og 4/7 med en anden medarbejder. Lidt senere måtte man dele en stilling i 2 x 1/2.

Det blev nu indført, at der hver måned skulle laves en manuel personalestatistik, REKS, der skulle indsendes til Direktoratet for Toldvæsenet. I den skulle alle medarbejdere fordeles på personalekategori, opgaver og årsværk på 10. dele. Sektionslederne skulle bidrage med oplysninger og fordeling af årsværk fra deres sektion, og det hele skulle samles i personaleadministrationen og stemme på en prik, inden statistikken blev sendt til Direktoratet.

Opgaven vedr. dokumentkontrol og udbetaling af negativ moms blev placeret på kontoret, sandsynligvis pga. checkudstedelse til virksomhederne. Til denne og personaleopgaverne var vi nu foruden mig to deltidsdamer. I 1974 blev vi alle tre gravide på samme tid og fødte inden for 1½ måned. Den daværende toldkontrollør Marius Madsen var en ældre lidt tør herre, som dog ikke kunne lade være med at le ad denne situation, som blev klaret med vikarer fra andre afdelinger. Dengang var barselsorloven henholdsvis 11 uger for tjenestemænd og 13 uger for overenskomstansatte, så ret hurtigt var bemanningen intakt igen. Kort efter jeg kom tilbage fra barselsorlov, gik jeg selv på deltid og delte en stilling med en af dem, der havde været vikar på min plads, mens vi andre havde barselsorlov.

Fra 1970 og i øvrigt i resten af mit arbejdsliv husker jeg det som om, der er sket en organisationsændring af større eller mindre omfang med 2-3 års

mellemrum. Jeg forblev på personalekontoret indtil 1980, hvor stillingen kontorleder blev indført.

Distriktstoldchefen, som nu var A.C. Thornild, opfordrede mig til at gå på fuld tid og til at søge en af disse stillinger. Til min store fortvivelse var stillingen placeret i restancekontoret, så mine følelser var blandede. Jeg ville gerne avancere, men kunne slet ikke forestille mig en verden, der gav mening, uden for personalekontoret.

Restancekontoret

Fornuften overvandt følelserne, og jeg søgte og fik stillingen som kontorleder på Restancekontoret, der var en del af administrationsafdelingen. Poul Nielsen var afdelingsleder for administrationsafdelingen og L.B. Hansen var sektionsleder for Restancekontoret. Nu mødtes vore veje igen.

Sektionen udførte de almindelige administrative opgaver vedrørende opkrævning og inddrivelse, toldfogedernes opgaver og bobehandling, og bestod af i alt 15-20 medarbejdere. Jeg stod for den daglige drift af de administrative opgaver, men havde et naturligt samarbejde med toldfogederne omkring udlægsforretninger, afhentningsforretninger mv.

I den spæde start blev alle opgaver løst helt manuelt. Hver skyldner havde sin mappe. Det skyldige mellemværende med virksomhederne blev ført på manuelle kartotekskort og tilsigelser blev skrevet på skrivemaskine. Tilsigelsen bestod af flere gennemslag, der hver havde sin mission. Det forreste blev sendt til virksomheden, det andet blev lagt i sagen, som fogedens arbejdsbilag og det bageste var erindringsbilaget, hvor sagsbehandleren skrev dato og næste skridt i sagen. Erindringsbilaget blev herefter arkiveret i dato- og virksomhedsnummerorden i erindringskartoteket. Hver dag blev den aktuelle dato taget frem, sagerne fundet frem fra hyldearkivet, erindringsbilaget lagt forrest i sagen og herefter overleveret til sagsbehandleren. Hver aften lagde sagsbehandlerne dagens behandlede sager, stadig med erindringsbilaget øverst, ud til erindringskartoteket, og processen startede forfra.

Det var mig som kontorleder, der havde ansvaret for erindringssystemet, der blev betragtet som omdrejningspunktet i hele arbejdet. Hver måned var der afhentningsforretning af effekter, der var foretaget udlæg i, med toldfoged, vognmand og låsesmed. Afhentningsforretningerne blev planlagt geografisk, to til fire dage hver måned. En gang havde jeg ved en fejl



Fig. 1. Kontorarbejde ca. 1970, her Aase Schlesinger med en cigaret i hånden og askebæger og lighter på bordet, som noget helt naturligt. Bemærk endvidere de grønne reglementer i reolen og en Maylandkalender på skrivebordet. Foto i privateje.

sorteret en virksomhed til et forkert geografisk område, hvilket jeg blev drillet af fogederne med i flere måneder. Hvis ikke jeg kendte næргеografien før, så lærte jeg den i det job.

Men også told- og skattefogederne kunne lave bommerter og gav os andre morsomme oplevelser i arbejdet. En foged udbragte møbler fra en møbelforretning, mens der var en kunde i møbelbutikken. Butiksejeren sagde højt til sin kunde om fogeden: »Ja, det er en rigtig god kunde jeg har der.« Hvad butiksejeren ikke vidste var, at samme foged havde udbragt kundens møbler dagen før. En anden told- og skattefoged udbragte adskillige blomster, buske og træer fra en planteskole uden at tænke på, at disse skulle passes og plejes så længe de var i vores varetægt, og derfor blev de sendt tilbage til planteskolen. En tredje foged udbragte en kostbar hest, som af samme årsag som ovenstående blev returneret til stutteriet. Da en foged en dag udbragte et spisebord med stole et par dage før en konfirmation i familien, blev det også leveret tilbage.

Kort tid efter at jeg var begyndt på Restancekontoret blev DR-systemet implementeret, og opgaverne blev i stort omfang automatiseret, hvilket var en enorm fornyelse og effektivisering af arbejdet.



Fig. 2. Ulla Baunsgaard ca. 1975. Skrivemaskine med rettebånd var datiden computer. Foto i privateje.

Bedriftsværn

I 1974 blev vi af kommunen pålagt at etablere et Bedriftsværn. Offentlige myndigheder, der under krise eller krig er af væsentlig betydning for samfundets fortsatte funktion, skulle have et Bedriftsværn med uddannede medarbejdere og tilstrækkeligt materiel til at kunne forsvare og hjælpe andre kolleger.

Toldkontrollør C.J. Højlund Skou havde en tidligere militærkarriere, så han søgte om eller blev bedt om at stå i spidsen for Bedriftsværnet, hvilket han gik op i med liv og sjæl. Alle under 50 år havde pligt til at deltage i Bedriftsværnet og lade sig uddanne, mens alle over 50 år ikke skulle redde i en eventuel krig eller lignende. Der skulle virkelig gode grunde til for at undgå at deltage. En graviditet i 6. måned, min egen, var f.eks. ikke tilstrækkelig begrundelse. Uddannelsen fandt sted på Civilforsvarets station Langvang i Randers. Al vores udstyr fik plads i kælderen og stod og hang i snorlige rækker, som var det på en kaserne. Som led i uddannelsen til deltagelse i Bedriftsværnet gennemgik vi alle et førstehjælpskursus.

Snevejr, vind og især vand i 1970'erne

I november 1971 blev hele landet indhyllet i sne, så alle veje var ufremkommelige. Min mand og jeg var på weekend i København. Snevejret drev mod øst og søndag eftermiddag, da vi skulle hjem, måtte vi vende om i Roskilde og kunne ikke komme til Jylland før tirsdag morgen. Distrikts-toldkamret havde været næsten lukket mandag og tirsdag. Kun nogle få hårdføre medarbejdere havde fundet vej til fods gennem snetunneller. En enkelt var blevet kørt på traktor af ægtefællen, der havde et landbrug ca. 15 km øst for Randers.

Onsdag morgen stod vi, der var fremmødt, og kiggede ud på parkeringspladsen i gården og så en medarbejder køre ind i gården uden at kunne finde en ledig parkeringsplads og som derfor kørte ud igen. En halv time senere ringede vedkommende og beklagede, at der endnu lå så meget sne på villavejen, at hun desværre stadig ikke kunne komme på arbejde.

Toldkammerbygningen i Randers ligger som så mange andre toldkamre på havnen eller ganske tæt på. I Randers ligger kornsiloer og foderstofforretninger mv. helt ud til havnemolen, og bag disse løber Toldbodgade, hvor Toldkammerbygningen ligger.

Uvejr, storm og blæst betød højvande i fjorden, der foranledigede oversvømmelse af havneområdet. Mange gange stod fjordvand og kloakvand op i Toldbodgade og løb ind i distriktstoldkamrets gård og parkeringsplads. I de tilfælde blev mange medarbejdere sejlet i robåd eller kørt på en ladvogn efter en traktor til trappen til den daværende hoveddør. Engang udviklede hjælpen sig uheldigt for ham, der hjalp. Det viste sig nemlig, at traktoren kørte på blå benzin. Jeg husker ikke hvilken sanktion han fik.

Der var oversvømmelser adskillige gange, og et år den fredag eftermiddag, hvor vi skulle holde julefrokost. Vi stod ved kantinevinduerne og så, hvordan vandet steg og oversvømmelsen kom og tænkte på, hvordan vi skulle komme ud af bygningen og hjem. Mange forberedte sig på at blive natten over, hvilket var alternativet til at forlade bygningen, inden det gik helt galt. En af vore afdelingsledere, Helge Thygesen, tog strømper og sko af, smøgede bukserne op og gik gennem det iskolde beskidte vand for at komme derfra så nogenlunde i tide. Nogle få fulgte hans metode, men de fleste valgte at blive, og vandet faldt da også inden festen var slut ud på de små timer, så vi kunne komme så nogenlunde tørskoede derfra.

Engang rev en voldsom storm noget tagpap løs af taget, som endte nede i gården. Jeg var på det tidspunkt sektionsleder i Intern Administration, så

jeg tænkte, at det var min pligt at undersøge skadens omfang. Man kom op på taget ad en stige gennem en lem i elevatorskakten, så der kravlede jeg op. Bygningen er seks etager høj, med en ganske let taghældning. Da jeg kom ud på taget, kunne jeg i den højde rigtig mærke stormens kraft og erkendte, at det nok var for risikabelt at gå rundt deroppe, så det blev kun til et hurtigt kig, hvor jeg trods alt nåede at se, at der ikke var flere store stykker tagpap, der umiddelbart var på vej til at rive sig løs.

Når der var stormvarsel med risiko for oversvømmelse, blev jeg som kontaktperson på distriktstoldkamret ringet op af Havnekontoret i Randers, som varslede oversvømmelsen. Flere gange måtte jeg køre ind på distriktstoldkamret for at køre tjenestebilerne ud af gården, for at forhindre eventuelle skader på bilerne.

Efter en modernisering og ombygning af hele huset i 1993 fik vi arkiv og garage til tjenestebilerne i kælderen. Toldbodgade var på det tidspunkt blevet hævet, så vandet i givet fald skulle løbe opad, før nedkørslen til kælderen. Man mente derfor, at vandet ikke kunne stige så meget, at det kunne løbe ned i kælderen. Ikke desto mindre hændte det et par gange, at tjenestebilerne måtte fjernes fra parkeringskælderen af frygt for, at det alligevel gik galt.



Fig. 3. Billedet er taget fra et vindue i distriktstoldkammerbygningen. Bemærk vandlinjen på dl-g-bygningen. Vandet har stået ca. 1 m højere end på billedet. Foto i privateje.



Fig. 4. Billedet er taget fra modsatte side, over mod distriktstoldkammerbygningen. Et par biler er kørt ind i parkeringsgården og holder på højeste sted. På den anden side af bygningen er nedkørslen til kælderen og garagen til tjenestebilerne. Man kan forestille sig vandet løbe ned i kælderen og dermed garagen. Foto i privateje.

Et par år senere, efter at jeg havde forladt Intern Administration gik det virkelig galt. Vandstanden i havnen steg så voldsomt og så meget, at vandet løb op ad bakken og ned i kælderen. Fire næsten nye tjenestebiler blev oversvømmet. Der var ca. en meter vand i hele kælderen. De fleste afdelinger havde arkivrum i kælderen, og omkring 80% af alle vore arkivmaterialer blev totalskadede og stod ikke til at redde. Reolerne væltede og flød rundt, og de, der ikke væltede af sig selv, fik måske et lille skub af de, der flød rundt. Selv om fagedbøger og andet vigtigt materiale blev sendt til professionel tørring, var siderne klistret sammen og helt ulæselige.

Jubilæum

1. januar 1991 havde jeg 25-års jubilæum. Jeg valgte at holde mit jubilæum privat og inviterede mine kolleger og chefer hjem til en frokostbuffet. Vi havde kort forinden fået en ny distriktstoldchef, Hugo Anker, som kom til mit jubilæum og holdt tale for mig. Af gode grunde kendte han mig ikke

særlig godt, og havde åbenbart ikke indhentet lidt historik om mig. Måske var mine forventninger for store, men jeg troede dog, at jeg ville få lidt positiv omtale for min indtil videre fine karriere. Ydermere var min jubilæumscheck ikke underskrevet, hvilket han gjorde til en dårlig joke. Det varede nogle dage, inden jeg så endelig fik den.

Min sektionsleder L.B. Hansen havde også opfattet talen som lidt af en katastrofe, hvilket han betroede mig som trøst. Han inviterede efterfølgende mine sektionslederkolleger til en lille frokost, hvor han holdt en rigtig flot tale for mig og hvor jeg fik en fin vase af mine lederkolleger.

Retfærdigvis skal siges, at Hugo Anker og jeg, da vi lærte hinanden bedre at kende, fik et rigtig godt samarbejde. På et lederseminar i Frederikshavn, hvor vi skulle gennemføre et orienteringsløb, var vi makkere. Vi for vild på ruten, men fandt tilbage og fik en rigtig god tid. Det blev dog opdaget, fordi vi var sprunget to poster over, men vi blev alligevel rost for vores evne til at improvisere og løse problemer.

Jeg blev rigtig glad for arbejdet i restanceafdelingen og opdagede, at der virkelig var en spændende verden uden for personalekontoret, men gammel kærlighed ruster ikke så let.

Personalelinjer

Der havde altid været en indforstået forskel på personalekategorierne. Man blev bedømt efter titel og ikke efter viden og dygtighed. Toldassistentlinjen (TA-linjen) lå pr. definition over kontorassistentlinjen (KA-linjen). De var de klogeste og dygtigste med den længste uddannelse, en 5-årig uddannelse vekslende mellem praktik ved et toldkammer/distriktstoldkammer og teori på Toldskolen i København, og avancerede efter anciennitet fra toldelev (TE) til toldmedhjælper (TM), efter 2 år til toldassistent (TA), overtoldassistent (OTA), toldkontrollør (TK) og herefter eventuelt videre til ledelsessystemet som vicetoldinspektør (VTI), toldinspektør (TI) eller i få tilfælde til toldinspektør/distriktstoldchef (DTC).

I TA-linjen kunne man avancere fra lønramme 9 til 22 i forbindelse med advancement/ændring af stillingsbetegnelse. Avancement i TA-linjen kom ikke altid an på dygtighed og personlige kompetencer men meget på anciennitet. Enkelte blev dog af og til sprunget over, og måtte vente lidt med en oprykning. Ved udnævnelse til en lederstilling gik det efter faglig dygtighed, men ikke altid efter personlige kvalifikationer. Derfor skete det også

jævnligt, at en person blev leder uden at have de personlige kompetencer dertil.

KA-linjen var delt i tre, nemlig en KA-, en KA(O)- og en AS(O)-linje. KA var tjenestemænd og AS(O) var overenskomstansatte og gik under fællesbetegnelsen kontorassistenter, som havde en lærlingeuddannelse. KA(O) havde ingen lærlingeuddannelse. De tre kategorier gik under fællesbetegnelsen kontorfunktionærer. Det var mest almindeligt, at en kontorelev blev ansat som KA efter endt læretid, mens nyansatte uddannede kontorassistenter blev ansat som AS(O). Nyuddannede elever kunne dog vælge at blive ansat som AS(O), men kun ganske få valgte det. AS(O) fik mere i løn, men der var mere prestige i at være tjenestemand og fornuften i at tænke langsigtet på tjenestemandspensionen spillede også ind.

Det var længe ikke muligt eller til debat, at man kunne skifte fra den ene kategori til den anden, men pludseligt blev der åbnet mulighed herfor. En del AS(O) overgik til KA, mens nogle ganske få KA'ere overgik til AS(O).

Den samlede kontorassistentlinje avancerede også efter anciennitet, dog blev kun ganske få overkontorassistent (OKA) eller OA(O), og her gik det ikke efter anciennitet, men efter dygtighed. KA-linjen kunne avancere fra lønramme 7 til 12. Ganske få avancerede til overkontorassistenter i LR 17 og endnu færre til kontorleder i LR 21.

Lønniveauet TA/KA afspejlede da også rangen, hvis man kan kalde det sådan, og forskellen på personalekategorierne, uanset nogle fra KA-linjen var meget flittigere til at deltage i relevant efteruddannelse end TA-linjen og påtog sig tydeligt mere og større ansvar end nogle fra TA-linjen for en langt mindre løn.

Lavest i hierarkiet rangerede toldbetjentene (TB-linjen) og toldpakhusbetjentene. Toldpakhusbetjentene blev overflødige, da toldpakhuset blev nedlagt fordi kontrollen af importvarer overgik til fysiske kontroller hos modtageren. Både KA-linjen og TB-linjen fik tilbud om efteruddannelse for overgang til TA-linjen, hvilket en del medarbejdere benyttede sig af.

Retur til personalekontoret/Intern administration

I forbindelse med en omorganisering i 1985 blev kontorlederniveauet nedlagt. I Randers var der fem kontorledere. I den nye organisation fik to af dem en sektionslederstilling; jeg var den ene.

Jeg blev udnævnt til sektionsleder for Intern administration, og vendte

således tilbage til mit yndlingsområde, som stadig indeholdt personale, drift, post og skrivestue, og også EDB-styringen hørte under denne sektion.

Det var på det tidspunkt selvsagt nyt og meget kontroversielt, at en kontorassistent blev udnævnt til sektionsleder og således også kunne lede nogen fra toldassistentlinjen. Det var under en fra TA-linjens ære at skulle ledes af en fra KA-linjen. I EDB-styringen arbejdede en toldassistent, som bestemt ikke var tilfreds med at skulle have en kontorassistent som sektionsleder, uanset titlen. Han blev indkaldt af distriktstoldchefen til en samtale, hvor det blev slået fast, at jeg var hans leder. I sektionen var også en kvindelig TA, som det ikke var noget problem at samarbejde med. Den pågældende toldassistent i edb-styringen og jeg fik i øvrigt et rigtig godt samarbejde.

Materieldepotet, et lager for blanketter, papir og kontormaterialer, var også en del af intern administration. På øverste etage i bygningen var et stort uistandsat loftslokale med reoler til alle blanketter, som blev bestilt af alle sektioner. Nummererede blanketter, f.eks. postlister og fogedbøger, var dog undtaget. De lå i et aflåst skab og skulle hentes på personalekontoret, og der skulle kvitteres for modtagelsen. Endvidere var der lager af diverse kontorartikler.

Materieldepotet blev passet af en tidligere toldpakhusbetjent, K.K. Nielsen. Han var en meget speciel person, der skulle holdes lidt i ørerne, så hver dag ikke blev til én stor fest. Han var glad for en øl og hellere to, og de kolleger, der havde samme smag skulle ofte på loftet efter blanketter eller en blok papir. Det skete således flere gange, at der blev leget gemmeleg, hvis jeg kom på depotet i kraft af min ledelsesopgave.

Den pågældende medarbejder var dog altid særdeles venlig og hjælpsom. Han var lidt af en tusindkunstner, og man kunne bede ham om hjælp til mange ting. Han kunne bl.a. omkode nøgler og dirke låse op. Han havde ved siden af sin ansættelse i Told-Skat et autoværksted, som kolleger benyttede flittigt. Han havde skaffet sig en gammel chefstol, som han tronedede i bag sit ældgamle skrivebord i materieldepotet.

En dag i november

Den 21. november 1985 var datoen for projekt En dag i november, hvor toldvæsenets arbejde skulle dokumenteres i tekst og billeder og sendes i en lukket kuvert til Toldmuseet. Kuverterne måtte først åbnes efter et vist antal år. Jeg husker ikke hvornår, men mener, at det er sket.

Nogle arbejdsområder på toldkammeret blev udvalgt til at skulle dokumentere deres arbejde, heriblandt min sektion. Den 21. november var forfaldsdato for både kvartals- og halvårsmoms; en dato, hvor vi altid havde lynende travlt ved poståbningen og telefonen. Medarbejderne syntes dog at det var sjovt, og hele dagens arbejde blev dokumenteret og fotograferet, og alle huskede alle på at huske det hele.

Revisionen

Siden jeg blev ansat i 1966, fik vi med jævne mellemrum besøg af Revisionen. En tilfældig dag ankom 3-5 personer uanmeldt fra Revisionen. Når de gjorde deres entré, skulle vi, der havde noget med regnskabet at gøre, bogstaveligt talt slippe alt, hvad vi havde i hænderne, og så tog revisionen over. De var som regel til stede 2-3 dage. De gjorde kassen op, de kontrollerede postlister, regnskabet med alle nummererede blanketter, nøglefortegnelse, inventarfortegnelse, lønbilag mv. foruden kontrol af mange andre opgaver i øvrige sektioner og afdelinger, men den første dag drejede sig altid om regnskab. Medarbejderne blev interviewet om arbejdsgange, typisk hvor mange der var med til poståbningen, til at skrive og aflevere postlister, om nøgleopbevaring mv. Det skete, at en medarbejder svarede forkert, ikke altid fordi opgaverne ikke blev udført efter retningslinjerne, men fordi medarbejderne blev nervøse for ikke at svare rigtigt. Engang havde en medarbejder, der stod for indsamlingen til Julens Glæde på medarbejdernes vegne fået lov til at opbevare sin pengebeholdning i pengeskabet på kassererkontoret, hvilket gav en revisionsantegnelse.

Revisionschefen var i en årrække Thorkild Jacobsen, der også havde øgenavnet Thorkild Blødøks.

Senere blev den landsdækkende Revision erstattet af en Intern Revision, som var en stabsfunktion under regionschefen. Nu var det pludselig nogle af vore egne kolleger, der skulle se de andre over skulderen. Disse medarbejdere var desværre ikke altid lige populære blandt andre kolleger.

Senere blev dette revisionssystem erstattet af Interne kontroller. Det var sektionsledere og afdelingsledere, der havde ansvaret for kontrol i egen sektion eller afdeling efter et udstukket koncept. Alle arbejdsgange og bilag skulle kontrolleres mellem 5 og 100 procent og dokumenteres i en log.

Helt overordnet var det naturligvis Rigsrevisionen, som havde revisionsansvaret, og som vi ved helt særlige lejligheder fik på besøg.

Fest og (ingen) ballade

Både TA-linjen og KA-linjen havde lokalforeninger på toldkamret. Begge foreninger holdt en årlig fest for egne medlemmer med ledsager. På et tidspunkt forsøgte KA-linjen at få etableret en fælles fest for begge personalelinjer, men helt forgæves. TA-linjen ville ikke feste sammen med KA-linjen, når der var ledsagere med.

Mærkelig nok var det ikke noget problem at holde fælles julefrokost, hvor alle festede med alle. Det skete at nogen dansede lidt tæt, men egentlige skandaler var der aldrig tale om. I flere år var der en gruppe medarbejdere, der lavede revy til julefrokosten og optrådte for os andre til stor morskab for alle. Det var ofte ledelsen, der blev gjort grin med eller nar af. Det var kutyme, at chefen holdt en tale, og mens Hugo Anker var distriktstoldchef i Randers holdt han hvert år en tale om Nissebanden. Han gemte i løbet af året små historier og anekdoter fra hverdagen, som så blev præsenteret på en morsom måde i talen. Man blev i talen omtalt med sit navn og nissen, altså f.eks. Peter-nissen.

Et år var jeg et af ofrene i Hugo Ankers tale. Vi havde fået bygget om i huset og fået etableret to små nye toiletter i en nedlagt elevatorskakt i den ene ende af huset. Dørene til disse toiletter var i bunden udskåret med en udluftningssprække, som toiletdøre var dengang. Jeg havde derfor nævnt, at man ikke skulle slå en prut på disse toiletter, fordi det tydeligt kunne lugtes og høres af folk, som gik forbi på gangen. Så Hugo Anker udsendte en advarsel herom på mine vegne i sin nissebanden-tale.

KA-linjen holdt nogle formidable årlige fester og i mange år også en årlig udflugt, der sluttede et sted med mad, musik og dans. Vi kørte i fælles bus, så alle kunne slå sig løs hele dagen og om aftenen uden at tænke på, hvem der skulle køre hjem.

I 1982 havde toldvæsenet 350-års jubilæum. Det blev genstand for en del markedsføring ud af fra centralt hold, og alle toldkamre fik bevilget et tilskud til en jubilæumsfest. Der blev lokalt nedsat et festudvalg og vi holdt et brag af en fest med taler, sange og optræden. Nogle af de optrædende spillede dilletant i privatlivet og var derfor dygtige og trænet i at underholde. Mange medarbejdere var involveret i forskellige opgaver, således var der også et madserveringshold. De fleste på toldkammeret vidste, at jeg var dygtig til at sy, så jeg blev bedt om at sy ens forklæder til alle på serveringsholdet, så de kunne ses af festdeltagerne og skåne det fine tøj. Vi var langt over 100 deltagere til dette brag af en fest, som jeg stadig husker klart.



Fig. 5. Billede af alle ansatte ved Randers Distriktstoldkammer i anledning af Toldvæsenets 350-års jubilæum. Det er mig som nr. 2 fra venstre i nederste række. Foto i privateje.

I anledning af jubilæet blev alle medarbejdere fotograferet, og der blev lavet et samlet foto af os alle.

Der blev også lavet en landsdækkende folder med toldvæsenets historie. På forsiden af folderne var en kort historie om det enkelte toldsted.

Den 1. maj 2000 fejrede Told- og Skatteregion Randers 10-års jubilæum – efter sammenlægningen med ASI. Dagen blev markeret som en kvalitetsdag for alle medarbejdere, indbudte foredragsholdere og gæster. Arrangementet blev holdt på Kulturhuset i Randers. Om aftenen var der fest med revy, sange, taler og hygge. Jeg var medinstruktør for revyen og havde også skrevet en sang på melodien Fy, fy skamme, hvor omkvædet ikke er helt nemt at synge, især ikke sidst på aftenen. Dagen efter, som var en lørdag, påtog lederne sig jobbet som rengøringsassistenter og mødte op for at klare oprydningen.

Uddannelse og instruktør

Fra ca. 1985 varetog jeg også opgaven som uddannelseskonsulent, et rigtigt spændene job, der gav anledning til møder på og med eksterne uddannelsesinstitutioner og møder på arbejdspladsen, hvor medarbejderne skulle motiveres til efteruddannelse. Sjovt nok var det flest kvinder og kontorassistenter, der var motiveret for efteruddannelse fremfor toldassistenterne, der mente, at de havde uddannelse nok. Mange medarbejdere fik uddannelse i Word og Excel, men også merkonomuddannelser var meget populære.

Jeg benyttede selv muligheden og læste merkonom på to områder, Ledelse og Strategi samt Personaleadministration. Den sidste hovedopgave, jeg skulle aflevere, blev renskrevet på den første computer vi overhovedet fik i skrivestuen. En af mine dygtige medarbejdere, Majbritt Nejmann, ville gerne øve sig i at bruge computeren og tilbød at renskrive min opgave. Det var bl.a. gennem disse uddannelser, jeg for alvor fik blod på tanden i retning af faget ledelse.

I den periode deltog jeg også i en intern lederuddannelse bestående af 3-4 ugekurser samt et afsluttende 2-ugers kursus med en 6-timers skriftlig eksamen. De bærende lærerkræfter i forløbet var uddannelsesleder i Told-Skat Finn Kistrup og Benny Rise Nielsen. Kurserne blev holdt som internatkurser på Hotel Snaptun Færgesgård i Snaptun. Mens jeg deltog i et af kurserne fik vi ny tolddirektør, den første eksterne direktør i toldvæsenets historie, Carsten Jarlov. Vi tvivlede alle på, om det var en god idé. Vi var jo vant til, at det faglige spillede en stor rolle. Vi talte dog om, at han som ekstern var neutral i forhold til fusionen mellem toldvæsenet og det statslige skattevæsen. På denne lederuddannelse traf jeg første gang Henny Olsen, som senere skulle blive min gode ven og samarbejdspartner i flere sammenhænge.

I dag er Snaptun Færgesgård lavet om til efterskolen True North, hvor et af mine børnebørn tilbragte et skoleår, og hvor jeg besøgte ham og derved fik et flashback fra mine egne ophold i bygningerne og hele området. Det synes både han og jeg var sjovt.

Instruktøruddannelse

Sidst i 1980'erne gennemgik jeg instruktøruddannelsen i toldvæsenet og begyndte at undervise. Instruktøruddannelsen fandt sted på Forsvarets Ud-

dannelsescenter i Nordsjælland, herregården Schæffergården. Vi havde en dygtig instruktør fra Forsvaret, og det var rigtig interessant at lære noget fra en anden offentlig forvaltning. Finn Kistrup og Benny Rise Nielsen var igen de bærende kræfter fra toldvæsenet. Jeg stiftede også der mit første bekendtskab med Kurt P. Pedersen, som skulle blive en vigtig brik i min senere karriere.

Jeg underviste i DR-systemet (debitor/restance), Forvaltningsret og skriftlig fremstilling, alle fag i samarbejde med min kollega og gode ven Wickie Øland. Vi underviste ved Uddannelsescenter Aalborg og Aarhus og rejste også rundt til mange andre tjenestesteder i hele Jylland for at undervise lokalt. Distriktstoldkamrene slog sig sammen om at etablere et hold med et passende antal elever, hvor lærerne så kom til eleverne. Vi var bl.a. i Thisted, Frederikshavn og Holstebro.

I forbindelse med sammenlægningen med amtsskatteinspektoraterne blev der arrangeret kurser for medarbejdere fra det tidligere toldvæsen om opgaverne i det tidligere ASI, og vise versa.

Jeg var selv på kursus i ASI-opgaver med Lene Bendix som lærer. Lene Bendix, der kom fra ASI i Viborg, fik en sektionslederstilling i Randers. Lene blev senere viceregionschef i Holstebro. Da hun fik udlængsel efter fremmede lande og fik en stilling i Katmandu i Nepal, søgte og fik jeg stillingen som viceregionschef i Holstebro. Mere herom senere i min fortælling.

Et andet kursus, jeg husker meget positivt, var kurset Samspil og personlig udvikling, der blev etableret for hele sektioner, ledere og medarbejdere. Det første indtryk af betydningen for eller formålet med dette kursus fik vi gennem musikstykket Bolero af Ravel, der udtrykker hvordan samarbejde styrker en gruppe.

Sammenlægning med Amtsskatteinspektoraterne (ASI)

I 1990 blev amtsskatteinspektoraterne og distriktstoldkamrene fusioneret, og de lokale enheder kom til at hedde Told- og Skatteregioner. I kraft af min stilling som sektionsleder i Intern administration blev jeg dybt involveret i denne sammenlægning på lokalt plan. Der blev truffet beslutning om, at medarbejderne skulle besøge hinanden på deres respektive arbejdspladser, hilse på hinanden og vises rundt.

På distriktstoldkamret var der, som tidligere fortalt, blevet holdt fester i forskelligt regi, TA-linjen, KA-linjen m.fl. Til festerne i KA-linjen blev æg-

tefæller inviteret med. På distriktstoldkamret var ansat en dame, Evelyn Cortzen, hvis mand, Sven Cortzen, arbejdede hos ASI. Ham var der selvsagt mange af os fra toldsiden, der kendte. Vi havde lært Sven at kende som en rigtig humoristisk og festlig mand.

På ASI var han en anden person. Der optrådte han meget distingveret, reserveret og var meget respekteret for og i sin stilling, og man tiltalte ham fortsat med De. Ved et af besøgene på ASI kom Sven og hilste på, og en af vore lidt åbenmundede kontorassistenter sprang frem mod ham og sagde højt: »Hej Sven din gamle svinger.« Der blev total stille blandt hans kolleger, og det hele blev rigtig pinligt, men fra da af var han dus med alle, og han blødte op i forholdet til alle kolleger. Han var fortsat højt respekteret af alle for sit arbejde og viden og blev først pensioneret længe efter, at han var fyldt 70 år. Tvangsaftrædelse ved 70 år var netop afskaffet, da han blev 70 år.

Flere medarbejdere på de to adresser skulle flytte til den anden adresse som led i integrationen, og mens der blev gjort kontorer klar på Distriktstoldkamret til medarbejderne fra ASI, flyttede også flere medarbejdere fra distriktstoldkamret til ASI-bygningen. Det var så heldigt, at de to huse lå med kun 500 meters afstand, så man hurtigt kunne spadserere mellem bygningerne. Det var også så heldigt, at distriktstoldkammerbygningen havde to uudnyttede etager, som blev istandsat, så der kunne blive plads til os alle. Det blev ikke mig, der kom til at stå for denne ombygning, men min kollega Aase Schlesinger, der overtog Intern Administration efter mig efter en lokal lederrokade i 1992.

Jeg var derimod med til at rydde op i ASI-bygningen og du milde, hvor var der mange gamle ting i kroge og kældre. Sandsynligvis ikke mere end vi selv havde i den tidligere toldbygning, men når det er i en organisation og en bygning, man ikke kender, virker det nok altid mere overvældende.

De første flytninger

Medarbejderne fra ASIs skrivestue og telefontomstilling var nogle af de første, der flyttede permanent til distriktstoldkammerbygningen, som jo nu hed Told- og Skatteregion Randers, og de blev dermed mine medarbejdere. Det drejede sig om 3-4 kontorassistenter.

På distriktstoldkamret var vi på det tidspunkt så småt begyndt at skrive breve på computer, og en medarbejder, som tidligere nævnt Majbritt Nejmann, var rigtig skrap til det.

På ASI havde man et tekstbehandlingsanlæg, der skulle flyttes med. Der var kun én medarbejder, Ghita, der kunne betjene anlægget. Hun var overkontorassistent, og i kraft af hendes titel var hun hos ASI berettiget til gulvtæppe på sit kontor. Tekstbehandlingsanlægget blev beskrevet som meget moderne, indtil vi så maskinen; den fyldte en hel væg. Disketterne, der hørte til anlægget, var på størrelse med en LP.

Til trods for, at vi på distriktstoldkamret kun brugte gulvtæpper på chefkontorer, holdt Ghita fast i, at hun ville have sit gulvtæppe med, så vi forstod hendes rang. Altså flyttede Ghita ind med sit helt umoderne tekstbehandlingsanlæg og sit gulvtæppe og følte sig meget vigtig. Ghita var i øvrigt en yderst sød og loyal medarbejder.

Der kom også to medarbejdere, som havde en fortid på Amtstuen i Ebeltoft, som i en periode siden fusionen med amtstuerne og ASI var mellemlandet i Randers. De to damer var de mest hjertelige og flittige medarbejdere. Den ene var islænding, og når hun fortalte om sin barndom og ungdom på Island, om hendes mor og bror, som stadig boede der, om tørrede fårehoveder som middagsmad og andre spændende ting fra Island, blev der stille blandt hendes tilhørere.

Der var stor forskel på serviceringen af sagsbehandlerne fra ASI og sagsbehandlerne fra distriktstoldkamret. På ASI skrev sagsbehandlerne konceptet i hånden, så blev det skrevet rent som koncept på skrivemaskine eller på Ghitas tekstbehandlingsanlæg og til sidst på brevpapir. Skulle en sagsbehandler have taget en fotokopi, bad vedkommende skrivestuedamen om det og om at levere kopien til sig. Det var uden betydning, at vedkommende gik forbi kopimaskinen på gangen uden for skrivestuen for at aflevere dokumentet og instruere skrivestuemedarbejderen og bagefter gik måske to etager op og skrivestuemedarbejderen gik den samme rute to minutter senere.

På distriktstoldkamret var sagsbehandlerne vant til at servicere sig selv og aflevere maskinskrevne koncepter til renskrivning. Det gav selvsagt nogle udfordringer og diskussioner mellem skrivestuemedarbejderne og sagsbehandlerne. Efterhånden kunne skrivestuemedarbejderne fra ASI dog godt se, at de nærmest blev udnyttet, og sagsbehandlerne lærte at servicere sig selv og selv at maskinskrive koncepterne. Langsomt fik alle medarbejdere computere, så konceptskrivningen kunne springes over. Sagsbehandlerne printede selv brevene, der blev samlet i postmapper til gennemsyn hos afdelingslederne, og endte derefter i skrivestuen til pakning og forsendelse. Lidt senere kuverterede sagsbehandlerne selv brevene og afleverede dem blot til forsendelse fra skrivestuen eller postafsendelsen. De sorterede dem

også i A- og B-post, da de begreber kom ind i billedet. Det var også omkring det tidspunkt, hvor overreferentsystemet blev afskaffet, så sagsbehandleren selv kunne afsende brevene, uden at nogen leder skulle se dem først.

Arbejdsgiverkontrol

Med sammenlægningen af ASI og distriktstoldkamrene kom opgaven arbejdsgiverkontrol ind i billedet. I 1992 skete der en rocade blandt sektionslederne, fordi en leder fra det tidligere ASI trak sig som leder. For mig betød det, at jeg blev sektionsleder for den administrative del af arbejdsgiverkontrollen og registrering af moms og afgifter.

Min tidligere nævnte kollega Aase Schlesinger blev sektionsleder i Intern Administration, og fik dermed opgaven med ombygning og indretning af de



Fig. 6. Her er jeg på sektionslederkontoret for den administrative arbejdsgiverkontrol. Billedet på væggen var en personlig gave fra distriktstoldchef A.C. Thornild, da han gik på pension og er malet af en af hans ungdomsvenner, der var kunstmaler. Beton søjlerne på reolen bag mig stammer fra ombygningen. De blev lidt af et scoop at erhverve sig. Bemærk computeren som var ret ny at have til personlig brug, og at skrivemaskinen ikke er helt udfaset endnu. Mayland kalenderbogen på skrivebordet er endnu en uundværlig følgesvend. Foto i privateje.

to uudnyttede etager, og efterfølgende flytning af de sidste medarbejdere fra ASI til den samlede told- og skatteregionsbygning. Begrebet arbejdsgiverkontrol vidste jeg knapt nok hvad betød. Jeg havde en kollega, hvis mand tidligere var ansat ved Randers Kommune i arbejdsgiverkontrollen. Det var før denne opgave blev overført til ASI, men udover begrebet anede jeg stort set ikke, hvad det handlede om.

Jeg havde heldigvis før prøvet at blive kastet ud i opgaver, jeg ikke anede noget om, som da jeg kom i restanceafdelingen, så jeg tænkte, at det måtte jeg jo finde ud af. Jeg havde en håndfuld medarbejdere fra det tidligere ASI, som havde beskæftiget sig med opgaven der, så den var i gode hænder. Fra den tidligere toldside havde jeg også en håndfuld medarbejdere, som var meget imødekommende, flittige og dygtige. Det varede derfor ikke længe inden vi havde et fantastisk klima og samarbejde i sektionen.

Jeg lærte selvfølgelig mere og mere om administrativ arbejdsgiverkontrol, og opdagede derfor også, at mine medarbejdere gjorde forskel på virksomhederne og hjalp nogle af dem ved f.eks. at modtage angivelsesoplysninger pr. telefon, noget der var helt utænkeligt, og nok også ulovligt, på moms- og afgiftssiden. Yderligere ringede medarbejderne til alle de virksomheder, der ikke havde indsendt angivelse til tiden for at minde dem om det. Det optog selvsagt alt for mange ressourcer, men det var noget af en kamp at få denne service manet i jorden.

Virksomhedsgrupper

Jeg husker ikke helt, hvornår den næste omorganisering fandt sted, men begrebet virksomhedsgrupper var blevet moderne. Virksomhedsgrupper skulle løse alle opgaver inden for et vist geografisk område.

I Randers kickstartede vi de nye organisationstanker og etablerede en virksomhedsgruppe for Kirsten Pedersen, som var i en lederudviklingsstilling. Hun fik stor succes med sin gruppe, og det førte efterfølgende til en komplet omorganisering til virksomhedsgrupper. Jeg blev sektionsleder for en virksomhedsgruppe, der geografisk omfattede hele Djursland, incl. Anholt.

I Arbejdsgiverkontrollen havde jeg kun været sektionsleder for KA-personale. I min nye virksomhedsgruppe var der flere af alle personalekategorier, herunder TA Aage Møller, som havde efteruddannet sig og var overgået til TA-linjen fra TB-linjen. Aage udeblev fra det først indkaldte

afdelingsmøde. Han havde ikke helt sluppet udfordringen ved at skulle ledes af en sektionsleder fra KA-gruppen. Ved et efterfølgende personligt møde med Aage undskyldte han sig med, at han hellere ville være i en anden virksomhedsgruppe. Efter et møde med distriktstoldchefen om det emne, vendte han tilbage og indgik i min gruppe. Efter et stykke tid kunne jeg konstatere, at Aage og jeg fik det bedste samarbejde, og også et godt personligt forhold. Aage kom bl.a. med aflæggere af husløg til mig, som endnu vokser i min have.

Jeg synes selv, at jeg havde været rigtig heldig med de medarbejdere, jeg havde fået tildelt i min virksomhedsgruppe. Det var en blanding af medarbejdere fra mine tidligere sektioner mixet med et par næsten nyansatte medarbejdere og en håndfuld positive medarbejdere fra de tidligere kontrolsektioner.

Vi fik tildelt måltal pr. sektion. For at sætte fokus på vores mål, tegnede jeg et kæmpestort reagensglas på et stykke flipoverpapir inddelt med en skala, der, når det var fyldt op, endte på vores måltal. Det hang på gavlen af en reol lige inden for døren til mit kontor, så det var meget synligt. Når mine medarbejdere kom hjem efter udgående kontrol, eller i øvrigt lavede efterangivelser, der talte med i måltallet, kom de ind og fyldte op i reagensglasset med en farvet tusch. Kontrolmedarbejderne fyldte flot op i glasset, og det var lige på det tidspunkt, hvor der var stor fokus på kontrol af negative angivelser. Jeg havde to medarbejdere på denne opgave; de bedste til denne opgave på regionen, uden tvivl. Et par gange lykkedes det for dem at komme hjem med enorme resultater. Så fejrede vi det med kaffe og kage, og selvfølgelig nåede vi vores måltal.

Anholt hørte som tidligere nævnt under virksomhedsgruppens distrikt, og vi begyndte at tale om, at vi burde gennemføre en kontrol på øen. På et møde drøftede vi det, og herunder hvordan vi kom derover. Vi var klar over, at hvis vi kom med færgen, så vidste hele øen det, inden vi kom. Pludselig siger en af mine medarbejdere, Henrik: »Jeg kan flyve os derover.« Vi grinede lidt, og jeg troede, at han jokede, men kunne pludselig se på ham, at det var alvor. Han fortalte, at han var uddannet pilot og havde flycertifikat. Han kunne leje et sportsfly fra Randers Flyveplads til en fornuftig pris incl., alle nødvendige forsikringer.

Jeg indhentede tilladelse til missionen fra distriktstoldchefen, og vi gik i gang med planlægningen. Der skulle både kontrolmedarbejdere og en foged med. Alle ville med, indtil det blev alvor. Så fik flere kolde fødder. Der kunne være fire i flyet incl. piloten. For at berolige kollegerne lånte Henrik

Fig. 7. Landet i god behold på Anholt. Fra venstre Arne, piloten Henrik og Anette. Klædt i sommertøj lignede vi to par, der var på udflugt. Foto i privateje.



flyet til et par korte flyvninger over Randers. Han fløj to runder, hvor jeg selv var med på den ene. Det var ikke meningen, at jeg skulle have været med til Anholt, men det endte med, at jeg blev nødt til at tage med, fordi mine medarbejdere bakkede ud af projektet. Det var alligevel noget andet at flyve rundt over Randers, end at skulle flyve ud over Kattegat i sådan et lille apparat.



Vi var to kontrolmedarbejdere, hvoraf den ene var piloten, en foged og mig. Flyveturen gik fint både ud og hjem. Vi havde lejet cykler tæt på lufthavnen i et privat navn. Da vi hentede cyklerne, som vi var oplyst om kostede 100 kr pr stk. for en dag, betalte en af medarbejderne kontant. Da de fire 100-kronesedler skiftede hænder, kom udlejerens kone bagfra og nupede den ene 100 kr-seddel med bemærkningen: »Vi skal jo også have mad

i dag.« Der kunne vi nok have lavet den første kontrol og efterangivelse, men undlod fordi vi vidste, at så vidste hele øen efter kort tid, at vi var der.

Hvad kontrolresultatet til reagensglasset blev den dag, husker jeg ikke, men vi havde en både spændende og fornøjelig dag, der styrkede samarbejdet i hele gruppen, for selv dem, der ikke turde tage med, deltog livligt i den efterfølgende fortælling og debat om dagen.

Fiscalis-programmet – medarbejdere på udveksling i andre lande

Told·Skat deltog i det europæisk udvekslingsprogram for skattemedarbejdere, Fiscalis. Det kom til at betyde, at vi i min virksomhedsgruppe fik besøg af en skattemedarbejder fra Grækenland. Han skulle være i Danmark i to uger. Vi lavede et arbejds- og et fritidsrelateret program for den pågældende, men erfarede hurtigt, at han kun talte græsk, og hurtigt faldt de fritidsrelaterede aftaler fra, hvilket betød, at jeg selv og min familie måtte tage ansvar for ham i store dele af hans fritid, hvis han ikke skulle føle sig som Palle alene i verden i hele perioden. Det blev til mange kilometers køreture rundt på Djursland og en tur til Aarhus. De rent faglige erfaringer, dvs. dem som vi forestod, var også ret spændende, for det gik mest på, hvordan grækerne undlod at betale skat og afgifter. Efterfølgende har jeg haft en større forståelse for Grækenlands økonomi.

En medarbejder i min virksomhedsgruppe, Arne Kromand Hansen, kom som led i det samme udvekslingsprogram på et senere tidspunkt på udvekslingsophold i Vilnius i Litauen. Han skulle flyve til Vilnius søndag, men fandt ud af, at det var billigere med en flybillet lørdag plus hotel til søndag, fremfor en flybillet søndag. Arne brugte da også weekenden til at se højdepunkterne i byen og området i et dejligt vejr. Hvad han ikke vidste var, at udvekslingsholdet, som var på 12-14 personer fra mange forskellige lande, skulle på den samme sightseeing nogle dage senere. Denne gang var det silende regnvejr, så Arne var glad for sin weekendoplevelse. De øvrige deltagere på holdet var fra forskellige østlande og kunne tale russiske sammen. Arne var derfor i sprogvanskeligheder, dels på det faglige engelsk, når det blev talt, og ikke mindst når der blev talt russisk mellem de øvrige deltagere.

DR-projektet

I 1995, mens jeg var sektionsleder for virksomhedsgruppen, fik distriktstoldchefen en henvendelse fra Told- og Skattestyrelsen om, hvorvidt jeg kunne stilles til rådighed for et projekt vedr. modernisering af debitor/restance systemet, DR-systemet. Igennem mit tidligere arbejde i restanceafdelingen, arbejdsgiverkontrollen og nu i virksomhedsgruppen samt i mit instruktørvirke havde jeg fået et indgående kendskab til DR-systemet, Debitor-Restance-systemet. Projektet var naturligt placeret i EDB-afdelingen i Snorresgade i København. Kurt P. Pedersen var EDB-chef, og hos ham mødte jeg ind den dag, jeg begyndte. Kurt havde jeg som tidligere nævnt mødt første gang i forbindelse med min instruktøruddannelse, og han skulle senere fortsat få stor indflydelse på min karriere. I DR-projektet mødte jeg også for første gang Peter Sibbesen, som jeg fik et fremragende samarbejde med i årene fremover. Projektet skulle have varet i fem måneder, men blev til et år.

Den første dag jeg mødte, fik jeg tildelt skrivebord og en personlig computer. Selv om computere var på fremdrift i hele organisationen, var det slet ikke almindeligt i provinsen, at man havde sin egen personlige computer, så det var en stor ting.

Jeg var i København mandag-torsdag og på arbejde i Randers fredag, hvor alle mine medarbejdere havde ophobet deres spørgsmål mv. til mig. Der var ingen fungerende leder for min gruppe, men min daglige stedfortræder, Lilian Drejer, klarede driften glimrende, mens jeg var væk.

Et par måneder senere, efter at jeg var begyndt i København, blev der iværksat et projekt vedr. modernisering af virksomhedsregistreringssystemet. En kollega i Randers, Ulla Baunsgaard, blev udlånt til dette projekt på samme vilkår som mig. Hun passede også sin gruppe om fredagen. Vi fløj for det meste sammen ud og hjem og boede på samme hotel i København.

I DR-projektet arbejdede også en kollega, Bente, jeg husker ikke hendes efternavn, fra Hillerød. Bente og hendes mand drev ved siden af deres arbejde et lille landbrug, hvor de bl.a. opdrættede gæs. Til jul rejste jeg hjem med fly med en slagtegås i håndbagagen. Gad vide hvad en scanner havde ment om det i dag?

Mens jeg arbejdede i DR-projektet, var der pædagogstrejke, så medarbejderne tog som det mest naturlige deres børn med på arbejde. Der blev indrettet særlige børnerum til de børn, der så nogenlunde kunne klare sig selv, mens andre børn sad på skødet af far eller mor og sov til middag i

barne- eller klapvognen. En sådan ordning var utænkelig i provinsen. Der ville far eller mor have taget fri- eller feriedage for at passe poderne.

Jeg opdagede også en anden forskel på provinsen og København. Når jeg mødte kl. 08.00 om morgenen, var kun få af de faste medarbejdere mødt. Selv mandag morgen, hvor Ulla og jeg kom lidt senere fordi vi kom med fly fra Aarhus, var vi ofte de første, der mødte.

I provinsen var det ikke så almindeligt at man købte mad i kantinen. I EDB-afdelingen havde næsten ingen madpakke med, og når der var stegt flæsk eller chili con carne på menuen, stod folk gerne i kø 10 minutter før kantinen åbnede, for at være sikre på at få noget mad, fordi netop disse retter som regel var revet væk.

Fyringsrunder og Kontrollørkorps

Siden jeg blev ansat i 1966 havde jeg ingen erindring om, at der var sket fyringer af medarbejdere, og alle kontorelever, der blev udlært fik helt naturligt tilbudt fortsat ansættelse. Sådan var det ikke mere. Jeg husker ikke klart hvornår, men på et tidspunkt fik kontoreleverne at vide allerede ved ansættelsen, at de ikke kunne forvente fast ansættelse efter endt læretid.

Den første egentlige fyringsrunde var i 1994, hvor der skulle afskediges 1.450 medarbejdere på landsplan. Told-Skat fik megen kritik af manglende begrundelser for fyringerne. Jeg var sektionsleder for arbejdsgiverkontrollen og mærkede frustrationen og angsten blandt mine medarbejdere for, om det lige netop var dem, der skulle fyres. Mærkeligt nok var selv de dygtigste og absolut mindst udsatte medarbejdere lige så angste, måske endda mere, som de medarbejdere, der virkelig var i farezonen. Det var en lige så stor frustration og usikkerhed blandt sektionslederne, der alle fik ordre til at udpege mindst én medarbejder, der kunne eller skulle fyres. Helt og aldeles en useriøs model, hvor der blev brugt salamimetode og ikke kun objektive kriterier. Det var en åreladning som virkelig kunne mærkes og begrundelsen var, at nye edb-systemer skulle implementeres og effektivisere opgaverne. Virkeligheden var bare, at edb-systemerne ikke var færdige og iværksat før medarbejderne blev fjernet.

Den næste fyringsrunde kom i 1997, mens jeg var sektionsleder i en virksomhedsgruppe. Denne gang skulle fyringsrunden være mere human og blev præsenteret som det såkaldte kontrollørkorps. I offentligheden hed det sig, at det var en medarbejdergruppe, der var udpeget til specialopgaver

i Told-Skat i en periode. Indadtil blev medarbejderne i kontrollørkorpset præsenteret for de mest rutineprægede opgaver samtidigt med, at de gennemgik et afviklingsforløb med et konsulentfirma med henblik på at finde nye jobs udenfor Told-Skat indenfor de næste to år. Mange kan nok huske, at DTS og HK anlagde sag mod Told-Skat, og det hele endte med reelle fyringer med rådighedsløn til tjenestemændene og fratrædelsesgodtgørelser til de overenskomstsansatte.

Kontrollørkorpset i Randers bestod af otte medarbejdere fra alle personalekategorier, og blev organisatorisk placeret i min virksomhedsgruppe. De var en tastegruppe, som tastede alle mulige former for angivelser og efterangivelser, dvs. moms og afgifter, skat, import og eksport mv. Gruppen indgik på lige fod med øvrige medarbejdere i virksomhedsgruppen, og i det daglige samarbejde tænkte ingen på, at denne gruppe i gruppen var noget særligt eller specielt, og opgaverne blev udført godt og loyalt.

Den næste fyringsrunde var i 2002, hvor 150 medarbejdere skulle fyres på landsplan. Jeg var på det tidspunkt blevet viceregionschef i Holstebro og kendte ikke medarbejderne der så indgående, og erindrer da også kun forløbet svagt og mener, at kun to medarbejdere i Holstebro blev fyret.

I 2006, mens jeg var skattedirektør i Grenaa, var der igen en fyringsrunde. Begrundelsen var, at Skat manglede de rigtige kompetencer til at løse opgaverne, så nogle måtte fyres for at nye med højere uddannelser og passende kompetencer kunne ansættes.

I 2009 gennemførtes den sidste fyringsrunde, mens jeg var ansat. Jeg var da skattedirektør for Kundecenter Erhverv med hovedkontor i Hjørring. Jeg husker ikke hvor mange medarbejdere, jeg skulle afskedige, men at jeg samme dag kørte fra Hjørring til Aalborg og til sidst til Skive, hvor der alle tre steder skulle ske afskedigelser fra min enhed. I denne fyringsrunde blev der også afskediget ledere, så vidt jeg husker 11 på landsplan, hvoraf de fire ældste lagde sag an mod SKAT for uberettiget afskedigelse pga. alder.

Typisk for alle afskedigelsesrunder fik alle medarbejderne den pågældende dag besked om at forblive på deres plads i en given periode for at vente på, om man blev hentet til samtale. Var man ikke mødt den pågældende dag og skulle afskediges, kørte en betroet person til hjemadressen og afleverede afskedigelsen. I forbindelse med den første fyringsrunde i 1994 blev afskedigelserne sendt fysisk fra Told- og Skattestyrelsen til tjenestestederne. Afskedigelserne til Randers var ved en fejltagelse sendt til Vejle, hvor jeg blev bedt om at hente dem i tjenestebil. Efterfølgende kørte

jeg til udkanten af Aarhus for at aflevere et brev til en medarbejder, der var fraværende den pågældende dag.

I 2013 var der yderligere en afskedigelsesrunde, men det var heldigvis efter at jeg havde taget min afsked.

Ny regionschef og viceregionschef i Randers

Hugo Anker, som i 1991 kom fra Herning og blev regionschef i Randers, fik pludselig chancen for at komme tilbage til Herning som regionschef i 1998, og vi skulle så have ny chef i Randers.

Rygterne gik på, at det blev Erling Andersen, daværende formand for Dansk Told & Skatteforbund siden 1994. Erling var kendt for sine markante holdninger, bl.a. i forbindelse med fusionen mellem toldvæsenet og det statslige skattevæsen i 1990, hvor han var formand for ST og også i forbindelse med fusionen mellem ST og DTS i 1993, hvor han en kort overgang var næstformand og derefter blev formand.

Rygterne talte sandt. Den 1. februar 1998 tiltrådte Erling som regionschef i Randers, 39 år og den hidtil yngste udnævnte chef på det niveau nogensinde. Erling fyldte 40 år senere samme måned.

Erling markerede sig som chef fra dag et, og afdelingsledere og sektionsledere mærkede hurtigt hans kontante ledelsesfaçon. Vi lurede lidt på hans holdninger og handlinger, men jeg kom relativt hurtigt til at synes godt om Erling som leder, og vi fik et fint samarbejde.

Den daværende viceregionschef i Randers L.B. Hansen søgte i efteråret 1998 en konstitution som regionschef i Viborg, fordi den daværende regionschef i Viborg, Hans Jørgen Mortensen, skulle udstationeres til et projekt i Told- og Skattestyrelsen i ca. to år.

Det betød, at stillingen som viceregionschef i Randers ligeledes skulle besættes som en konstitution, altså fungerende viceregionschef, i to år. Til min overraskelse og glæde spurgte Erling mig, om jeg ville varetage funktionen samtidigt med, at han gjorde det klart for mig, at jeg ikke ville blive indstillet til stillingen ved en evt. varig besættelse. Jeg greb chancen og flyttede ind på viceregionschefkontoret den 1. november 1998.



Fig. 8. Vicereghedschefkontoret i Randers var en kæmpe balsal, svarende til to firemands kontorer. Foto i privateje.

Kontraktforhandlinger og kvalitetsarbejde

Min første udfordring som fungerende vicereghedschef var at forberede årets kontraktforhandlinger, som fandt sted i Told- og Skattestyrelsen i slutningen af november måned. Der skulle laves en masse statistikker, udfyldes en masse skemaer og skrives notater og forklaringer om årsværk, kompetencer, mål, økonomi mv. Det var noget af en mundfuld at starte ud med, men heldigvis havde vi et par stærke sekretariatskræfter til hjælp med statistikker, beregninger mv. Især Susanne Sparre Sørensen var en helt utroligt dygtig og vellidt sekretariatsmedarbejder.

Dagen for kontraktforhandlingsmødet oprandt og Erling og jeg rejste til København til Told- og Skattestyrelsen, hvor vi mødtes med blandt andre told- og skattedirektør Ole Kjær og vicedirektør Preben Kristiansen. Det skal bemærkes, at det jo også var første gang Erling var til kontraktforhandlinger, men han var trods alt erfaren i forhandlingsmøder, i modsætning til mig.

Det var dengang de første spæde planer om landsdækkende enheder så dagen lys. Forskellige opgaver skulle løses på landsplan af kompetencemæssige årsager, og varetagelsen af disse opgaver blev lagt ved forskellige

told- og skatteregioner. I Randers skulle vi varetage opgaverne vedr. energigifter, og fik tildelt fem årsværk dertil.

Efter mødet, hvor vi fik aftale om årsværk, mål og økonomi, fortalte Erling mig, at Ole og Preben havde moret sig over mig, fordi jeg begyndte at forhandle eller lave en byttehandel om noget jeg ikke husker hvad var, men det var åbenbart lidt utidigt. Vi fejrede vores resultat med smørrebrød hos Ida Davidsen, og Erling spurgte mig på vej hjem om, hvad jeg syntes om et par år på det lederniveau. Jeg syntes det var rigtig sjovt og udfordrende at være med på de bonede gulve og besluttede i mit stille sind, at jeg ville gøre, hvad jeg kunne for at fortsætte på det niveau, velvidende at det ikke blev i Randers.

I forbindelse med kontraktforhandlingerne forpligtede vi os til at lave en kvalitetsrapport efter SCKK-modellen, Statens Center for Kompetence- og Kvalitetsudvikling. Jeg mener, at der skulle beskrives fem områder i rapporten, som blev på ca. 90 sider. Hvis der var noget jeg hidtil ikke havde forstået i driften af en told- og skatteregion, så gjorde jeg det efter den omgang. Det var utrolig lærerigt og inspirerende at analysere og endevende hele organisationen for at beskrive det hele og lave en udviklingsplan for alle områder.

Chefseminarer

Der blev holdt såvel lokale som regionale og landsdækkende chefseminarer.

En gang om måneden var der chefseminar i glassalen i Told- og Skat-testyrelsen i Østbanegade. Glassalen var et lokale, der svævede over kantineområdet, og hvortil man kun kunne komme via et par broer. Glassalen var møbleret med måneformede borde, der var sat sammen til en cirkel med et stort uudnyttet areal i midten og med lækre højryggede kontorstole.

Det første landsdækkende chefseminar, som jeg deltog i i begyndelsen af 1999, husker jeg tydeligt. Det fandt sted i auditoriet på Margrethepladsen, hvor Told-Skat Aarhus havde adresse. Franz Howitz var Told- og Skattedirektør, og havde som sådan hovedrollen med sine vicedirektører Ole Kjær og Preben Kristiansen. Selv om jeg ikke var en dreven deltager i chefseminarer opdagede jeg hurtigt, at Franz Howitz virkede mindst lige så uerfaren som jeg. Det var interessant at iagttage Ole Kjær og Preben Kristiansens

mimik, når Howitz var på talerstolen. Den ene kikkede ned og rystede stille på hovedet, den anden kikkede forbløffet og undrende op på Howitz.

Det helt store emne var nye IT-systemer i bytte for medarbejdere. Jeg husker en diskussion om, at de edb-systemer, der var lovet for år tilbage, stadig ikke var leveret, men til gengæld betalt med medarbejdere flere gange.

I løbet af dagen begyndte jeg at føle mig utilpas og fik kvalme. Heldigvis sad Erling og jeg på bageste række tæt på døren ud til gangen og toiletterne. Pludselig skulle jeg kaste op, og jeg fløj op fra stolen og ud på toilettet og kastede op. Midt i dette mareridt tænkte jeg, at jeg for alt i verden ikke måtte kaste op på mig selv, og jeg rensede tænder og gurgled mund i håndsæbe for at forhindre, at jeg lugtede af opkast, når jeg kom ind i auditoriet igen.

Vi boede alle på et hotel i Aarhus midtby, hvortil vi spadserede gennem parkeringskælderen under Margrethepladsen og videre gennem en park. På vej til hotellet, ned ad trappen til parkeringskælderen, måtte jeg trække mig i baggrunden for igen at kaste op i trappeskakten. Det var en helt forfærdelig debut på et chefseminar.

Da vi ankom til hotellet, gik alle i samlet trop i baren for at hygge sig, mens jeg måtte ty til mit værelse og kom ikke ned mere den aften. Natten igennem var jeg stadig syg og kastede op mindst 20 gange. Om morgenen var jeg mat og træt, men fulgte med til chefseminaret. Jeg tror faktisk ikke, der var nogen, der opdagede, at jeg havde været syg og fraværende.

I 1999 holdt Told- og Skattestyrelsen for første gang i historien et chefseminar, hvor ledsagere blev inviteret til gallamiddag og overnatning. Det var på Hotel Skodsborg Søbad, i dag Kurhotel Skodsborg. Det gav anledning til, at min mand kunne snuse lidt til atmosfæren i chefkredsen i Told-Skat og hilse på mine nærmeste kolleger.

Tjenestemandsførhør

Mens jeg var fungerende viceregionschef fik jeg en henvendelse fra en kommune om en af vore medarbejdere, der havde fået udbetalt overskydende skat efter § 55 i Kildeskatteloven, før indkomståret var slut, og videre at man var vidende om, at medarbejderen også havde fået udbetalt den samme overskydende skat hos sin arbejdsgiver, Told-Skat i Randers. Det drejede sig om ca. 50.000 kr.

Jeg orienterede straks Erling Andersen om sagen, og vi iværksatte en

intern undersøgelse, der bekræftede forløbet. Som viceregionschef havde jeg ansvaret for løn- og personaleområdet, hvorfor min medarbejder skulle have bedt mig om en underskrift på udbetalinger af så store beløb af den type. Sagen blev indberettet til Told- og Skattestyrelsen. Min medarbejder og jeg blev indkaldt til tjenstligt forhør.

Som ansvarlig for lønområdet og alle andre udbetalinger skulle jeg udføre interne kontroller hver måned. 10% af alle lønordrer skulle kontrolleres. Det gjorde jeg ved at tage bunken med lønordrer og tælle 10, 20, 30 osv. frem og således kontrollere hvert 10. bilag og påtegne, at det var kontrolleret. Med en kontrol på kun 10% skulle det alt andet lige næsten være et lykketræf, hvis jeg var faldet over den pågældende lønordre, hvilket jeg jo så heller ikke gjorde.

Jeg kunne altså dokumentere, at jeg intet kendte til sagen og intet havde haft med den at gøre, og at jeg havde udført mine forpligtelser med intern kontrol efter reglerne. Ikke desto mindre forberedte Erling Andersen mig på, at situationen var alvorlig for mig. Indblandet i sagen eller ej, var det mig, der havde ansvaret.

Retfærdigheden skete dog fyldest. Sagen blev afsluttet uden konsekvenser for min medarbejder og mig, men det blev mig en lærestreg i eventuelle konsekvenser ved at færdes på de bonede gulve.

Viceregionschef i Holstebro

Helt skræmt fra vid og sans blev jeg dog ikke. Jeg havde som tidligere nævnt lovet mig selv at gøre hvad jeg kunne, for at fortsætte min karriere på chef-niveau. Jeg kiggede rundt på det danske told- og skattekort, men kun for at konstatere, at det ikke så ud til, at der ville ske rokader eller pensioneringer foreløbigt, og de to år i den fungerende stilling, jeg sad i, nærmede sig sin afslutning med raske skridt.

Pludselig skete der så alligevel noget helt uventet. Foråret 2000 søgte daværende viceregionschef i Holstebro Lene Bendix orlov til fordel for en stilling i Katmandu i Nepal. Lene fik bevilget orloven, men fik at vide at hendes stilling i Holstebro ikke ville stå ledig til hende. Stillingen blev slået op til besættelse den 1. juni 2000.

I marts eller april 2000 var regions- og viceregionschefer på en chefkonference, hvor jeg kontaktede regionschef Kurt P. Pedersen fra Holstebro og direkte spurgte ham, om han kunne tænke sig at se en ansøgning fra mig.

Det så han gerne, så jeg søgte stillingen. Med til historien hører, at ansøgningsfristen var næste dag, så jeg ringede hjem til journalmedarbejderen i Randers og bad hende journalisere ansøgningen, som lå i en skuffe på mit kontor, og efterfølgende orienterede jeg Erling Andersen.

Nogle dage senere blev jeg kaldt til samtale hos Kurt Pedersen, og igen nogle dage senere ringede Kurt og fortalte mig, at han blandt ansøgerne havde indstillet mig til stillingen til mødet i Forfremmelsesnævnet. Han forberedte mig også på, at jeg skulle deltage i det årlige lokale strategiseminar sidst i maj måned, altså før jeg var tiltrådt, ja måske ovenikøbet før jeg var blevet udnævnt. Dette initiativ kom til Told- og Skattestyrelsens kendskab, som fik det forhindret. Kurt fik lidt skæld ud, og seminaret blev udsat til en af de første dage i juni, ganske få dage efter jeg var tiltrådt. Seminaret blev holdt i Kurts private sommerhus i Agger, og jeg er aldrig før eller senere blevet modtaget så hjerteligt og imødekommende i nogen ledergruppe som der.

Jeg mødte til min første arbejdsdag i Holstebro fredag den 2. juni 2000. Den 1. juni var Kristi Himmelfartsdag. Der var arrangeret en velkomstreception for mig i kantinen med alle medarbejdere. Jeg fik et Georg Jensen-ur til mit skrivebord i velkomstgave. Jeg har stadig uret. Der blev holdt velkomsttaler for mig, og jeg holdt selvfølgelig også en tale til mine nye kolleger og medarbejdere. I min tale bad jeg medarbejderne tilgive mig, at jeg ikke var god til at huske navne, så måske spurgte jeg flere gange om, hvad de hed. Ved en efterfølgende rundtur i huset, hvor jeg hilste på hver enkelt og de præsenterede sig med navn, sagde en af medarbejderne: »Jeg hedder Ole, men det kan du jo alligevel ikke huske om et øjeblik«, men måske netop af den grund har jeg aldrig glemt netop ham og hans navn.

I Holstebro mødte jeg en tidligere kollega fra Randers, Elin Mortensen. Hun var regionens økonomiansvarlige og sad tungt og godt på budgettet. Hun blev mig også en god støtte i Holstebro, og senere i min karriere en fantastisk medarbejder i Fusionsorganisationen. Jeg nåede lige akkurat at stifte bekendtskab med Torben Pape Pedersen, der var funktionschef i Lovafdelingen, da jeg kom til Holstebro. Han søgte og fik stillingen som viceregionschef i Randers. Senere blev han min viceskattedirektør i Kundecenter Erhverv i Hjørring. John Ladefoged fik stillingen som funktionschef i Lov i Holstebro efter Torben. John blev senere skattedirektør for Betalingscenteret i Ringkøbing, som jeg etablerede i min tid i Fusionsorganisationen i 2005.

Ugen efter var det Pinse, og Kurt erklærede, at han havde ferie nogle

dage i forbindelse med Pinsen, som blev anvendt til en tilbagevendende privat tradition med et familietræf i Sønderjylland, så jeg skulle være alene hjemme allerede efter få dage. Det var selvfølgelig udfordrende, men også en god chance for at lære min nye arbejdsplads at kende på egen hånd.

Et egentligt ledelsessekretariat, som jeg var vant til, var der ikke i Holstebro. Der var to medarbejdere, der udgjorde sekretariatet, men de sad hver for sig, tæt på henholdsvis Kurt og mig. Den ene, Bjarne Tønning, blev tilknyttet mig, mens den anden, Birgit Bech, var tilknyttet Kurt. Jeg fik et godt samarbejde med dem begge, men i særdeleshed med Bjarne, som stod mig last og brast i alle situationer. Han var en dygtig medarbejder med en rolig og tålmodig adfærd. Han var, i hvert fald i mine øjne, lidt af en IT-nørd, som kunne lave regneark og statistikker over alt, hvad jeg bad ham om. Et stikord til Bjarne var ofte nok til, at han snart præsenterede noget for mig og sagde: »Var det sådan noget i den retning, du tænkte på?« Bjarne hjalp i sin fritid hos spejderne og samlede bl.a. aviser og blade til genbrug. Engang kom han med en stor stak magasiner *Jul i Randers* fra perioden 1926-1962. Dem kunne han ikke få sig selv til at levere videre som genbrugspapir, men forærede dem til mig, der jo kom fra Randers. Det var et virkeligt godt eksempel på Bjarnes betænksomhed.



Fig. 9. Et smagfuldt indrettet kontor ventede mig i Holstebro. Bemærk mit arvestykke, billedet bag øreklapstolen, fra tidligere distriktstoldchef A.C. Thornild. Billedet fulgte med mig. Foto i privateje.

Bjarne og jeg forberedte materiale til tilsynet med kommunernes ind-
drivelse og Kurt stod for mødearrangementerne. Hver kommune, der hørte
under Told- og Skatteregion Holstebro havde sin egen signatur forstået på
den måde, at der var tradition for, hvor og hvad vi skulle spise til frokost
efter tilsynet. Det bedste sted ifølge Kurt var en kommune, hvor vi blev
inviteret på stegte ål på en nærliggende kro.

Kurt var meget udadvendt og kendte Gud og hver mand, som han var
meget dygtig til at etablere et fortroligt samarbejde med. Det blev til flere
samarbejds møder med andre offentlige myndigheder. Engang blev vi invi-
teret til Holstebro Kaserne på en heldagstur, hvor vi deltog i en øvelse med
kampvogne mv. Også politiet havde vi et tæt samarbejde med, ikke mindst
mens Tvind-sagen kørte på sit højeste.

Told- og skatteregionerne havde ledelsessamarbejde med andre told- og
skatteregioner. I Holstebro samarbejdede vi med Herning, Viborg og Thi-
sted og samledes med lederne herfra med jævne mellemrum. Det skete, at
seminarer, samarbejds møder og andre arrangementer strakte sig til ud på
aftenen. Jeg havde 106 km at køre hver vej mellem hjem og arbejde, og Kurt
og hans hustru Tove tilbød altid, at jeg kunne overnatte hos dem, og jeg fik
mit eget værelse i deres store hus.

Jeg kom til at holde utroligt meget af Holstebro. Der var et fantastisk
sammenhold, en unik atmosfære og dygtige medarbejdere, der alle havde
bredere kompetencer end medarbejderne på en stor told- og skattere-
gion. Da Told-Skat efter to år på ny lavede en organisationsændring, var
jeg faktisk bedrøvet ved tanken om, at jeg måske skulle forlade Holstebro.
Kurt havde meddelt, at han gik på pension. Viceregionschefniveauet blev
nedlagt, så måske kunne jeg få stillingen som regionschef i Holstebro. Den
tanke gjorde mig glad, men min transporttid trak ned. Jeg ved, at Kurt talte
min sag i Told- og Skattestyrelsen, så da Ole Kjær ringede og tilbød mig
stillingen som regionschef i Viborg, blev jeg både ked af det og glad. Ked
af at skulle forlade Holstebro, men glad for forfremmelsen og for at kunne
halvere min transporttid.

Der blev planlagt fælles afskedsreception for fem medarbejdere, der gik
på pension den 30. juni 2002, incl. Kurt, og så for mig selv, som skulle videre
til Viborg. Kurt fralagde sig forpligtelser for arrangementet; han mente vel,
at det var ham, der skulle fejres. Han havde mange gange stået i spidsen
for lignende arrangementer, så nu var det min tur. Med det jeg havde op-
levet i de to år jeg var i Holstebro, hvad fest angik, og det jeg havde hørt
om med taler, sange og underholdning, skulle jeg virkelig stå min prøve.

Det blev et brag af en fest en fredag eftermiddag, hvor vi alle morede os kosteligt. I min tale til Kurt afslørede jeg, at han med sin næsten nye bil var bakket ind i en stolpe på parkeringspladsen i gården, hvor bilen fik en bule i kofangeren; en skade, som han havde fortalt sin hustru, Tove, at han ikke kendte noget til.

ERFA-gruppe for regionschefer og viceregionschefer

Der var etableret interne ERFA-grupper mellem regionschefer og viceregionschefer på kryds og tværs af landet. Vi mødtes 2-3 gange årligt på skift hos hinanden og udvekslede erfaringer om vores fælles udfordringer. Jeg deltog i en ERFA-gruppe af viceregionschefer fra Viborg, Frederikshavn, Haderslev og Randers.

I audiens hos Dronningen

I forbindelse med en dronningeudnævnelse, jeg tror det var til lønramme 37, rejste Bent Båndrup Jensen fra Haderslev, Flemming Simonsen fra Frederikshavn og jeg sammen til København for at takke dronningen. Det var en stor oplevelse at blive modtaget på Christiansborg, blive indskrevet i modtagerprotokollen, vente i den store sal og diskret blive kaldt ind, når det var ens tur. Man blev først kaldt ind i en ventegang, hvor man skulle opholde sig de sidste minutter inden mødet med majestæten. Embedsmændene gjorde alt for at berolige de tilstedeværende ved at spørge og tale om alt muligt andet, joke lidt med de hvide handsker mv. Alligevel var det hele meget højtideligt. Eneste skår i glæden var, at Dronning Margrethe netop den dag havde fået ondt i et knæ og blev afløst af en dengang lidt urutineret Kronprins Frederik. Flemming Simonsens hustru, Hanna, var vores rejseleder, og havde bestilt bord til frokost på en græsk restaurant, hvor vi underholdt hinanden med dagens oplevelse.

Regionschef i Viborg

Den 1. juli 2002 tiltrådte jeg stillingen som regionschef i Viborg. Organisationen var nu delt op i større geografiske områder med told- og skat-

teregioner på forskellige lokaliteter. Told-Skat Østjylland bestod af told- og skatteregionerne i Aarhus, Horsens, Randers og Viborg, med Erling Andersen i spidsen som områdedirektør. Erling Andersen havde kontor i Aarhus, hvor vi også havde fælles ledelsessekretariat. Der var en regionschef på hver lokalitet, som var chef for de lokale virksomhedsgrupper og eventuelt tillige en opgave, der blev løst på tværs af området. Regionscheferne var Eigil Olesen, Horsens, Karsten Hansen, Aarhus, John Nielsen, Randers, og jeg selv i Viborg. SAP-bogholderiet hørte under Horsens og havde afdelinger i Horsens og Viborg, og DR-opgaverne hørte under Viborg og havde afdelinger i Viborg og Randers. Derudover var der fagchefer på tværs af samarbejdet, for indsats Søren V. Christensen og for Ret Hans Jørgen Mortensen.

Da jeg var i Viborg, var jeg som sagt område Østjyllands repræsentant og ansvarlige for DR-opgaverne, også i forhold til Told- og Skattestyrelsen. Der blev holdt koordinerende møder i Told- og Skattestyrelsen med alle områderne én gang om måneden. Jeg fik stor indsigt i disse opgaver og skabte mig et stort netværk med kolleger i såvel de øvrige områder som i Told- og Skattestyrelsen; et netværk, som jeg også fik stor glæde af i forbindelse med mit projektarbejde om samlingen af regnskabsopgaver og senere i Fusionsorganisationen.

Ministerbesøg

Skatteminister Troels Lund Poulsen havde meldt sin ankomst til et besøg i Viborg. Alle sejl blev sat til. Grupperne, dvs. afdelingerne, forberedte spørgsmål til ministeren, medarbejderne sad parate i kantinen, hvor mødet skulle foregå, og hele ledelsen stod klar i receptionen i vores stiveste puds for at tage imod ministeren. Ministeren lod vente på sig. Han kom ca. ½ time for sent og mødte op i kondisko, cowboybukser og jumber. Alle mente, at det var virkelig upassende for en minister, og vi var skuffede fra starten. Mødet gik da heller ikke særlig godt og bar præg af, at ministeren var uforberedt, og at han hurtigst muligt skulle videre til et andet møde.

Pædagogik

En dag blev jeg hentet fra mit kontor, fordi der lå en mand på fortrappen ind til receptionen. Han lå på et tæppe eller en sovepose og spærrede ad-

gangen for alle andre, medmindre man kunne hoppe over ham. Det var enten forår eller efterår, i hvert fald hundekoldt udenfor. Han var en kendt restant som demonstrerede over at skulle betale sin gæld. Jeg tænkte, at enten må vi tilkalde Politiet eller prøve at få ham op og ind, og ud igen, af egen fri vilje. Jeg valgte derfor i første omgang pædagogikkens veje og sagde til ham, at han lå lidt i vejen, og at jeg kunne se, at han frøs, og at jeg var bekymret for, at han ville blive syg, så jeg ville tilbyde ham at komme ind i varmen og få en kop kaffe at varme sig på, og så kunne vi bagefter tale sammen om hans ærinde. Det hele virkede, og han gik (næsten) glad derfra.

Venskabssamarbejde med Skatteverket i Sverige

I samarbejde Østjylland havde vi fået etableret et samarbejde med en Svensk Skatteregion i Østersund. Direktionerne og eventuelt få medarbejdere, afhængigt af emnerne på programmet, besøgte hinanden på skift en gang om året. Den første gang vi var på besøg i Østersund var ved midsommertid, hvor der var lyst døgnet rundt. Efter en lang rejse med flyskift i Stockholm, modtagelse og første møde med vore svenske kolleger, gik vi ud i byen for at spise. Solen skinnede og det var en dejlig aften, så ingen af os opdagede, at klokken var langt over midnat, og kun fornuften rådede os til at gå i seng.

Det var både fornøjeligt og lærerigt at erfare, hvordan man greb organisation, opgaver mv. an i et andet land, og vi brugte en del tid på erfaringsudveksling om udsøgning af kontrolemler. Det nye Business Objects var netop lanceret i Danmark, og vi havde vores superbruger, Poul Byskov, med for at fortælle om vores erfaringer med systemet.

En af dagene skulle der komme ledere fra et andet skattecenter, der hørte under denne region. De skulle komme nordfra i bil. Da de ikke kom til tiden, blev vore værter nervøse for, hvad der kunne være sket. De ankom 1-2 timer senere, de var blevet opholdt af en rudel rener på flere 100, måske 1.000'er, der løb på vejen foran bilen, og sådan et optog kan ikke motiveres eller skræmmes til at flytte sig, førend de gør det af egen drift.

Under vores besøg i Sverige blev der også tid til lidt sightseeing. Vores værter havde arrangeret en udflugt for os, hvor vi blandt andet besøgte en elgfarm. Vi fik lov til at fodre elgføl med sutteflaske; de var på størrelse med en almindelig hest. Farmens ejer fortalte, at et par stykker af hans hunrener var stukket af gennem et hul i hegnet og var væk i to uger, hvorefter de kom hjem igen og var gravide. På den måde kom der nyt blod til farmen.

Samarbejde

I samarbejde Østjylland var det vigtigt for Erling Andersen, at medarbejderne følte sig trygge ved organiseringen, og at de havde kendskab og tilid til hinanden, for at kunne styrke samarbejdet og udviklingen i område Østjylland. Direktionen besluttede derfor at holde en samlet fest for alle medarbejdere i område Østjylland. Den fandt sted på Sabro Kro mellem Aarhus og Viborg, så alle havde så nogenlunde lige langt. Medarbejderne blev kørt i busser til og fra festen, der blev en stor succes, med dejlig mad, sange, taler og underholdning.

Næste station på min rejse

Denne organisering holdt i godt tre år. Efter to år begyndte snakken om en kommunalreform, som blev til virkelighed den 1. november 2005.

I oktober 2004 rykkede jeg teltpælene op fra Viborg for at blive projektleder i Fusionsorganisationen i Told- og Skattestyrelsen i København.

Beslutningen blev truffet med dags varsel, og min afsked med Viborg skete ved et fælles morgenbord med alle medarbejdere. Mine funktionschefer gav mig en flot indrammet litografi af kunstmaleren Sergei Sviatchenko fra Viborg. Et minde om min tid i Viborg, som stadig hænger på væggen over mit skrivebord på mit hjemmekontor.

Projektarbejde gennem tiden og Fusionsorganisationen

Jeg har allerede fortalt, at jeg i 1995 var udstationeret til et debitor/restance-projekt i Edb-afdelingen i Told- og Skattestyrelsen. Kort tid før jeg forlod Randers i 2000 havde Told- og Skattestyrelsen endnu engang bedt om min hjælp til et forarbejde, der skulle analysere muligheden for en eventuel sammenlægning af opkrævningsopgaverne i store enheder. Vi var en gruppe på 5-6 personer fra opkrævning og bogholderi og Told- og Skattestyrelsen, som holdt nogle få møder og lavede en kort rapport om mulighederne. Henny Olsen, som jeg havde lært at kende i forbindelse med lederuddannelse, var en af deltagerne.

Mens jeg var i Holstebro fra medio 2000 til medio 2002, blev jeg spurgt om jeg ville fortsætte med at lave en mere dybdegående analyse og rapport,

der målrettet gik på at samle visse opkrævnings- og regnskabsopgaver i et landsdækkende center. De opgaver, der var tale om, var primært DR-opgaver, debitor/restance, dvs. alle andre end de opgaver, der blev løst i SAP-bogholderiet.

Henny Olsen og flere af kollegerne fra den første projektgruppe var med igen, samt et par stykker mere, sammen med medarbejdere fra Told- og Skattestyrelsen. Endvidere fik gruppen tilknyttet en konsulent fra Deloitte. Det var et omfattende stykke arbejde, der varede næsten et år, hvor vi mødtes i Told- og Skattestyrelsen med jævne mellemrum, og arbejdet resulterede i en rapport på ca. 100 sider. Rapporten beskrev, afgrænsede og anbefalede konkrete opgaver, der med fordel kunne samles og løses på landsplan. Der blev også gennemført omfattende kompetenceanalyser på baggrund af REKS-opgørelser fra told- og skatteregionerne, og for at sikre, at så mange medarbejdere og kompetencer som muligt ville følge med opgaven, konstaterede vi, at et landsdækkende center mest hensigtsmæssigt skulle placeres to steder i landet, Silkeborg og Roskilde, og hvis kun et sted da i Silkeborg.

Rapporten blev modtaget med blandede følelser rundt om i landet. Ingen tvivl om, at medarbejderne følte sig truet af en eventuel forflyttelse, men rapporten blev godt modtaget i Told- og Skattestyrelsen, og det blev kort overvejet at sætte arbejdet i gang, men på det tidspunkt rumlede det som tidligere nævnt med en ny kommunalreform, så det blev besluttet, at vores rapport skulle indgå i det kommende arbejde med kommunalreformen.

De fleste kan nok huske de politiske forhandlinger og beslutninger om sammenlægninger af kommuner og flytning af personskatte- og inddrivel-sesopgaverne fra kommunerne til SKAT, som den nye organisation kom til at hedde.

Dagen efter at det nye SKAT-kort politisk var besluttet, var jeg tilfældigvis til et møde i Told- og Skattestyrelsen og blev kaldt ind til Steffen Normann Hansen, der kun sagde et ord: »Ringkøbing.« Jeg vidste med det samme, hvad det betød, og blev både mundlam og rasende. Politikerne havde fuldstændig tilsidesat 8-10 personers veldokumenterede arbejde gennem mange måneder og havde erstattet det af en politisk studehandel i en sen nattetime. I projektgruppen følte vi os helt til grin, og jeg mistede fuldstændig motivationen til at arbejde videre med opgaven.

Da Fusionsorganisationen kort tid efter blev en realitet og skulle etableres, tænkte jeg, at hvis der trods alt skulle komme noget godt ud af denne

vanvittige beslutning, ville jeg gerne have indflydelse på resultatet. Jeg kontaktede derfor Steffen Normann Hansen, som i mellemtiden var blevet udpeget til Fusionsdirektør, og spurgte, om han gerne så mig som projektleder for det senere Betalingscenter Ringkøbing.

Som sagt så gjort. Jeg forlod Viborg næsten med dags varsel og tog udfordringen som projektleder op i København. Jeg søgte efter medarbejdere til projektet, og som en næsten selvfølge meldte Henny Olsen sig som den første. Henny var funktionschef ved en Københavnsk Told- og Skatteregion og havde været med til at lave begge de tidligere rapporter om et landsdækkende betalingscenter. Henny blev næstkommanderende i projektet og min højre hånd gennem hele projektperioden, og udmærkede sig også i rollen som Djævelens advokat. Ved hver beslutning, vi tog, var hun den, der tøvede og sagde: »Hvad nu hvis?«, også selv om hun principielt var enig.

Den næste, der meldte sig til projektet, var Hans Peter Lyhne fra Aarhus, som havde arbejdet i restanceafdelingen, så kom Mette Klemme fra Thisted, som blev projektets sekretær. Herefter kom Brian Berg fra Vejle og Tonny Bank Olesen, som hidtil havde været skattechef i Ringkøbing. Den sidste, der på det tidspunkt tilgik projektet på deltid, var Lissy Markvardsen fra Odense. De sidste måneder af projektet kom Elin Mortensen fra Holstebro til, for at tage sig af den praktiske del ved etableringen af centret. Til projektet var også fastknyttet to eksterne konsulenter fra Deloitte, Christian og Michael, som vi kendte fra tidligere samarbejde. Flere år senere fik jeg en hilsen fra Michael gennem min svigerdatter, der var blevet ansat i Deloitte.

Der var flere navne på tale til det landsdækkende center, men beslutningen blev Betalingscentret. Med udgangspunkt i den tidligere 100 siders rapport fik vi struktur på opgavefordeling og arbejdsmetoder, og med hjælp også fra medarbejdere på told- og skatteregionerne. En lang række af hidtil kommunale regnskabsopgaver skulle naturligvis også samles i Betalingscentret, og vi begyndte vores indsamling af viden og beskrivelse af disse opgaver. Tonny var vores repræsentant i den proces.

Vi fik et fantastisk samarbejde i projektgruppen. Opgaverne blev løst med en iver, jeg sjældent har oplevet før eller senere. Alle havde lange arbejdsdage. Vi, som kom fra provinsen, boede i København fra mandag til fredag, arbejdede oftest til sent på aftenen, når vi alligevel var godt i gang og i øvrigt ikke havde andet at lave i en fremmed by. Henny og Lissy var de eneste, der tog hjem til deres eget hjem om aftenen, men de forsømte helt sikkert deres familie i et helt år. Personligt lærte jeg at drikke både sodavand og kaffe, mens jeg arbejdede i Fusionsorganisationen. Jeg havde aldrig

før brudt mig om nogen af delene, men det var nu de to stimulanser, der kunne forlænge koncentrationen på arbejdet et par timer ekstra, sammen med kage, chips og slik fra en nærliggende købmand, når arbejdsdagene blev lange. Enkelte gange tog vi fri en aften og gik ud og spiste sammen i projektet eller med kolleger fra andre projekter.

Arbejdet indebar ikke kun at arbejde i København. Flere gange i løbet af projektet drog vi på Roadshows til forskellige told- og skatteregioner, dels for at forberede medarbejderne på det, der skulle ske og appellere til, at de fulgte med deres opgave, når den flyttede, dels og ikke mindst, for at få lokal hjælp og inspiration til arbejdet, så vi kunne sikre, at vi fik alle aspekter med. Som det ofte sker, når man sætter sig ind i opgaver, bliver det mere kompliceret end først tænkt, hvilket bl.a. skyldtes de flere forskellige edb-systemer, som skulle fungere sammen, men som ikke gjorde det. Alene det at beskrive samtlige processer for alle arbejdsopgaver i Betalingscentret var en kæmpe udfordring og opgave.

Fusionsorganisationen bestod af otte projekter: Lokaliseringsprojekt v/ Ragnhild Hargaard. Processer v/ Jens Erik Jensen. EDB v/ Bent Kærgaard Kristensen. Telefoni v/Lene Holst. Organisering v/Lars Tjærby. Personale v/Kim Saastamoinen-Jakobsen. EFI v/Anders René Andersen. Betalingscentret v/ Inge-Lis Mørch. Sekretariat for Fusionsorganisationen v/Winnie Jensen.

Sideløbende med arbejdet i vores egen projektgruppe samarbejdede vi med de andre projektgrupper om sammenfaldende og overlappende opgaver og systemer, herunder EFI-projektet. I det hele taget var der et positivt samarbejde på kryds og tværs i hele Fusionsorganisationen, der bestod af ca. 100 medarbejdere.

Den 18. januar 2005 blev der udskrevet valg til den 8. februar 2005, og hele Fusionsorganisationen blev sat på pause. Alle medarbejdere blev sendt hjem i de tre uger inden valget. Medarbejdere fra ledelsesniveauer, hvor der var indsat en fungerende chef i deres hjemmestilling, måtte fortsætte, men kunne også delvist arbejde hjemmefra.

Midt i processen blev der lavet en konsulentundersøgelse af SKAT, Bostonrapporten, som skulle afdække potentialet ved en fusioneret skatteadministration. Alle projektledere og flere medarbejdere blev interviewet af Boston-konsulenterne om effektivisering af opgaver og besparelse af ressourcer, som skulle opnås ved fysisk samling af opgaverne ved stordrift, standardisering og optimering af processer, specialisering og udvikling af kompetencer og udvikling af IT-systemer. Rapporten beskriver flere områder med potentiale for samling af opgaver færre steder end de planlagte 30

skattecentre. Mærkværdigvis er Betalingscentret, som sammen med Kundecentrene var frontløbere for landsdækkende samling af opgaver, ikke nævnt med et ord.

Et par gange i løbet af tiden i Fusionsorganisationen blev der holdt arrangementer for medarbejderne. Vi blev inviteret til Wallmans show i Cirkusbygningen i København, og til et 2-dages seminar i Knudhule i Søhøjlandet i Midtjylland, hvor vi også koblede af fra hverdagen med forskellige fysiske aktiviteter, lækker mad og hygge. Begge arrangementer bidrog til medarbejdernes stadig engagement i arbejdet og til at lære hinanden at kende. Personligt fik jeg gennem hele forløbet rigtig mange kollegiale forbindelser, livliner og sparringspartnere.

Idrætsdag

Sidst på sommeren 2005 deltog Betalingscenterprojektet også i den årlige idrætsdag i SKAT. Det var en dejlig dag med sol og varme, og en tiltrængt fridag fra dagligdagen med de lange arbejdsdage. Vi talte den dag om, at til næste år var det de kommende medarbejdere fra Betalingscentret, der deltog i idrætsdagen, og det var ved den lejlighed ideen om en indflyttergave til medarbejderne blev støbt.

Etablering af og rekruttering til Betalingscentret

Med opgaven fulgte også den fysiske placering i Ringkøbing og rekruttering af medarbejdere til centret. I samarbejde med Lokaliseringsprojektet fik vi aftale om lokaler i de bygninger i Ringkøbing, der hidtil havde tilhørt Amtet, der blev nedlagt med kommunalreformen. Den sidste halvdel af Fusionsorganisationsperioden deltog Elin Mortensen fra Holstebro i projektet. Elin var specialkonsulent og havde i mange år haft budget- og bygningsansvar i Holstebro og stået for indkøb af stort som småt. Elin påtog sig opgaven med møder med arkitekt, tilsyn med ombygningen, samt indretning af og indkøb til Betalingscentret. Hun blev en uvurderlig hjælp, bl.a. fordi hun, når hun var hjemme i Holstebro, var fysisk i nærheden af Ringkøbing.

En af de store og vigtige udfordringer var, at der var for ringe edb-signal til den bygning, vi havde lejet. I første omgang blev det forsøgt løst med et kabel, der blev skudt under vejen fra den anden side af gaden. Da det stadig

ikke var tilstrækkeligt, måtte vi have særtilladelse til opsætning af paraboler. Ringkøbing Kommune havde vedtaget et forbud mod paraboler i midtbyen, så det blev en sej omgang at få den tilladelse igennem.

Projektet holdt åbent hus i Betalingscentrets lokaler, hvor alle var velkomne til information om den kommende arbejdsplads. Der kom mange fra det tidligere amt og omkringliggende kommuner og told- og skatteregioner. Der blev udsendt jobopslag både internt og eksternt. Projektet stod for samtalerne og ansættelserne. En del medarbejdere fra det tidligere Ringkøbing Amt søgte, en del fra de omkringliggende told- og skatteregioner og kommuner søgte og en hel del udefrakommende søgte, uden nogen form for kompetencer til løsning af opgaverne. Tre medarbejdere fra projektet søgte til Betalingscentret og blev på mange måder centrets problemknusere. Det var Elin Mortensen, Hans Peter Lyhne og Tony Bank Olesen. Hans Peter flyttede fysisk hele sin familie fra Aarhus til Ulfborg nær Ringkøbing. Hans Peter døde desværre nogle år efter i en temmelig ung alder, fra kone og to børn.

Bemandingen var politisk bestemt til 250 medarbejdere. Jeg husker ikke konkret, hvor mange medarbejdere projektet nåede at ansætte, inden rekrutteringsopgaven overgik til den fremtidige direktør for Betalingscentret, John Ladefoged, men kun ca. 10% af medarbejderne vidste noget eller lidt om opgaverne.

Ringkøbing Kommune havde gjort sit bedste for at reklamere for den nye arbejdsplads i dagspressen og havde dette gode tilbud til alle medarbejdere i SKAT:

»Besøg dejlige Ringkøbing, og overnat gratis på Hotel Fjordgården. Du kan også deltage i et informationsmøde, hvor hele den kommende stor-kommune præsenteres.

Sådan lød tilbuddet til de mange medarbejdere hos SKAT, da daværende skatteminister Kristian Jensen (V) i 2005 besluttede at flytte 250 arbejdspladser til et nyt betalingscenter i Ringkøbing.

Charmeoffensiven havde dog begrænset effekt, og SKAT måtte i sidste ende udpege 150 medarbejdere til uansøgt forflyttelse. Kun en håndfuld accepterede kravet, hvorefter den stod på et uholdbart rod i indbetalinger og udbetalinger af skatter og afgifter, en stigning i sygefraværet fra 10,5 til 12,4 dage og en retssag om aldersdiskrimination anlagt af HK, der kunne påvise at 70 pct. af de tvangsforflyttede var over 50 år.

De medarbejdere som blev udpeget til at flytte med deres opgave til Ringkøbing, men som valgte at sige nej tak, blev fyret. Nogle få var så heldige at få en anden opgave lokalt. Det var en proces, jeg ikke var særlig

stolt af, set i lyset af vore tidligere anbefalinger om placering af centret i forhold til tilstedeværende kompetencer.

Centret var derfor dømt til fiasko fra begyndelsen, og mange af opgaverne blev da også midlertidig tilbageført til løsning i andre enheder i SKAT, hvor kompetencerne var til stede.

Indvielse af Betalingscentret

Endelig oprandt dagen for indvielse af Betalingscentret, og alle i projektet var i Ringkøbing til denne ceremoni. Der var velkomstseminar på Hotel Fjordgaarden for alle medarbejdere. Seminaret var tilrettelagt af den nye ledelse af Betalingscentret, John Ladefoged.

Da seminaret sluttede til frokost på 2. dag, blev der efterfølgende holdt indvielse af centret i de nye kontorlokaler. Her var Betalingscenterprojektet til stede. Der var reception, og der blev holdt taler, og det hele var både højtideligt og lidt sørgeligt, og også mærkeligt at skulle overlevere projektets arbejde gennem mange måneder til andre mennesker. DTS bladets journalist og fotograf var til stede, og der blev lavet en lang og fin artikel til bladet om denne dag. Projektet gav Betalingscentrets medarbejdere et pokalskab i gave med opfordring til at deltage i SKAT idrætsdagen, og både reelt og i overført betydning at blive vindere. Jeg selv overrakte John Ladefoged en symbolsk gave, en lille kaktus, med ønske om, at den måtte vokse sig stor og stærk, men at der måtte forventes torne på vejen.

Med tiden blev og er Betalingscentret den succes, som projektet håbede på. I dag er mange af de opgaver, der til en start blev løst der, blevet automatiseret, men der løses nu andre opgaver i centret. Den politiske beslutning om mindst 250 arbejdspladser er, så vidt jeg ved, endnu gældende.

Det nye skat

Den 1. november 2005 var det nye skat en realitet og Skatteministeriet udsendte følgende pressemeddelelse:

»I dag får Danmark en ny SKAT.

Der er tale om Danmarkshistoriens største offentlige fusion, når de mange kommunale skatteforvaltninger i dag slås sammen med det statslige ToldSkat.

Den nye organisation får navnet SKAT.

SKAT har et fælles telefonnummer 72 22 18 18 og består af ca. 10.300 medarbejdere. Af de 10.300 medarbejdere i SKAT kommer 5.250 fra kommunerne og 5.030 fra ToldSkat.

Fusionen betyder samtidig, at personalet flytter fra 278 arbejdssteder til foreløbig 77. I løbet af de kommende år vil antallet af arbejdssteder ende på 30.

Målet med fusionen er på sigt at få en mere effektiv og ensartet skattemelding, men her i den første tid, må vi nok alle være forberedte på og give plads til lidt indkøringsvanskeligheder, siger skatteminister Kristian Jensen.«

SKATS organisering

I det nye SKATs organisering blev skattecentrene selvstændige enheder med et samarbejde på tværs af geografien, organisatorisk kaldet områder. Told- og Skattestyrelsen blev til Hovedcentret.

I løbet af sommeren 2005 blev alle chefstillinger fordelt. Ingen af chefstillingerne blev slået op. Vi blev placeret i puslespillet. Måske havde det været naturligt at placere mig i Betalingscentret i Ringkøbing, men jeg fik mellem linjerne fortalt, at det var jeg ikke interesseret i. På det tidspunkt havde jeg som henholdsvis vice- og regionschef i Randers, Holstebro og Viborg samt året i fusionsorganisationen arbejdet intenst med opkrævningsområdet i 4-5 år, og jeg trængte til luftforandring og nye udfordringer. En anden væsentlig faktor var, at jeg til Holstebro havde haft 106 km, til Viborg 53 km, som var overkommeligt, mens jeg til Ringkøbing ville få 140 km. Skattecenter Grenaa var et nyt skud på stammen med 51 km mellem mit hjem og arbejde. Til min store glæde blev jeg udnævnt til skattedirektør for det nyetablerede Skattecenter Grenaa, hvor jeg skulle møde den 1. november 2005.

Udnævnelserne skete i august måned. Jeg holdt en uges sommerferie i DTS' byhus på Skagen.

Mandag i den uge skulle alle udnævnte direktører møde til indsættelse i stillingen i København, så jeg kørte tidligt om morgenen fra Skagen til Aalborg, fløj til København til udnævnelse og reception, hvor alle nyudnævnte skattedirektører var til stede. Om aftenen retur til Skagen til en dejlig afslappende ferieuge med ro i sjælen.

Herefter fortsatte vi ufortrødent arbejdet i Fusionsorganisationen, nu med en ny deltager i projektet, John Ladefoged, som var udnævnt til skattedirektør for Betalingscentret. Han skulle naturligvis inddrages i det videre arbejde.

De sidste to måneder måtte jeg samtidigt med det afsluttende arbejde i Fusionsorganisationen også koncentrere mig om etableringen af Skattecenter Grenaa, herunder udnævnelse af afdelingsledere, organisering og personale- og tjenestefordeling i Skattecenter Grenaa.

Skattecenter Grenaa

Skattecenter Grenaa var en del af SKAT Midtjylland, der bestod af skattecentre i Randers, Aarhus, Herning, Horsens, Grenaa og Struer. Pauli Eriksen, tidligere skattechef i Aarhus Kommune, var planlægningsdirektør for samarbejdet. SKAT Midtjylland havde hovedsæde og fælles sekretariat i Herning, men direktionsmøderne blev holdt på skift på skattecentre, så direktionen kunne ses af alle medarbejdere på alle skattecentre.

Skattedirektørerne i Midtjylland var: Jens Erik Jensen, Herning, Jens Sørensen, Aarhus, Søren V. Christensen, Randers, Per Rysgaard, Struer, Lars Nørding, Horsens, og Inge-Lis Mørch, Grenaa.

Lokaliseringsprojektet i fusionsorganisationen havde lejet lokaler midt i Grenaa, i tagetagen af en bygning med et supermarked i gadeplan og P-kælder, hvor skattecentret havde ganske få P-pladser til rådighed. Det lykkedes mig at få en parkeringsafgift i den parkeringskælder, fordi der en dag ikke var flere P-pladser til Skattecenter Grenaa, så jeg parkerede på en af de andre pladser, og glemte siden alt om tidsparkering. Der var brændende varmt i kontorlokalerne om sommeren og iskoldt om vinteren, og skråvæggene og tagvinduerne føltes tyngende.

Derforuden var der lejet lokaler på Rådhuset, hvor den tidligere kommunale inkassoafdeling havde været lokaliseret. Jeg blev derfor daglig pendler mellem de to lokaliseringer, for at tilgodese alle medarbejdere. Personalemøder blev holdt i Rådhusets kantine, som var det eneste store lokale, vi på forespørgsel kunne låne og få adgang til.

Medarbejdere og opgaver

Nogle få medarbejdere fra Skattecenter Randers og Aarhus havde frivilligt søgt til Grenaa. To af disse medarbejdere havde opsøgt mig personligt, med ønske om at arbejde i skattecenter-sekretariatet. Det var Ebbe Sørensen og Kirsten Pedersen. Ebbe havde arbejdet i Fusionsorganisationens lokaliseringssprojekt, og havde været med til at finde lokalerne i Grenaa. Han havde tidligere arbejdet med skattekontrol i Grenaa Kommune, men havde i Fusionsorganisationen fået smag for sekretariatsarbejde. Jeg havde truffet Ebbe nogle gange i forbindelse med samarbejde i Fusionsorganisationen, og vi havde nogle gange fløjet med samme fly fra Tirstrup til København og kørt i samme taxa til Fusionsorganisationen i Østbanegade. Kirsten kendte jeg fra Randers gennem mange år. Hun var dengang senest i en lederudviklingsstilling og havde bl.a. været sektionsleder for en forsøgsvirksomhedsgruppe. Hun var også uddannet instruktør og overtog mit instruktørarbejde, da jeg blev fungerende viceregionschef i Randers. Jeg sagde ja tak til dem begge. De var begge dygtige og loyale medarbejdere at have som daglige nære kolleger.

Kirsten fik ansvaret for, at alt det praktiske skulle fungere fra dag et. I samarbejde med en driftsmedarbejder ved Skattecenter Aarhus sørgede Kirsten for alt fra kontorartikler til toiletpapir, og alt hvad der i øvrigt skulle til for at et skattecenter kunne fungere.

Ebbe og jeg arbejdede stadig på tværs af fusionsorganisation og Skattecenter Grenaa, og jeg også med Betalingscentret. Det blev derfor Kirsten, der modtog de første medarbejdere i Grenaa. Flytteprocessen var tilrettelagt sådan, at medarbejderne fra de enkelte kommuner og told- og skateregioner flyttede på forskellige dage, for at alt ikke skulle ende i kaos.

Kirsten fortalte mig senere, at den første dag, hvor der flyttede nogen ind fra en af kommunerne, var alt alligevel kaos, bl.a. fordi flyttebilerne ikke var kommet med møblerne. Medarbejderne var sure og utilfredse med alting. De var selvfølgelig frustrerede over at være blev tvangsflyttet, så der skulle ikke meget til for at vælte læsset. Kirsten tog det roligt og foreslog, at hun hentede lidt forsyninger i supermarkedet i stueetagen, og snart sad alle på gulvet og skålede i sodavand og ventede på vognmanden med møblerne.

Inden den 1. november 2005 havde jeg holdt de første ledermøder og havde også sporadisk været til stede i Grenaa, men først omkring den 15. november mødtes jeg for første gang med alle medarbejderne i det fremtidige Skattecenter Grenaa. Vi var omkring 160 personer, som kom fra 15

forskellige arbejdspladser, flest mod deres vilje, flest fra kommuner, kun ca. 10% fra tidligere told- og skatteregioner.

Nogle medarbejdere, der var blevet forflyttet til Grenaa, så jeg aldrig på adressen, andre forsvandt igen efter kort tid. Der var flere, der nåede at søge og få ledige stillinger på andre lokationer, inden de skulle tiltræde, og andre, der efter kort tid i Grenaa, søgte væk, enten til et andet skatteceter eller tilbage til en kommune. Vi drøftede i direktionen, om det var rimeligt, på den måde at hverve medarbejdere fra hinanden, især fra Grenaa, som var vanskelig at bemande i forvejen. Ofte anede jeg intet om det, før den pågældende ikke dukkede op, og jeg begyndte at efterlyse vedkommende. Fra tidligere kommunal side var man ikke vant til at tale sammen på ledelsesniveau, når medarbejderne søgte andre stillinger, ikke engang lokalt. I det tidligere Told-Skat var denne dialog åben, og ledelsen afgjorde i samarbejde om ansøgningen skulle imødekommes eller besættelse af stillingen måske udsættes, så ingen led unødigt last pga. manglende kompetencer.

Det betød, at de 160 årsværk snart var nede på omkring 140 og endte på ca. 110. Det var stort set en lignende situation som i Betalingscentret, hvor der også i Grenaa manglede kompetencer til en række opgaver. Jeg fik derfor i begyndelsen hjælp fra især Skatteceter Randers og Aarhus til at løse nogle af de tidligere Told-Skat opgaver.

Det var hensigten, at Skatteceter Grenaa skulle være stærk på opkrævnings- og inddrivelsesopgaven og også løse bobehandlingsopgaver. Wicki Øland, min tidligere instruktørpartner fra Randers, som også havde deltaget i Fusionsorganisationen under EFI-projektet i ca. seks måneder, havde søgt frivilligt til Grenaa. Hun var en yderst kompetent bobehandlingsmedarbejder, så jeg var tryk i forhold til løsning af den opgave, men organisationen bevægede og udviklede sig hele tiden, så i løbet af meget kort tid blev al bobehandling for Midtjylland samlet i Horsens, Wicki med.

Det første spadestik til samling af opgaver på områdeniveau var taget, og det var fra Hovedcentret besluttet, at Grenaa skulle have ansvaret for punkt-afgifter for hele samarbejdet. Jeg havde derfor fået en dygtig afdelingsleder, Knud B. Nielsen fra Aarhus, som jeg også kendte tidligere fra Randers, som afdelingsleder for denne opgave. Der var en håndfuld medarbejdere med punktafgiftskompetencer i Aarhus, som var blevet forflyttet til Grenaa. For at sikre, at de blev på opgaven, måtte jeg love dem, at de størstedelen af arbejdstiden kunne arbejde fysisk i Aarhus. Endvidere var en medarbejder fysisk placeret i Horsens og en i Herning, som besad specialkompetencer, vi ikke kunne undvære. En medarbejder fra Randers, Aase Balle, der frivil-

ligt havde søgt til Grenaa, skiftede fuldstændig spor i forhold til hendes tidligere opgaver, og involverede sig i punktafgiftsopgaven med liv og sjæl og styrede hele den administrative del af opgaven. Medarbejdere med andre nødvendige kompetencer, f.eks. fra Skattecenter Randers, fik lov til at arbejde hjemme det meste af ugen. Det var op ad bakke at motivere medarbejderne til at køre til Grenaa, men de ville gerne beholde deres opgaver.

Rekruttering

Skattecenter Grenaa var altså såret på årsværk og kompetencer i forhold til de opgaver, der skulle løses. Det forsøgte samarbejdet at råde bod på, da der skulle rekrutteres efter fyringsrunden i 2006. Grenaa blev tildelt fem nye årsværk, men med den bekymring om der i det hele taget var nogen, der ville søge en stilling i Grenaa. Den tanke blev gjort til skamme. Vi modtog omkring 30 ansøgninger, heraf mange fra yngre akademikere, som efter nogle år i storbyer, hvor de måske havde stiftet familie, gerne ville hjem i nærheden af deres netværk. Selv om de nye var få i forhold til resten, gjorde de en forskel i dagligdagen og havde en god indflydelse på arbejdspladsen som helhed. En af de nye medarbejdere blev midlertidig placeret i sekretariatet sammen med Kirsten og Ebbe, og gav i den grad et løft til udviklingen af skattecentret, fordi hun var helt neutral i forhold til de to gamle kulturer, og var i stand til at gennemskue og nedbryde de tåbelige barrierer, der var opstået.

Medarbejdernes reaktioner

Den første tjenestefordeling var lavet med udgangspunkt i medarbejdernes kompetencer på de forskellige arbejdsområder, hvorved medarbejderne fra de mange tidligere arbejdspladser blev blandet. Det vakte uro eller usikkerhed, fordi man specielt fra kommunerne hellere ville være i afdeling med dem man kendte fra den kommune, man kom fra. De få medarbejdere, der kom fra told- og skatteregionerne, havde ingen fælles præferencer, fordi de kun kom et par stykker fra samme sted og alle havde forskellige kompetencer.

Den næste udfordring var møblerne. Jeg ville gerne, at kontorerne blev møbleret så pænt og ensartet som muligt, hvilket betød, at møblerne fra

én kommune skulle være på ét kontor, uanset hvilke medarbejdere, der var i den afdeling. Det forslag blev ikke godt modtaget. Man ville have sine egne møbler. Man var måske bange for at få noget, der var dårligere, end det man selv kom med. Kontorerne blev derfor møbleret med de møbler, man kom med. Det så rædsomt ud, men gav åbenbart tryghed og genkendelighed. Senere røbede nogle af medarbejderne, at de havde fået gamle udslidte møbler med fra kommunen til Skat, og ikke deres egne møbler fra deres kommunale kontor.

Tillidsrepræsentanterne var på mærkerne over alting, og vi holdt SU-møder og TR-møder i en uendelighed. Jeg havde næsten til stadighed en tillidsrepræsentant siddende på mit kontor for at beklage sig over dette og hint på vegne af nogle ganske få medarbejdere, der blev beskrevet som mange eller alle. Jeg vidste, at mindst halvdelen af denne utilfredshed med alting hang sammen med frustrationen over alt det nye og prøvede at være imødekommende og tale udfordringerne ned, mens jeg af og til var ved at eksplodere over de små ting, der for medarbejderne syntes ganske forfærdelige eller helt uoverstigelige.

Der var dog én ting, vi var enige om fra dag ét, og det var et røgfrit skat-tecenter. Jeg blev derfor målløs, da jeg året efter, et par dage før julefrokosten som skulle holdes i vores helt nye kantine, blev opsøgt af en tillidsrepræsentant, der ville drøfte rygning i kanten til julefrokosten. Det viste sig heldigvis, at hun og jeg var enige om, at det selvfølgelig ikke var tilladt, men hun ville advare mig om, at de andre tillidsrepræsentanter mente, at der skulle dispenseres fra rygeforbuddet den dag. Det blev der selvfølgelig ikke tale om.

Ledelse

Peter Thorup, tidligere skattechef i Ebeltoft var min viceskattedirektør. Hans tidligere medarbejdere søgte naturligt mod ham som allianceperson. Peter var en kendt og indflydelsesrig medarbejder i Ebeltoft Kommune og havde naturligt nok en vis skepsis i forhold til hans nye stilling. Vi etablerede dog hurtigt et godt samarbejde, og Peter var utrolig hjælpsom i forhold til udfordringerne med tidligere kommunale medarbejdere. Der var foruden Peter seks afdelingsledere, tre fra det tidligere Told-Skat, Knud B. Nielsen, punktafgifter, Ole Leth Nissen, opkrævning og Morten Bøhm, inddrivelse, og tre fra tidligere kommuner, John Andersen, kundeservice, Gert Vinther,

indsats og Per Jørgensen, indsats. Fra dag ét havde vi et godt fungerende lederteam med et fælles mål om at få det nye skatteceter til at fungere og få medarbejderne til at trives. Vi var åbne og ærlige over for hinanden – sad alle i samme båd. Jeg selv var fyldt med entusiasme og gå-på-mod, og skulle nok passe lidt på i min iver ikke at løbe alt for stærkt foran.

Kort tid efter, at vi var flyttet i de nye lokaler, fik vi besøg af både skatteminister Kristian Jensen og told- og skattedirektør Ole Kjær, der på den måde viste deres interesse for det nye skatteceter og dets medarbejdere.

Forsinket julefrokost

Den første mulighed for at blive rystet sammen var julefrokosten i 2005, men det initiativ slog fejl. De fleste medarbejdere foretrak at holde julefrokost med deres gamle kolleger på deres tidligere arbejdsplads. Som erstatning holdt vi en nytårsfest i februar måned. Økonomisk støttet af Dansk Told- og Skatteforbund engagerede jeg Karen-Marie Lillelund, der indledte aftenen med et foredrag af format, hvor bl.a. kommunikation, kultur og arbejdsglæde blev vendt med Karen-Marie Lillelunds sædvanlige humoristiske tilgang. Det er sikkert, at den aften hjalp os positivt videre. Jeg selv blev også udfordret. Ud på de små timer var der nogle medarbejdere, der indfangende mig i en shot-smagningstest, som jeg i øvrigt bestod.

40 års jubilæum

Den 1. januar 2006 kunne jeg fejre 40 års jubilæum i toldvæsenet, Told-Skat og SKAT. Da vi på det tidspunkt ikke havde lokaler, der kunne rumme en sammenkomst for os alle, måtte det fejres eksternt. Foruden selvfølgelig alle medarbejderne i skattecetret havde jeg naturligt en stor kollegial omgangskreds, senest fra fusionsorganisationen, men også fra tidligere arbejdspladser i Randers, Holstebro og Viborg. Mit jubilæum blev fejret den 6. januar 2006, nøjagtigt på den dato, jeg var begyndt i Randers 40 år tidligere, med en reception på Kattegatcentret, et pragtfuldt sted med den flotteste havudsigt, og hvor gæsterne også frit kunne bevæge sig rundt og se akvarierne. Det blev så allerførste gang, at alle medarbejdere ved skattecetret var samlet og blev rystet lidt sammen ved en festlig lejlighed.

Nye lokaler

Selv om vi havde lokaler til os alle, var de ikke optimale på længere sigt, og jeg startede derfor fra dag ét med at søge efter og finde lokaler, der kunne rumme os alle. Jeg ledte alle steder, hos ejendomsmæglere og udlejere, og på baggrund af viden og rygter om ledige lokaler kørte jeg Grenaa tyndt og så på mere eller mindre brugelige lokaler, nogle for store, nogle for små, nogle for dyre, nogle for ringe. Min søgen gav dog resultat ved vitaminfabrikken BASF, der var under lukning. Den lå på Bredstrupvej i udkanten af Grenaa. Jeg kom forbi ved en tilfældighed og uanmeldt gik jeg ind for at se bygningen og tale om en evt. mulighed for leje eller køb. Ejendommen kunne lejes og med en rimelig nem renovering rumme de medarbejdere, der var lokaliseret i lokalerne i midtbyen. Planen var så at bygge en fløj til, så medarbejderne, der var lokaliseret på Rådhuset, også kunne være der.

Jeg forhandlede kontrakt dels med Hovedcentret, dels med udlejer, der også skulle stå for tilbygningen. Hovedcentret ville kun indgå en 5-7-årig kontrakt, mens udlejer forlangte en kontrakt på 10-11 år for at sikre tilbagebetalingen af tilbygningen. Jeg var bekymret. Det var super gode lokaler og en rigtig god beliggenhed. Med en kontrakt på kun 5-7 år signalerede Hovedcentret, at man ikke troede på Skattecenter Grenaa's overlevelse på sigt. En del medarbejdere og kolleger troede heller ikke på Grenaa's overlevelse, men forventede en nedlæggelse af skattecentret i løbet af 5-7 år. Det lykkedes mig at overtale Hovedcentret til at indgå en lejekontrakt på 10 eller 11 år. I mellemtiden drøftede ledelsen i Grenaa og også samarbejdsdirektionen i Midtjylland at satse på inddrivelse som speciale på sigt, og jeg samarbejdede med Hovedcentret om den mulighed. Der var trods alt en del medarbejdere, der gerne ville arbejde i Grenaa, uanset med hvilken opgave.

De første ca. 65 medarbejdere flyttede ind i de nye lokaler den 1. december 2006. 5-6 dage senere holdt vi den første samlede julefrokost for alle medarbejdere ved Skattecenter Grenaa. I foråret 2007 begyndte byggeriet af den nye fløj, som stod færdig i efteråret 2007, hvorefter de sidste medarbejdere flyttede ind sidst i 2007.

Begrebet storrumskontorer var i fokus. Jeg havde selv arbejdet i storrumskontorer i Fusionsorganisationen og kendte både ulemper og fordele med det, men var ikke i tvivl om, at skattecentret skulle indrettes med storrumskontorer. Det blev til noget af en diskussion med medarbejderne, men storrumskontorer blev det, og vi fik bevilget penge til køb af nye møbler, så det hele fremstod nyt og flot. Det var virkelig flotte og lækre lokaler, som vi

var glade for og stolte over. Jeg forsøgte forgæves at få bevilget penge til mødemøbler fra Hovedcentret, men først da jeg orienterede økonomidirektør Carsten Junker om, at Ole Kjær kom på besøg, og at vi ingen mødemøbler havde, fik vi straks bevilget penge til indkøb af disse.

Skattecenter Grenaa består endnu efter 17 år. Det lykkedes at blive specialister på inddrivelse. I dag er det udelukkende medarbejdere fra Gældsstyrelsen, der arbejder i Grenaa. Alle andre opgaver er sammen med de pågældende medarbejdere flyttet til Randers eller Aarhus.

Åbent hus i Skattecenter Grenaa

For at sætte fokus på det nye skattecenter i Grenaa inviterede vi offentligheden til åbent hus. Der var nedsat en gruppe, der skulle arrangere aktiviteter på dagen. Der var rundvisning på skattecentret og flere af medarbejderne stod klar ved stande med materialer og flyers for at fortælle om deres arbejde. Mest opsigtsvækkende og tiltrækkende var nok SKATs scanner Hugin, som det var lykkedes os at få kørt til Grenaa den dag. Medarbejderne på Hugin fortalte tålmodigt de mange besøgende, hvordan den virkede, og hvad man kunne se. Formentlig havde denne fremvisning også en vis præventiv effekt mod smugleri.

Lederudviklingsforløb 2006-2011 – Crossing the Boundaries

Det var almindeligt, at topledere fik bevilget deltagelse i et lederudviklingsforløb, typisk KIOL, dvs. Kursus i offentlig ledelse, i regi af Forvaltningshøjskolen. Kirsten Pedersen i mit ledelsessekretariat fik på mine vegne øje på et spændende alternativ til KIOL, nemlig Crossing the Boundaries, også i regi af Forvaltningshøjskolen. Der var tale om et internationalt lederudviklingsforløb for kvindelige topledere i offentlig forvaltning.

Det blev jeg bevilget at deltage i. Det bestod af 5 × 1 uges internat i forskellige lande i Europa. Modulerne blev holdt i København, London, Budapest, Amsterdam og Lissabon. Der var 16 deltagere på holdet. Deltagerne kom fra Holland, Tyskland, England, Irland, Norge, Finland og Danmark og var ledere ved departementer, statslige og kommunale forvaltninger, politi mv. Jeg var den eneste fra en told- og skatteforvaltning. Fra Danmark deltog tre kvinder, en vicekommunaldirektør fra Ballerup Kommune, en afdelings-

leder fra Indenrigsministeriet, og jeg. Da grundmodulerne var gennemført fortsatte deltagerne med at mødes til årlige re-unions, der fandt sted i Den Haag, Köln, København, Berlin, Rom og Lofoten.

Fra Tyskland deltog Heike, der var ansat i det tyske indenrigsministerium i Köln. Det var på det tidspunkt, hvor al statslig administration skulle flytte fra Bonn til Berlin. Heike valgte ikke at flytte med, men søgte og fik en stilling på den tyske ambassade i Rom. Hun inviterede os derfor til Rom, hvor vi havde nogle fantastiske dage, der var både fagligt og personligt oplevelsesrige.

Fra Norge deltog to kvinder ansat ved politiet. Den ene var Bente fra Politiet i Oslo, den anden, Elisabeth, var politichef på Lofoten. Det var de to, der havde tilrettelagt programmet til gensynet i Lofoten. Dette gensyn var så absolut det mest fantastiske af dem alle; i hvert fald det, der har sat det største spor efter sig hos mig, såvel det faglige islæt som den personlig udvikling. og selve oplevelsen i den smukke natur, hvor det hele blev kombineret til en helhed. Her kort beskrevet to emner på programmet.

En fremtrædende offentlighedsperson fra Svalbard kom til Lofoten og holdt foredrag for os om ledelse af og livet på Svalbard. Hun var en eminent fortæller, og vi sad absolut bjergtaget under og efter hendes foredrag.

Cato Zahl Pedersen, som mistede 1½ arm ved en stærkstrømsulykke som 14-årig, holdt også et foredrag for os, om livets udfordringer og om aldrig at give op. Efter foredraget var Cato sammen med os på en sejltur ind i en fjord, hvor han viste os, hvad han kunne klare med den halve arm han havde tilbage. Cato har vundet medaljer i handicap-OL i løb, skiløb, slalom og sejlads, og han har besteget Mont Everest. Efter en dag med Cato måtte jeg erkende, at intet er umuligt for den som virkelig vil. Den nordnorske natur er helt unik, og der blev da også tid til et par vandreture og lidt sightseeing i løbet af de fem dage, vi var i Lofoten.

Den sidste oplevelse vi fik i Lofoten var i lufthavnen i forbindelse med hjemrejsen. Vores norske arrangør, politichefen Elisabeth, stod i lufthavnen i fuld uniform. Først troede vi, det var til ære for os, men det viste sig, at hun skulle modtage den norske dronning Sonja, som skulle besøge Lofoten nogle dage.

Medarbejdertilfredshedsundersøgelse i SKAT

Ganske kort tid efter etableringen af det nye SKAT blev der gennemført en landsdækkende medarbejdertilfredshedsundersøgelse. Resultatet for Skattecenter Grenaa var det dårligste i landet. To år senere blev der gennemført endnu en undersøgelse. Denne gang var resultatet for Skattecenter Grenaa det næstbedste på landsplan. Det var jeg ret stolt af, og direktionen i Hovedcentret bad mig om på en chefkonference at fortælle om hvilke initiativer, der havde ført til denne udvikling.

Koden for trivsel og udvikling, tror jeg, blev knækket gennem dialog og vedholdenhed. Endvidere gjorde vi meget ud af fællesskab og fællesaktiviteter. Således havde vi en sensommerdag i 2008 lukket skattecentret og arrangeret en aktivitetsdag for alle medarbejdere på Grenaa Naturcenter ved Grenaa Strand. Der var forskellige aktiviteter; en af dem var ved fælles hjælp at male nogle billeder, der skulle hænge i kantinen og i deres udtryk symbolisere skattecenter Grenaa. En af medarbejderne i punktafgiftsgruppen var kunstmaler i sin fritid. Hun hjalp os godt på vej, og billederne blev rigtig fine.

Det var en rigtig god dag med sammenhold, samarbejde og højt humør, og jeg glædede mig over den positive udvikling, der var sket på knap tre år. Så ringede min telefon.

På vej til Kundecenter Erhverv

Efter fusionen i 2005 blev visse opgaver samlet i landsdækkende centre, bl.a. Betalingscentret og Kundecentrene. Det blev i forbindelse med den nye organisering pr. 1. januar 2009 diskuteret om SKAT turde tage det fulde spring og lave en fuldstændig funktionsopdelt organisation af alle opgaver på landsplan. Det blev en blød mellemlanding med seks regioner med 4-7 skattecentre i hver region og 13 landsdækkende enheder i stedet for de fem samarbejder med 30 skattecentre. Hver region fik ansvaret for 2-3 landscentre, Skat Nordjylland fik ansvaret for Sagscenter Erhverv og Kundecenter Erhverv. Det gav god mening at lægge netop erhvervsopgaver i samme region.

Told- og Skattedirektør Ole Kjær var i telefonen. Han bad mig varetage stillingen som skattedirektør for den landsdækkende enhed Kundecenter Erhverv, som fik hovedsæde i Hjørring. Det er mildt sagt, at den samtale ødelagde resten af min dag. Jeg havde håbet på, at jeg kunne blive i Grenaa,

uanset hvilke opgaver der skulle ligge der, og i det mindste at jeg kunne blive i Midtjylland, hvor jeg dels kendte mange kolleger, og dels ikke havde så langt til arbejde. Nu fik jeg 140 km hver vej. Det varede nogle dage inden jeg vænnede mig til tanken, og jeg overvejede alvorligt, om jeg skulle sige nej tak. Jeg var 60 år og kunne gå på pension. Jeg følte dog ikke, at jeg var færdig med mit arbejdsliv, og vidste også med mig selv, at selv om jeg var forfærdelig ked af at skulle forlade Grenaa og den gode stemning og det gode samarbejde, vi havde fået etableret, var det også altid spændende at få noget nyt til at fungere. Først Betalingscentret, så Grenaa, så hvorfor ikke alle gode gange tre.

Fra 1. januar 2009 var jeg udnævnt til skattedirektør for Kundecenter Erhverv. Vi var tre fra skattedirektørniveauet fra Midtjylland, der blev flyttet til Nordjylland. Søren V. Christensen, Randers, Jørgen Rasmussen, Aarhus, og jeg selv. Vi boede alle tre i Aarhus-Randers området. Vi lavede aftaler om samkørsel, men jeg erindrer ikke, at vi en eneste gang kørte sammen. Hverdagen blev en ganske anden, end vi måske havde forestillet os. Vi fik alle medarbejdere, der var lokaliseret rundt omkring i landet, og var sjældent i Hjørring samtidigt. Til gengæld fik jeg en kørselsaftale med min vicedirektør i Kundecenter Erhverv, Torben Pape Pedersen, som boede syd for Aalborg. Det var nøjagtigt halvvejen for mig, og vi skiftedes til at køre resten af vejen til Hjørring, når vi i øvrigt skulle til Hjørring. Der blev holdt mange uformelle møder i bilen ud og hjem. To medarbejdere, Hanne Jacobsen og Steen Aggerholm, passede både deres faglige arbejde og hjalp Torben og jeg med interne sekretariatsopgaver, ud over at de var praktiske hjælpere for os i alle henseender.

Torben Pape Pedersen var afdelingsleder i Holstebro, da jeg kom dertil i 2000, men blev kort tid efter viceregionschef i Randers. Han fik således den stilling jeg forlod, da jeg kom til Holstebro. Nu krydsedes vore veje igen i SKAT Nordjylland.

Den første dag jeg mødte i Hjørring smuttede jeg ind sammen med et par komplet ukendte medarbejdere, som havde adgangsbrik til dør og elevator, men som heldigvis kunne genkende deres fremtidige chef og følge mig til 6. etage, hvor direktionen havde kontorer. Dvs., direktionen sad i kontorlandskab som alle andre medarbejdere, bare på vores egen etage, sammen med sekretariatet for Skat Nordjylland.

Ledelsen i Skat Nordjylland

Lars Møller Madsen var regionsdirektør i Skat Nordjylland. Lars og jeg var ofte de første, der mødte om morgenen og fik os derfor tit en morgen-snak, inden de øvrige direktører mødte. Lars var kontroversiel på en absolut god måde. Han var optimist og fuld af idéer og så muligheder fremfor begrænsninger. Han var meget medarbejdervenlig og gjorde meget for, at medarbejderne skulle være glade og tilfredse. Alle direktører var i Hjørring om torsdagen, hvor der blev holdt direktionmøder. Mine direktørkolleger i Skat Nordjylland var Lis Skriver Jensen, Kundeservice, Steen Hjelm Christensen, Indsats, Søren Vigilius Christensen, Sagscenter Erhverv og Bent Kærgaard Kristensen, Regionssekretariatet.

I begyndelsen blev jeg lidt frustreret over ikke at have nogen dør at lukke, hvis man skulle tale fortroligt med en kollega eller en medarbejder. Jeg var vant til kontorlandskab fra tiden i Fusionsorganisationen, men da var samarbejdsformen en anden end på ledelsesniveau. Jeg brød mig ikke om at skulle invitere til samtale i et møderum af glas, hvor alle andre kunne se mødedeltagerne og fantasere om, hvad der nu foregik, men som alt andet blev det en vanesag.

Da jeg kom til Grenaa var det første gang i min karriere, jeg fik mulighed for selv at bestemme møbleringen af mit kontor; alle andre steder havde det været arvegods, jeg havde indrettet mig i. Ikke at det på nogen måde var at foragte, jeg har altid haft et pænt møbleret kontor. I Skat Nordjylland fik direktørerne et skrivebord og en reol i en bås i et kontorlandskab. Skattestyrelsen havde sparet al flytning af møbler væk. Jeg hentede min kontorstol i Grenaa og flyttede den til Hjørring i min egen bil.

Organisering af Kundecentret

I perioden 2005-2009 var der ét landsdækkende kundecenter, hvor der blev løst både person- og erhvervsopgaver. De største enheder var i Ribe og Hjørring, men der var også afdelinger i Roskilde, Odense og Aalborg.

Nu var kundecentret delt op i to, Kundecenter Person og Kundecenter Erhverv. Kundecenter Person hørte organisatorisk til Skat Sydjylland ved Regionsdirektør Karin Bergen og blev lokaliseret i Ribe, mens Kundecenter Erhverv organisatorisk hørte til Skat Nordjylland ved Regionsdirektør Lars Møller Madsen og blev lokaliseret i Hjørring.

Kundecenter Erhverv var normeret til ca. 180 medarbejdere og varetog generelle forespørgsler fra virksomheder og rådgivere på mail og telefon vedrørende moms og afgifter, samt forespørgsler fra både virksomheder og privatpersoner vedrørende registreringsafgift af køretøjer.

Den nye struktur indebar til en begyndelse, at medarbejderne fulgte deres opgave, men blev siddende fysisk, hvor de var. Medarbejdere og opgaver var derfor fordelt på flere lokationer i hele Danmark. Der var 10 afdelinger i Kundecenter Erhverv, fem i Hjørring, to i Aalborg, to i Odense og en i Roskilde. Derforuden var der enkelte medarbejdere, som pga. deres kompetencer sad andre steder i landet, f.eks. i Thisted, Skive og Ribe.

Hovedcentret iværksatte et struktureret samarbejde på kryds og tværs mellem enhederne, skattedirektørerne, for at få beskrevet og afstemt opgaver og processer. Et af de store interessefællesskaber var naturligvis mellem kundecentrene, hvor der var medarbejdere i Skat Nordjylland, der havde løst personopgaver, og medarbejdere i Skat Sydjylland, der havde løst erhvervsopgaver. Der skulle begge steder ske en omfattende kompetenceudvikling af mange medarbejdere. I takt med denne kompetenceudvikling byttede Kundecenter Person og Kundecenter Erhverv medarbejdere, ja hele afdelinger, indtil begge kundecentre var næsten rene med egne opgaver.

Direktørernes samarbejdsopgave på landsplan var også at få samlet egne opgaver geografisk i regionen. Ret hurtigt forhandlede jeg mig til et bytte af medarbejdere mellem Aalborg og Roskilde med skattedirektør for inddrivelse Jim Sørensen. Jim overtog mine medarbejdere i Roskilde til gengæld for medarbejdere, der hørte til hans enhed i Aalborg. Det vakte selvfølgelig ballade og mistro fra medarbejderne, der dog ikke var blevet lovet at forblive ved deres opgaver, men var lovet at forblive det fysiske sted.

Medarbejderne i Odense blev byttet med medarbejdere i Skive og Thisted, og derfor blev der etableret en Kundecenter Erhverv afdeling i Skive og Thisted. Inden for det første 1½ år havde jeg samlet næsten 100% af opgaverne og medarbejdere fysisk i Nordjylland. Jeg havde dog et par medarbejdere udenfor regionen, som pga. deres specielle kompetencer ikke umiddelbart kunne erstattes eller byttes med andre.

I Kundecenter Erhverv eksperimenterede vi med fælles lederskab for to afdelinger. Bitten Løkkegaard og Mikael Klode Simonsen, som begge var funktionschefer for motoropgaverne i Aalborg, foreslog dette forsøg, der gik så godt, at to funktionschefer i Hjørring, Per Dalsager og Nicolai Breum, også arbejdede sammen med fælles lederskab. Begge afdelinger havde telefonomstillingen. Foruden de allerede nævnte funktionschefer var

der i 2011 Finn Jensen, Tove Jensen og Agnethe Haar Sørensen i Hjørring, og Knud Erik Sørensen, som havde afløst Kaj Kirkegaard i Skive, foruden en funktionschef fra Thisted, der stillede en del medarbejdere til rådighed.

Jeg havde naturligvis en forpligtelse til at besøge afdelingsledere og medarbejdere på alle lokationer, så indtil det meste var samlet i Nordjylland, kørte jeg Danmark tyndt og blev helt rundtosset af hver morgen at tænke: »Hvor er det nu jeg skal hen i dag.« Det hjalp selvfølgelig lidt, da opgaver og medarbejdere var samlet i Nordjylland, men alligevel måtte jeg så nogenlunde på skift køre til Thisted, Skive, Aalborg og Hjørring, foruden de dage, hvor der var direktørmøde i Hovedcentret i København samt til relevante møder andre steder i landet. Det var virkelig hårdt fysisk og mentalt, og senere også medvirkende til min beslutning om at gå på pension med udgangen af 2011.

Det var en dyr og næsten umulig opgave at samles til ledermøder, men den virtuelle verden havde holdt sit indtog, og alle lokationer havde indrettet videomøderum, hvor man kunne holde møder med kolleger på kryds og tværs af landet.

Årsværk og kompetencer

Det var en sej kamp for os alle at få det nødvendige antal medarbejdere til at løse de givne opgaver. Der blev ikke ansat nye medarbejdere, når nogen rejste, gik på pension eller søgte job i andre dele af SKATt. Tværtimod var der en fyringsrunde i 2009, så vi måtte deles om de medarbejdere, der var. Vi skulle alle effektivisere. I et kundecenter er det svært at effektivisere et antal indgående samtaler eller mails, og de fleste medarbejdere var nye på opgaven og måtte ofte spørge kolleger til råds om det svar, der skulle gives. Ventetiden i telefonkøen for kunderne var dengang ca. 20 minutter, hvilket vi syntes var helt uacceptabel. Det kan jeg jo i dag være helt stolt over, hvor man skal være glad, hvis man kommer igennem til SKAT efter en times venten.

Det var ikke særlig attraktivt at arbejde i et kundecenter, før man havde været der et stykke tid og havde opdaget, at man på det job så absolut var en af de medarbejdere, der vidste allermest om alting, og så blev rigtig stolt af sit arbejde. Medarbejderne i et kundecenter er i frontlinje, og skal til stadighed holde sig ajour med lovgivning og nye regler. Der var korte møder hver morgen i alle afdelinger for brush up om nye love og regler.

Det var også vigtigt, at alle medarbejdere kendte organisationen og vidste, hvad der skete i de andre afdelinger, så man også eventuelt kunne stille en samtale videre til den rigtige kollega.

Vi lavede kontinuerligt aktiviteter, der motiverede medarbejderne til at dygtiggøre sig og skabe et godt samarbejdsklima. Vi arrangerede bl.a. udendørs walk and talk møder tidligt om morgenen, og vi arrangerede aktivitetsdage, også udendørs. Den sidste aktivitet, som jeg var med til at gennemføre var, at alle afdelingerne skulle præsentere sin afdeling og sine opgaver for de andre kolleger ved en fernisering. Jeg nåede ikke at være med til ferniseringen i alle afdelinger, fordi jeg havde besluttet at gå på pension med udgangen af 2011, og min sidste arbejdsdag var den 22. november 2011.

På pension

Fra 2009 havde jeg indgået en 3-årig åremålskontrakt som skattedirektør. Efter ca. to år i Kundecenter Erhverv rumlede det allerede igen med en ny organisation. Arbejdsvilkårene for såvel medarbejdere som ledere var udfordrende. Personligt følte jeg, at det blev sværere og sværere fortsat at skulle motivere afdelingsledere og medarbejdere til noget, der syntes umuligt eller uopnåeligt, bl.a. fordi der var for få medarbejdere til at løse opgaverne. Jeg har igennem alle mine arbejdsår elsket mit arbejde og at få nye udfordringer og brændt efter at være med til at få helheden til at fungere hensigtsmæssigt. Jeg havde også fået en god struktur på min arbejdsuge, men det sled alligevel på krop og sjæl at køre op mod 50.000 km om året og næsten altid at skulle et nyt sted hen næste dag og omstille sig til det, der ventede der.

Jeg overvejede derfor at stoppe, mens legen var god. Jeg havde nogle dejlige kolleger, afdelingsledere og medarbejdere og en fantastisk regionsdirektør i Lars Møller Madsen.

Jeg traf beslutning om, at jeg ikke ville forlænge min kontrakt efter de tre år og meddelte det til Lars ved en af vores morgensamtaler. Jeg bad Lars om ikke at offentliggøre det i Nordjylland før de obligatoriske tre måneders opsigelsesvarsel, fordi jeg vidste, at alle ville få et andet syn på mig, når først man kendte min beslutning, mens min indstilling var at arbejde ufortrødent videre til den sidste dag. Som sagt så gjort, og jeg deltog da også i afdelingernes fernisering eller præsentation af deres opgaver til sidste arbejdsdag.

Afskedsreception

Der blev holdt afskedsreception for mig i Aalborg den 22. november 2011. Det bedste minde om et arbejdsliv på nøjagtigt 45 år, man kan forestille sig. Masser af taler, sange og gaver. Mine afdelingsledere holdt alle en lille tale for mig og gav mig hver især en gave, som relaterede til en hændelse eller en oplevelse, vi havde haft sammen, eller et indtryk, de havde fået af mig. Jeg fik f.eks. en gaffel med bemærkningen om, at jeg var dygtig til at gaffe til mig. En anden gave var en forgyldt and, der skulle betyde, at jeg var en hø-nemor, der beskyttede min medarbejdere. Det hele var både sjovt, rørende og følelsesladet, og jeg tog hjem med en mærkelig følelse af, at det hele bare var noget, jeg havde drømt, og at alt fortsatte som det plejede dagen efter.

Det gjorde det ikke. Jeg havde taget afsked med en fantastisk arbejdsplads igennem en menneskealder og nogle fantastiske mennesker. Nøjagtigt 45 år var jeg ansat i toldvæsenet, Told-Skat og SKAT. Mange venner, bekendte og familie gav ind imellem udtryk for, at jeg havde haft det samme arbejde i alle årene, og kunne ikke forstå, at jeg aldrig havde haft lyst til at skifte arbejdsplads. De vidste ikke, hvad de talte om, og jeg gad sjældent forsvare eller forklare det. Ganske vist var opdragsgiveren den samme, men kolleger, opgaver, arbejdssted og ikke mindst udfordringerne var hele tiden forskellige og skiftede karakter undervejs. Kort sagt kunne jeg ikke have ønsket mig et andet eller bedre arbejdsliv, end det jeg fik.

Blå bog for Nordjylland

I 2013 fik jeg tilsendt *Blå bog for lederne i Nordjylland 2009-2013*. Hvilken glædelig overraskelse. Helt sikkert initieret af Lars Møller Madsen. Bogen beskriver organisationen og lederne i Skat Nordjylland, både de endnu aktive og de pensionerede. I bogen er jeg beskrevet med disse ord:

»Inge-Lis mente, at den nye struktur i 2009 gjorde det vigtigt at samarbejde på tværs af søjlerne, effektivisere og skabe tryghed. Hun er kendt for at være en ærlig og troværdig chef og sparringspartner. Inge-Lis har arbejdet hårdt med at få struktur på information og kommunikation i Kundecenter Erhverv. De seneste års udfordringer har krævet engagement, vilje, mod og vedholdenhed. Inge-Lis er kendt for at kunne smile og samtidig spy ild med øjnene.«

Familie og privatliv

Som det fremgår af min fortælling, har jeg haft en omskiftelig tilværelse i forbindelse med min karriere. Efter de første 34 ret stabile år i Randers, hvor jeg opnåede at avancere fra kontorelev til funktionschef og til sidst fungerende viceregionschef, drog jeg ud på en rejse, jeg ikke anede, hvor skulle ende. Min mand, Mogens Mørch, havde et godt og stabilt arbejde ved Fødevareministeriet i Aarhus. Han bakkede mig op i mine planer på den betingelse, at han ikke ville flytte, men til gengæld klare paragrafferne i hjemmet, mens jeg forfulgte mine drømme og ambitioner rundt omkring i landet.

Vores to børn, Søren Mørch og Rikke Mørch, blev voksne og fløj fra reden til henholdsvis Roskilde og Viborg. Skæbnen ville, at i de år jeg var i henholdsvis Holstebro og Viborg, fik jeg mulighed for ofte at besøge vores datter og svigersøn og følge de to børnebørn der på tæt hold, mens de var små. Da jeg arbejdede i Fusionsorganisationen, og da jeg blev direktør for Kundecenter Erhverv og havde en afdeling i Roskilde, fik jeg med jævne mellemrum ligeledes mulighed for at besøge vores søn og hans familie i Roskilde.

Jeg plejede at joke med, at jeg nok var en af de få bedstemødre, der fik kørselsgodtgørelse for at besøge mine børn og børnebørn.

Og hvad blev der så af mig?

Jeg havde i flere år gerne villet lære at spille golf, men syntes ikke, at min tid tillod det. Da jeg arbejdede i Grenaa, var der en medarbejder, der arrangerede et besøg i den lokale golfklub, hvor jeg fik lov at prøve, og jeg var straks solgt. Da jeg på vej hjem fra arbejde i Grenaa hver dag kørte forbi en golfklub, blev længslen større, og jeg overtalte min mand til at deltage i et åbent hus-arrangement der. Det endte med, at vi begge begyndte at spille golf i 2008. Pga. golfklubbens beliggenhed i forhold til vores arbejdspladser kunne vi mødes der efter arbejdstid, og nå at spille ni huller golf inden sen aftensmad.

Vi havde fået en fantastisk velkomst i golfklubben, og det gav mig lyst til at give noget tilbage til klubben. Det faldt mig derfor helt naturligt at stille mig til rådighed for bestyrelsesarbejdet med de kompetencer, jeg havde. Aftenen før min afskedsreception i SKAT var der generalforsamling i golf-

klubben. Der blev jeg valgt ind i bestyrelsen, og fik ved det konstituerende møde rollen som næstformand. Jeg fik ansvaret for sekretariatet, personale og drift, dvs. nogle af mine faglige spidskompetencer, samt ansvaret for Begynderudvalget og rekruttering af nye medlemmer. Siden har jeg fået hundredvis af andre opgaver for golfklubben, både kendte opgaver fra mit professionelle arbejdsliv og nye udfordrende opgaver. Her begyndte så et nyt karriereforløb, men på ganske andre betingelser end i SKAT. 20-25 timers arbejdsuge, som frivillig, ulønnet, men dog med mulighed for hjemmearbejde og flextid. Det er indtil videre blevet til 11 år, hvor jeg i mellemtiden også har påtaget mig formandsrollen for golfklubben,

Min mand har ofte sagt, at hvis jeg havde fået løn for de timer, jeg brugte og bruger på golfklubben, så ville jeg være millionær. Efter otte år i bestyrelsesarbejdet forsøgte jeg at gå på »pension« og blev ved den lejlighed hædret med titlen Årets medlem og et livslangt æresmedlemskab. Jeg var på »pension« i et år. Året efter »pensioneringen« blev jeg spurgt, om jeg ville træde ind igen, og er nu tilbage på formandsposten.

Jeg er ikke i tvivl om, at det frivillige arbejde holder mig i gang, og at det er sundt, men tænker alligevel at tredje forsøg på at gå på pension må være lykkens gang, når jeg formentlig om kort tid når dertil.

Tak

Tak til alle mine tidligere kolleger, som jeg har talt med og spurgt undervejs, og som har hjulpet mig med at huske det, jeg havde glemt. Tak til min tolder-pige-gruppe på 12, som stadig mødes en gang om måneden, til Henny Olsen og Mette Klemme fra Fusionsorganisationen, til Kirsten Pedersen fra Grenaa, til Elin Mortensen fra Holstebro, til Erling Andersen, som bl.a. hjalp med at få sat styr på titler. Tak til tidligere kolleger i Seniorklubben i Randers, til Bjarne Tønning, Holstebro, Hanna Simonsen og Knud Tobiasen, Hjørring samt til Ebbe Sørensen fra Grenaa.

Skatten blev min skæbne

Erindringsbilleder fra Statsskattedirektoratet

AF MICHAEL BJØRN HANSEN

Entré

Som jurastuderende holdt jeg tidsskriftet *Ugeskrift for Retsvæsen*, og læste heri de afsagte domme. Der var dog én type domme, som jeg var nødt til at springe over, idet det sortnede for mine øjne, når jeg forsøgte at læse dem. Det var skattedommene.

Det med de skattedomme nagede mig, så da jeg var ved at være færdig med studiet, som jeg afsluttede i 1978, traf jeg den beslutning, at jeg ikke ville forlade studiet uden at have læst det frygtindgydende fag skatteret. Mit sidste fag på universitetet blev således skatteret, som dengang var et valgfrit fag. Det skulle jeg imidlertid aldrig have gjort. Det gik galt. Jeg blev grebet af skatteretten, og har været det lige siden. Til stor belastning for min familie og mine venner, samt mange andre mennesker med et sundt og naturligt sjæleliv.

Jeg så en opslået stilling i det daværende Statsskattedirektorat, som jeg søgte og fik. Det var i 1979. Direktoratet havde hovedsæde i den imponante Vesterport-bygning, hvor jeg indfandt mig kl. 8.30 en sommermorgen i strålende sol. På det kontor, hvor jeg skulle starte, blev jeg modtaget af to kontordamer, Henny Lund og Hanne Olsen, der var noget ældre end mig. Der var ikke mødt andre, så vi sad og småsludrede. Jeg blev hurtig klar over, at de to damer var meget interesserede i mit liv og min færden. På denne varme sommerdag fik jeg mit første advancement i Statsskattedirektoratet, idet mine nye veninder udpegede mig til medlem af julefrokostudvalget.

En halv time senere mødte min kommende kontorchef Jytte Christensen, og mine 30 års tjeneste hos skattemyndigheden begyndte. Jeg var kommet indenfor i en organisation, som jeg, da jeg stod udenfor, opfattede som meget magtfuld og lukket.

Men lad os allerede her starte med at få den store historie på plads. En lyngennemgang af de overordnede linjer i indkomstskattens historie, som vi også senere skal vende tilbage til. Vi krydser frem og tilbage mellem indkomstskattens historie og min personlige historie.

Indkomstskatten

Til en start: Bønderne fik den politiske magt. Den 24. juli 1901 fandt Systemskiftet sted, idet Danmark fik sin første regering, der hvilede på et flertal i Folketinget. Parlamentarismen blev indført. Bønderne var dengang den helt store og dominerende samfundsklasse, hvorfor det også var bøndernes parti Venstre, der kom til magten.

Indtil da havde told og skat på jord været grundlaget for statens indtægter, og det var bønderne, der betalte jordskatterne. Da bønderne således havde magten, benyttede de den til at flytte en del af skatterne ind til byerne, hvor et fremadstræbende borgerskab tjente flere og flere penge. Det var det regnskabsmæssige driftsresultat, man ønskede at beskatte, og det var ikke et urealistisk projekt, idet byerhvervene – i modsætning til landbruget – i meget høj grad byggede på en pengeøkonomi.

I 1901 var Det radikale Venstre stadig en del af Venstre. Først i 1905 brød de med bøndernes Venstre, og de radikale havde via Studentersamfundet en platform i det akademiske miljø. Derfra blev der ydet en væsentlig indsats til indførelsen af den indkomstskat, som bønderne ønskede.

Indkomstskatten giver også grundlag for en progressiv beskatning, hvor højere indkomst kan pålægges en højere beskatningsprocent. »De stærkeste skuldre bærer også de største byrder«, hvilket var i overensstemmelse med den demokratiseringsproces, der var i gang sidst i 1800-tallet. Indtægter op til 800 kr. om året var skattefrie således, at de fleste arbejdere ikke skulle betale skat, og »topskatten« var 2,5%. Dermed kunne det lille, men fremvoksende, socialdemokrati også støtte lovforslaget.

Efter systemskiftet blev der også gennemført to andre store demokratiseringsprojekter: En skolereform og en reform af Folkekirken.

Statsskatteloven

Den 15. maj 1903 blev lov om indkomst- og formueskat til staten (statsskatteloven) stadfæstet. Det ligger i bondepartiet Venstres dna, at man hverken bryder sig om offentligt ansatte eller om Danmarks hovedstad. Den skatteforvaltning der blev etableret, skulle funderes lokalt og forstås af folkevalgte, hvorfor det blev ligningskommissioner ude i de daværende 1.100 kommuner, der stod for skatteforvaltningen. Venstreboenderne kom således selv til at sidde med ved bordet, når de skulle sættes i skat. En væsentlig del af økonomien på landet bestod af naturalieøkonomi, idet man selv producerede sine fødevarer. Det er en økonomi, der ikke er velegnet til indkomstbeskatning.

Skatteopkrævningen byggede på et selvangivelsessystem. Når et indkomstår var afsluttet, skulle skatteyderen selvangive sin indkomst, så »skatteregningen« for det afsluttede indkomstår kunne gøres op. Ved ligningen blev der foretaget en vis kontrol af de faktiske oplysninger samt en skatteretlig bedømmelse. Dette gav grundlag for at udskrive skatten, der efterfølgende skulle indbetales. Hvis der var mistanke om, at der ikke var blevet selvangivet korrekt, indkaldte ligningskommissionen til et såkaldt torskegilde. Systemet var ikke særlig effektivt. I datidens samfund var det ikke lige til at få styr på skatteydernes indkomster, og de mange små ligningskommissioner havde begrænset power. Svingende indkomster, f.eks. ved arbejdsløshed, gjorde det ofte vanskeligt at få opkrævet skatten.

I de første år var statens involvering i den løbende skatteadministration yderst begrænset. Indkomstskatten levede en stille tilværelse uden mange klagesager. For man klagede ikke, hvis ligningskommissionen havde sat skatten for lavt.

Ligningsdirektoratet

Gennem årene steg beskatningsprocenten, og kompleksiteten i det økonomiske liv voksede, således at det blev nødvendigt at indføre supplerende specialregler. I første omgang skete det med de såkaldte midlertidige ligningslove, der siden blev til den permanente ligningslov. Behovet for administration voksede, og det samme gjorde antallet af klager. Det førte til, at Statens Ligningsdirektorat og Landsskatteretten blev oprettet i 1938, altså 35 år efter statsskatteloven blev vedtaget.

Ligningsdirektoratet var ikke det mest prestigefyldte direktorat i Central-administrationen, for at sige det diplomatisk. Det var ikke de dygtigste og mest ambitiøse jurister og cand.polit.'er, der søgte arbejde i det direktorat.

Det juridiske fakultet på Københavns Universitet var (og er) en konservativ højborg, der var højt hævet over den skattelovgivning, som bøndernes parti Venstre havde indført. I de første mange år underviste man ikke i skatteret på Københavns Universitet. I 1950 skrev landsretssagfører J. Hartvig-Jacobsen den første lærebog i skatteret, og så sent som midt i 1960'erne fik Københavns Universitet sin første professor i skatteret, men skatteret var stadig ikke et prestigefyldt juridisk fag. Først i 2008 blev skatteret et obligatorisk fag på jurastudiet.

Fra 1903 og frem til efterkrigstiden havde skatteprocenten været jævnt stigende, men dog stadig moderat. Det første store hop kom i forbindelse med Danmarks indtræden i Nato, hvor landet fik stærkt voksende udgifter til militæret. Og det næste større hop kom med etableringen af velfærdsstaten i 1950'erne og 1960'erne.

Skattetænkning – en ny sportsgren

Samtidig var kompleksiteten i skattereglerne også vokset yderligere. Høj skatteprocent og komplicerede regler gav næring til en ny sportsgren: Skattetænkning. Det kendteste eksempel er Mogens Glistrup og hans skatte-cirkus – en karrusel af rentefradrag – men også mange andre var i gang, bl.a. med fiktive afskrivninger. Skat blev et varmt emne i medierne. Mange jurister og advokater blev klare over, at de ikke kunne begå sig, hvis de ikke kunne tale bare lidt med om den skatteretlige jungle. I løbet af 1970'erne begyndte skatteret at blive et hot fag på universiteterne.

Velfærdsstaten

Arbejderbevægelsen havde en vision om at skabe økonomisk sikkerhed i alderdommen, under sygdom og arbejdsløshed. Velfærdsstaten blev socialdemokratiets store projekt, hvor finansminister og senere statsminister Viggo Kampmann blev hovedarkitekten. Hans politik havde tre elementer: 1) Skabe gunstige forhold for erhvervslivet, så det var i stand til at skabe værdier. 2) Skabe et skattesystem, der var i stand til at overføre værdier til

det sociale system. 3) Skabe et socialt system, der var i stand til at administrere velfærden.

Skattedelen af projektet startede lige så stille i 1950'erne, hvor Kampmann fik daværende statsminister H.C. Hansen til at medtage bemærkninger om kildeskat i sine trontaler. Under 1960'ernes højkonjunktur blev projektet mere og mere realistisk. Det blev dog Kampmanns efterfølger som statsminister, Jens Otto Krag, der fik mulighed for at realisere projektet.

Paradoksalt nok blev det indkomstskattesystem, som Venstre havde indført i 1903, et centralt element i den velfærdsstat, som Socialdemokratiet skabte i 1960'erne. Det var ikke 1960'ernes velfærdsstat, som bønderne havde forestillet sig i 1903, da de vedtog statsskatteloven.

Kildeskattevalget i 1966

Nok var kildeskatten en del af socialdemokratiets projekt med at skabe en velfærdsstat, men der skulle også mere jordnære argumenter til for at få en skattereform igennem.

Udarbejdelse af selvangivelsen og indbetaling af skatten var gennem årene blevet en stadig mere bøvlet affære for skatteyderne. Da de borgerlige partier ikke ville være med til en modernisering og effektivisering af skattesystemet, udskrev statsminister Jens Otto Krag det såkaldte Kildeskattevalg i november 1966. En af socialdemokraternes centrale valgplakater viste en selvangivelse på vej i en skraldespand. Valget blev en stor sejr for venstrefløjen. Det røde Kabinet blev dannet og fik den 31. marts 1967 kildeskatteloven vedtaget. 20 år senere, i 1988, blev selvangivelsen for lønmodtagere m.fl. afskaffet.

Med kildeskattesystemet blev beskatningsprocessen vendt 180 grader i forhold til den oprindelige ligningsproces, idet man startede med at indbetale skatten til staten, hvilket bl.a. indebar, at skattemyndigheden straks fik tjek på skatteyderens lønindkomst, og på arbejdsgiverens udgift hertil. Efter opstarten af systemet fortsatte et løbende udviklingsarbejde med at gøre systemet mere effektivt og nemmere for skatteyderne. Kildeskattesystemet består – forenklet sagt – af en omfattende registrering af økonomiske dispositioner. I takt med, at disse registreringer blev mere omfattende, formindskedes behovet for, at borgerne skulle selvangive.

Med kildeskatteordningen skete der også den ændring, at gifte kvinder blev selvstændige skatteydere, dvs. skattesubjekter. Tidligere havde et æg-

tepar udgjort ét skattesubjekt, hvor manden var hovedpersonen og kvinden var bipersonen. Dette bevirkede, at kvindens indkomst blev lagt oven i mandens indkomst, og dermed blev hele hendes løn »topskat-beskattet«. Skatteteknisk blev sambeskatningen af lønindkomst ophævet, hvilket gjorde det tillokkende for gifte kvinder at gå ud på arbejdsmarkedet.

Kildeskatteordningen var Danmarks første og største forvaltningsopgave, der blev baseret på elektronisk data-behandling. Udviklingen af systemet byggede på et snævert samarbejde mellem skattefagfolk og teknikere, og blev flagskibet for indførelsen af IT-teknologi i Danmark. Projektet blev aldrig ramt af en IT-skandale, og var på mange måder til inspiration for IT-udviklingen i landet både med hensyn til masseadministration (selvangivelsen), og med hensyn til udvikling af IT-løsninger i løbende administrative opgaver.

Kildeskattedirektoratet

Skatteforvaltningen henhørte dengang under Finansministeriet, men som forholdene var i Statens Ligningsdirektorat, fandt ministeriet det betænkeligt at betro direktoratet kildeskatteopgaven. Derfor blev der oprettet et midlertidigt Kildeskattedirektorat, som skulle stå for indførelsen af kildeskatten, og der blev opført et nyt kildeskattehus i Birkerød til det ny direktorat.

Opbygningen af kildeskattesystemet startede i slutningen af 1960'erne. Der var højkonjunktur, og arbejdskraften var sælgers marked. Den gang var der ikke nogen IT-uddannelse, hvorfor medarbejderne blev en broget skare, herunder en del førstegenerations universitetsstuderende, der var løbet sur i studierne. Mange af de ansatte havde deltaget i eller oplevet 1968-oprøret, hvilket også kom til at præge arbejdsstilen. Kildeskattedirektoratet blev en meget utraditionel og kreativ arbejdsplads.

Statsskattedirektoratet

Efterfølgende blev den dynamik, der under pionérarbejdet var skabt i Kildeskattedirektoratet, brugt til at bidrage til at modernisere Ligningsdirektoratet.

I 1975 blev de to direktorater sammenlagt under navnet Statsskattedirek-

toratet. Det var to vidt forskellige kulturer der blev slået sammen. Kildeskattefolkene var unge kreative IT-orienterede personer med stor helhedsforståelse, mens Ligningsdirektoratet bestod af ældre støvede jurister, heraf en del, der havde bestået med 2. karakter, dvs. en mindre god eksamen. Akademikere med mindre god eksamen er ofte meget formalistiske og bagstræberiske, og har en snæver forståelseshorisont.

En af de centrale embedsmænd ved implementeringen af kildeskatten var Hans Westerberg, der kom fra Skattedepartementet. Han kunne skatteforvaltning på rygmarven, havde flair for det politiske spil, havde råstyrke, han var hurtig, rationel og pragmatisk, og på baggrund af disse egenskaber blev han udnævnt til statsskattedirektør. Det var en topchef med solid skattefaglig baggrund.

Kort efter udnævnelsen, spurgte en journalist fra Berlingske på statsminister Anker Jørgensens sædvanlige ugentlige pressemøde, om statsministeren var klar over, at den nye statsskattedirektør var SF'er. Dertil svarede Anker Jørgensen: »Nej. Jeg troede, at han stadig var DKP'er.«

Statsskattedirektøren

Som beskrevet var Hans Westerberg statsskattedirektør, da jeg blev ansat i 1979. Personligt fik jeg en varm velkomst af ham. Den dag jeg tiltrådte, tog min kontorchef mig med op for at hilse på direktøren. Westerberg hilste pænt på, og udtalte: »Er det ikke dig, der har været oprører på universitetet.« Dette måtte jeg bekræfte, hvortil han tilføjede: »Det skal ikke komme dig til skade her.« Senere foreholdt jeg Westerberg, at det var en lidt overraskende velkomst. Prompte svarede han: »Det var slet ikke møntet på dig, men på din kontorchef. Hun er så reaktionær.«

Hans Westerberg havde trådt sine politiske barnesko i modstandsbevægelsen under besættelsen 1940-1945. Hans far var medlem af en modstandsgruppe på Christianshavn, der fremstillede illegale blade, og den 15-årige Hans medvirkede som distributør af bladene. Faderen blev taget af Gestapo, hvilket medførte et længere ophold i den danske KZ-lejr, Frøslevlejren, mens Hans undgik at blive taget af tyskerne.

Hans har fortalt mig, at han aldrig har været så angst i sit liv, som da han deltog i det illegale arbejde. Han fortalte også, at blandt de personer, der havde været med i dette arbejde, og som mødtes i DKP (Danmarks Kommunistiske Parti) efter krigen, var skabt et meget stærkt sammenhold.

Det var lidt af en undskyldning for, at han blev hængende i DKP frem til nedkæmpelsen af opstanden i Ungarn i 1956.

I 1945 meldte Westerberg sig ind i DKU (Danmarks Kommunistiske Ungdom), Christianshavn Afdeling, hvor han blev kasserer, mens Gert Petersen, senere formand for SF, var formand. Efter studentereksamen blev han også medlem af Clarté, den marxistiske fraktion i Studentersamfundet.

Fodbold var blandt Westerbergs store interesser. Han var på landsholdet to gange i 1954, og frem til en gang i 2010'erne var han hver uge en trofast gæst i fodboldklubben Frem. Som han sagde, da han sluttede: »Nu er jeg den eneste, der er tilbage ved old boys-bordet.«

Westerberg gennemførte polit-studiet, men for en kommunist var det i 1950'erne nærmest umuligt at få et job i det offentlige. Det forhold, at han var en anerkendt fodboldspiller, bidrog dog til, at han blev ansat i Skatteministeriet. Med hans dygtighed og dynamik voksede hans ansvarsområder. Viggo Kampmanns ideer om en kildeskat blev der arbejdet videre på, og under finansminister Henry Grünbaum blev det muligt at få indført en kildeskat. Hans Westerberg blev en uformel »særlig rådgiver« for Grünbaum, og de to fik et livslangt venskab.

I efterkrigsårene fortsatte Hans Westerberg som anført som medlem af DKP, men efter Ungarnsopstanden i 1956 og splittelsen af DKP, var han med til at stifte SF (Socialistisk Folkeparti). En nyskabelse i dansk politik, der bragte venstrefløjen ud af 15 års fastlåsning under Den kolde Krig.

Ved valget i 1966 fik Socialdemokratiet og SF flertal i Folketinget, og indgik i et parlamentarisk samarbejde, Det røde Kabinet, hvor der bl.a. skulle gennemføres vidtrækkende skattepolitiske beslutninger med indførelse af kildeskat og moms. SFs venstrefløj var ikke begejstret, idet særligt momsen var et problem. Partiformanden Aksel Larsen fik Hans Westerberg på banen, hvor han som skatteekspert var med til at overbevise de rebelske om, at skattesystemet skulle reformeres, hvis man mente det med velfærdsstaten alvorligt. Det var nødvendigt med et supplement til indkomstskatten, og det blev så momsen, en afgift på forbrug. Det var i sidste time; et halvt år senere var splittelsen i SF fuldbåret, og udbryderne stiftede partiet Venstresocialisterne, VS.

Som anført blev skattetænkning en ny sportsgren efter at skatterne var steget kraftigt fra 1945 til 1960'erne, hvilket bidrog til, at skatteret blev et eftertragtet fag på universitetet. Det medførte, at dygtigere medarbejdere meldte sig på banen i det statsskattedirektorat, som Hans Westerberg som nævnt var blevet direktør for.

Hans Westerbergs målsætning

Ifølge Westerberg skulle det være nemt at være skatteyder. Det levede han op til med implementeringen af kildeskatteordningen, hvor en af milepælene var afskaffelse af selvangivelsen for lønmodtagerne. Det skete som nævnt i 1988. Retssikkerheden skulle også være i højsædet. I 1978 blev den første ligningsvejledning udgivet. Indtil da havde skattemyndighederne spillet med lukkede kort.

Selve skatteforvaltningen skulle være skatteydervenlig. Som Westerberg sagde: »Skattemyndigheden har ingen venner, men vi skal ikke gøre os mere upopulære end højst nødvendigt« og »Når vi er nede i lommen på alle borgere og tager 50% af hver krone, skal vi også vise respekt.« Flueknepperi og rigid fortolkning var bandlyst i Hans Westerbergs tid. Når man har en beskatning på 50%, skal man gøre, hvad man kan, for at gøre det spiseligt. Det var ledelse med klare signaler fra toppen.

Personalepolitik

Personalepolitisk oplevede jeg Hans Westerberg på nært hold, idet jeg i godt tre år i 1980'erne var fællestillidsmand for akademikerne i Statsskattedirektoratet og amtsskatteinspektoraterne. I pionérårene, hvor man i det midlertidige Kildeskattedirektorat skulle opbygge en helt ny forvaltning, havde Hans Westerberg erfaret, hvor vigtigt det var at tiltrække dygtige og engagerede medarbejdere. Det gav grundlag for et godt samarbejde.

Nøgleordene var gode arbejdsvilkår, udfordrende arbejdsopgaver, medindflydelse samt en rimelig aflønning. Det var gulerod og ikke pisk, der skulle til. Cheferne skulle gå i spidsen, inspirere, give råderum og bakke op. Solid skattefaglig ballast og personligt format hos cheferne var en vigtig forudsætning. Formalistisk, smålig og autoritær styring var ham inderligt imod. Med den karakter arbejdet har på skatteområdet, er det ikke vanskeligt for en medarbejder at gå i en »usynlig strejke«, hvorfor positiv motivation er det vigtigste ledelsesinstrument.

Som et led i at frigøre de positive kræfter hos medarbejderne gik Hans Westerberg ind i et positivt og konstruktivt samarbejde med organisationerne. Bjørn Wikkelsøe Jensen, der repræsenterede de tjenestemandssatte skatterevisorer, og mig, der repræsenterede de overenskomstansatte akademikere, havde et fortrinligt samarbejde med Hans Westerberg.

Bjørn Wikkelsøe og jeg var enige om at opbløde faggrænserne. Der havde jeg det problem, at nogle af de »fine« og nogle gange uduelige akademikere, helst ville gemme sig bag faggrænser. Imidlertid er det fagforeningens opgave at sælge arbejdskraft til den højst mulige pris. En akademiker, der er fleksibel og har indsigt i skatterevision, er alt andet lige mere værd i lønkroner. Bjørn Wikkelsøe så den fordel, at hans medlemmer kunne komme ind på akademikerområderne, hvilket også kunne medføre lønfordele. Trods en vis modstand i begge personalegrupper gik Bjørn Wikkelsøe og jeg kraftigt ind for at benytte IT-teknologi i alle former for arbejde i Statsskattedirektoratet.

Begge vore personaleorganisationer engagerede sig imidlertid stærkt i udviklingen af skattemyndigheden som forvaltningsorganisation. Vi var konstant i dialog med Westerberg om, hvordan Statsskattedirektoratet skulle ledes og udvikle sig. Det, at vi var med på banen, øgede vores medlemmers engagementet i arbejdspladsens udvikling, og det gav større arbejdsglæde. Det skal også nævnes, at vi under henvisning til et cirkulære, som statsminister Jens Otto Krag havde udsendt, fik gjort 1. maj til en fridag.

Bjørn Wikkelsøe forlod Statsskattedirektoratet, idet han blev formand for CO II (Statstjenestemændenes Centralorganisation II) og senere direktør for Forbrugsforeningen af 1886.

Utraditionel direktør

Som øverste ansvarlige for Statsskattedirektoratets personaleadministration hørte Hans Westerberg ikke til de mest traditionelle direktører.

En gang var spørgsmålet om kravet til de ansattes værdighed (dekorum) sat på hovedsamarbejdsudvalgets dagsorden. Westerberg havde sat chefen for intern revision til at give en redegørelse, og han startede med at fremføre: »Først og fremmest forlanger vi, at I udfylder jeres selvangivelse korrekt.« Her afbrød Westerberg og udtalte: »Ja her forlanger vi noget af jer, som vi (ledelsen) ikke selv kan finde ud af.«

En anden gang havde DJØF-Gothersgade i forbindelse med nogle overenskomstforhandlinger pålagt alle overenskomstansatte DJØF'ere i statsinstitutioner, at de en fredag eftermiddag skulle gennemføre en overenskomststridig strejke kl. 15. Som fællestillidsmand var det min pligt at opfordre til ikke at strejke samt at indberette denne til ledelse og DJØF-Gothersgade. Ledelsen havde været på en konference i Jylland og i bilerne på vejen hørte

de i radioavisen kl. 16, at DJØF'erne i en lang række institutioner, bl.a. Stats-skattedirektoratet, havde nedlagt arbejdet. Som fællestillidsmand var det som anført min pligt at orientere direktøren. Mandag morgen gik jeg til Westerberg og orienterede ham om strejken, hvortil han svarede: »Jeg har aldrig oplevet, at medarbejdere arbejdede på en fredag efter kl. 15, og derfor kan du ikke kalde det en strejke.« Denne påstand om arbejdsindsatsen var ikke helt korrekt, men der var noget om snakken. Den administrative oprydning efter en overenskomststridig strejke fredag eftermiddag kl. 15, herunder registreringer, afhøringer, løntræk samt diverse diskussioner mv., ville skabe mere bøv! end selve strejken. Så Westerberg handlede rationelt, mens det for DJØF'erne blev striptease i mørke.

En væsentlig del af de gamle chefer, navnlig ude i amtsskatteinspektorerne, var ret genstridige overfor Hans Westerberg. Med det gode forhold der var mellem Westerberg og Bjørn Wikkelsøe og mig, brugte han os som led i ledelsesorganisationen. Hvis der i et amtsskatteinspektorat var et problem for Westerberg, tog vi ud og talte med vores lokale medlemmer, og



Fig. 1. Fra Hans Westerbegs afskedsreception i august 1999. Selv om det var 10 år siden, at Hans Westerberg blev frataget posten som topdirektør, fremmødte fem skatteministre til hans endelige afskedsreception i august 1999. Fra venstre ses Carsten Koch (S), Henry Grünbaum (S), Hans Westerberg, Ole Stavad (S) og Isi Foighel (K). Mogens Lykketoft (S) kom senere. Foto: Anders Müller fra SKAT.

fik dem med på Westerbergs idéer. Derefter kunne Westerberg meddele den pågældende amtskatteinspektør, at organisationerne havde oplyst, at personalet var enig med ham.

Synlig direktør

Ud over de gunstige fagpolitiske positioner, der knyttede sig til Hans Westerbergs ledelse, var han også både en synlig og åben chef. Han spiste altid frokost ved »fedterøvsbordet« i kantinen i Vesterport-bygningen, så hvis man havde noget der pressede sig på, var Hans nem at få i tale. Han lyttede og argumenterede for sine synspunkter. Han opfattede ikke alle henvendelser som lige interessante, men han blev aldrig sur på brokhovederne. »Vi lever i et frit land,« som han sagde.

Generelt var Westerberg hurtig, skarp og uhøjtidelig. Han havde humor og selvironi. Han kunne altid vende tingene på hovedet. Han var altid parat til selv at tage ansvaret, og dækkede sig ikke ind med hverken interne eller eksterne konsulenter. Det var før cand.scient.pol.'ernes tid. Westerberg kunne sit fag og stolede på egne evner. Han var stærk nok til at kunne indrømme fejl.

Hans Westerberg døde den 18. juli 2022, tre uger før han ville være blevet 93 år.

Pengeombytningen

Efter besættelsen 1940-1945 skulle der styr på de 12 milliarder (1945-kroner), som besættelsesmagten havde hævet i Nationalbanken og pumpet ud i det danske samfund. I ly af besættelsen var der mange, der ikke havde selvangivet de store indtægter, som de havde fået fra tyskerne. Under en hastebehandling søndag den 22. juli 1945 vedtog Rigsdagen et lovforslag om pengeombytning. Mandag den 23. juli 1945 skulle alle pengesedler ombyttes i bankerne, hvor der blev foretaget registreringer.

Dette lovindgreb skabte en voldsom aktivitet, og specielt blev der ekstra gang i den på Den sorte Børs, hvor der blev handlet rationeringsmærker, idet alt hvad der var interessant var rationeret, og som bl.a. havde et center i barakbygningerne omkring Vesterport-bygningen; dvs. det sted, hvor Ligningsdirektoratet var flyttet ind efter krigen. De personer, der ikke havde

selvangivet korrekt, ville af med pengesedlerne, hvorfor mange foretog indkøb på Den sorte Børs. Kontanterne kunne afsættes til de små sortbørshandlere, idet hver borger ved pengeombytningen kunne få vekslet de første 500 kr. uden kontrolsag. Der var meget tumult og politirazziaer. Det hele foregik lige udenfor Ligningsdirektoratets vinduer.

Min mor var på det tidspunkt ansat som kontorassistent i Ligningsdirektoratet, og vi boede ikke langt fra Vesterport, i Ny Kongensgade 21, og hun har fortalt mig om, hvordan bølgerne gik højt omkring pengeombytningen. Jeg var da tre måneder gammel.

Skattekontrol

Oprindeligt havde Venstre som anført sørget for, at ligningen blev lagt hos deres folk ude i de 1.100 ligningskommissioner. Imidlertid kom denne ordning mere og mere i disharmoni med realiteterne i et moderne samfund.

Pengeombytningen blev fulgt op af et stort skattemæssigt kontrolarbejde, men i den forbindelse var ligningskommissionerne helt utilstrækkelige. Det var ikke sjældent, at de der havde tjent kassen på ydelser til besættelsesmagten, var dem der sad i ligningskommissionerne.

Det opfølgende kontrolarbejde åbnede øjnene for, at der var behov for en langt mere dybdegående skattekontrol, end den ligningskommissionerne kunne præstere. Det gav bl.a. anledning til, at der blev oprettet et landsdækkende netværk af amtsligningsinspektorater, der siden blev til amtsskatteinspektoraterne. Det næste trin på vejen blev kildeskatteordningen, der som nævnt blev vedtaget i 1967, og som realistisk set kun kunne gennemføres med landsdækkende centralistiske løsninger.

Udviklingen medførte, at en stadig større del af skatteforvaltningen blev flyttet fra kommunerne til staten. Dette mødte stærk modstand i kommunerne, som bl.a. udmøntede sig i et stærkt kommunalt lobbyarbejde på Christiansborg. De to såkaldt kommunale partier, Socialdemokratiet og Venstre, var særligt følsomme over for deres kommunale bagland. Der var borgmestre, der havde en nærmest »autistisk« aversion med de statslige skattemyndigheder. Egentlig en uhensigtsmæssig holdning, idet der i mange kommuner ikke var den helt store skatteretlige ekspertise. Derimod var det hensigtsmæssigt, at inddrivelsesopgaven lå i kommunerne.

Disse mange års strid mellem de statslige og kommunale skattemyndigheder endte dog med, at de kommunale skatteforvaltninger blev nedlagt i

2005. Det var ikke hensigtsmæssigt, at skatteopgaven blev udført af to myndigheder: Kommunerne og staten.

Opgaverne i Statsskattedirektoratet

Historisk set lå opgaven med skatteansættelsen af skatteyderne, som anført, hos kommunerne. Opgaverne hos den statslige skattemyndighed voksede i takt med, at den oprindelige ordning viste sig at være utilstrækkelig.

Med kommunalreformen i 1970 blev de knap 1.100 kommuner sammenlagt til 277 kommuner, men uanset dette var ligningen ikke ensartet. Skatteydere ansat på samme arbejdsplads kunne blive behandlet forskelligt alt efter, hvilken kommune de boede i. Efterhånden som ligning og skatteret påkaldte sig mere og mere interesse, steg kravet om, at ligningen skulle være ensartet. Man krævede retssikkerhed og lighed for loven.

I takt med, at erhvervslivet blev organiseret i stadig større enheder, og ofte med internationale relationer, krævede ligningen en helt anden ekspertise end den som en lille kommune, med f.eks. tre ansatte i skatteforvaltningen, kunne mobilisere.

Når der skal gennemføres skattekontrol, herunder gennemførelse af skattestraffesager, er det ikke hensigtsmæssigt, at de embedsmænd, der udfører opgaverne, er for tæt på de berørte medborgere. Den del af skatteforvaltningen der vedrører forskudsopgørelse, selvangivelse og årsopgørelse, altså kildeskattesystemet, der hvilede på elektronisk databehandling, er også oplagt en centralistisk opgave. Til løsningen af disse opgaver havde Statsskattedirektoratet tre centrale tilsvarende afdelinger: Ligningsafdelingen, Kontrolafdelingen og Planlægningsafdelingen.

Om Ligningsafdelingen kan anføres, at arbejdet bestod i lovfortolkning/responderende virksomhed, forelæggelse af sager for Ligningsrådet/Skatterådet og udarbejdelse af Ligningsvejledningen. Statsskattedirektoratet havde to legendariske chefer: Christen Amby, der var chef for Kontrolafdelingen, og Mohan Somani, der var chef for Planlægningsafdelingen. Amby kunne sin skatteret, og havde en fantastisk evne til at analysere regnskaber. Somani var den kreative og dynamiske administrator, der stod for implementeringen af kildeskatteordningen. Begge var karismatiske personligheder, der i høj grad fik deres medarbejdere til at gå gennem ild og vand. Begge blev sat ud på et sidespor ved fusionen i 1990.

De statslige skattemyndigheder havde fra gammel tid haft en Vurderingsafdeling, der overordnet havde ansvaret for den offentlige vurdering af landets ejendomme. Afdelingen levede sit eget liv med mange dygtige medarbejdere. Ved fusionen fratrådte afdelingens chef Arne Bernt Petersen.

De ansatte i Statsskattedirektoratet

Ved min entré i Vesterport-bygningen mødte jeg ikke de unge pionertyper, der stod for EDB-planlægningen, men den gamle garde fra Ligningsdirektoratet plus de nytilkomne unge.

Der var ekspeditionssekretærerne – en fin titel til de akademikere, der ikke blev chefer. Også kaldet langtidsfuldmægtige. Dygtige nørder der vidste alt om deres område, og hvor »visdomskartoteket« betød alt. De fleste var produktive, hvoraf nogle var alkoholiserede typer.

Og så var der unddragerne. Typisk »fine« folks dumme børn, der havde været tunge nok i røven til at blive ved skrivebordet og tage en juridisk embedseksamen. De havde valgt at blive tjenestemænd, så de var vanskelige at afskedige. De vidste godt, at de var nødlidende, hvorfor de var ekstremt venlige.

Der var også de yngre akademikere, der havde indset, at skatteforvaltningen var et område, hvor der skete noget. De gik på med krum hals, og ville lære noget og udrette noget. De havde også stor forståelse for udviklingen af den elektroniske databehandling, der var i gang.

Det var alt i alt et specielt folkefærd, men der var mange spændende og underholdende typer.

Da jeg blev fællestillidsrepræsentant for akademikerne, havde mine forgængere ikke interesseret sig for akademikere udenfor Vesterport-bygningen. DJØF-klubben havde primært været en selskabsforening for de »fine« akademikere i Vesterport-bygningen. Derimod var det helt i overensstemmelse med min fagforeningspolitiske indfaldsvinkel, at jeg opdyrkede en nær kontakt til medlemmer i Planlægningsafdelingen, Vurderingsafdelingen og i de 24 amtsskatteinspektorer. Jeg tog ud til mange møder med medlemmerne uden for Vesterport, hvor vi drøftede den lokale situation, hvilket styrkede mine lokale kollegers, fagforeningens og min egen position. Det var et job, som jeg virkelig gik op i.

Kontordamerne

Som ung akademisk medarbejder havde man ikke den store arbejdsmæssige kontakt til kontordamerne. Nogle havde jobbet som sekretærer for chefer. Vi kaldte dem for »forharper«, idet de var skrappe og bestemte alt. Imidlertid var de fleste helt OK, der ofte hjalp os, når vi skulle have et eller andet på plads med chefen.

Da jeg blev ansat, blev skrivelser affattet på gult konceptpapir, der blev afleveret til renskrivning i den skrivestue, der tilhørte ens afdeling. Det var en autonom »hønsegård.« Engang da jeg som nyansat skulle have renskrevet et brev, der hastede, havde jeg en dialog med en skrivedame. Hun fortalte mig, at jeg først kunne få mit brev i overmorgen, idet hun havde en sygedag til gode. Det skal tilføjes, at direktøren kort efter nedlagde skrivestuerne og overførte kontordamerne til de enkelte kontorer, hvor de var mere under kontrol. Med den elektroniske tekstbehandling blev de helt overflødige.

Påklædningen

I den ene ende af registret var der midaldrende mænd i mørke habitter, hvid skjorte og slips, og i den anden ende var der folk i cowboybukser med hængerøv og læderjakke. Hos kvinderne var det alt fra fine silkebluser til stangtøj fra Daells Varehus.

Når man underviste på et internt kursus og så ud over forsamlingen, var det som at se ind i en Røde Kors genbrugsbutik. Generelt er skattefolk ikke de mest velklædte, for at sige det diplomatisk. De fleste skattefolk går ikke meget op i deres påklædning. Det er indholdet, og ikke udseendet, der tæller. Direktøren var altid ulasteligt klædt, mens jeg altid gik i helt sort: cowboybukser, t-shirt og læderjakke.

Holdning til skatteyderne – In dubio pro fiskus

Når der skal træffes en afgørelse i en skattesag, er der ikke tale om eksakt videnskab. Det gælder både fremskaffelsen af de faktiske oplysninger og den skatteretlige bedømmelse. Faktum og jus. Selve de skatterelevante økonomiske transaktioner fremstår typisk ret præcise, men det er ikke altid, at

det er tilfældet. Desuden er der ikke faste regler for, hvor dybt man skal gå for at afdække de økonomiske transaktioner og andre faktuelle forhold. De fleste skatteretlige afgørelser kan træffes indenfor en vis margin. Indenfor en vis ramme, er der et råderum. I mange situationer kan der træffes afgørelser med forskelligt resultat uden, at der foreligger en decideret fejl.

Selvfølgelig skal medarbejdere i en skatteadministration være neutrale overfor skatteyderne, men skattefolk har som alle andre mennesker også deres personlige holdninger. Også som alle andre har skattefolk forskelligt temperament, hvor nogen er mere stramme i masken, mens andre er mere afslappede. Der er høje og der er due.

Nogle skattefolk har en bred forståelseshorisont og ser tingene i en større sammenhæng, mens andre har en snæver horisont med en meget »bibeltro« tilgang i regelanvendelsen. Det er desværre ikke helt usædvanligt, at nye medarbejdere føler et behov for at vise, at de har læst lærebøgerne, og at de er meget nidkære i tjenesten. Skattefolk repræsenterer hele det politiske spektrum fra borgerlige til ikke-borgerlige, og det kan i et vist omfang præge deres embedsførelse.

Borgerlige taler altid om, at pengene ligger bedst i borgernes lommer. På den baggrund er det tankevækkende, at skattefolk med borgerlig observans ofte er de mest rigoristiske. Borgerlige personer er ofte ret autoritetstro, og står på myndighedens side overfor den konkrete skatteyder. Internt i systemet brugte vi et udtryk fra strafferetten med en omskrivning: »In dubio pro fiskus«: Enhver tvivl skal komme statskassen til gode.

Ikke-borgerlige personer har typisk en mindre autoritær tilgang til opgaverne. Man er bevidst om, at man er en del af et meget magtfuldt system, og har en mere forstående holdning til skatteyderne.

Personligt var jeg i 12 år medlem af det daværende skatteankenævn for den højborgerlige Gentofte Kommune. Der skilte vandene sig ofte på samme måde. De konservative medlemmer var de hårdeste ved skatteyderne, mens vi andre var langt mere skatteydervenlige.

Da jeg startede i 1970'erne var det klart statsskattedirektørens politik, at vi skulle »gå i store sko« og afholde os fra »flueknepperi« og anden rigid adfærd. Han lagde vægt på, at vi i det daglige arbejde havde udsyn og helhedsforståelse. Det var skattesystemet bedst tjent med efter direktørens opfattelse. Uanset direktørens opfattelse var det dog langt fra alle der rettede ind. En skatteforvaltning er lige så svær at vende som et tankskib.

Som jeg oplever skatteforvaltningen i dag, er det desværre den rigide in dubio pro fiskus-holdning, der er på fremmarch.

Det kollegiale – det rige indre liv

Man kunne tro, at dette magtfulde og brutale skattevæsen bestod af tilsvarende medarbejdere. Virkeligheden er diametral modsat. Fra første dag var jeg overrasket over, hvor venlige, søde og hjælpsomme kollegerne var. Der var en meget stor intern solidaritet, nogle vil sige korpsånd, på arbejdspladsen.

Skattemyndigheden er i den specielle situation, at den absolut ingen venner har. Selv politiet kan få venner, når de følger en gammel dame over gaden. Skat har ingen.

For at kunne overleve i en sådan verden, må man satse på det rige indre liv, det interne fællesskab. Vi havde det sjovt og hyggeligt. Det gjaldt i arbejdstiden, men også efter denne. Der var fredagsbar før dette begreb blev opfundet, og der var mange fester. Statsskattedirektoratet var et festligt sted, og direktøren var altid med, når kollegerne hyggede sig.

Det siges, at læger internt har en morbid humor, der ikke er egnet for patienternes ører. Noget tilsvarende findes i skatteforvaltningen. Bl.a. har man en ironisk distance til myndighedens officielle magtfuldkommenhed, og kan joke med systemets mangler og uhyrligheder. Man har en afslappet holdning til systemets svagheder. Borgerne tror, at skattemyndigheden er superpotent, medarbejderne ved godt, at det ikke passer.

Skattefolk ved også godt, at ikke alt, hvad der foregår ude i det virkelige liv er skattemæssigt korrekt, men vi kan ikke redde hele verden. Det er ikke en del af kulturen, at man som skattemedarbejder indberetter, hvad man i sin privatsfære erfarer af uregelmæssigheder. Skattefolk skal også kunne omgås andre mennesker uden at blive betragtet som stikkere.

Statsskattedirektoratets nedtur

Arbejdsopgaverne, behandlingen af personalet, miljøet, fællesskabet og direktørens udstråling var medvirkende til, at det var sjovt og spændende at gå på arbejde i Statsskattedirektoratet. Samtidig havde direktoratet et godt ry; man var stolt af sin arbejdsplads. Men det skulle ikke vare ved.

Anders Fogh Rasmussen havde ført sig frem i Venstre som en benhård ideologisk nyliberalist, hvilket i slutningen af 1980'erne førte ham til ministerstolen i skatteministeriet. Fogh Rasmussen så skatteministeriet som skaffedyret i den velfærdsstat, som var nyliberalisternes hadeobjekt. Jo værre det gik i Skatteministeriet, jo bedre.

Skatteministeriet blev i den grad sat på smalkost, så der ikke var midler til at løse alle pligtmæssige opgaver i forbindelse med kildeskattesystemets elektroniske databehandling. Problemet blev »løst« ved, at udgiften, nogle få millioner ud af et budget på ca. to mia. kr., blev overført til det efterfølgende finansår: Kreativ bogføring. Egentlig var det en bagatelsag, men den socialdemokratiske opposition så en mulighed for at køre en sag, der kunne ramme Anders Fogh Rasmussen. Men han var så smart, at han i stedet gik af som skatteminister, mens angrebet bevirkede, at Westerberg måtte stoppe efter 15 år som succesrig direktør.

Fusionen

Anders Fogh Rasmussen gennemførte også en fusion mellem de statslige skattemyndigheder og toldvæsenet således, at en ny æra begyndte i 1990. Den told- og skattefaglige ledelse blev erstattet af new management, regneark og interne kontroller.

Dog skal det bemærkes, at kildeskattesystemet forblev en succes, men desværre indtraf der også skandaløse begivenheder: Selskabstømmerne i 1990'erne, en række topchefers golfrejse til Sydafrika, det fælles inddrivelsessystem EFI måtte skrottes, ejendomsvurderingssystemet duede ikke, svindel med refusion af udbytteskat i 2010'erne, og til tider en galopperende medarbejderflugt.

Som nævnt fik Hans Westerberg, Christen Amby og Mohan Somani frtaget deres poster ved fusionen. Det samme skete for vicedirektørerne Niels Lauesen og Arne Bernt Petersen samt ligningschef Flemming Paludan. Det var alle personer med stærk skattefaglig ballast.

Jeg har her valgt at skrive et bidrag til Statsskattedirektoratets historie set fra en medarbejders side. Andre må skrive om den efterfølgende udvikling hos de fiskale myndigheder.

Vesterport-bygningen

Statsskattedirektoratet havde hovedsæde i Vesterport-bygningen, der var en meget markant bygning i det københavnske bybillede.

I begyndelsen af 1900-tallet var kvarteret vest for Rådhuspladsen blevet byens hotte sted med imponerende bygninger, forlystelser, Tivoli og Hovedba-

negården. Tom Kristensen giver i romanen *Hærværk* en beskrivelse af området, en beskrivelse af den moderne storby. I Jacob Paludans roman *Jørgen Stein* bruges bygningen som repræsentant for den rodløse modernisme.

Midt i dette område, på et areal, hvor Københavns oprindelige kvægtorv havde ligget, blev Vesterport-bygningen opført fra 1929 til 1932. Efter datidens danske målestok var det en kæmpebygning, der varslede funktionalismens indtog. Der var tale om et stilbrud, som var med til at gøre København til en storby. Der var 1930'ernes modernitet over bygningen, som man kunne genkende i amerikanske film, der f.eks. var optaget i New York. På taget var byens første »levende« neonreklamer. Ifølge datidigt reklamemateriale var der plads til 4.000 arbejdende personer i bygningen.

Det var første gang, at der blev opført en kontorbygning, der ikke var en domicilbygning for en eksisterende virksomhed. Med byggeriet gjorde den internationale finanskapital sit indtog i Danmark, idet det var en engelsk forsikringskoncern, der satsede på moderne forretningsliv, som stod bag dette prestigebyggeri. De kobberbelagte facader var et særsyn, hvilket bevirkede, at den i folkemunde blev døbt Femøren, idet vi den gang havde en mønt på 5 øre af kobber. Da bygningen blev indviet 22. marts 1932, var det en københavnerbegivenhed.

Der var store etablerede virksomheder, som lejede mange lokaler i Vesterport. Imidlertid bestod en stor del af bygningen af mindre kontorer, såkaldte centralkontorer, der var velegnede for mindre virksomheder og iværksættere. Man lejede et nøglefærdigt kontor omfattende et eller flere møblerede rum, og som fungerede som en selvstændig enhed med garderobesrum og håndvaskrum. Samtidig var der adgang til faciliteter som reception, mødelokaler og restaurant. Hvis man som iværksætter ville i gang med sit projekt, skulle man bare indgå en lejekontrakt, og var fri for besvær og udgifter til etablering.

Ud fra funktionalistiske forestillinger var bygningen en dynamisk enhed, der var leveringsdygtig i alt. En By i byen. Bygningen var stor, og den enkelte lejer kunne være ret anonym. F.eks. har både den kommunistiske internationale Komintern og det tyske Gestapo før besættelsen haft dækadresser i bygningen. Den kommunistiske Monde-gruppe og Wilfred Petersens terroristiske mininaziparti har også haft lokaler i Vesterport.

Efter at politiet blev interneret den 19. september 1944, beslaglagde den tyske besættelsesmagt hele bygningen til »politimæssige« formål. Her fik nogle af de værste terrorgrupper under Gestapo, bl.a. Brøndum-banden, til huse. En del af disse terrorister ville ikke overgive sig den 5. maj 1945, men

barrikaderede sig i bygningen. Dette medførte ildkampe ved og beskydning af bygningen, der først blev befriet den 7. maj 1945.

Efter besættelsen var der ledig plads i bygningen. Som anført stod skattemyndigheden i 1945 overfor en meget stor opgave, nemlig pengeombytningen, der skulle få styr på de sorte milliarder, som var kommet i omløb under besættelsen. Selve ombytningen skulle følges op af et omfattende kontrolarbejde. På denne baggrund fik Ligningsdirektoratet andel i de ledige lokaler i Vesterport-bygningen.

I efterkrigsårene krævede skatteopgaven en stadig større administrativ indsats, hvorfor Ligningsdirektoratet fortsatte i Vesterport, da sagerne vedrørende pengeombytning ebbede ud. Skattefolkene havde mange opgaver, og for medarbejderne var Vesterport-bygningen en god ramme om det daglige arbejde. Bygningen var gennemført arkitektonisk, og fuld af sjæl og atmosfære. Man befandt sig i et stykke københavnnerhistorie.

I forbindelse med diverse bankfusioner blev Nordea ejer af bygningen, og da de havde brug for plads, blev de fleste lejere desværre sagt op, bl.a. skattemyndigheden. Ultimo 1990 var det slut for skattefolkene i Vesterport-bygningen. Statsskattedirektoratet havde også lokaler i det tidligere kildestattehus i Birkerød og i F.L. Smidths ejendom i Vestergade, som blev afløst af lokaler i Codanhus.

Min ansættelse hos skattemyndigheden

Som jeg skrev i indledningen, blev jeg grebet af skat. Under jurastudiet blev det min opfattelse, at jura for mig er mest interessant, hvor sammenstødet mellem statsmagt og borger er mest intenst. Oprindeligt var mit fokusområde strafferet, hvor der er en ekstrem voldsom konflikt mellem statsmagten og borgerne, men det er dog kun 5-10% af befolkningen, der på et tidspunkt har haft et problem med strafferetten. I skatteforvaltningen er der et mindre brutalt modsætningsforhold mellem borgerne og statsmagten, men til gengæld drejer det sig om 100% af befolkningen. Jeg var i tvivl, men jeg valgte skatteretten.

Jeg har aldrig haft den opfattelse, at retssystemet er retfærdigt. Som alt andet i samfundet, drejer det sig om magt.

Imidlertid fandt jeg det meningsfuldt at bidrage til en skatteforvaltning, hvor man satsede på retssikkerhed og skatteydevenlighed. Er du i tvivl, har skatteyderen ret.

Når man tiltrådte fik man tildelt en kontaktperson, en føringsofficer. For mit vedkommende blev det daværende fuldmægtig Hans Jørgen Mortensen, der på fortræffelig vis førte mig ind i »Det store uhyre.« Min kontorchef Jytte Christensens ledelsesstil var gulerod til medarbejderne. Jeg har aldrig knoklet så meget i mit liv, som i mine første år i Statsskattedirektoratet.

Vi fik så en ny kontorchef med en anden tilgang til medarbejderne, hvilket førte til, at jeg blev valgt til lokal tillidsmand. Senere blev jeg fællestillidsmand for alle akademikerne og dermed formand for DJØF-klubben.

Det blev en periode, hvor DJØF'erne markerede sig stærkt. Bl.a. blev vi inddraget i ansættelsen af nye akademikere, hvor jeg fik den centrale position, at det i realiteten var mig, der efter en gennemgang af ansøgningerne, udpegede de ansøgere, der blev indkaldt til samtale. Med mit job som ekstern lektor i skatteret på Københavns Universitet havde jeg et godt generelt indblik i, hvad det var for kandidater, der dimitterede.

Efter godt tre år som fællestillidsmand blev jeg endnu engang kaldt op til direktøren. Det var sket så mange gange før, så det var der ikke noget usædvanligt i. Jeg var klar over, at der var omstrukturering i gang, men helt uventet fortalte Westerberg, at han ville opslå en stilling som kontorchef for personalekontoret, som jeg skulle søge. Det gjorde jeg og fik stillingen.

Der var det paradoks, at jeg ikke havde været nogen nem fællestillidsmand. Westerberg havde forinden kontaktet formændene for de andre organisationer, skatterevisorerne og HK'erne, for at høre om de havde indvendinger mod, at jeg overgik fra at være fællestillidsmand for akademikerne til at være kontorchef for personalekontoret. De andre organisationer var ikke utilfredse med at slippe af med mig som konkurrerende organisationsformand.

I alt var jeg ansat i 30 år hos skattemyndigheden, heraf 22 år som kontorchef. I de 22 år har jeg undervejs haft følgende ansvarsområder: Personale, kontrol (sort økonomi), del af kildeskattesystemet, kapitalgevinster (aktier og ejendomme), skattekontrol (bl.a. straffesager) og formalitetssager (skatteforvaltningsloven). Meget interessante områder, der har tiltrukket meget dygtige og engagerede medarbejdere, som det har været en stor fornøjelse at være chef for.

Min interesse for skat strakte sig så langt, at jeg engagerede mig i en del undervisning, herunder som ekstern lektor i skatteret på Københavns Universitet fra 1982 til 2015. Jeg har også undervist i strafferet samme sted fra 1978 til 2015.

Farvel min skat

Efter sammenlægningen med kommunerne i 2005 var det klart, at der ville komme en slankning af ledelsesniveauet. Den blev sat i værk i 2008.

Jeg var chef for et meget stort kontor, Proces og kapitalafkast, med ansvar for skatteforvaltningsloven, skattekontrolløven, ejendomsavance, aktieavance og kursgevinster. Der var 26 akademiske medarbejdere, en skatterevisor og en kontordame. Kontoret kørte upåklageligt, men jeg gjorde ikke hoftjeneste. Jeg fedtede ikke for direktøren og opsøgte ham ikke dagligt. Under en MUS-samtale havde min direktør kaldt mig »autonom«.

Slankningsprojektet gik ud på, at 41 chefer skulle fjernes. Når en sådan nedskæringsproces skal gennemføres, bliver der fastsat en bestemt samtale dag, hvor kontorcheferne skulle møde hos en af direktørerne.

For mit vedkommende fik jeg at vide, at direktionen havde besluttet, at jeg skulle udtræde af ledelsesorganisationen; jeg var jo en af de ældste kontorchefer, 63 år. Samtidigt fik jeg at vide, at jeg kunne fortsatte som konsulent. Jeg svarede prompte, at jeg som tjenestemand havde krav på tre års fuld rådighedsløn og derefter tjenestemandspension. Et pænt gyldent håndtryk.

Uanset håndtryk, gjorde det ondt at blive smidt på porten fra min arbejdsplads i 30 år. En arbejdsplads og et arbejde, som udgjorde en væsentlig del af mit liv.

Jeg blev fyret en onsdag, og om fredagen kl. 10 skulle alle kontorchefer holde kontormøde og orientere medarbejderne om de beslutninger, der var taget. Kollegerne vidste godt, at jeg var blevet fyret. De havde set mit triste ansigt. Da vi startede mødet om fredagen kl. 10, kunne kollegerne godt se et underligt smil bag mit triste ansigt. Jeg kunne fortælle, at jeg havde fået job som advokat.

Jeg blev fritstillet den 1. januar 2009 med endelig afsked ved udgangen af februar 2009.

På det subjektive plan havde jeg meget negative følelser over for dem, der fyrede mig. Det gjorde ondt at skulle sige farvel til alle mine pragtfulde kolleger. I 30 år havde jeg som anført investeret min person i det fællesskab, som skatteforvaltningens personale udgør. Personalet på gulvet er fantastiske mennesker.

Men objektivt var det en kæmpe chance. Det ligger i min natur, at jeg gerne vil være med, når det er stormvejr. I en sådan situation tager jeg gerne en tørn. På et advokatkontor kommer der en løbende strøm af per-

soner, der har et problem, som typisk kræver en »mobilisering«. I en del tilfælde kan man som advokat bistå med en mindelig løsning, et forlig. Forligsløsningerne fremmes af, at advokaten er »bevæbnet«, man er altid parat til en fight. Jeg trives med at kæmpe for en klient. Nogle gange bliver det nødvendigt at gå i retten, og når dette sker, giver det en stor tilfredsstillelse at forlade en retsbygning efter en hård dag, hvor man virkelig har brugt sine kræfter.

Med det forløb der har været, har jeg fået tilfredsstillet to sider af mine ønsker til livet. Jeg fik 30 fantastiske år i fællesskab med de dejlige kolleger i skatteforvaltningen, og foreløbig har jeg haft 14 år i orkanens øje som juridisk fighter. Fællesskab og fight.

Post Scriptum

Udviklingen af indkomstskatten er interessant, men udgør kun en meget lille del af skattevæsenets historie. Gennem alle tider har beskatning været et væsentligt element i samfundslivet.

Et interessant eksempel nævnes i Juleevangeliet, hvor der står: »Og det skete i de dage, at der udgik en befaling fra kejser Augustus om at der skulle være folketælling i hele verden.« Det var det romerske skattevæsen, der ville forbedre den datidige skatteadministration. Derfor skulle borgerne tage til deres oprindelsesby, og indskrive sig dér. Josef og Maria måtte tage fra Nazaret til Betlehem.

Det var vore kolleger i Romerrigets skattevæsen, der startede kristendommen.

Anmeldelser



Søren Mulvad: *Sæd og Uskik for Riber Ret. Små kapitler af et langt forløb*. Historisk Samfund for Ribe Amt, 2021. 232 s., 252 kr.

Mange kender sikkert talemåden »Pris du Gud, min Dreng, at du ikke kom for Riber ret, sagde Kællingen, da hun så sin Søn dingle fra Varde Galge.« Talemåden bunder i, at den gamle Riber Ret indeholdt meget strikte bestemmelser for straffe, og disse straffe var meget stramme, meget hårde. Ribe Byret fra 1269 er blandt de ældste af de omkring 10 retsregler i det daværende Danmark, skrevet på begge sider af et stykke pergament som nu findes i Det kongelige Bibliotek

i København. Samlingen blev senere udvidet fra 60 paragraffer til mere end det dobbelte, som kendes i en indbundet håndskrift fra 1400-tallet. Denne udgave blev udført til lokalt brug, altså af Ribe Byret, hvilket fremgår af de solide sølvspænder med Ribes byvåben, som håndskriftet er udstyret med.

Byrettens domme kendes fra 1561 og er samlet i retsprotokollerne for Riber Ret, som findes i en næsten komplet række for årene 1561-1850. De fleste sager er trivielle gældssager, ejendomsvurderinger, sager om slagsmål og ærekrænkelse, og mange steder er retsreferaterne afbrudt af ordet »Forligt,« hvilket den ellers i omdømme strenge Riber Ret i vid udstrækning foretrak, frem for at idømme straffe. Og skønt, som forfatteren anfører, det først og fremmest var samfundets problembørn, der mødte i retten, så er der langt mellem snapsene, hvis man søger efter blod og bål. Da man i de ældste retter imidlertid kun opererede med bødestrafte, frifindelse eller legemsstraf, og da disse legemsstraffe, som kunne være både voldsomme og modbydelige, er indskrevet i retsprotokollerne, er det formodentlig for-

klaringen på det rygte om strenghed, som kom til at hænge ved Riber Ret i en grad, så det at dingle fra Varde Galge var noget man burde takke Gud for. I parentes bemærket kan der da også være noget om snakken, hvis en hængning i Varde ville have udløst tortur og maltraktering for en tilsvarende forbrydelse før henrettelsen i Ribe. Men lad det nu være.

Den erfarne og produktive lokalhistoriker Søren Mulvad har med bogen *Sæd og Uskik for Riber Ret* godtgjort, at muligvis var Riber Ret på papiret et meget strengt og straffende foretagende, men i virkelighed meget mere mild end rygtet vild vide. Kun i enkelte tilfælde har forfatteren fundet indførsler i retsprotokollerne om, at en forbryder er dømt fra sit liv, men om sagen er endt med halshugning, hængning eller brand kan ikke afgøres. Mulvads bog er ikke struktureret i en kronologisk gennemgang af retsprotokollerne, men i en række temaer, i hvilke han så gengiver en eller flere episoder for det pågældende tema. Det kan være bysladder, embedsmisbrug, trolddom, overfald, tyveri, uterlighed i kirken osv., alt sammen særdeles interessante bidrag til Ribe bys kulturhistorie, men altså også en afmontering af rygtet om den strenge Riber Ret, bl.a. hvor retten, efter at byen ikke længere har egen bøddel, skæver til skillingerne, når fuldbyrdelsen af en straf krævede, at man hyrede en bøddel udefra, og ligefrem måtte sætte sig i udgifter for f.eks. at få en stakkel pisket. Og så er der nogle dele, som har særlig interesse for *Zises* læsere.

Den første del indgår som første episode i kapitlet Embedsmisbrug. Det er en indviklet affære, som drejer sig om, hvorvidt byens told nu også blev korrekt opkrævet af de stedlige toldere. Skønt centraladministrationen, eller måske netop derfor, havde indført et system med såkaldte præsidenter, der skulle tilse at alt nu også gik rigtigt for sig, kunne der alligevel være tvivl, som i sensommeren 1707, hvor der opstod mistanke om, at den stedlige tolder dels ikke var helt korrekt i sin embedsførelse, i øvrigt dækket af byfogeden, og dels at disse to, dvs. tolderen og byfogeden, smædede rænker og konspirerede mod præsidenten, altså kongens kontrollør på stedet. Sagen bliver ikke mindre kompliceret af, at tobakstolden, som det var almindelig brugt, var bortliciteret, altså outsourcet eller privatiseret. Det endte med flere fængslinger som en del af processen, hvilket der på det nærmeste i sig selv kom en sag ud af, og efter en mellemlanding, dvs. dom i sagen om fortoldning af tobak i september 1709, som i øvrigt frikendte tolderen Hans Holm, fortsatte den indviklede sag, som den slags jo er, sin træge gang i september 1709, med retsmøde og retsreferat, og den 15. oktober 1709 blev sagen optaget til dom. Og så er man fremme ved vejs ende, og for

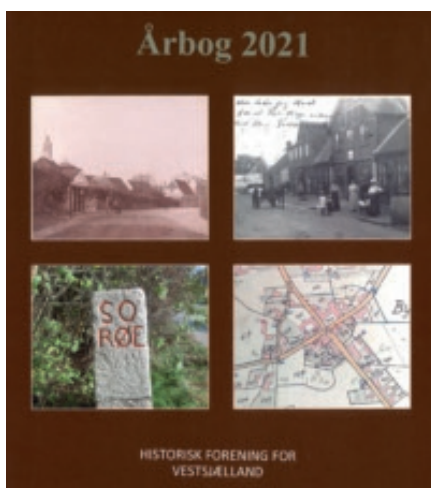
forfatteren må der efter transskribering af de mange siders retsreferat være spænding til det sidste i spørgsmålet om, hvad dommen så blev. Og det er læseren efter at have forsøgt at holde tråden gennem de lange referater også spændt på. Hvad blev så dommen? Det ved vi ikke. Man kan se, at sagen blev optaget til dom den 15. oktober 1709, men dommen blev aldrig indført i protokollen, så udfaldet kendes ikke.

Naturligvis, om man tør sige det, findes der også et særskilt kapitel om Toldere og smuglere, der er ganske omfattende, og som rummer ikke mindre end otte episoder. Det var toldmæssigt indviklede forhold, der gjorde sig gældende for Ribe, fordi byen ikke blot havde den sædvanlige konsumtion, men også den told, der bestemtes af den nære landegrænse til hertugdømmerne, og som spillede en særlig rolle ved udførsel af heste og kvæg, og hertil kom, at nogle af toldafgifterne tilhørte byen mens andre tilhørte staten, og at tolden, som vi har set det tidligere, oftest var bortforpagtet til personer, der så ansatte andre til at opkræve den. Der var med andre ord rige forudsætninger for, at noget kunne gå galt, både bevidst og ubevidst, og hvis noget gik galt bevidst kunne man altid henvise til den lokale udefinerbare toldmæssige biksemad, hvor der var rigeligt af muligheder for at tage fejl. Det var komplekst, og det er sagerne også ofte. I en sag fra januar 1706 består alene kendelsen af mere end to bogsider. Andre sager glimrer ved, at forhør mv. ganske vist er indført, mens dommen ikke blev indført i protokollerne.

Disse toldhistoriske elementer er som nævnt blot enkelte af temaerne og episoderne i Mulvads bog, men adskiller sig fra de øvrige ved deres kompleksitet. Her er det ikke blot et spørgsmål om, hvem der gjorde hvad, men også hvad hvem måtte gøre. Man kunne mene, at de toldmæssige sagers kompleksitet, ligesom toldernes rolle i de ligeledes komplicerede sager om embedsmisbrug, havde fået dommerne i Ribe Ret til at lade nåde gå for ret og dømme mildt, men det var ikke tilfældet. Også i mere enkle sager søgte man forlig, så alting tyder på, at det var ligegyldigt om man dingledede i Ribe eller i Varde Galge.

Der er mange forhold i fortiden, som man i almindelighed opfatter som stadfæstet og vedtaget, og som ved nærmere eftersyn viser sig at være en myte, herunder Riber Rets strenghed. Det er Søren Mulvads fortjeneste at have taget livet af den myte. På den måde er livet blevet taget af noget ved Riber Ret, som faktisk i udstrakt grad viste nåde. Også selv om det var af praktiske eller økonomiske grunde, eller fordi man ikke kunne finde hoved og hale på en sag. Det sidste gælder især toldsagerne.

Henrik Gjøde Nielsen



Helge Torm (red.): *Årbog for Historisk Forening for Vestsjælland 2021*. Historisk Forening for Vestsjælland, 2021. 116 s.

I *Årbog for Historisk Forening for Vestsjælland 2021* finder man s. 8-21 artiklen »Korsørs accise- og konsumptionsboder« af Flemming Bruun. Artiklen tager dels sigte på at give eksempler på, hvorledes staten på den ene side gennem de sidste 1000 år har arbejdet på at skaffe indtægter til de stadigt større udgifter, og hvordan borgerne på den

anden side har forsøgt at undgå at betale, dels og især opkrævning af de forbrugsafgifter, der også har sat sig fysiske spor i Korsør.

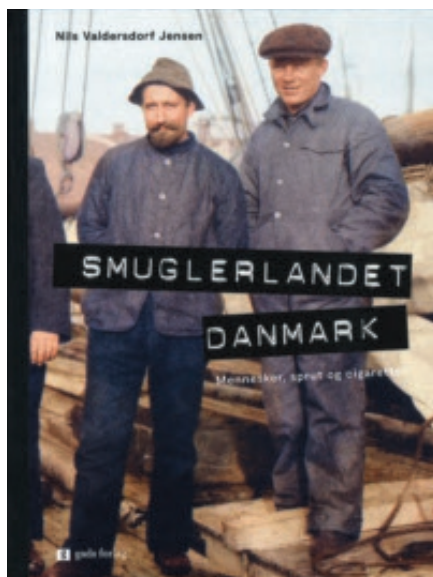
Særligt det sidste introduceres på en og samme tid minimalt og imponerende, med et helsidesfoto af Acciseboden, også kaldet Bomhuset, i Korsør. Et lillebitte hus, men udstyret med helvalmet tag, facade med udhæng i hele bygningens bredde, der består af en frontispice båret af fire doriske søjler(!), og udhænget danner en loggia foran bygningens hovedindgang, som er en smal dør. Formodentlig opført 1838-39 for den toldbetjent, der skulle indkræve konsumptionsafgifter for indførelse af visse varer til Korsør. I sandhed en statelig og pompøs bygning en miniature.

Forfatteren beskriver den stadigt voksende mængde af skatter, behovet for byporte og acciseboder, portene og bodernes funktion, alt på det overordnede niveau, inden han vender sig mod porte og boder i Korsør. Ved hjælp af tekst, kort, tegninger og fotografier gennemgås så det man kan kalde forbrugsafgiftsopkrævningens fysiske spor i Korsør, og der er en del, heraf selvsagt en mængde som er forsvundet, men altså også bygninger og bygningselementer, som fortsat findes i byen. Den fine Accisebod, som er fredet, får et selvstændigt inserat, og det har den fortjent. Artiklen afsluttes med en redegørelse for konsumptionens forsvinden og dermed portenes forsvinden. Den fyldige litteraturliste artiklens omfang taget i betragtning, borger for grundigheden.

Flemming Bruun har skrevet en både grundig og komprimeret artikel. Og et inspirerende arbejde. Et lignende projekt kan med udbytte gennemføres i adskillige byer i landet. Efter læsning melder sig en tanke: Gad vide,

hvordan situationen egentlig er her på stedet? Når man som Flemming Bruun har skrevet en artikel som både beriger og inspirerer, har man gjort det godt.

Henrik Gjøde Nielsen



Nils Valdersdorf Jensen: *Smuglerlandet Danmark. Mennesker, sprut og cigaretter*. Gads Forlag i samarbejde med Svendborg Museum og M/S Museet for Søfart, 2022. 288 s., 349,95 kr.

Det er i alle måder en stor bog, Niels Valdersdorf Jensen har skrevet, også omfangsmæssigt; 288 sider, stort format, rigt illustreret. *Smuglerlandet Danmark* bygger på forfatterens ph.d.-afhandling *Moral på grænsen – stats og smugleri i det sydfynske Øhav, 1850-2000*, Syddansk Universitet 2001, samt på yderligere to artikler, nemlig »Til Skade for det Almindelige – Smugleriet i Det Sydfynske Øhav 1750-1850,« i *Sydfynske Årbøger 2022*, samt »Den glemte grænse. Sydfynske smuglere i krig og forbudstid,« i *Søfartshistorier*, 2020. Der henvises til disse arbejder i starten af oversigten over kilder og litteratur, med en bemærkning om, at fodnoter findes i afhandlingen og de nævnte artikler, og at noter derfor er udeladt i *Smuglerlandet Danmark*. Det er lidt en skam at man således ikke kan se forfatteren over skulderen i *Smuglerlandet Danmark*, men det er vel en tendens man må leve med, også i denne sammenhæng. Under alle omstændigheder er det faglige fundament i orden.

Smuglerlandet Danmark er kronologisk opbygget i otte hovedkapitler der omfatter varierende årrækker og sidetal, og afsluttes med et niende kapitel, der omfatter hele perioden, tiden 1750-2000. Det geografiske tyngdepunkt er det sydfynske øhav, der betegnes som Danmarks smuglerfarvand par excellence, men forfatteren kommer også omkring Øresundskysten, Bornholm og den jyske vestkyst i det væld af fortællinger, der indgår i bogen. For perioden 1750-1960 bygger bogen selvsagt på skriftlige kilder, der

prisværdigt er angivet, mens forfatteren for tiden 1960-2000 endnu mere prisværdigt også inddrager mundtlige kilder, med behørig anonymisering, hvilket i øvrigt også gælder de skriftlige kilder for tiden efter 1946, idet bogen jo behandler kriminalitet i stor og lille skala, og kildematerialet for perioden efter 1946 derfor indeholder følsomme oplysninger. Den periodiske afgrænsning, de 250 år fra 1750 til 2000, omtales af forfatteren som de mest foranderlige i danmarkshistorien, med industrialisering, afindustrialisering og globalisering osv., og er således, sammen med toldloven eller rettere Toldforordningen af 1797, bestemmende for afgrænsningen.

Men det statslige initiativ med Toldforordningen af 1797 er altså det retslige eller juridiske udgangspunkt, med 1750 som det periodiske. Og der var behov for initiativer på området. Nogle få eksempler er nok til at give indtryk af bogen og historien.

I 1773 blev det af forfatteren Christian Biering bemærket, at der i flere danske købstæder kun blev fortoldet er par pund kaffe om året, og så lidt vin, at det kun dækkede kirkens forbrug; resten blev smuglet ind i byerne. Og når tolderne endelig tog initiativ til at få stoppet uvæsenet, risikerede de under den efterfølgende retssag at opleve, at smuglerne blev frifundet, mens toldforpagterne fik en bøde. Det hjalp naturligvis noget, da man i 1824 oprettede Krydstoldvæsenet, men da man samtidigt havde den ordning, at de pågrebne smuglere selv skulle oplyse, hvor meget de smuglede varer var værd, og de pågrebne således selv var med til at bestemme størrelsen på de bøder de blev idømt, var det så som så med den præventive effekt. Desuden blev mange bøder ikke betalt, men i stedet afsonet i arresthuse, så det var ikke meget kongens kasse så til toldafgifterne, i det omtalte tilfælde i Vestjylland.

En anden slags smugleri, der nok var mere velset i Danmark end i Tyskland, var oversmuglingen fra Tyskland til Danmark af dansksindede sønderjyder, der ikke ønskede at gå i tysk krigstjeneste under Første Verdenskrig 1914-1918. I samme boldgade finder man overførslen af danske jøder til Sverige under besættelsen 1940-1945.

I den mere traditionelle del af genren finder man eksplosionen i smugling af spiritus under afholdsforeningernes storhedstid i begyndelsen af 1900-tallet. Afholdsforeningernes kamp for et spiritusforbud, og dermed en med sikkerhed forventet stigning i smugleriet, blev søgt imødegået af forfatteren Johan Skjoldborg med ordene om, at et alkoholforbud ville have smugleri, hykleri og den slags uhumskheder til følge, og dermed en forsimpling af folket.

Smugleri og de primære genstande for smugleri bølgede frem og tilbage, havde op- og nedgangstider, men der var under alle omstændigheder penge i skidtet. Det illustreres, bogstaveligt, at et fint foto af smugleren Aleksander Blask, der ser på en båd, og frem af begge hans baglommer stikker store bundter pengesedler.

Naturligvis har der fundet smugling sted også før 1750; det har der vel, siden mennesket for første gang oprettede en grænse af en eller anden slags, men den periodiske afgrænsning er naturligvis med til overhovedet at gøre det muligt for forfatteren at løse opgaven. Dvs. det forhold, at staten engagerer sig systematisk i bekæmpelsen af smugleri. Det betyder så også, at nogle af de centrale elementer i hele den behandlede periode på den ene side er det storstilede og organiserede smugleri, big business der styres af store såvel nationale som internationale bagmænd, og på den anden side det forhold, at smugleri, eller i hvert fald dele af smugleriet og i dele af den behandlede periode, har et nærmest hyggeligt skær over sig; det skader jo ikke rigtig nogen, og staten får nok hvad den skal have alligevel, og det par flasker eller de pakker cigaretter osv. Men ulovligt var og er smugleri ligegodt.

En af bogens store fortjenester er da også, at forfatteren afdækker den mentalitet, der længe og ofte har været med til at retfærdiggøre smugleriet. Her burde ordet retfærdiggøre, vil nogen sikkert hævde, have været i citationstegn, men det er det ikke, fordi der netop omkring smugleriet, og blandt smuglerne selv, ofte har været en mentalitet, der rummede en rodfæstet overbevisning om, at smugleri i bund og grund var i orden, nærmest en hæderlig foreteelse; en opfattelse, som romantikken omkring smugleri og visse smuglere da også har været med til at frembringe. Denne afdækning tilvejebringes netop ved hjælp af de mange beretninger og fortællinger om smugleri, som bogen indeholder; beretninger og fortællinger, som for bogens sene periode beredvilligt er givet af de involverede til forfatteren, hvilket i sig selv angiver smuglerimentaliteten, og i en vis grad smuglerimentaliteten; smugleri var og blev i sig selv en mere eller mindre prisværdig aktivitet, eller i hvert fald en bemærkelsesværdig aktivitet, eller ligefrem en bedrift. Det er således ikke de overordnede, statslige initiativer, der fylder mest i bogen, men disse angives, hvilket også gælder disse initiativers konsekvenser i marken, eller mere gennemgående i farvandet.

Og endnu i 1909 kunne man i *Bornholms Tidende* argumentere for, at smugleri vel var en forbrydelse mod loven, men ikke mod samvittigheden eller moralen. Det ændrede sig imidlertid, i hvert fald i en vis grad, under

Første Verdenskrig, hvor smugleri, i form af illegal udførsel af danske varer, bragte Danmarks neutralitet i fare, og smugleri derfor gik fra at være noget, som alle kendte til og accepterede, til at blive opfattet som potentielt statsundergravende virksomhed.

Men den tendens vendte også. Visse storsmuglere skelnede i 1960'erne mellem ulovligt og kriminelt, og i den forbindelse blev cigaretsmugling blot betegnet som ulovligt. Smugling kunne faktisk, stadig ifølge visse storsmuglere, være en god samfundsgerning, for de penge, som køberne af smuglercigaretter sparede, kunne naturligvis bruges på andre daglige fornødenheder. En noget særegen logik, men ikke desto mindre en logik, og i hvert fald en god forklaring, når man nu skulle overbevise sig selv om, at smugling egentligt ikke var en forkert ting. På et tidspunkt samledes smuglerne oven i købet det som pressen kaldte smuglerkongressen, for at diskutere toldvæsenets stadig skrappe metoder. Smuglerne var forargede over toldernes bissetricks, som det betegnes, og var f.eks. utilfredse med, at tolderne var begyndt at hoppe ud på vejen, så smuglerne var nødt til at stoppe deres biler. De var, anførte smuglerne, jo blot »erhvervsfolk uden bogføringspligt.« Man kan strække argumentationen langt.

Og man kan følge historien endnu længere og endnu dybere i *Smuglerlandet Danmark*. Det er en fin, flot og grundig bog, Nils Valdersdorf Jensen har skrevet. Den kan absolut anbefales til enhver med interesse for denne særlige i lange tider alment accepterede, men ligegodt ulovlige, del af dansk toldhistorie.

Henrik Gjøde Nielsen



Lars Thisgaard, Flemming Fogh (red.): *Historisk Årbog for Rødding-Egnen 2021*. Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rødding Kommune, 2021. 152 s.

Told- og skattehistorie er et emne, der ofte behandles i de lokal-, amts- og regionalhistoriske årbøger, således også i *Historisk Årbog for Rødding-Egnen 2021*, som s. 79-85 bringer Poul Hvids artikel »Smugleren fra Jels«, skrevet i begyndelsen af 1960'erne. Efter en indledende beskrivelse af landskabet kommer forfatteren, og læseren, til en smuk gård ved landevejen i Jels Troldkær,

hvor man på tagryggen ser en vindfløj, en vejrhane skriver forfatteren, som forestiller en mand med en sæk over skulderen, forfulgt af en grænsegendarm til hest. Manden er gårdejer Martin Nielsen, der endnu i 1960'erne betegnes som en kendt mand i sognet, og under Første Verdenskrig 1914-1918, anføres det, var Martin Nielsen mindst lige så kendt som storsmugler. Da Poul Hvid skrev artiklen var det ganske vist sønnen der boede på gården, mens den tidligere storsmugler Martin Nielsen med sans for det barokke havde slået sig ned i det gamle grænsegendarmhus, som vogtede den daværende grænse mellem Tyskland og Danmark.

Og så kommer vi til sagen, nemlig et interview med Martin Nielsen. Til en start får vi historien om vindfløjen. Martin Nielsen satte den op til minde om en dramatisk smuglerfærd, under hvilken han blev forfulgt af en grænsegendarm til hest, som til overflod affyrede 18-19 skud efter ham, men det lykkedes Nielsen at slippe væk. Dette særlige smuglertogt var imidlertid så dramatisk, at Nielsen mente, at der skulle sættes et særligt minde over det, nemlig vindfløjen. Videre går det med beretninger om både vel- og mislykkede smuglertogter, om vinden der ved nattetide blæste tusindvis af kr. ud af hånden på ham og spredte dem over en mark, om en stor bøder der ved hjælp af en listig advokat blev kraftigt reduceret osv. Der må have været flest vellykkede togter, for alt i alt regnede Martin Nielsen med, at han havde sparet 100.000 af de gode gamle rigsmark sammen ved smugle-

rierne, og for de penge begyndte han at bygge huset ved gården. Og man sagde, at det var smuglerierne, der betalte den nye gård. Men da krigen gik mod enden ville arbejderne ikke længere tage mod betaling i tyske penge, og den store formue var pludselig intet værd. Alle pengene gik tabt. Men gården blev bygget, og i 1960'erne var Martin Nielsen en af de kendteste nationale skikkelser i sognet, en stor taler og en mand med en lang række tillidshverv, uanset hans i forhold til loven blakkede fortid.

Og så er vi ved den særlige smuglermentalitet. Det fremgår af Poul Hvids artikel, at så at sige alle på egnen smuglede, og at det blot var et spørgsmål om, hvem der smuglede så meget, at han kunne kaldes en rigtig smugler. Det kunne Martin Nielsen, som ifølge hans eget udsagn kun fortrød, at han ikke førte dagbog. Martin Nielsen var blandt sognets fremmeste mænd. Samvittigheden plagede ikke Martin Nielsen. Faktisk var han så stolt af sine bedrifter, at han valgte at give den mest glørværdige et synligt minde i form af vindfløjen. Et mere tydeligt udtryk for smuglermentalitet kan man næppe finde. Det understreges da også af, at Nils Valdersdorf Jensen i *Smuglandet Danmark* gengiver Martin Nielsens vindfløj. I Poul Hvids artikel findes et foto af smugleren, med sin smuglersæk over skulderen, fotograferet foran sin gård. Med vindfløj.

Henrik Gjøde Nielsen



Ole Pilegaard Hansen: *Præstø Toldkammer*. Forlaget Pilegaarden, 2020. 42 s.

Ole Pilegaard Hansen har skrevet en underholdende og oplysende lille bog om Præstø Toldkammer. Det er en stor historie, som forfatteren presser ned på få sider. Bogen rummer mange illustrationer, så der har på den ene side skullet komprimeres betydeligt. På den anden side er der også ruttet lidt med pladsen. Således optager billedet af et toldskilt med tilhørende tekst hele s. 4; det oplyses, at det viste toldskilt er identisk med det, der hang på mu-

ren på Præstø Toldkammer i 1962, hvor forfatteren gjorde tjeneste i byen. Men det er ikke forfatterens egne erindringer, der står i centrum her, idet disse er beskrevet i bogen *Ud i livet – og mærk verden*, som også anmeldes i herværende årbog. Derimod fokuserer indholdet i det lille hæfte, oplyses det, alene på toldvæsenet som institution i almindelighed, og Præstø Toldkammers historie i særdeleshed.

Noget af en mundfuld, som antydtes, og forfatteren starter da også, næsten, med Adam og Eva, eller i hvert fald med lignelsen om farisæeren og tolderen fra Lukasevangeliet. Og så går det ellers over stok og sten. Først et kort kapitel om toldvæsenets historie med Christian IVs ordinans af 1632, redegørelse for konsumtionsafgiften og toldvæsenet i de følgende århundreder, fire sider hvoraf godt en er illustrationer, frem til et kapitel om Præstø i tidligere tider, som indeholder afsnit om kloster i byen, krigen mod Sverige, brand, pest og slagsmål, et tolderudlæg og om overtrædelse af landets forordninger, som med sine otte sider og kun to små illustrationer tekstmæssigt fylder mest, alt på de første 17 sider, hvorefter vi på s. 18 tager fat på Præstø Toldkammers historie, incl. bygningshistorie. Det klares på seks sider, hvoraf de fire er illustrationer, heraf en side med avisudklip. Derpå følger en liste over chefer og personale i Præstø 1556-1970, 11 sider, uden illustrationer men med god plads mellem indførslerne, hvorefter vi kommer til Det daglige liv ved Præstø Toldkammer, primært ud fra de lovmæssige arbejdsgange og -regler. Det klares på seks sider, hvoraf næsten fire er illustrationer. Bogen afsluttes s. 41 med en kort fortegnelse over kildemateriale, og s. 42 med et billede af Præstø havn i 1950'erne.

Der er således tale om en kortfattet introduktion til dansk toldhistorie og til Præstø Toldkammers historie. De fleste af illustrationerne er udmærkede. Meget i dybden kommer man i sagens natur ikke. I fortegnelsen over kildemateriale, der også rummer litteratur, savner man da også henvisning til grundlæggende toldhistorisk litteratur, som *Dansk Toldhistorie I-V*, 1987-1990. Men det har næppe heller været forfatterens hensigt at gå i de dybder. Så læs den lille bog, som det, den er: En introduktion til dansk toldhistorie, til Præstø Toldkammers historie, og desuden med et kapitel om Præstø bys historie.

Henrik Gjøde Nielsen



Koldingbogen 2022. *Kvindeliu*. Kolding Stadsarkiv, 2022. 236 s., 150 kr.

Magda Frederiksen, senere Philipsen (f.1947), dengang officielt frk. Frederiksen eller blot Magda, beretter i sine erindringer »Kontorlærning ved Kolding Toldkammer« i *Koldingbogen 2022* med kvindeliu som tema, udgivet af Kolding Stadsarkiv, bl.a. om sin tid som kontorlærning ved Kolding Toldkammer 1963-1966;

og i sagens natur, og jævnfør artiklens titel, kun kort erindringerne frem til afgang i 2009. Erindringer er absolut af personlig interesse for mig, eftersom jeg 1968-1970 var toldelev ved Kolding Distriktstoldkammer, som det var blevet til, da jeg blev ansat 1. august 1968, og dermed kender en stor del af det persongalleri, der udrulles fra den tid.

Kolding Distriktstoldkammer var et godt uddannelsessted, hvor en væsentlig del af oplæringen var sidemandsoplæring, hvorved såvel kontorlærning som toldelever fik et godt indblik i det praktiske arbejde. Vi toldelever fik suppleret den praktiske indlæring med en teoretisk oplæring ved at læse med toldkontrollør frk. Skantz (f. 1920), der var den, der i det daglige i praksis styrede kassererkontoret, selv om den formelle leder var toldkasserer C.B. Braae (f. 1903).

Kassen bestyredes af overtoldassistent fru Poula Hansen (f. 1900), som førte kassejournalen med pen og blæk, og som i telefonen præsenterede sig som fru Holger Hansen! Styr på kasse og kassejournal havde fru Hansen, for når tid var, så lød det på kassererkontoret »Så summer vi«, og så var det, som Magda skriver, »bare med at få sammentalt dagens bogførte beløb i vore bøger op og afstemme med kassebogen«. Fru Hansen sammentalte kolonnerne i kassebogen i hovedet, og hvis det ikke stemte med de øvrige bøger, så var det ikke fru Hansen, der havde talt forkert, selv om det øvrige personale anvendte regnemaskine til sammentællingerne.

Motorekspeditionerne blev forestået af kontorfunktionær fru E. Juhl (f. 1900). Man var fredet, når man var til oplæring hos hende, for der var ingen indblanding fra andre i kontoret i hendes arbejde!

De øvrige på kontoret var alle yngre kvinder. Frk. Solveig Rasmussen (f. 1945), der havde ansvaret for skibspulten, var også ret skrap såvel som

meget kompetent. Solveig var startet som kontorlærling sammen med Magda i 1963. Her blev ankomne skibe ind- og udklareret samt udstedt søfartsbøger og bemandingslister fornyet, når de var fuldt udskrevne. Hvem der da havde det overordnede ansvar for registreringen af fortoldnings- og udførselsangivelser samt registrering af TIR-carneter og ATA-carneter mv. ved ud- og indgående pult erindrer jeg ikke.

På kontoret var der lige fra morgenstunden en livlig trafik af speditører, skibsmæglere, skibsprovisioneringshandlere og autoforhandlere samt periodisk folk, som skulle have indløst deres gevinster i Klasselotteriet eller præmieobligationer. Og indimellem dukkede også en enkelt skyldner op for at betale sin momsgæld.

Nå, men det er ikke mine erindringer, det drejer sig om. Magda blev ansat som kontorlærling ved Kolding Toldkammer 1. september 1963. Arbejdstiden var dengang 8-17, og lørdagen var også en arbejdsdag. Tilsvarende var man på arbejde juleaftensdag og nytårsaftensdag, mens Grundlovsdag vel var en halv arbejdsdag. Begyndelseslønnen var 475 kr. om måneden, og slutlønnen som kontorlærling 594 kr. om måneden. Omgangstonen var meget formel; tiltaleformen var »De«, »Hr.«, »Fru« eller »Frøken« og så efternavnet.

Arbejdsopgaverne var ikke så forskellige for kontorlærlinge og told elever, da alle kom godt rundt i toldkammerets arbejdsområder. En af opgaverne var at gå i banken, dengang Nationalbanken, som havde en afdeling i Kolding, og senere Landmandsbanken, hvor man indbragte dagens intrader, kontanter og checks samt ligeledes fra tid til anden også hentede kontanter. Hvis den medbragte sum i kontanter oversteg 20.000 kr., skulle vi være ledsaget af en toldbetjent. Herudover var der på formiddagsturen ofte småærinder for kollegerne på kontoret.

En anden daglig opgave, som Magda havde, var at sætte en kedel vand over gassen i den beskedne frokoststue og sætte de rigtige kopper frem på de sædvanlige pladser til det første hold, dvs. spidserne. Toldkasserer Braae bryggede kaffen på madam blå, for det var andre ikke betroet, men som Magda skriver, så gud nåde og trøste én, hvis man glemte at sætte vand over, for så skældte Braae ud, og det kunne han!

Magda var på toldvæsenets første årgang kontorlærlinge, som skulle have handelsmedhjælpereksamen, og Magda måtte derfor på handelsskole to dage om ugen fra kl. 13 til kl. 18. Efter veloverstået eksamen og endt læretid 1. september 1966 blev Magda ansat som fungerende kontorassistent og 1. marts 1969 forelå ansættelsesbrevet som kontorassistent. 1. september

1966 fik Magda således udbetalt to lønninger, da hun gik fra bagudlønnet kontorlærning til forudlønnet tjenestemand.

Da pladsen var knap ved Kolding Distriktstoldkammer, havde toldvæsenet i forbindelse med momsens indførelse lejet ekstra lokaler på Agtrupvej, men man ville i lighed med flere andre distriktstoldkamre gerne have samlet personalet på én lokalitet. Dette lykkedes i 1976 med indflytningen på den tidligere Sct. Hedvigs Klinik, hvor man forblev frem til 1990.

Da toldvæsenet og det statslige skattevæsen blev slået sammen i 1990, blev distriktstoldkamrene i Trekantområdet slået sammen med Amtsskatteinspektoratet i Vejle og blev til Told- og Skatteregion Vejle, som blev samlet på Boulevarden i Vejle, hvortil også Magda flyttede.

I forbindelse med oprettelsen af det nye Betalingscenter Ringkøbing i 2005 søgte Magda sammen med flere andre kolleger fra Vejle dertil og var dermed med til at udgøre det faglige fundament under betalingscentret, som ellers i stort omfang blev bemandet med tvangsforflyttede og lokalt nyansat arbejdskraft.

Artiklen er rigt illustreret, men desværre kun med et enkelt interiørfoto med Magda, men ellers ingen billeder af toldkammerets personale på kassererkontoret, hvilket desværre savnes fra den tid. Af andre fotografier er der et enkelt af toldinspektør/distriktstoldchef C.W.B. Nielsen (f. 1906) samt et med nogle få kolleger fotograferet i 1976 på trappen til den tidligere Sct. Hedvigs Klinik i forbindelse med flytningen dertil. Her ser man på trappen bl.a. toldpatruljemester A.E.S. Dam, toldinspektør H.F. Frank, toldinspektør J.K. Larsen, overkontorassistent Inger Hansen, distriktstoldschef E.P.F. Kaae, assistent I. Skou og overassistent Hella Grau.

En anden artikel i Koldingbogen 2022, som også kunne være af interesse for Zises læsere, er »På sporet af Ingeborg« af Kim Mikkelsen, der omhandler kaptajn ved grænsegendarmeriet Aage Mallings-Jacobsens datter Ingeborg Emilie Mallings-Jacobsen (f. 1925), som under besættelsen efteråret 1944 gik i Gestapos tjeneste på Staldgården i Kolding, hvor faderen forinden havde siddet arresteret, inden han blev deporteret til Tyskland, men det er en hel anden historie.

Gunnar Jakobsen



Ole Pilegaard Hansen: *Ud i livet... - og mærk verden*. Forlaget Pilegaarden, 2015. 202 s., 200 kr.

Det er et stort projekt, Ole Pilegaard Hansen har gang i. I 2012 udsendte forfatteren bogen *En beskyttet verden*, 204 s., som handlede om de første 10 år af Ole Pilegaard Hansens liv, og nu foreligger så *Ud i livet - og mærk verden*, som omhandler de næste ti år i forfatterens liv, tiden 1962-1972. 202 tættrykte sider. Forfatteren skriver i indledningen, at bogen naturligvis primært henvender sig til familie og venner, men forfatteren tror også, at både mange

af de personer, der har krydset hans vej og mange andre vil få glæde af at læse om et ungdomsliv fra 1962 til starten af 1970'erne. Og det har han ret i.

Bogen er kronologisk bygget op omkring forfatterens mange forskellige adresser i den 10-årige periode; dvs. boliger og tjenestesteder mv. Og det er her, det toldhistoriske aspekt kommer ind i billedet. I sommeren 1962 blev Ole Pilegaard Jensen nemlig ansat som toldelev, og det blev starten på en odysse gennem det danske toldvæsen, som i 10-året 1962-1972 bragte forfatteren til Præstø Toldkammer, Køge Toldkammer, Toldskolen, Vordingborg Toldkammer ad to omgange og så Næstved Toldkammer. Ind imellem af-tjente Ole Pilegaard Jensen så værnepligt, var på sergentskole, blev uddannet til kontrol- og varslingssergent, og gjorde tjeneste ved radarstationen i Stevnsved.

Det er således dem arbejdsmæssige situation der sætter indholdet og udfylder den kronologiske ramme. For så vidt angår de toldhistoriske aspekter, så er beskrivelsen af livet og arbejdet ved alle tjenestestederne både personlig og detaljeret, hvilket gør fremstillingen levende og interessant. Man læser gerne om spørgsmålet om kaffe-brygning og det at møde fem minutter for sent på Præstø Toldkammer, fordi det giver så godt et indtryk, at det at være toldelev på stedet i starten af 1960'erne, eller om at overraske overkontrolløren på hans kontor på Køge Toldkammer med et tegneseriehæfte, og så få skældt huden fuld, fordi overkontrolløren op-

dagede, at han var blevet afsløret. Og omkring alle disse erindringer og indtryk indfletter Ole Pilegaard Hansen så udførlige beretninger om boligforhold, fritid, ungdomsliv, musik, biografture osv. osv. Der er altså ikke tale om en toldhistorisk erindringsbog som sådan, men en fortælling om, hvordan det var at være ansat ved toldvæsenet ved de forskellige tjenestesteder op gennem 1960'erne, og desuden om, hvad en ung mand lavede, når han ikke var på arbejde, og om de første charterrejser, den første bil, og om de store hændelser i tiden, Den Kolde Krig, den første månelanding osv.

Der er kort sagt tale om en kulturhistorisk fremstilling af tiden 1962-1972, set ud fra et helt personligt synspunkt, dybest set en fremstilling af det i tiden, der var med til at forme den unge Ole Pilegaard Hansen som menneske. Og oven i handelen får man så de toldmæssige erindringer. Pga. af dem er det værd at læse bogen. Og pga. af alt det andet man får med i handelen har bogen også interesse for en bredere læserkreds. For den toldhistorisk interesserede er der meget at hente i de underholdende beretninger fra de forskellige tjenestesteder. For den mere bredt kulturhistorisk interesserede er der et væld af oplysninger om dagliglivet i Danmark i 1960'erne som betyder, at bogen også i fremtiden vil kunne anvendes i forbindelse med undersøgelser af den del af Danmarks historie.

Ud i livet ... – og mærk verden kan anbefales for begge interesseområder. Og så vil jeg da gerne læse fortsættelsen.

Henrik Gjøde Nielsen



Jens Peter Christensen: *Ministre og embedsmænd. Pligter og ansvar*. DJØF Forlag, 2022. 318 s., 299,95 kr.

Jens Peter Christensen er forfatter til bogen *Ministre og embedsmænd. Pligter og ansvar*. Bogens tema er de retsregler, som gælder for ministre og embedsmænd i deres daglige virke, samt forholdet mellem de to grupper. Emnet er som bekendt desværre tilsyneladende stadig aktuelt, ikke mindst i lyset af den seneste tids »skandaler« i den offentlige sektor.

Jens Peter Christensen er uddannet cand. scient.pol., lic.jur., cand.jur. og dr.jur. Doktorgraden blev erhvervet i 1997 på baggrund af hans doktordisputats om ministeransvar. Jens Peter Christensen har været dommer ved Højesteret siden 2006 og bl.a. formand for Domstolsstyrelsen og Valgnævnet. Han er ekspert i offentlig ret, og han har bl.a. været professor i offentlig ret fra 1998 til 2011. Jens Peter Christensen afløser nu Thomas Rørdam som præsident i Højesteret.

På denne lærde baggrund må det hilses velkommen, at Jens Peter Christensen har afsat tid til at øse af sin viden og indsigt i det næsten uopslidelige emne. Forhåbentlig kan hans bog bidrage til, at antallet af skandaler falder i fremtiden. Man har jo lov at håbe! Arbejdet med bogen er afsluttet ultimo december 2021.

Bogen skal naturligvis læses i sin helhed, men det er fristende straks at springe til bogens efterskrift i kapitel 9.3.4, »Besindelse på de klassiske embedsmandsdyder«, hvor det bl.a. hedder:

»Under alle omstændigheder er en væsentlig del af den sandhed, som de mange skandalesager bringer bud om, den simple, at der for ministre og embedsmænd er et tydeligt behov for at besinde sig på de gammeldags embedsmandsdyder som faglighed, grundighed og lovlighed.«

Gamle embedsmænd kan næppe være uenige med Jens Peter Christensen om, at det er her, hunden ligger begravet. Om budskabet så trænger igennem til nye ministre og embedsmænd må tiden vise!

Det fremgår af kapitel 1 bl.a. at, »Sigtet med denne bog er på et virkelig-

hedsnært grundlag at belyse de regler, som gælder for ministres pligter og ansvar og embedsmænds pligter og ansvar i deres samspil med ministeren.«

Efter en gennemlæsning af bogen kan man konstatere, at Jens Peter Christensen, man fristes til at sige naturligvis, lykkes med opgaven. Så nu er der ingen undskyldning for, at de stadigt aktive ministre og embedsmænd, med efterskriftens ord, besinder sig på de gammeldags embedsmandsdyder.

De mange skandaler i den offentlige sektor har gennem tiderne givet anledning til diverse undersøgelser. Disse undersøgelser udgør et væsentligt kildemateriale til bogens indhold. I kapitel 2 oplister Jens Peter Christensen de dommerledede undersøgelser i perioden 1980-1993; der er 16 i alt. Heraf nikker gamle embedsmænd fra skatte- og afgiftssiden genkendende til sagen om »kreativ bogføring i Skatteministeriet« og »sagen om Sparekassen Nordjyllands overtagelse af engagementet fra Himmerlandsbanken«, »Spar-Nord sagen«.

I 1999 vedtog Folketinget en lov om undersøgelseskommisioner. Loven blev ændret i 2021, så der nu i tillæg til undersøgelseskommisioner kan nedsættes såkaldte granskningskommisioner. Loven hedder nu »Lov om undersøgelseskommisioner og granskningskommisioner«. Siden 1999 er der gennemført 12 undersøgelseskommisioner, hvoraf »skattefradrags-sagen« og »sagen om Helle Thornings skattesag« og »kommisionen om SKAT« vil være læserne af nærværende anmeldelse bekendt.

Bogen er opdelt i to nogenlunde lige store dele. Første del, bogens kapitel 2-6, omhandler pligter og ansvar for ministre, mens anden del, bogens kapitel 7, omhandler pligter og ansvar for embedsmænd i deres samspil med ministre. Efterfølgende fremdrages nogle af de emner, som særligt påkalder sig opmærksomhed. Men *Ministre og embedsmænd* ydes selvsagt kun retfærdighed ved en fuldstændig gennemlæsning af bogens samtlige 318 sider.

Det fremgår af bogens kapitel 1, at reglerne om ministres ansvar som noget nyt blev indført med vedtagelsen af grundloven 1849. Før den tid, under enevælden, gjaldt Kongeloven fra 1665, efter hvilken »kongen« var ansvarsfri.

Det fremgår af bogens kapitel 2, at ministre i dag er underlagt såvel et *politisk* som et *retligt* ansvar. Det *politiske* ansvar er omhandlet af grundlovens § 15, hvoraf følger, at »Ingen minister kan forblive i sit embede efter at Folketinget har udtalt sin mistillid til ham«. Det *retlige* ansvar, som kan gøres gældende ved Rigsretten, fremgår af ministeransvarlighedsloven. Det

hedder herom overordnet i grundlovens § 16, at »Ministrene kan af Kongen eller Folketinget tiltales for deres embedsførelse.«

I kapitel 3 redegøres der nærmere for ministeransvarlighedsloven, som blev vedtaget enstemmigt af Folketinget, og trådte i kraft 11. maj 1964. Loven baserer sig overordnet set på grundlovens § 13, 2. pkt., som er formuleret således: »Ministrene er ansvarlige for regeringens førelse; deres ansvarlighed bestemmes nærmere ved lov.« Jens Peter Christensen fremhæver i kapitel 3.7, at ministeransvarlighedsloven var en forfatningsmæssig gevinst, idet det allerede ud fra et ordensmæssigt hensyn var rigtigt at samle reglerne om ministres ansvar i en særlig lov. Og som, fremhævet af daværende justitsminister og senere højesteretsdommer Helga Petersen: »... således at enhver borger, offentligheden og pressen, ikke behøver at være jurister, eller hvis jeg må have lov at sige det sådan, af andre grunde spidsfindig for at finde vej i labyrinten.«

Men statsretlige forfattere som Alf Roos og Max Sørensen tillagde, som det fremgår af kapitel 3.8 ikke ministeransvarlighedsloven nogen særlig betydning. Som Alf Roos skrev: »Endda må loven prises for sin korthed og relative tomhed. Ledende princip ved dens fortolkning må være at forstå den således, at man kommer til de resultater man ville være kommet til også uden loven.«

I kapitel 4 behandles ministeransvarets rækkevidde, og tvivlen herom. For det første kan der bestå tvivl om, hvorledes det objektive gerningsindhold i lovens § 5 mere præcist skal afgrænses. Og i tilknytning hertil kommer rækkevidden af sandhedspligten i § 5, stk. 2, såfremt en minister forsætligt eller groft uagtsomt »giver Folketinget urigtige eller vildledende oplysninger eller under Folketingets behandling af en sag fortier oplysninger, der er af væsentlig betydning for tingets bedømmelse af sagen.« For det andet er der tvivl om rækkevidden af ministerens medvirkensansvar. Og endeligt knytter der sig tvivl til indholdet af det subjektive tilregnelseskra-
v om fortsæt eller grov uagtsomhed for at en handling kan være ansvarspådragende for ministeren.

Sandhedspligten var historisk set det centrale problem i »Kjærbøl-sagen« og Hans Hedtofts forlis i 1959. Sandhedspligten var også det centrale element i »Tamil-sagen«. Endeligt indgik sandhedspligten i sagen fra 1992 om »kreativ bogføring« i Skatteministeriet, hvor skatteminister Anders Fogh Rasmussen måtte gå af efter at have afgivet urigtige svar til Folketinget og Folketingets Finansudvalg.

Fortielsesproblematikken indgik i nævnte »Kjærbølsag«, i »Dagpengesa-

gen« fra 1985 om forskudsvis udbetaling af dagpenge og i »Dan Lynge sagen«, hvor en kommission afgav rapport i 2006. Endvidere blev spørgsmålet berørt i »Ambi-sagen« fra 1993 om det ulovlige arbejdsmarkedsbidrag.

I kapitel 4.3 gennemgås det såkaldte »legalitetsprincip« om at ministeren skal overholde loven og endvidere har pligt til at efterleve almindelige forvaltningsretlige principper. Denne pligt er såre aktuell, idet fhv. minister Inger Støjberg ved Rigsrettens dom af 13. december 2021 netop blev dømt for at have tilsidesat bl.a. almindelige forvaltningsretlige principper om saglig forvaltning, proportionalitet og sagsoplysning. »Minksagen« er tillige et eksempel på, hvor galt, det kan gå, når der ageres uden den fornødne hjemmel. Problemstillingen, i relation til bevillinger, er ikke af nyere dato, idet den allerede forelå i den såkaldte »Ørsted-sag« fra 1856, i sagen mod A.F. Krieger i 1877 og i sagen mod C.C. Hall og J.J.A. Worsaae i 1877.

I kapitel 4 gennemgås nogle såre relevante og aktuelle problemstillinger om en ministers forhold til sine embedsmænd. Det fremhæves eksempelvis, at ministeren ikke må holde sig i »bevidst uvidenhed« om væsentlige spørgsmål. Endvidere omtales i kapitel 4.5 reglerne om, at ministeren har pligt til at respektere arbejdsdelingen mellem minister og embedsmænd, herunder pligten til at respektere, at embedsmænds sagkundskab sætter grænser for ministerens instruktionsbeføjelse. Endeligt omtales ministerens initiativpligt som forvaltningschef og statsministerens tilsynspligt med sine ministre.

Særligt statsministerens tilsynspligt forelå historisk allerede bl.a. i sagen mod fhv. statsminister (konseilspræsident) I.C. Christensen. Han var tiltalt for at have begået embedsforsømmelse ved at undlade at undersøge P.A. Albertis forhold nærmere og tværtimod direkte modsætte sig en sådan undersøgelse. I.C. Christensen blev frifundet af Rigsretten, da der forelå »undskyldende omstændigheder«; hvilke blev ikke oplyst.

I kapitel 5 redegøres der for reglerne om Rigsretten, Folketingets tiltalebeslutning samt de retlige sanktioner, en minister kan idømmes. Det fremgår således, at der siden grundlovens vedtagelse i 1849 er gennemført seks rigsretssager. Det har løbende været diskuteret, i hvilket omfang der også kan rejses tiltale ved de almindelige domstole. Konklusionen er nu, at Rigsretten er enekompetent til at pådømme straffesager mod ministre for deres embedsførelse. Retten tilkommer altså på ingen måde de almindelige domstole.

Folketinget gør i medfør af grundlovens § 15 det *politiske* ansvar gældende ved at udtale sin mistillid til en fagminister eller statsminister, som måtte have gjort sig fortjent hertil. Fra de seneste år kan nævnes sagerne om justitsminister Morten Bødskovs afgang i december 2013 i kølvandet

på sagen om den såkaldte »nødløgn« samt miljø- og fødevareminister Eva Kjer Hansens afgang i 2016 i sagen om »landsbrugspakkens« misvisende miljøeffekt. Går man længere tilbage, så er der sagen i 2006 mod familie- og forbrugerminister Lars Barfoed, skatteminister Ole Stavad i 1994, socialminister Bente Junckers afgang i 1994 og justitsminister Pia Gjellerups afgang i 1993. Men også 1980'erne, 1970'erne og 1960'erne rummer et antal eksempler på ministre, som har måtte forlade deres ministerpost i utide.

Bogens første del om ministres pligter og ansvar er, som det kunne forventes, særdeles informativ og velskrevet. Og ikke mindst er det interessant at konstatere, at sagerne mod skiftende ministre rækker helt tilbage til grundlovens vedtagelse i 1849. Men man må samtidig erkende, at de relevante juridiske regler er omfattende og på sine områder særdeles vanskeligt tilgængelige.

Bogens anden del drejer sig om embedsmænds pligter og ansvar. Man kunne også sige, at målgruppen for bogens anden del er embedsmænd. Som det anføres i kapitel 7.1, så er der en væsentlig forskel på den måde, på hvilken ministre og embedsmænd behandles i dommerledede undersøgelser. De hidtidige undersøgelser har ikke haft til opgave at vurdere, om ministre har overtrådt ministeransvarlighedsloven mv., hvorimod undersøgelserne som oftest har til opgave at vurdere, om nogen af de involverede embedsmænd har begået fejl, som kunne give anledning til et retligt ansvar.

De centrale bestemmelser er straffelovens § 156 og § 157 om forsætlig ikke-opfyldelse af tjenestepligt. § 156 fik sin nugældende formulering i 2018, hvor der blev tilføjet en forhøjelse af strafferammer for embedsmænd i en ledende stilling. Jens Peter Christensen skriver nærmere om de to bestemmelser, at »De to bestemmelsers centrale indhold er, at embedsmænd skal respektere de pligter, som tjenesten medfører. Bestemmelserne oplyser imidlertid intet om, hvori de nævnte pligter består, bortset fra præciseringen i § 156 af, at lovlig tjenestebefaling skal efterkommes.«

Bestemmelserne blev bragt i anvendelse mod Justitsministeriets departementschef i forbindelse med Tamilsagen, men sagen blev anset for at være forældet. Endvidere blev der rejst sag efter § 15 i den militære straffelov mod en orlogskaptajn i den såkaldte »Misilsag« om Harpoon-misilulykken. Orlogskaptajnen blev i den forbindelse tildelt en irettesættelse. Ved siden af bestemmelserne i straffeloven findes, for tjenestemænd, tjenestemandslovens § 10 om, at en tjenestemand samvittighedsfuldt skal »... overholde de regler, der gælder for hans stilling.«

Jens Peter Christensen redegør udførligt for tjenesteforseelsesbegrebet. Det er en forudsætning for, at der foreligger en tjenesteforseelse, at der

foreligger en objektiv tilsidesættelse af de pligter, der følger af stillingen. Endvidere skal der foreligge en tilregnelse i form af forsæt eller uagtsomhed. Endelig skal der foreligge en tilsidesættelse af pligten med den fornødne grovhed.

Ved siden af de nævnte regler gælder Finansministeriets Kodex VII og de syv centrale pligter for embedsmænd i centraladministrationen: 1. Lovlighed. 2. Sandhed. 3. Faglighed. 4. Udvikling og samarbejde. 5. Ansvar og ledelse. 6. Åbenhed om fejl. 7. Partipolitisk neutralitet.

I beretningen afgivet af Skattefradragskommissionen i 2006 fremgår til betryggelse for den knapt så dygtige embedsmand, »At en embedsmand på grund af manglende dygtighed har udøvet fejlskøn og udført dårligt arbejde, er efter praksis således i almindelighed ikke tilstrækkeligt til, at der foreligger en tjenstlig forseelse.«

For at ifalde et disciplinært ansvar skal der objektivt set foreligge en tjensteforseelse og forholdet skal subjektivt kunne tilregnes tjenstemanden som forsætligt eller uagtsomt. Om der foreligger den fornødne tilregnelse i en konkret sag er som bekendt vanskeligt at afgøre. I »Spar Nord-sagen« og i sagen om »Kreativ bogføring« blev spørgsmålet udførligt behandlet. Kravet om grovhed for at der kan ifaldes et disciplinært ansvar indgik bl.a. i »Helle Thorning-Schmidts skattesag«. Her var konklusionen, at der ikke kunne gøres et ansvar gældende mod de involverede embedsmænd.

I kapitel 7.3.3 beskrives den almindelige grundsætning om, at ukendskab til loven ikke er nogen undskyldning. En problematik, der som bekendt er blevet aktualiseret af »Mink-sagen«. Grundsætningen har »altid« været gældende og blev bl.a. brugt i »Spar Nord-sagen«.

Også med hensyn til offentligt ansatte chefers ledelsesansvar har skatte- og afgiftsområdet været i søgelyset, bl.a. i »Spar Nord-sagen« og i »sagen om kreativ bogføring«.

Jens Peter Christensen konkluderer i kapitel 7.3.4.1, at: »Den tjenstlige undersøgelse peger i retning af, at en topchef almindeligvis er berettiget til at gå ud fra, at sager, der varetages af underordnede, varetages lovligt og korrekt, således at topchefens ansvar indskrænker sig til et ansvar for, at opgaven varetages af præsumptivt (dvs. »formodet«) kyndige, og i tilfælde hvor topchefen selv deltager i sagsbehandlingen – et ansvar for, at sagen søges oplyst tilstrækkeligt.«

Desuden diskuterer Jens Peter Christensen, om en chef kan ifalde et ansvar ved ikke at have ført det fornødne tilsyn med den underordnede.

Normer for embedsmændenes samspil med ministeren behandles i ka-

pitel 7.4 fra side 209 til 282. Kapitlet er særdeles omfattende, interessant og relevant. I oversigtsform behandles i kapitlet spørgsmålet om embedsmænds information og rådgivning af ministeren, pligten til at advare ministeren om mulige konflikter på det juridiske og politiske område, pligten til at sige fra over for ministerens klart ulovlige ordrer og endeligt embedsmændenes sandhedspligt i bistanden ved ministerens afgivelse af oplysninger til Folketinget. Allerede pga. kapitlets omfang og kompleksitet er det i denne anmeldelse ikke muligt at komme nærmere ind på indholdet af kapitlet.

I kapitel 8 gennemgås rigsretssagen mod fhv. udlændinge- og integrationsminister Inger Støjberg. Sagen er inddraget i adskillige af de forrige kapitler, men i kapitel 8 gives der en mere samlet behandling af sagen. Kapitlet afsluttes med kapitel 8.2 benævnt »Rigsretten – er der behov for reformer?« Ifølge Jens Peter Christensen vil nogle måske ønskværdige ændringer kræve en ændring af grundloven fra 1849. Væsentligst er her nok, om der skal ske ændringer af Rigsrettens sammensætning af halvt højesteretsdommere og halvt folketingsvalgte. Et muligt problem er her, at der i de første 4 rigsretssager var en betydelig tilbøjelighed til, at de politisk valgte medlemmer af retten stemte i overensstemmelse med deres partitilhørsforhold.

Af reformer inden for grundlovens rammer påpeger Jens Peter Christensen, at rigsretssystemet måske er for tungt, ikke mindst i lyset af 15 højesteretsdommere og 15 valgt af Folketinget, i alt 30 dommere. Et mindre antal kunne reducere risikoen for at gøre Rigsretten uarbejdsdygtighed grundet sygdom. Endvidere består der en risiko for, at Højesteret bliver uarbejdsdygtig i en længere periode.

I kapitel 9 anfører Jens Peter Christensen under overskriften »Efterord – nogle friere overvejelser,« nogle særdeles relevante betragtninger. Det påpeges indledningsvis, at »den gode topembedsmand skal i vore dage have politisk gefühl. Den rene faglighed er ikke nok.« I denne forbindelse skriver Jens Peter Christensen, at embedsmandsrollen for topchefer har udviklet sig fra Jeronimus til Politicus. Dette forhold beskrives i bogen således: »I dag er det gammeldags Jeronimusagtige embedsmandsideal blevet fortrængt af en ny embedsmandstype, en Politicus. I modsætning til Jeronimus tænker Politicus jævnligt lige så meget eller mere i politisk indlevelse og gefühl som i juridisk korrekthed. Politicus går efter den rigtige løsning og spørger først dernæst – hvis han husker det – om løsningen er i overensstemmelse med lov og ret.« Jens Peter Christensen diskuterer for og imod, om hvorvidt en

løsning kunne være ansættelse af flere politisk udnævnte embedsmænd, uden dog at konkludere noget endeligt herom.

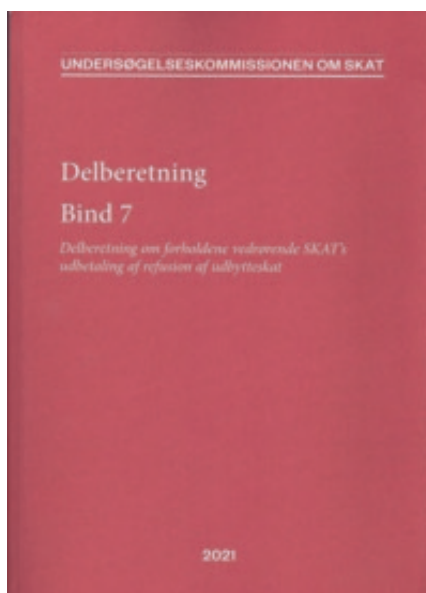
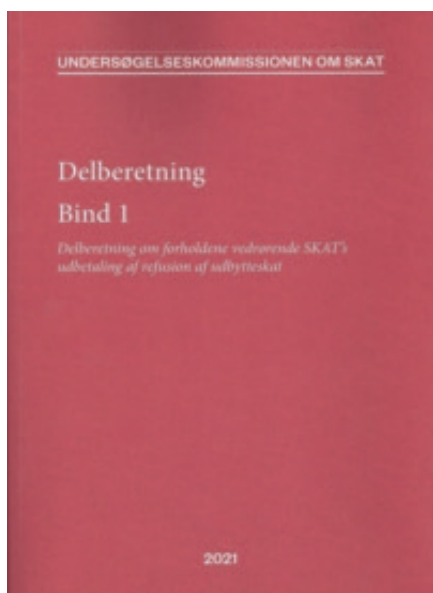
Som noget helt væsentligt stiller Jens Peter Christensen spørgsmål om, hvorvidt de mange skandaler og sager tyder på, at der er behov for en styrkelse af det juridiske element i centraladministrationen? De moderne forvaltningsuddannelser, som f.eks. cand. scient. pol. (»statskundskab«), fokuserer på at erkende og forstå de fænomener, der studeres. Jens Peter Christensen nævner således, at »Faget har ikke som juraen en selvstændig normativ fundering derudover«. Men desværre, for juristerne, påpeger Jens Peter Christensen, at juristerne også »... har vist udmærket evne til at miste orienteringen, når de bliver embedsmænd og kommer højere op i graderne«.

Som nævnt indledningsvis er en væsentlig del af den sandhed, som kan uddrages af de mange skandalesager, at der er et betydeligt behov for, at ministre og embedsmænd besinder sig på de gamle embedsmandsdyder som faglighed, grundighed og lovlighed.

Som det vil fremgå af nærværende anmeldelse, er det let at fortabe sig i bogens mange spændende og lærde betragtninger. Det er næppe urimeligt at påpege, at bogen, måske ganske naturligt, er holdt i et sprog, som genfindes i juridiske lærebøger. Nogle læsere vil finde den vel omstændelig, men det er nok naturligt emnets kompleksitet taget i betragtning.

Man må håbe, at bogen vil blive læst af kommende ministre og topembedsmænd, således at den forhåbentlig kan bidrage til, at antallet af fremtidige skandaler kan reduceres. Samtidig anbefales bogen til andre interesserede i emnet, som vil kunne læse bogen med stort udbytte.

Anders Lützhøft



Delberetning Bind 1-7, Delberetning om forholdene vedrørende SKAT's udbetaling af refusion af udbytteskat. Undersøgelseskommisionen om SKAT, 2021. 4.384 s.

Næppe mange danskere kan huske, at der i 2017 blev nedsat en Undersøgelseskommision om SKAT. Det skyldes antageligt bl.a., at arbejdet i denne kommission »drukner« i de arbejder, som de seneste mange år er udført i bl.a. advokatundersøgelser, andre kommissioner, en rigsretssag osv. Mange har sikkert en endnu svagere erindring om, hvad Undersøgelseskommisionen om SKAT konkret beskæftiger sig med af skatteretlige og andre emner. Ja, mange har sikkert glemt, hvad sagen om »udbytteskat« egentlig drejer sig om, herunder at Undersøgelseskommisionen skal se på denne problemstilling. Men i 2021 afgav Undersøgelseskommisionen om SKAT faktisk en såkaldt »delberetning«, og det er derfor naturligt at undersøge, hvad formålet mv. med delberetningen er. Der er som sagt tale om en delberetning, hvilket betyder, at vi stadig har Undersøgelseskommisionens endelige beretning til gode. Hvornår den foreligger må tiden vise.

Udbytteskattesagerne drejer sig om, at der i en årrække blev refunderet milliardbeløb i indeholdt udbytteskat til udenlandske ejere af danske aktier. Problemet var bare, at mange ikke var berettiget til en sådan refusion, idet de enten ikke var ejere af aktierne eller ejede aktierne, samtidigt med, at andre også hævdede at eje de samme aktier. For en nærmere gennemgang

af sagskomplekset henvises til f.eks. *Det store skatterøveri*, af Niels Fastrup og Thomas G. Svaneborg, Politikens Forlag, 2019.

I skrivende stund er en af de antagelige bagmænd, Sanjay Shah, i en civil retssag i Dubai blevet dømt til at tilbagebetale 8 milliarder kroner i uretmæssigt oppebåret udbytteskat til Danmark. Men samtidigt har en dommer i Dubai bestemt, at Shah ikke skal udleveres til Danmark. Det bliver så spændende at se, hvor mange af de 8 milliarder kroner, som faktisk kommer tilbage til den danske statskasse. Foreløbigt synes der kun at være én sikker vinder, nemlig de involverede advokater, hvis honorarer p.t. er oppe på ca. 4 milliarder kroner.

Undersøgelseskommissionen (herefter UKS) består af landsdommer, ph.d. Michael Ellehauge, advokat, LL.M Elsebeth Aaes-Jørgensen og professor, dr.jur. Søren Højgaard Mørup. Som udspørger er udpeget advokat Jens Lund Mosbek.

UKS afgav, som nævnt, i 2021 *Delberetning om forholdene vedrørende SKATs udbetaling af refusion af udbytteskat*. Beretningen blev den 14. juni 2021 afleveret til Justitsministeriet og til Folketinget. Justitsministeriet skrev i en pressemeddelelse om delberetningens indhold, at:

»Delberetningen indeholder de forklaringer, der er afgivet for kommissionen i perioden fra marts 2019 til december 2020 vedrørende undersøgelsen af tillægskommissoriet om forholdene vedrørende SKAT's udbetaling af refusion af udbytteskat. Delberetningen indeholder endvidere en ekstrakt, som kommissionen har udarbejdet og anvendt under afhøringerne. Ekstrakten er den samling af dokumenter med særlig relevans for undersøgelsen, der har dannet grundlag for vidneafhøringerne. Delberetningen indeholder ikke kommissionens redegørelse for det faktiske forløb og retlige vurderinger.«

Justitsministeriet skrev endvidere i pressemeddelelsen om baggrunden for Undersøgelseskommissionens arbejde:

»1. Justitsministeren nedsatte den 13. september 2017 i medfør af § 1, stk. 1, i lov om undersøgelseskommissioner en kommission til undersøgelse af SKAT. Undersøgelseskommissionen har til opgave at undersøge og redegøre for det samlede begivenhedsforløb, som knytter sig til forvaltningen af inddrivelsesområdet og planlægningen, udviklingen, idriftsættelsen og nedlukningen af det digitale inddrivelsessystem EFI (Et Fælles Inddrivelsessystem), sammenlægningen af den statslige og kommunale inddrivelsesmyndighed i SKAT og beslutningsgrundlaget for implementeringen af og opfølgningen på de generelle effektiviseringstiltag i SKAT.

Undersøgelsen og redegørelsen skal omfatte perioden fra 2002 til tidspunktet for kommissionens nedsættelse. I sammenhæng med undersøgelsen af de nævnte forhold skal undersøgelseskommisionen bl.a. belyse skiftende skatteministres og Skatteministeriets concerns og eventuelle andre ministres og ministeriers, herunder Finansministeriets, rolle i de trufne beslutninger.

Ved tillægskommissorium af 9. april 2018 for Undersøgelseskommisionen om SKAT anmodede Justitsministeriet Undersøgelseskommisionen om SKAT om, at forholdene vedrørende SKAT's udbetaling af refusion af udbytteskat inddrages i arbejdet. Undersøgelsen omfatter perioden fra 2010 indtil kommissionens nedsættelse den 13. september 2017.

Det fremgår af pkt. 10 i undersøgelseskommisionens kommissorium, at undersøgelseskommisionen opfordres til at tilrettelægge sit arbejde således, at den undervejs i undersøgelsens forløb kan afgive delberetninger om et eller flere af de beskrevne begivenhedsforløb, hvis det efter undersøgelseskommisionens skøn er forsvarligt at afgive sådanne delberetninger.

2. Kommissionen har, som det fremgår af kommissionens orientering nr. 13 af 16. december 2020, skønnet, at det vil være forsvarligt at afgive en delberetning med forklaringerne for kommissionen i perioden fra marts 2019 til december 2020 vedrørende undersøgelsen af tillægskommissoriet. Kommissionen har i denne forbindelse taget hensyn til de involveredes retssikkerhed, det samlede tidsforbrug for undersøgelsen samt mulighederne for at gennemføre den videre undersøgelse og give en sammenhængende fremstilling af et eller flere af de undersøgte begivenhedsforløb.

I tillæg hertil har kommissionen besluttet, at delberetningen skal omfatte den ekstrakt, som kommissionen har udarbejdet og anvendt under afhøringerne, og som består af dokumenter af særlig relevans for undersøgelsen.

Kommissionen har vurderet, at det ikke vil være forsvarligt at afgive en delberetning vedrørende tillægskommissoriet, der omfatter retlige vurderinger. Kommissionen har i den forbindelse fundet, at retlige vurderinger til belysning af, om der foreligger grundlag for, at det offentlige søger at drage nogen til ansvar, for en del vidners vedkommende bør afvente yderligere undersøgelser af en række mere generelle og strukturelle forhold vedrørende hovedkommissoriet, herunder ved afhøringer.

Som det vil ses ovenfor, så skulle UKS indledningsvis »undersøge og redegøre« for inddrivelsessystemet EFI, se på sammenlægningen af de statslige og kommunale inddrivelsesmyndigheder i 2005 og endelig se på

effektiviseringstiltag i SKAT. Først ved tillægskommissoriet af 9. april 2018 inddrages SKATs håndtering af udbytteskatten for perioden 2010 til 13. september 2017.

Umiddelbart kan man måske undre sig over, at UKS som noget af det første udgiver en delberetning om forhold, som er omfattet af tillægskommissoriet. Hvorfor ikke en delberetning eller lignende om de forhold, som er omfattet af hovedkommissoriet? Det fremgår imidlertid af forordet til bind 1, at det først var muligt at påbegynde afhøringerne herom i marts 2021, mens afhøringerne omkring tillægskommissoriets kunne påbegyndes på et tidligere tidspunkt.

Hvad angår Delberetningens elektroniske og fysiske fremtræden skal anføres, at Justitsministeriet vedlagde sin pressemeddelelse et elektronisk eksemplar af delberetningen samt en »ekstrakt«, som »... består af dokumenter af særlig relevans for undersøgelsen.« Så langt, så godt. Så kan den gunstige læser jo bare gå i gang.

Told- og Skattehistorisk Selskab har for at lette nærværende anmelders læsning rekvireret en fysisk udgave af Delberetningen. Og dermed åbenbares det, at Delberetningen i trykt form fylder hele 7 bind, som rummer i alt 4.384 sider. Dertil kommer den nævnte »ekstrakt« på i alt 7.281 sider. Skal man danne sig et kvalificeret indtryk af kommissionens foreløbige arbejde, så skal man i alt læse 11.661 sider. Retfærdigvis skylder man at oplyse, at »ekstrakten« ganske fikst er indlagt i bind 1 i form af et USB-stik. Der henvises i Delberetningen løbende til de relevante dokumenter i ekstrakten. Bagest i beretningen findes en indholdsfortegnelse samt en instruktiv oversigt over strukturen i Koncerncentret, SKAT-regioner, Departementet og SKAT, inklusiv de medarbejdere og ledere, som er blevet afhørt af UKS.

Det siger sig selv, at næppe nogen uden for den kreds, som er forpligtet til at læse de mange sider, vil orke at gøre det. Og man kan derfor spørge sig selv, hvad formålet med udgivelsen til en bredere kreds egentlig er, jf. nærmere nedenfor?

UKS udgiver løbende såkaldte »Orienteringer« om nyheder vedr. UKS' arbejde. I skrivende stund er der udgivet 20 orienteringer, senest den 20. juni 2022. Orienteringerne kan findes på UKS hjemmeside, som hedder »Kommissionens skat.dk«.

Der står i Orientering nr. 20 bl.a.:

»Offentligheden har vist betydelig interesse for kommissionens arbejde, bl.a. i form af forespørgsler og anmodninger om aktindsigt. Det følger af lov om undersøgelseskommissioner og granskningskommissioner, at kommis-

sionen ikke er omfattet af offentlighedsloven. Kommissionen videresender derfor som udgangspunkt aktindsigtsanmodninger til den relevante myndighed. Derudover kan kommissionen henvise til de orienteringer mv., der allerede er tilgængelige på kommissionens hjemmeside.«

Noget tyder således på, at et væsentligt formål med Delberetningen er at imødekomme ønsker fra offentligheden og pressen om indsigt i UKS' arbejde, ligesom Delberetningen måske kan spare de relevante myndigheder for de ofte meget tidkrævende anmodninger om aktindsigt. Et andet formål er, som nævnt i orientering nr. 20, at »... opfordre personer, som måtte være i besiddelse af relevant viden for kommissionens undersøgelse, til at rette henvendelse til kommissionen.« Endeligt er det ifølge Orientering nr. 20 et tredje formål, nemlig at foretage »... løbende orienteringer om kommissionens undersøgelse og fremdriften i kommissionens arbejde ...«.

Som det fremgår ovenfor, så har, for så vidt angår retlige vurderinger i Delberetningen, UKS vurderet, at:

»... retlige vurderinger til belysning af, om der foreligger grundlag for, at det offentlige søger at drage nogen til ansvar, for en del vidners vedkommende bør afvente yderligere undersøgelser af en række mere generelle og strukturelle forhold vedrørende hovedkommissoriet, herunder ved afhøringer.«

Som læser læner man sig her lidt tilbage og funderer over det betimelige i, at UKS muligvis vil finde grundlag for, at nogen skal drages til ansvar. Ja, det fremgår jo af kommissoriet, at et ansvar om muligt skal søges placeret, så der er jo ingen vej uden om.

Men der blev jo allerede i 2017 gennemført en advokatundersøgelse af advokatfirmaet Bech-Bruun. Og konklusionen er her på side 32:

»Vi har foretaget en vurdering af i alt 14 nuværende og tidligere medarbejdere i Skatteministeriet og SKAT, hvis faktiske deltagelse i sagsbehandlingen mv. har kunnet udledes med en vis fasthed af det skriftlige materiale, og som organisatorisk er eller har været placeret i en stilling med tilhørende ansvar, der er relevant for sagen om refusion af udbytteskat. Vi har ikke fundet grundlag for, at der indledes sag om disciplinært eller ansættelsesretligt ansvar mod nogen af de pågældende medarbejdere.«

Man må jo gå ud fra, at i alle tilfælde de nævnte »14 nuværende og tidligere medarbejdere i Skatteministeriet og SKAT« mener at have en berettiget forventning om, at det dermed bør være afgjort, at de ikke kan drages til ansvar.

I Kammeradvokatens fortrolige vurdering af 31. august 2016 vedrørende udbytteskat fremgår endvidere, at:

»På baggrund af min gennemgang af det omfattende materiale oplistet ovenfor er det min vurdering, at der ikke er grundlag for at konkludere, at (navnet udeladt i denne artikel) og (navnet udeladt i denne artikel) har begået tjenesteforseelser. Det kan samtidig konstateres, at (navnet udeladt i denne artikel) har begået en tjenesteforseelse, som i givet fald bør sanktioneres med en tjenestelig tilrettevisning eller i hvert fald ikke mere end en advarsel eller en irettesættelse.«

Også de her omhandlede medarbejdere må have en berettiget forventning om, at de ikke drages til ansvar ved UKS' foranstaltning.

Et andet spørgsmål er vel det retssikkerhedsmæssigt betænkelige ved, at der gentagne gange foretages undersøgelser af et eventuelt ansvar for, hvad der må opfattes som det samme forhold. Rimelighed tilsiger vel, at det må påhvile det offentlige straks fra starten at vælge en relevant og tilstrækkelig form for undersøgelse.

Desuden er der vel også et spørgsmål om mulig forældelse eller lignende, idet UKS ifølge tillægskommissoriet skal undersøge, hvad der skete på området i perioden fra 2010 indtil kommissionens nedsættelse den 13. september 2017. Det drejer sig altså om forhold, som ligger mellem 5 og 12 år tilbage i tiden!

Endelig kan man ikke sige sig fri for, at de af UKS afhørte medarbejdere i SKAT m.v., generelt synes at have udtalt sig til UKS ud fra et tillidsfuldt ønske om at bidrage til en afklaring, og måske også forbedring, af forholdene på udbytteskatteområdet.

Som nævnt ovenfor stod Bech-Bruun bag advokatundersøgelsen af udbytteskattesagen. Samme firmas troværdighed led et alvorligt knæk i Højesteret, som i en nyligt afsagt dom konkluderer, at fire advokater fra Bech-Bruun var inhabile, da de i 2017 udarbejdede den uvildige advokatundersøgelse for Skatteministeriet. Inhabiliteten var begrundet i, at to andre advokater fra firmaet havde rådgivet tyske North Channel Bank om udbytteskat. Bech-Bruun mistede samtidigt sit salær på 3,5 millioner kroner. Men Skatteministeriet bruger ikke desto mindre fortsat rapporten fra Bech-Bruun, som også findes i den nævnte ekstrakt i Delberetningen, men altså uden at ville betale for den.

Ovenfor er der fokus på udbytteskattesagen. Men som det fremgår af kommissoriet, så skal UKS også:

»...undersøge og redegøre for det samlede begivenhedsforløb, som knytter sig til forvaltningen af inddrivelsesområdet og planlægningen, udviklingen, idriftsættelsen og nedlukningen af det digitale inddrivelsessy-

stem EFI (Et Fælles Inddrivelsessystem), sammenlægningen af den statslige og kommunale inddrivelsesmyndighed i SKAT og beslutningsgrundlaget for, implementeringen af og opfølgningen på de generelle effektiviserings-tiltag i SKAT.«

Også her må en læser vel være fristet til at spørge om, hvad denne undersøgelse og redegørelse skal gøre godt for, jf. nedenfor?

EFI er nedlagt og søges erstattet af PSRM-systemet. Det forekommer da umiddelbart mere relevant for inddrivelsen i fremtiden at få PSRM-systemet undersøgt, ikke mindst fordi Statsrevisorerne den 22. august 2022 kritiserer, at: »Skatteministeriet har fortsat ikke etableret systemer og processer, der understøtter inddrivelsen af persongælden tilstrækkeligt«.

Sammenlægningen af de statslige og kommunale skattemyndigheder er allerede fremragende belyst i bogen *Overmod og afmagt* af Jørgen Grønegaard Christensen og Peter Bjerre Mortensen, DJØF Forlag, 2018. Bogen bør være pligtlæsning.

Med hensyn til effektiviseringsforslag i SKAT kan man jo passende se fremad og læse rapporten fra april 2022 fra Ekspertudvalget om Skat med Merete Eldrup som formand. Anbefalingerne fra dette Ekspertudvalg er bl.a., at SKAT afskriver de fordringer, som SKAT ikke har nogen forventelig mulighed for at få inddrevet. Endvidere mener Ekspertudvalget, at SKAT bør foretage en hårdere styring og prioritering af de store IT-udgifter med et loft over, hvor mange aktiviteter SKAT kan have i gang på samme tid. Desuden mener Ekspertudvalget, at SKAT bør have flere penge og flere folk. Det er i den forbindelse ganske tankevækkende, at SKAT i dag har langt flere medarbejdere end på tidspunktet for sammenlægningen af de kommunale og statslige skattemyndigheder. Når historien skal skrives, så er nærværende anmelder ikke tilbøjelig til at mene, at sammenlægningen, af mange årsager, ikke var en god ide! Endeligt kommer ekspertudvalget meget aktuelt med anbefalinger på udbytteskatteområdet og på vurderingsområdet.

Mere overordnet kan man konstatere, at alle Folketingets partier står bag arbejdet med at udarbejde en ny såkaldt »magtudredning«, idet den seneste lå færdig i 2003. Arbejdet skal ledes af anerkendte forskere og skal vare ca. 5 år.

Man kan så håbe på, at de bl.a. vil kigge på Montesquieu's gamle tredeling af magten i en lovgivende, en udøvende og en dømmende magt. I dag synes den udøvende magt at være så godt som væk, når mantraet ofte synes at være, at en statslig myndigheds vigtigste opgave er at beskytte sin

minister. En betragtning, som ikke mindst er aktualiseret i den siddende regerings såkaldte Minksag.

Er der brug for lidt opbyggelig læsning om kravene til god sagsbehandling i den offentlige sektor, så kan man passende tage udgangspunkt i højesterets- og rigsretsdommer Jens Peter Christensens nye bog *Ministre og embedsmænd – Pligter og ansvar*, DJØF Forlag, 2022, som også anmeldes i herværende årbog. I *Ministre og embedsmænd* slås bl.a. til lyd for, at ministre og embedsmænd bør besinde sig på gamle embedsmandsdyder. Næppe nogen kan være uenig heri!

Hvad endelig angår læsning af Delberetningen, kan man indledningsvist konstatere, at i den elektroniske Delberetning og på omslaget af Delberetningens enkelte trykte bind findes en vidneoversigt inddelt i skatteministre (9), skattemyndighedernes ledelsesorganer og øverste ledelse (34), Skatteministeriets Interne Revision (9), skattemyndighedernes øvrige kontrolsystemer (25), SKATs administration af udbetaling af refusion af udbytteskat (30) og øvrige (rigsrevisor Lone Strøm).

Mange vidner har fået beskikket en bisidder i form af en advokat. På afhøringens første dag den 5. marts 2019 var der således mødt 33 bisiddere og fire vidner blev afhørt.

Det er selvsagt umuligt at gengive vidnernes afgivne forklaringer på en kortfattet måde, men nedenfor er det forsøgt at trække nogle ganske få hovedpunkter frem. Det er dog naturligvis nødvendigt at gennemlæse de syv bind minutiøst for at yde de afgivne forklaringer fuld retfærdighed. Nærværende anmelder erkender, at kræfterne »kun« har rakt til en »hurtig skrålæsning.« Men selv en sådan er ganske tidkrævende.

Vidneafhøringerne efterlader et indtryk af, at man på ledelsesniveauet i SKAT først relativt sent fandt ud af, at der var noget galt på udbytteskatteområdet. Umiddelbart var man tilsyneladende mest tilbøjelig til at mene, at de opståede udfordringer skyldtes områdets stadigt stigende kompleksitet. Først sent stod det klart, at der i betydeligt omfang forelå svigagtige forhold. Klarheden herom skyldtes i overvejende grad en henvendelse sommeren 2015 fra en advokat og fra myndighederne i Storbritannien.

Adskillige af de afhørte ledere bliver spurgt om, hvorvidt de var bekendt med de helt basale forvaltningsretlige regler om lovmæssig forvaltning, herunder at der ikke må træffes en afgørelse, før sagen er undersøgt på behørig vis. Helt konkret drejer det sig om, at der ikke må refunderes indeholdt udbytteskat, før det er behørigt dokumenteret, at rekvirenten er berettiget til pengene.

Desværre viser det sig, at kendskabet til disse regler på kritisabel vis er nærmest ukendt på lederniveau. Forklaringerne svinger fra ukendskab til reglerne, over til at det henhørte under juristerne!

Man må håbe, at UKS forholder sig til dette begrædelige faktum, altså uvidenhed om helt basale forvaltningsretlige regler. Forhåbentlig kan det bidrage til et opgør med den udbredte opfattelse på lederniveau om, at »Jeg er leder, så jeg behøver ikke at kende noget til de regler, som mine medarbejdere er underlagt ved udførelsen af deres daglige arbejde.«

Og så er de forvaltningsretlige reglerne ikke mindst aktuelle i lyset af en helt anden sag, nemlig Minksagen, hvor ukendskabet til gældende ret var udbredt såvel på ministerniveau som blandt ledende embedsmænd.

Og hvordan så med ressourcerne til at udføre det daglige arbejde på lovlig vis? Flere vidner peger på, at der i SKAT allerede fra starten i 2005 var problemer med ressourcerne. Finansministeriets rolle synes fra starten at have været at sikre de størst mulige besparelser i SKAT. At dette kan have udløst problemer i relation til almindelige forvaltningsretlige regler også på udbytteskatteområdet, synes at være et af mange fokusområder i afhøringerne af vidnerne. Et andet hovedpunkt er, at der i nogen grad hos de involverede medarbejdere på udbytteskatteområdet ikke blev oplevet lydhørhed i ledelsen for de problemer, som man fra medarbejderniveau søgte at påpege.

De fleste afhøringer forekommer at være knastøre og stærkt saglige, og ofte omkring faglige og systemtekniske forhold, som er vanskeligt tilgængelige for læsere uden særlige forudsætninger på udbytteskatteområdet.

Daværende funktionsleder i SKATs afdeling Betaling og Regnskab Lisbeth Rømer forekommer at være et centralt vidne. Vidnet er på side 1039 citeret for i anden sammenhæng at have udtalt, at:

»Det var et kendt problem, at der ikke var nogen mulighed for at foretage kontrol i forbindelse med refusion af udbytteskat. Alle i afdelingen talte om det, og hun gjorde, hvad hun kunne, for at få bragt problemet op på et højere niveau i SKAT.«

Afhøringen af daværende Told- og Skattedirektør Ole Kjær skiller sig i nogen grad ud fra de øvrige afhøringer, idet han på side 2827 udtaler sig kritisk om SKATs budgetter. Han udtaler bl.a.:

»... at han 2 år tidligere i 2008, hvor finanskrisen begyndte, gik til pressen i forbindelse med finanslovsforhandlingerne, da han endnu engang løb ind i en mur med hensyn til at få beskåret SKATs budgetter. Han gik derfor til pressen og råbte vagt i gevær, fordi finanskrisen helt tydeligt ville give SKAT

problemer på inddrivelsesområdet og skattekontrolområdet, men også på andre områder. De kunne simpelthen ikke klare det, hvis de skulle fortsætte med at have de store nedskæringer, som der var lagt op til for 2010.«

Som bekendt medførte udbytteskattesagen, at nogle ledere og medarbejdere blev sendt hjem fra SKAT. En af disse ledere (navnet er udeladt her) skiller sig i sin afhøring (side 897ff) ud ved, vel egentlig ganske berettiget, at være kritisk over for de gentagne undersøgelser, som udbytteskattesagen medførte omkring bl.a. hans egen rolle i udbytteskattesagen. Endvidere efterlader afhøringen af ham hans mere personlige opfattelse af, hvordan placeringen af det ledelsesmæssige ansvar i udbytteskattesagen ikke blev oplevet som baseret på ganske stringente konklusioner fra SKATs daværende direktion.

Hvad der er op og ned i placeringen af ansvaret for udbytteskattesagen, indgår løbende i afhøringerne af vidnerne. Ingen af de afhørte, hverken høj eller lav, synes at mene, at ansvaret påhviler dem. Det bliver så spændende at se, hvad UKS kommer frem til herom i sin endelige rapport.

Afslutningsvis bemærkes, at når ovennævnte enkelte vidner er navngivet, så skyldes det alene, at deres vidneudsagn, af de angivne årsager, særligt har påkaldt sig nærværende anmelders interesse. Hvad deres rolle i udbyttesagen i øvrigt måtte være, det henhører alene under UKS.

Anders Lützhøft



Jesper Tynell: *Afhensyn til erhvervslivet. Hvordan erhvervsinteresser forhindrede embedsmænd i at afværge udbytteskandalen*. Samfundslitteratur, 2022. 404 s., 375 kr.

Jesper Tynell leverer i sin nye bog et meget væsentligt bidrag til debatten og undersøgelsen af, hvordan det kunne gå så galt i udbytteskattesandalen. Udbytteskattesandalen er som bekendt skandalen om, at ca. 12,7 milliarder kroner i indeholdt udbytteskat af aktier fejlagtigt og uberettiget blev refunderet til udenlandske aktionærer, ofte på et egentligt kriminelt grundlag.

Jesper Tynell påpeger helt overordnet, at problemerne ikke bare ligger i Skats og Skattestyrelsens administration af sagerne, men at problemerne måske i det væsentligste kan henføres til erhvervslivets ønsker på området. Som læser er det efter læsningen af bogen vanskeligt at frigøre sig fra tanken om, at disse ønsker ikke i det hele er båret af hensynet til samfundets tarv, ligesom administrationen af disse ønsker i et vist omfang er unddraget sædvanlig politisk kontrol i Folketinget. Det må derfor hilses mere end velkommen, at Jesper Tynell har brugt tid på at skrive en bog med denne fornyede tilgang til udbytteskatteskandalen.

Jesper Tynell er ifølge bogens omslag cand.mag. i historie og kommunikation. Fra 2003 er Jesper Tynell social- og retspolitisk fagmedarbejder ved Orientering på P1. I dag er han ansat på DR Dokumentar. Jesper Tynell er også forfatter til bogen *Mørkelygten*, Forlaget Samfundslitteratur, som udkom i opdateret udgave i 2016. *Mørkelygten* er, eller bør være, pligtlæsning for snart sagt alle interesserede i samfundsforhold, idet den sætter fokus på, hvordan embedsmænd løbende skærer tal, jura og faktuelle oplysninger til, så de bedst muligt sælger den til enhver tid siddende regering. Skulle nogen i den forbindelse savne information om embedsmænds rette pligter og ansvar, så er der jo hjælp at hente i bogen *Ministre og embedsmænd – Pligter og ansvar*, DJØF Forlag, 2022 af Højesteretspræsident, dr.jur. Jens Peter Christensen. Denne bog er anmeldt andetsteds i *Zise 2022*.

Som det vel vil være de fleste bekendt, så gav budskaberne i *Afhensyn til erhvervslivet* straks anledning til en ganske omfattende debat. Bl.a. var Skattestyrelsens selskabsskattedirektør Kenneth Joensen på TV, hvor han havde den utaknemmelige opgave at forklare, hvorfor antagne fejludbetalinger af udbytteskat til udenlandske aktionærer i størrelsesordenen 100 millioner kroner kunne forsvares ud fra en betragtning om, at en effektiv kontrol ville være dyrere. Læs nærmere herom på <https://www.dr.dk/nyheder/penge/krav-efter-ny-udbyttesag-hemmelige-aktionærer-skal-frem-i-lyset>.

Den nye bog er f.eks. også blevet anmeldt af Mogens Lykketoft i Information, hvor han bl.a. anfører, at: »Det er min påstand, at Skatteministeriets top fra starten af oo pådrog sig et varigt granatchok i mødet med Fogh-regeringens rigide skattestop.« I Berlingske 14. november 2022 skriver Ole P. Kristensen i en leder bl.a.: »Systemet skal reformeres, det skal ikke bare lappes med ekstra kontrol.« Bogen er også anmeldt af Rasmus Mariager i Weekendavisen 25. november 2022. Han anfører således bl.a. i sin anmeldelse af bogen, at »den, der ønsker indsigt i, hvorfor det gik, som det gjorde,

bør kigge andetsteds«, hvilket efter nærværende anmelders opfattelse ikke er en berettiget kritik.

Det er her værd at erindre, at Undersøgelseskommissionen om Skat jo fortsat arbejder på at afdække skandalen og, om muligt, placere et ansvar herfor. Med Jesper Tynells nye bog har kommissionen antageligt fået mere at tænke over, idet erhvervslivets involvering næppe hidtil er indgået med nogen væsentlighed i arbejdet.

Og endelig er bogens problemstillinger blev omtalt i podcastserien »De hemmelige aktionærer« fra DR Dokumentar, hvor man får lejlighed til at høre Jesper Tynells egen mundtlige udlægning.

Bogens indledning efterlader et indtryk af, at Jesper Tynells arbejde og konklusioner i bogen er særdeles grundige, veldokumenterede og seriøse. Der er med andre ord ydet et overordentligt væsentligt bidrag til afdækningen og forståelsen af udbytteskatteskandalen.

Ikke mindst er det væsentligt, at Jesper Tynell med sin bog flytter fokus fra et ansvar hos embedsmændene til fokus på et ansvar hos erhvervslivet, og her ikke mindst en lang række nationale og internationale banker. Jesper Tynell skriver således indledningsvis om reaktionen i offentligheden, da udbytteskatteskandalen første gang blev omtalt i dagspressen og på TV: »Skatteforvaltningen og dens medarbejdere kom hurtigt til at fremstå som inkompetente og godtroende ofre for primært en enkelt, afvigende finansmands ekstreme værk. Intet kunne være mere forkert.« Jesper Tynell fremhæver herefter, at embedsmænd i Skat i årevis havde advaret deres overordnede om, at de ikke kunne kontrollere refusionerne af udbytteskat, ligesom embedsmændene, måske særligt de underordnede, i årevis havde fremlagt forslag til, hvordan hullerne i systemet kunne lukkes. Og som Skats daværende direktør Ole Kjær citeres for i relation til de mange milliarder tabte skattekroner og de fremsatte forslag til at lukke hullerne: »Det ville formentligt have forhindret det i meget, meget høj grad.«

Bogen rummer 7 kapitler, konklusioner og et efterskrift. Kapitlerne er som følger: Kapitel 1: Mange refusioner virker falske. Kapitel 2: Erhvervslivet vil have anonymitet frem for kontrol. Kapitel 3: Byrdebarometeret. Kapitel 4: Banker spænder ben. Kapitel 5: Finanssektor vil overtage administrationen af skat. Kapitel 6: De hemmelige aktionærer begravnes i stilhed. Kapitel 7: Foretrækker fortsat at fejludbetale. Konklusioner – anonyme ejere og usynlig politik. Efterskrift.

Bare ved at læse kapitlernes overskrifter får man et godt indtryk af bogens indhold. Nedenfor dykkes der ned i de enkelte kapitler, hvorfra der

fremhæves de punkter, som særligt påkalder sig nærværende anmelders opmærksomhed. Det siger sig selv, at der herved kun i nogen grad kan ydes bogen fuld retfærdighed.

I Kapitel 1, Mange refusioner virker falske, tages der udgangspunkt i en konkret sag fra 2006, nemlig sagen om refusion af indeholdt udbytteskat af TDC-aktier til et fransk selskab ved navn BT Opera Trading. Kravet var på svimlende 574 millioner kr. I kapitlet redegøres der bl.a. for de uoverstigelige problemer med at skaffe dokumentation for, hvem der egentlig var ejer af aktierne, om der var tale om udlånte aktier, og hvem der var den reelle ejer af det franske selskab. At selskabet var fransk, var ingen tilfældighed, idet det indebar skattemæssige fordele i henhold til dobbeltbeskatningsoverenskomsten med Frankrig. Lisbeth Rømer, der siden 2002 var leder af udbytteskatteafdelingen i Skat, gør sig de agtværdigste og ihærdigste anstrengelser for at gøre Skats direktion, herunder direktør i Juridisk Service Leif Normann Jeppesen, opmærksom på de manglende kontrolmuligheder. Og enden på det hele og på kapitlet bliver, at Leif Normann Jeppesen, som det hedder i en e-mail »lægger problemstillingen op på et højere niveau i Skatteministeriets departement.«

I Kapitel 2, Erhvervslivet vil have anonymitet frem for kontrol, gives der en detaljeret og interessant beskrivelse af oprettelsen af Værdipapircentralen og børsreformen i 1986, hvorefter aktieejere for første gang fik mulighed for at placere deres elektroniske aktier i en type depot, der gør, at hverken Værdipapircentralen eller skattemyndighederne ved, hvem der ejer og får udbetalt udbytte af danske aktier. Ordningen kaldes »nominee«-ordningen. Gennem ordningen grundlagde man samtidigt skattemyndighedernes problemer med at kontrollere refusion af udbytteskat.

Særligt interessant er erhvervslivets og ikke mindst Mærsk Mc-Kinney Møllers aktive indsats for at modarbejde større offentlighed på området. Nogle vil måske kunne huske, at Mærsk Mc-Kinney Møller på et tidspunkt flyttede bl.a. sin familiefond ud af Danmark og til Liechtenstein, hvor overflytningen dog blev underkendt ved de danske domstole. Fonden flyttede så tilbage til Danmark i 1984.

Kapitlet rummer interessante oplysninger om, at Skat og Skatteministeriet i 00'erne, og under Fogh-regeringen, gik fra at være et »kontrolministerium« til et såkaldt »serviceministerie«. Herunder omtales den såkaldte »bankordning«, hvorefter bankerne i vidt omfang overtog administrationen, og også kontrollen, med refusion af betalt udbytteskat.

Der redegøres tillige for de lovtiltag, som reelt var med til at svække

kontrollen på området. Og ikke mindst redegøres der for de utrættelige forsøg fra udbytteskatteadministrationen i Skat på at gøre opmærksom på den manglende kontrol på udbytteskatteområdet.

I Kapitel 3, Byrdebarometeret, beskrives, hvordan Lisbeth Rømer og hendes kolleger fortsat presser på for at sikre en god kontrol af refusionerne af udbytteskat. Men nu er en ny modspiller kommet på banen, nemlig de såkaldte AMVAB-målinger af erhvervslivets administrative byrder. Disse skal ifølge Fogh-regeringen som bekendt nedsættes med 25%. Det besværliggør jo Skatteministeriets arbejde med at imødekomme Skats behov for at få nye kontrolregler på området, så Skatteministeriet tyr til at antyde, at problemerne må kunne løses uden ændret lovgivning, og at ansvaret således må løses rent administrativt af Skat. Samtidigt mener Skatteministeriet, at en ændret lovgivning kun kan komme på tale, hvis det kan dokumenteres, hvor meget der i kroner og ører snydes for på området. Og det er jo ikke muligt at dokumentere uden den fornødne lovgivning. Der opstår med andre ord en slags ond cirkelslutning.

I Kapitel 4, Banker spænder ben, redegøres der for den åbning i de politiske muligheder på skatteområdet, som følger af, at Lars Løkke Rasmussen afløste Anders Fogh Rasmussen som statsminister.

På samme tid går det op for økonomer i Skatteministeriet, at noget er galt. Der refunderes tilsyneladende mere i udbytteskat af udenlandsk ejede danske aktier, end der er indeholdt i udbytteskat. Det kan kun betyde, at der snydes på udbytteskatteområdet.

Men stadig spænder bankerne ben for, at der etableres mulighed for en hurtigere indberetning af, hvem der modtager aktieudbytte, og dermed forbedres kontrolmulighederne ikke. Bedre bliver det ikke af, at Skatteministeriets departementschef tilsyneladende ikke modtager fuld information om problemstillingerne. Det antydes i bogen, at departementschefen måske heller ikke har haft et ønske om fuld information, og dermed et medansvar. Et til dels, hvis ønsket ellers har eksisteret, forståeligt ønske i lyset af de daværende vanskelige politiske muligheder for at gøre noget ved problemet. OECD melder sig også på banen med en påtænkt løsningsmulighed på refusion af udbytteskat. Projektet, det såkaldte TRACE-projekt, fører dog ikke til noget.

Kapitlet afsluttes med en betragtning om, at bankernes modvilje mod at bidrage på udbytteskatteområdet måske i virkeligheden hænger sammen med et ønske hos bankerne om selv at overtage administrationen af udbytteskatteområdet.

I Kapitel 5, Finanssektor vil overtage administrationen af skat, redegøres der for bankernes forsøg på i videre omfang at overtage administrationen på udbytteskatteområdet. I 2009 fremlægger Finansrådet således en aftale for Skat. Det er ganske overraskende, idet bankerne nu lige pludseligt kan afse ressourcer til dette arbejde, mens bankerne hidtil har modsat sig yderligere administrative byrder. Men samtidigt rummer en sådan aftale en vis fornuft, idet den indebærer, at der straks indeholdes den udbytteskat, som Danmark har krav på efter princippet om »netto-afregning«. På den måde undgås bøvlet for de udenlandske aktionærer med at få hele eller en del af den indeholdte udbytteskat retur. Og en sådan ordning var ikke ny, idet den allerede havde eksisteret i mange år i form af den såkaldte VP-ordning. Desværre havde en undersøgelse også vist, at de involverede banker ikke havde lavet deres kontrolarbejde på en tilfredsstillende måde.

»Kampen« bølger frem og tilbage mellem Skat og Finansrådet, og på et tidspunkt kommer endvidere EU på banen. Også Skatteministeriet, og herunder dets internationale chef, kommer på et tidspunkt på banen med betænkeligheder ved de manglende kontrolmuligheder, som den nye ordning vil indebære. Skatteministeriet benytter sig af det taktiske fif at henvise til, at der allerede foregår et relevant arbejde i OECD vedr. ovennævnte TRACE-projekt. Herefter er tankerne om mere nettoafregning lagt død.

I Kapitel 6, De hemmelige aktionærer begravnes i stilhed, redegøres der for lovgivningsmæssige tiltag samt en bekendtgørelse, som i 2012 forbedrer administrationen af refusion af udbytteskat i nogen grad. Men det er slet ikke nok. Der mangler stadig tiltag, som kunne sikre indsigt i, hvem der ejer aktierne i de »anonyme« såkaldte omnibus- og nomineepoter.

Lisbeth Rømer og hendes kollega, procesejer og specialkonsulent Jette Zester, gør fortsat en stor indsats for at sikre en bedre kontrol på området, men støder stadig på udfordringer med bl.a. deres nærmeste chefer i Skat, og nu også med Intern Revision. Det synes som om, at ingen rigtigt evner at løse problemerne, og det er måske også meget forståeligt i lyset af de erhvervsvenlige vinde, som på de tider blæste fra regeringen, her specifikt i forhold til bankerne og de udenlandske aktionærer. Og Skats udbytteskatteadministration fremhæver fortsat som det væsentligste, at en ordentlig kontrol på området må forudsætte, at bankerne får pligt til at indberette den endelige modtager af udbyttet, også når aktierne ligger i de »anonyme« depoter. Så går Lisbeth Rømer på pension 30. november 2013. Herefter stiger de uretmæssige refusioner af udbytteskat i svimlende tempo.

I 2015 modtager Skat i juni og juli meldinger fra en advokat og de en-

gelske myndigheder om, at der antageligt sker fejlagtige udbetalinger i stor stil og på et kriminelt grundlag. Den 25. august orienteres Folketinget og offentligheden om, at der antageligt er svindlet for mange milliarder. Desuden kommer det frem, at en medarbejder i udbytteskatteafdelingen har bidraget til svindel og til dels med henblik på egen vinding.

Konklusionen er, at det i høj grad skyldes politiske signaler og prioriteringer samt hensynet til banker, selskaber og investorer, at hullerne i systemet ikke for længst er blevet lukket.

Kapitel 7, Foretrækker fortsat at fejludbetale, er en lang og deprimerende gennemgang af, hvordan nationale og internationale banker m.v. har været involveret i lyssky aktiviteter med henblik på uretmæssigt at få udbetalt indeholdt »udbytteskat« som måske har været indeholdt, men som de ikke er berettiget til at få udbetalt.

Endnu mere deprimerende er det, at mange af de selvsamme banker fortsat har haft indflydelse på at forhindre, at der kan gennemføres en effektiv kontrol. Kassen står med andre ord stadig pivåben, og det selv om Skat har tilført op mod 100 nye medarbejdere til kontrollen. Bankerne truer bl.a. med, at en effektiv kontrol vil få internationale investorer til at fravælge køb af danske aktier. Et argument af mere end tvivlsom kvalitet!

Så der mangler stadig en afklaring af, om Skatteministeriet vil bidrage til at sikre, at der indføres effektive modeller til kontrol, herunder en registermodel, hvor refusion af udbytteskat kræver etablering af ejerregister. En anden model er den såkaldte nettomodel, hvor refusionen afskaffes, idet der allerede, for registrerede aktieejere, er opkrævet alene den udbytteskat, som Danmark endelig har krav på.

I kapitlet Konklusioner – anonyme ejere og usynlig politik, konkluderes, at Folketinget i vidt omfang ikke er informeret om problemernes sande omfang af de relevante ministre og ministerier. Man kunne her ønske, at Folketinget havde vist større evne til selv at skaffe sig disse oplysninger!

Erhvervslivet, ikke mindst bankerne, har hidtil været i stand til at forhindre effektiv kontrol af udbytteskatterne. Det er de samme banker, som har været involveret i, at anonyme aktionærer uretmæssigt har kunnet hive refusion af udbytteskat i milliardklassen op af de europæiske statskasser. Og det selvom at f.eks. SEB og Nordea i Schweiz er dømt for uretmæssigt at kræve refusion af den schweiziske statskasse. I 2020 har de danske myndigheder sagsøgt Deutsche Bank, Citibank, Northern Trust og Nordea samt en række andre banker. I 2019 blev den tyske bank North Channel Bank dømt ved retten i Glostrup.

Skats øverste direktør fra 2001 til 2010 samt Skatteministeriets departementschef fra 1993 til 2012 fortæller endeligt, og uafhængigt af hinanden, at modstanden mod at gøre op med de hemmelige aktionærer og udbytteskattesvindelen i høj grad også kommer fra Erhvervsministeriet.

Afslutningsvis må det konstateres, at Jesper Tynell bog *Af hensyn til erhvervslivet* er en vigtig bog, idet den beskriver den omfattende svindel med udbytteskat; en svindel, som på ingen måde ser ud til at være svækket og som antageligt vil stige massivt i de kommende år. Bogen beskriver samtidigt, hvordan Folketinget – på dette område – ikke får de fornødne informationer fra embedsværket. Et embedsværk, som samtidigt er under et massivt pres fra erhvervslivet og særligt bankerne samt også fra Erhvervsministeriet. Hvad angår Erhvervsministeriet, så mener Skats direktør fra 2001 til 2010 samt Skatteministeriets departementschef fra 1993 til 2012 uafhængigt af hinanden, at modstanden mod at gøre op med de hemmelige aktionærer i høj grad også kommer fra nævnte ministerium.

Skatteministeriet har forsøgt at få forfatteren til ikke at offentliggøre dele af bogen. Det siger vist i sig selv noget om problemernes omfang.

Tilbage er så bare at håbe, at Danmark på et tidspunkt får en skatteminister og en statsminister, som kan sætte sig igennem over for erhvervslivet, og herunder afvise erhvervslivets hasarderede påstande om, at Danmarks økonomi vil lide under, at der etableres effektiv kontrol med svindelen på udbytteskatteområdet. For der er jo ingen rimelighed i, at lønmodtagere og pensionister skal betale deres andel af udgifterne til driften af samfundet, mens visse aktieejere fuldstændigt kan unddrage sig at bidrage til samfundets opretholdelse for ikke at sige uretmæssigt tilvender sig midler fra den danske stat.

Anders Lützhøft

Meddelelser fra bestyrelse og redaktion

ORDINÆR GENERALFORSAMLING I TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB 2022

Told- og Skattemhistorisk Selskab afholdt ordinær generalforsamling torsdag den 21. april 2022, 16.00 i Skattestyrelsen, Copenhagen Towers, Hannemanns Allé 25, 2300 København S, med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Beretning om virksomheden 1. januar – 31. december 2021
3. Indkomne forslag
4. Regnskab 1. januar – 31. december 2021
5. Valg af bestyrelsesmedlemmer m.v.
 - a. formand
 - c. 5 bestyrelsesmedlemmer
 - d. 2 bestyrelsessuppleanter
 - e. 2 revisorer
 - f. en revisorsuppleant
6. Fastsættelse af kontingent for 2023
7. Ændring af vedtægter
8. Eventuelt

Sekretæren bød de fremmødte velkommen og glædede sig over, at det igen nu var muligt at mødes fysisk. Sekretæren oplyste, at formanden sad fast i trafikken på vej til Copenhagen Towers og at han i formandens fravær ville varetage dennes hverv. Herefter foreslog sekretæren kontorchef Niels Anker Jørgensen som dirigent.

AD PUNKT 1 – VALG AF DIRIGENT

Kontorchef Niels Anker Jørgensen blev valgt som dirigent.

MEDLEMSTAL

Medlemstallet er faldet lidt i 2021. Pr. 1. april 2022 havde vi 432 personlige og 7 institutioner og virksomheder som medlemmer samt 12 biblioteker, der abonnerer på *Zise*, i alt 451, der har modtaget *Zise 2021*. Således et fald på 21, som dækker over, at nogle har meldt sig ud eller ikke har betalt kontingent, men også over, at det trods alt er lykkedes at tiltrække nogle få nye medlemmer.

KONTINGENTET

Kontingentet blev fra 1. januar 2018 forhøjet til 120 kr. årligt for enkeltpersoner, hvilket fortsat er gældende. Det er stadig et meget lavt kontingent, omkostningerne ved publiceringen og udsendelse af *Zise* taget i betragtning, specielt når der udkommer en så omfangsrig årbog, som det var tilfældet for både 2020 og 2021, så kontingentet har ikke kunnet dække omkostningerne. *Zise 2022* bliver derfor ikke på helt så mange sider, specielt da en normal årgang skulle ligge på 200-250 sider. Anmodningen om kontingentindbetaling for 2022 vil være med i »*Zise – Nyhedsbrev 2022*«.

ZISE – STATUS

»*Zise 2021*« blev udsendt i sidste halvdel af marts 2022 og »*Zise – Nyhedsbrev 2022*« vil blive udsendt med email/PostNord i løbet af sommeren 2022.

Zise 2020 var på 356 s, men overgås af *Zise 2021*, som var på 409 s, og det mest omfattende *Zise* nogensinde med et righoldigt udvalg af artikler lige fra den tidlige Øresundstold frem til 2006 – en ganske betydelig udgivelse og som altid med nye bidrag til told- og skattehistorien.

Zise 2022 vil bl.a. bringe erindringsartiklen »Fra kontorelev til skattedirektør 1966-2011« af Inge-Lis Mørch. Henrik Gjøde Nielsen fortsætter publiceringen af Aage Malling-Jacobsens erindringer. Finn Lautrup om »Toldmedhjælper og modstandsmand – Knud Henrik Nicolai Vindel (1920-1944) og hans gruppe i Gråsten«. Jens Bruhn og Gunnar Jakobsen har en artikel om Vamdrup tolddistrikt i støbeskeen som en opfølgning på »Vamdrup Toldsted og Stationsby«. Mogens Jensen har begået endnu en artikel om livet i Helsingør »Et blodigt år ved Øresunds Toldbod«. Endvidere har Torben Svendrup en artikel i støbeskeen om »skattepolitik og oprør i dansk middelalder«.

Selv om det ser rimeligt ud med stof til *Zise 2022*, så vil bestyrelsen al-

ligevel igen i år opfordre såvel historikere som toldere og skattefolk til at bidrage til *Zise*, så *Zise* som årbog fortsat kan være spændende læsning. Så toldere og skattefolk – få nu skrevet jeres erindringer og gerne til *Zise*!

THE SOUND TOLL AT ELSINORE

Salget af *Tolden i Sundet* på engelsk *The Sound Toll at Elsinore*, som udkom i 2017, er gået i stå, selv om Museum Tusculanum distribuerer den internationalt, således kan den bl.a. erhverves via Amazon. Det samlede salg af den engelske udgave har været begrænset, men vi må håbe, at den har bidraget til at fremme forskningen i Sundtolden internationalt, specielt nu hvor Sundtoldregnskaberne er publiceret på den nederlandske website Sound Toll Registers online.

FREMGANG, KRISE OG STILSTAND – DE DANSKE BYERS HISTORIE 1536-1720

Salget af Ole Degns bog *Fremgang, krise og stilstand – De danske byers historie 1536-1720* er så godt som gået i stå. *Museum Tusculanum*, som har den i kommission, solgte 6 eksemplarer af bogen i 2021, hvilket jo ikke er meget.

TOLDVÆSENETS BYGNINGSHISTORIE

Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø er fortsat langt fremme, men ikke længere end de foregående år, da vi desværre fortsat er lammet af en manglende artikel om Odense Toldkammers bygningshistorie, hvor den oprindelige forfatter ikke leverede og nu er den efterfølgende – af forskellige årsager – også faldet fra, men hvor vi arbejder på at finde en løsning. Det har ikke skortet på opfølgning fra sekretærens side. Uendeligt mange rykkere og telefonopkald er det blevet til for at få bogen om toldbygningerne på Fyn, Langeland og Ærø klar til publicering.

Projektet er trukket så længe ud, at vi desværre har mistet én af vore forfattere, tidligere museumsleder Harriet Hansen, der var den første som leverede sine artikler om Middelfart og Bogense toldkamre, så tidligt som i 2015, og som hun trods sin svære sygdom nåede at finpudse umiddelbart før hun døde sommeren 2021. Museumsinspektør Kurt Risskov Sørensen, Østfyns Museer har skrevet om toldkamrene i Kerteminde og Nyborg. Museumsinspektør Ingrid Vatne, Museum Vestfyn har skrevet om Assens Toldkammer. Museumsinspektør Eva Frellesvig, Øhavsmuseet har skrevet om Faaborg Toldkammer. Tidligere lektor i historie ved Svendborg Gymnasium, Hans Kaae, har skrevet om toldkamrene i Svendborg, Rudkøbing, Ærøskøbing og Marstal samt om Bagenkop Toldkontrol.

Vi har til publiceringen af *Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø* fået tilsagn om støtte på 20.000 kr. fra Landsdommer V. Gieses Legat, 10.000 kr. fra N.M. Knudsens Fond og 7.000 kr. fra Dansk Lokalhistorisk Forening samt 17.500 kr. fra Fondet af 1844, dvs. i alt 54.500 kr., men desværre er bevillingerne så gamle, at en er fornyet, mens de to andre skal vi søge om at få fornyet, da de begge udløber sommeren 2022.

En bog om de vendsysselske toldkamre er den eneste fortsættelse, som redaktionen kan forestille sig, da Zises redaktør, Henrik Gjøde Nielsen, her har de fornødne kontakter, mens vi nok må droppe de øvrige landsdele.

TOLD- OG SKATTEHISTORISK LEKSIKON

Claus Rafner er fortsat i gang med en kritisk gennemgang af sit omfattende manuskript til »Dansk Told- og Skattehistorisk Leksikon«, som han afleverede april 2019, og som dækker told, skatter og afgifter mv fra tidernes morgen og frem til Danmarks optagelse i EF per 1. januar 1973. Leksikonet dækker således principielt alene tiden frem til Danmarks indtræden i EF, hvor begrebsapparatet og lovgivningen ændredes væsentligt, men forfatteren har dog i stort omfang trukket linjer frem til i dag. Leksikonet vil således blive et væsentligt supplement til Dansk Toldhistorie og Dansk Skattehistorie, men også et redskab for nutidige toldere og skattefolk, der har behov for at se tilbage på forudsætningerne for de nutidige told- og skatteforhold.

Foreløbigt en stor tak til Claus Rafner for hans meget store indsats samt for at vi er nået så langt, som vi er nu.

Der vil dog fortsat komme til at gå nogen tid, forinden værket vil kunne foreligge trykt, idet redaktionsfasen på et så omfattende og detaljerigt værk er meget krævende, idet vi så vidt muligt skal have specialister ind over på de forskellige områder, hvis sådanne da findes. Foreløbigt har Gunnar Jakobsen været inde over tolddelen, mens Anders Lützhøft og Peter Loft har set på skatteområdet. Stor tak til dem for denne betydelige indsats med at kommentere manuskriptet.

Vi og forfatteren vil dog fortsat gerne have flere til at læse manuskriptet, så hvis nogen mener at sidde inde med den fornødne viden på enten told-, moms-, afgifts- eller skatteområdet, så kontakt venligst selskabets sekretær.

Udover kvalitetssikringen af manuskriptet, så er Claus Rafner også gået i gang med at fremskaffe relevante illustrationer, så værket kan blive en indbydende og smuk publikation. Forfatteren forestiller sig, at leksikonet vil kunne publiceres i 2023.

Der er intet nyt om C.F. Holms bog »Bidrag til Sundtoldens Historie«, da det ikke er lykkedes at komme i kontakt med forfatteren inden generalforsamlingen. Om projektet vil kunne realiseres i det hele taget får stå hen i det uvisse.

TOLD- OG SKATTEMUSEETS BILLEDSAMLING

Told- og Skattemuseets billedsamling har overordentlig stor betydning for *Zise* og selskabets øvrige publikationer, da det uden adgang til denne fine store samling er vanskeligt at illustrere artikler i *Zise* samt bøger som »Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø«. I forbindelse med Told- og Skattemuseets nedpakning omkring 2014-2015 og beslutningen om at nedlægge museet forsvandt adgangen til billedsamlingen, idet den rent fysiske del af billedsamlingen da overgik til Rigsarkivet.

Told- og Skattemuseets medarbejdere og frivillige har gennem årene scannet en hel del af museets billedsamling, som var tilgængeliggjort i lav opløsning via bibliotekssystemet *ReIndex*, som selskabets sekretær kontaktede og fik overdraget det udlagte billedmateriale i lav opløsning og tilhørende tekster. Museet havde ikke længere noget personale og ingen vidste, hvor på Skats servere scanningerne i høj opløsning var at finde. Men takket være gode kollegers assistance i Skat lykkedes det også for sekretæren at få fremskaffet de scannede billeder i høj opløsning.

Efteråret 2021 foreslog sekretæren Dansk Told- og Skatteforbund og Museet Oldemorstoft og dermed Told- og Skattemuseet, at man tog kontakt til Rigsarkivet om at videreføre scanningen af Told- og Skattemuseets billedsamling ved hjælp af frivillige, så hele samlingen kan blive scannet og tilgængeliggjort, hvilket Rigsarkivet umiddelbart ikke havde indvendinger imod. Lederen af Told- og Skattemuseet, museumsinspektør Mads Mikkelt Tørsleff, har derfor arbejdet videre med projektet, idet et antal frivillige har meldt sig via Dansk Told- og Skatteforbund, så det ser ud til, at det vil lykkes at få etableret et projekt, hvorved der kan blive adgang til endnu mere materiale, og at det ikke som frygtet ender uregistreret i arkivæsker under betegnelsen »Diverse billeder«. Selskabet håber naturligvis, at det derfor fortsat vil kunne trække på billedsamlingen uden administrativt besvær og omkostning for selskabet.

Zises redaktion har i øvrigt et fint samarbejde med de lokalhistoriske arkiver, som beredvilligt stiller deres billedsamlinger til rådighed, hvad vi er meget taknemmelige for, så artiklerne, specielt i *Zise*, kan illustreres på bedste vis, således den lange fine erindringsartikel af Jacob Jensen i *Zise*

2021, hvortil Bov Lokalarkiv har været storleverandør af billeder, mens det i 2020 var Lokalhistorisk Arkiv i Vamdrup, som leverede mange billeder til artiklen om Vamdrup Toldkammer.

TOLD- OG SKATTEMUSEET

Told- og Skattemuseet er efter nedlæggelsen i København nu takket være Dansk Told- og Skatteforbund og Aabenraa Kommune overført til Museum Oldemorstoft i Padborg og dele af samlingen opstillet i en af de lette paviljoner, der findes i tilknytning til den gamle gård.

Åbningen af den første etape af Told- og Skattemuseet i Museum Oldemorstoft blev forsinket bl.a. på grund af Covid-19-nedlukningerne, men den første del af udstillingen åbnede september 2021, hvor næstformanden, Henrik Fode, som også repræsenterede selskabet i komitéen til bevarelse af museet, repræsenterede Told- og Skattehistorisk Selskab ved åbningen.

Udstillingen består af en række »temaer«: Der er vejerboden, mulighed for at studere uniformer eller følge et enkelt skatteområde – spiritusbeskatningen -, og endelig kan man se ind i et toldkontor med dets ældre inventar. Alt er nydeligt og pænt, men det må desværre konstateres, at pladsen er beskeden, hvorfor mange af museets genstande fra Told- og Skattemuseet i København er anbragt på magasin. Det betyder på den anden side også, at udstillingerne let kan fornyes eller udvides.

BESTYRELSEN

Bestyrelsen har siden sidste generalforsamling været i løbende kontakt med hinanden per email eller telefonisk, men har på grund af Covid-19 ikke mødtes fysisk. Her forinden generalforsamlingen har bestyrelsen afholdt et kombineret fysisk og on-line-møde, idet de jyske medlemmer af bestyrelsen deltog i mødet via teams og tilsvarende i generalforsamlingen.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af de fremmødte medlemmer.

AD PUNKT 3 - INDKOMNE FORSLAG

Der var ikke modtaget forslag fra medlemmerne.

AD PUNKT 4 - REGNSKAB 1. JANUAR - 31. DECEMBER 2021

Chefkonsulent Anders Bech Christensen aflagde regnskabet for perioden 1. januar 2021 – 31. december 2021 og kommenterede de enkelte punkter i regnskabet.

Regnskabet blev enstemmigt godkendt af de fremmødte medlemmer.

AD PUNKT 5 - VALG AF BESTYRELSESMEDLEMMER MV.

Sekretæren redegjorde for bestyrelsesvalgene.

På valg var:

Formand

På valg: Underdirektør Preben Buchholtz Hansen. Formanden blev genvalgt.

5 bestyrelsesmedlemmer

På valg: Henrik Fode og Gunnar Jakobsen.

Derudover var der 4 ledige bestyrelsesposter, hvoraf de to skulle vælges for to år mens de to andre skulle vælges for et år. Bestyrelsen foreslog at udskyde valget af de manglende 4 bestyrelsesmedlemmer indtil næste ordinære generalforsamling i 2023, specielt under hensyntagen til det fremsatte forslag til ændring af vedtægter.

Forslaget blev enstemmigt godkendt af de fremmødte medlemmer og Henrik Fode og Gunnar Jakobsen genvalgt.

2 bestyrelsessuppleanter

Formanden for Dansk Told- og Skatteforbund Jørn Rise og specialkonsulent Alice Dybdahl blev genvalgt som bestyrelsessuppleanter.

2 revisorer

Chefkonsulent Keld Boysen og chefkonsulent Niels B. Legaard blev genvalgt som revisorer.

En revisorsuppleant

Fagkonsulent Lars Kryger Nielsen blev genvalgt som revisorsuppleant.

AD PUNKT 6 - FASTSÆTTELSE AF KONTINGENT FOR 2022

Kontingentet for 2023 blev foreslået fastsat uændret, hvilket blev enstemmigt vedtaget.

AD PUNKT 7 - ÆNDRING AF VEDTÆGTER

Bestyrelsen foreslår, at antallet af bestyrelsesmedlemmer, jf §7, nedsættes fra 9 til 6, hvor vi gennem flere år i praksis kun har haft 5, hvor det oprindelige antal var 7, da Toldhistorisk Selskab blev oprettet i 1977, men forhøjet til 9 i forbindelsen med fusionen mellem toldvæsenet og det statslige skat-

tevæsen i 1990, så skattesiden også blev repræsenteret i bestyrelsen. Med de seneste organisatoriske ændringer i told- og skatteforvaltningen og en mindre forankring i Skatteforvaltningens og blandt personalet, føler vi ikke, at der er behov for så mange medlemmer af bestyrelsen.

Det blev derfor foreslået at nedsætte antallet af bestyrelsesmedlemmer til 6, hvoraf de 3 skal have told- eller skattemæssig baggrund og så vidt muligt mindst en universitetsuddannet historiker, hvor formanden og 2 bestyrelsesmedlemmer vælges på et års ordinære generalforsamling, redaktør og 2 bestyrelsesmedlemmer på det følgende års generalforsamling.

Herudover ajourføres § 2, så det fremgår, at det nu er en årbog, som selskabet udgiver samt § 9 således at der tages højde for de teknologiske muligheder for at indkalde medlemmerne til generalforsamling, idet indkaldelsen til generalforsamlingen fremover vil kunne ske enten direkte til selskabets medlemmer pr. brev, email eller via selskabets website: www.zise.dk.

Forslaget blev enstemmigt vedtaget, men vil jf § 11 først kunne træde i kraft efter en vedtagelse på en ekstraordinær generalforsamling, idet vedtagelse af forslag om vedtægtsændringer kræver, at $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer stemmer for det og da der var færre end $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer til stede, skal forslaget forelægges for en ekstraordinær generalforsamling, hvis beslutning herefter træffes med almindelig stemmeflerhed.

AD PUNKT 8 - EVENTUELT

Bent Madsen, Odense, oplyste, at Odense Distriktstoldkammers bygning fra 1977 med Jacob Blegvad som arkitekt var under nedrivning, hvilket også skete med arkitekt Knud Lehn Petersens Havnetoldbod fra 1956 for godt et års tid siden.

Bent Madsen lovede at skrive en artikel om de særlige indkomstarter (overført og overskydende indkomst), som blev anvendt i forbindelse med det skattefrie år, 1969. Bent Madsen vil også søge at overtale Margrethe Nørgaard til at skrive om »Da Skat fik en retssikkerhedschef«. Tilsvarende tidligere skatteinspektør i Sønderød Kommune, Erik Ingemann Sørensen, om at skrive noget fra gamle dage – fx om »Da sognerådet var ligningsmyndighed«.

EKSTRAORDINÆR GENERALFORSAMLING I TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB 2022

Told- og Skattehistorisk Selskab afholdt ekstraordinær generalforsamling torsdag den 29. september 2022, 16.00 i Skattestyrelsen, Copenhagen Towers, Hannemanns Allé 25, 2300 København S, med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Vedtagelse af forslag til ændring af vedtægter
3. Eventuelt

Sekretæren bød de fremmødte velkommen. Sekretæren oplyste, at formanden desværre var forhindret, og at han i formandens fravær ville varetage dennes hverv. Herefter foreslog sekretæren kontorchef Niels Anker Jørgensen som dirigent.

AD PUNKT 1 – VALG AF DIRIGENT

Kontorchef Niels Anker Jørgensen blev valgt som dirigent.

Dirigenten konstaterede, at generalforsamlingen var lovlig indvarslet, idet Indkaldelsen var optaget i Zise Nyhedsbrev 2022, som blev udsendt per email den 5. august 2022 og samtidigt hermed udsendt i papirform til medlemmer, som selskabet ikke har mailadresse på.

AD PUNKT 2 – VEDTAGELSE AF FORSLAG TIL ÆNDRING AF VEDTÆGTER

Sekretæren orienterede om baggrunden for forslaget samt gennemgik ændringerne:

Bestyrelsen foreslog på den ordinære generalforsamling torsdag den 21. april 2022, at antallet af bestyrelsesmedlemmer, jf §7, nedsættes fra 9 til 6, idet selskabet gennem flere år i praksis kun har haft 5, hvor det oprindelige antal var 7, da Toldhistorisk Selskab blev oprettet i 1977, men forhøjet til 9 i forbindelse med fusionen mellem toldvæsenet og det statslige skattevæsen i 1990 og selskabet omdannet til Told- og Skattehistorisk Selskab, så skattesiden også blev repræsenteret i bestyrelsen. Med de senere års organisatoriske ændringer i told- og skatteforvaltningen og en mindre forankring i Skatteforvaltningen og blandt dets personale, følte bestyrelsen ikke, at der længere var behov for så mange medlemmer af bestyrelsen.

Det blev derfor foreslået at nedsætte antallet af bestyrelsesmedlemmer fra 9 til 6, hvoraf de 3 skal have told- eller skattemæssig baggrund og så vidt muligt mindst en universitetsuddannet historiker, hvor formanden og

2 bestyrelsesmedlemmer vælges på et års ordinære generalforsamling, redaktør og 2 bestyrelsesmedlemmer på det følgende års generalforsamling.

Herudover er § 2 ajourført, så det fremgår, at det nu er en årbog, som selskabet udgiver samt § 9 således at der tages højde for de teknologiske muligheder for at indkalde medlemmerne til generalforsamling, idet indkaldelsen til generalforsamlingen fremover vil kunne ske enten direkte til selskabets medlemmer pr. brev, email eller via selskabets website: www.zise.dk.

Forslaget blev enstemmigt vedtaget på den ordinære generalforsamling, men vil jf § 11 først kunne træde i kraft efter en vedtagelse på en ekstraordinær generalforsamling, idet vedtagelse af forslag om vedtægtsændringer kræver, at $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer stemmer for forslaget og da der var færre end $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer til stede på den ordinære generalforsamling den 21. april 2022, skal forslaget forelægges for en ekstraordinær generalforsamling, hvis beslutning herefter træffes med almindelig stemmeflerhed. Derfor denne ekstraordinære generalforsamling.

Dirigenten satte herefter forslaget til afstemning under et, da ingen havde indvendinger herimod. Forslaget blev enstemmigt vedtaget.

AD PUNKT 3 - EVENTUELT

Der var intet til dette punkt, og dagsordenen var herefter udtømt.

Godkendt af dirigenten 30.09.2022

Niels Anker Jørgensen

BESTYRELSEN

Bestyrelsen for Told- og Skattehistorisk Selskab består af:

Kontroldirektør Preben Buchholtz Hansen, formand, København.

Mag.art. Henrik Fode, næstformand, Aarhus.

Specialkonsulent Gunnar Jakobsen, sekretær, Birkerød.

Chefkonsulent Anders Bech Christensen, kasserer, København.

Direktør, forskningschef, ph.d. Henrik Gjøde Nielsen, redaktør, Frederikshavn.

MEDLEMSKAB

Medlemskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, chefkonsulent Anders Bech Christensen, Skattestyrelsen, Copenhagen Towers 1, Hannemanns Allé 25, 2300 København S eller på www.zise.dk.

Kontingentet andrager om året 120 kr. for enkeltmedlemmer, 1.000 kr. for institutioner og firmaer, og biblioteker kan tegne abonnement for 120 kr.

PERSONDATAPOLITIK

Efter databeskyttelsesforordningen skal Told- og Skattehistorisk Selskab have en persondatapolitik, der beskytter medlemmer mod uretmæssig brug af oplysninger om dem. Selskabet indhenter og behandler kun almindelige personoplysninger (såsom navn, adresse, e-mail mv.), som er nødvendige for at kunne sende årbogen, anden medlemsinformation og kontingentoplysninger til medlemmerne. Selskabet behandler ikke personfølsomme oplysninger (såsom personnummer mv.) om medlemmerne. Se hele persondatapolitikken på www.zise.dk.

NYHEDSBREV 2023

Der udsendes i løbet af sommeren 2023 et nyhedsbrev, *Zise – Told- og Skattehistorisk Nyhedsbrev*, i lighed med det i 2022 udsendte. Nyhedsbrevet vil bl.a. indeholde oplysning om indholdet af *Zise 2023* samt oplysninger om indbetaling af kontingent for 2023.

BIDRAG TIL ZISE – TOLD- OG SKATTEHISTORISK ÅRBOG

Bestyrelse og redaktion opfordrer såvel medlemmer af Told- og Skattehistorisk Selskab som andre told- og skattehistorisk interesserede til at indsende bidrag til *Zise – Told- og skattehistorisk årbog*. Det gælder såvel erindringsartikler som historiske artikler og afhandlinger. Et særkende ved *Zise* er, at årbogens læsere for en dels vedkommende også er bidragydere eller potentielle bidragydere til årbogen. Dette særkende ønsker bestyrelse og redaktion at fastholde. Historiske artikler og afhandlinger underkastes som hovedregel peer review, dvs. fagfællebedømmelse.

MEDVIRKENDE VED ZISE – TOLD- OG SKATTEHISTORISK ÅRBOG 2022

Jens Bruhn, R, født 1948, tidligere overlærer ved Nærum Skole, museums-pædagog ved Søllerød og Rudersdal Museer, forfatter.

Michael Bjørn Hansen, født 1945, cand.jur., fhv. kontorchef i SKAT, fhv. ekstern lektor i strafferet og skatteret ved Københavns Universitet, advokat.

Gunnar Jakobsen, født 1949, fhv. specialkonsulent, ansat i toldvæsenet/ Told-Skat/Skat 1968-2014, sekretær for Told- og Skattehistorisk Selskab, forfatter.

Mogens P.C. Jacobsen, født 1943, grosserer i køkkenudstyr, isenkram og profilartikler, formand for 4. maj komitéen i Gråsten.

Mogens Jensen, født 1943, dr.theol., provst emeritus, Grindsted.

Jørgen Jensen, har ikke kunnet identificeres nærmere.

Finn Laustrup, født 1950, etatsuddannet i Toldvæsenet, fhv. regionschef i Told-Skat Sydjylland og sekretær for 4. maj komitéen i Sønderborg.

Anders Lützhøft, født 1951, cand.jur., fhv. vicedirektør ved Københavns Skattevæsen og SKAT, ekstern lektor i skatteret på CBS.

Inge-Lis Mørch, født 1948, uddannet i SKAT, fhv. skattedirektør.

Henrik Gjøde Nielsen, født 1960, cand.phil., Ph.d., direktør, forskningschef, Nordjyllands Kystmuseum, Frederikshavn.

Torben Svendrup, født 1953, historiker, Ph.d., underviser ved Folkeuniversitetet, forfatter, foredragsholder og tv-vært.

BØGER OG PUBLIKATIONER FRA TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Told- og Skattehistorisk Selskab har 1978-2018 udgivet tidsskriftet *Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*.

Fra 2019 udgiver selskabet *Zise - Told- og skattehistorisk årbog*.

Desuden udgives fra 2020 *Zise - Told- og Skattehistorisk Nyhedsbrev*.

Af særpublikationer er hidtil udsendt:

Den gamle grænse - set på postkort af Jens Bruhn, 1978. Udsolgt.

Toldboder - set på grafiske blade af Jens Bruhn, 1979. Udsolgt.

Kongeaen eller Den gamle Grænse af P. Eliassen, (1925-26), 1980. Udsolgt.

Det danske Gendarmerikorps - grænsens gendarmere og smuglere af Jens Jensen med en efterskrift af Lars Bjørneboe, (1938), 1981. Udsolgt.

Fra Sise til Moms. Træk af det bornholmske toldvæsens historie af Bodil Tornehave, 1981.

Dansk Toldhistorisk Bibliografi - 1982 af Tove Wihlborg Andersen og Gunnar Jakobsen, 1982. Udsolgt.

Krydstoldvæsenet - Det sejlene toldvæsen 1824-1904 af Robert Svalgaard, udgivet ved Holger Munchaus Petersen, 1983. Udsolgt.

Dansk toldhistorie - Fra middelalder til nutid, bd. I-V af Mikael Venge, Henrik Becker-Christensen, Henrik Fode, Anders Monrad Møller, Paul Gersmann, Alf Therkildsen og O. Tobiesen Meyer, 1987-1990.

Toldvæsenet i Dansk Vestindien 1672-1917 af Poul Erik Olsen, 1988.

Odense toldkammers historie 1632-1988 af Otto Madsen og Anders Monrad Møller, 1989.

En tolders erindringer – 54 år i toldvæsenets tjeneste af Henry G. Petersen, 1989.

En tolders liv af Knud Bro, 1989.

Fra toldkammer til speditionsvirksomhed – af Kolding Toldkammers historie af Lars Bjørn Madsen, 1990.

Det gamle Aalborg – Told og skatter på Christian II's tid af Mikael Venge, 1991.

Helsingør Toldkammer af Lars Bjørn Madsen, 1991.

Uniformer i toldvæsen og grænsegendarmeri af Ingeborg Cock-Clausen og Aage E. Hansen, 1994.

Toldarkiver før 1969. Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne af Ole Degn, 1994.

Fra Etatsforening til Dansk Told & Skatteforbund af Anders Monrad Møller, 1994.

Grænsen i 75 år, 1995. Udsolgt.

Tolder 1942-1993 af Vagn H. Vinje, 1995.

Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat af Karen Hjorth, 1998.

Set gennem mine briller af Peter Søndergaard, 2000.

Dansk skattehistorie – Fra middelalder til nutid, bd. I-VI af Mikael Venge, Leon Jespersen, Claus Rafner, Anders Monrad Møller og Hans Chr. Johansen, 2002-2008.

I hundrede ord. Bladvirksomheden 1903-2003 af Ole Østergaard Pedersen, 2003.

Tolden i Sundet. Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857 red. af Ole Degn, 2010.

Vi agter... fra torskegilder til klageportal af Henrik Fode og Laust Grove Vejlstrup, 2011.

De københavnske Toldassistenters Begravelseskasse, 2012.

Toldbygninger på Bornholm af Mogens Lau, 2016.

The Sound Toll at Elsinore. Politics, shipping and the collection of duties 1429-1857 edited by Ole Degn, 2017.

Fremgang, krise og stilstand – De danske byers historie 1536-1720 af Ole Degn, 2018.

Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø redigeret af Gunnar Jakobsen, 2023.

Bøgerne kan købes på www.zise.dk, så længe lager haves.

VEDTÆGTER FOR TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Navn

§ 1 Selskabets navn er »Told- og Skattehistorisk Selskab«. Dets hjemsted er København.

Formål

§ 2 Selskabets formål er at skabe interesse for told-, skatte- og afgiftshistorie samt for det danske toldvæsens og det danske skattevæsens historie, fx ved afholdelse af foredrag, udsendelse af forskellige publikationer samt udgivelse af årbogen »Zise – Told- og skattehistorisk årbog«.

Selskabet samarbejder i videst muligt omfang med andre selskaber og foreninger, der indenfor de nævnte områder har beslægtede formål.

Medlemmer

§ 3 Som medlem af selskabet kan optages såvel enkeltpersoner som institutioner, foreninger og andre juridiske personer.

Udmeldelse

§ 4 Udmeldelse kan kun ske skriftligt med mindst 4 ugers varsel til udgangen af et regnskabsår.

Regnskabsår

§ 5 Selskabets regnskabsår er 1 januar til 31 december. Regnskabet skal revideres af 2 revisorer, der udpeges på den ordinære generalforsamling.

Kontingent

§ 6 Kontingentet såvel for enkeltpersoner som for institutioner m fl fastsættes på den årlige ordinære generalforsamling.

Bestyrelse

§ 7 Selskabets bestyrelse består foruden af formand og redaktør af 4 medlemmer, der vælges på den ordinære generalforsamling for 2 år ad gangen, således at formanden og 2 bestyrelsesmedlemmer vælges på et års ordinære generalforsamling, redaktør og 2 bestyrelsesmedlemmer på det følgende års generalforsamling. Genvalg kan finde sted. I bestyrelsen skal være mindst 3 personer med told- eller skattemæssig baggrund og så vidt muligt en universitetsuddannet historiker.

§ 8 Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med næstformand, sekretær og kasserer. Formanden indkalder til bestyrelsesmøde, når der er sager til behandling, eller når et af bestyrelsesmedlemmerne begærer det med anførsel af dagsorden.

Bestyrelsen er beslutningsdygtig, når flere end halvdelen af dens medlemmer er til stede eller skriftligt har afgivet deres votum over dagsordenen for mødet.

Beslutninger tages ved simpel stemmeflerhed. I tilfælde af stemmelighed er formandens stemme afgørende.

Sekretæren fører en protokol over bestyrelsens forhandlinger.

Generalforsamling

§ 9 Selskabets højeste myndighed er generalforsamlingen. Den indkaldes med mindst 14 dages varsel ved meddelelse til selskabets medlemmer. Indkaldelsen til generalforsamlingen kan ske enten direkte til selskabets medlemmer pr. brev, email eller via selskabets website: www.zise.dk. Den ordinære generalforsamling afholdes hvert år i april eller maj med følgende dagsorden:

1. valg af dirigent
2. beretning
3. regnskab
4. valg af
 - a. formand, jf. § 7
 - b. redaktør, jf. § 7
 - c. bestyrelsesmedlemmer, jf. § 7
 - d. to bestyrelsessuppleanter
 - e. to revisorer
 - f. en revisorsuppleant
5. fastsættelse af kontingent
6. indkomne forslag
7. eventuelt

Forslag fra medlemmerne, der tilsigter en generalforsamlingsbeslutning, skal være sekretæren i hænde senest 1 marts. Alle beslutninger, med undtagelse af de i §§ 11 og 12 nævnte, tages af generalforsamlingen med simpel stemmeflerhed. På generalforsamlingen kan kun afgives stemmer af medlemmer, som møder personligt. Institutioner m fl har kun én stemme.

Over generalforsamlingens forhandlinger føres en protokol.

§ 10 Ekstraordinære generalforsamlinger kan indkaldes, når bestyrelsen finder det fornødent, og skal indkaldes, når to bestyrelsesmedlemmer eller mindst 25 medlemmer fremsætter skriftligt krav herom. Indkaldelsen finder sted med 14 dages varsel til selskabets medlemmer.

Vedtægtsændringer

§ 11 Forslag til ændringer i selskabets vedtægter skal fremgå af dagsordenen for den generalforsamling, hvorpå de agtes behandlet. Til vedtagelse af sådanne forslag kræves, at $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer stemmer for det. Såfremt der på generalforsamlingen er flertal for forslaget, men der er færre end $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer til stede, kan det forelægges for en ekstraordinær generalforsamling, hvis beslutning herefter træffes med almindelig stemmeflerhed.

Opløsning

§ 12 Forslag til opløsning af selskabet skal behandles på to til dette formål indkaldte generalforsamlinger, der skal afholdes med mindst 14 dages mellemrum. Til vedtagelse af forslaget kræves, at $\frac{2}{3}$ af de fremmødte medlemmer stemmer for det.

I tilfælde af selskabets opløsning skal selskabets aktiver anvendes til støtte for told- og skattehistorisk forskning.

Således vedtaget på det stiftende møde i København den 24. oktober 1977 med ændringer af 30. september 1981, 4. oktober 1990, 12. november 2003 og 29. september 2022.

